EŞKIYALAR VE DEVLET

OSMANLI TARZI DEVLET MERKEZİLEŞMESİ

KAREN BARKEY

ÇEVİREN
ZEYNEP ALTOK

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

TARİH VAKFI

Zindankapı, Değirmen Sokak, No:15
34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr - yayin@tarihvakfi.org.tr

Özgün Adı
Bandits and Bureaucrats
The Ottoman Route to State Centralization

© Cornell University, 1994
© Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999

Yayına Hazırlayan
Hamdi Can Tuncer

Kapak Resmi
Seyyid Lokman'ın bir minyatüründen ayrıntı.
Topkapı Müzesi Kütüphanesi

Kitap Tasarımı
Haluk Tuncay

Baskı
G.M. Matbaacılık ve Ticaret A.Ş.
(0212) 629 00 24

Birinci Basım: Ekim 1999
İkinci Basım: Kasım 2011

ISBN 978 975 333 109 8

KAREN BARKEY

EŞKIYALAR VE DEVLET
OSMANLI TARZI DEVLET MERKEZİLEŞMESİ

Sosyal Bilimler Tarih Derneği
Allan Sharlin Ödülü, 1995

Çeviren
Zeynep Altok

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Karen Barkey, 1993'ten bu yana Columbia Üniversitesi Sosyoloji bölümünde görevlidir. Devlet-toplum ilişkileri, imparatorlukların çözülüşü ve ulus-devlet oluşumu üzerine odaklanan birçok makalesinin yanı sıra, Mark von Hagen ile After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union, and the Russian, Habsburg and Ottoman Empires *(Westview Press, 1997) adlı kitabın editörüdür. Şu sıralar,* Post-Imperial Nations: State and Nation-Building after the Habsburg and Ottoman Empires *başlıklı kitabının üzerinde çalışmaktadır.*

Anneme ve Babama

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

İmparatorlukların yükselişleriyle çöküşleri arasındaki süreçte, tarih durmaz, akmaya devam eder. İmparatorluklar, hüküm sürdükleri uzun dönemler boyunca, çok çeşitli halkları, karmaşık birleştirme süreçleriyle ve zor kullanarak bir arada tutmuşlardır. Geniş toprakların denetim altında tutulması, imparatorlukların, koşullara uyum sağlamalarına hizmet eden devlet stratejilerini kullanmasını gerektirmiş, bunun da genelde çok büyük toplumsal maliyetleri olmuştur. Ancak bu bedelleri ödemenin çatışmaları azaltmak gibi bir faydası da vardır. İmparatorlukların halkları bir arada tutmak ve toplumsal çatışmayı dizginlemek konusunda ne kadar başarılı olduğunu anımsamamız için, 20. yüzyılın başında ve sonunda imparatorlukların yıkılmasıyla patlak veren kargaşaya bakmamız yeterli.

Uzmanlar genelde ya kuruluş ya da çöküş dönemleri üzerinde odaklanarak imparatorlukların hâkimiyetlerini pekiştirdiği dinamik süreci ihmal ederler. İmparatorlukların hâkimiyet süreleri boyunca geçirdikleri kurumsal değişiklikler pek çok kere yanlış yorumlanarak gerilemenin alameti sayılmıştır; bu türden herhangi bir değişimin denetimin kurulamamasına ya da zayıflamasına işaret ettiği düşünülmüştür. Ancak denetimin pekiştirilmesi koşullara çeşitli şekillerde uyum sağlanmasını gerektirir. İmparatorlukların bir bölgede başarı sağlamak için bir başka bölgede kayıp vermeyi kabullendikleri sık sık görülür. Dolayısıyla, imparatorlukların hâkimiyeti nadiren durağan ya da sabittir; imparatorluklar güçlerini değişimden alırlar. Beş yüzyıl süren "gerileme" devirlerine ilişkin tek boyutlu açıklamalar, imparatorlukların bu dönemlerinde denetimin sürdüğü gerçeğini göz ardı ediyorlar.

İmparatorlukların denetimi nasıl ellerinde tuttuklarını anlayabilmek için devletin merkezileştiği dönemi incelemek gerekir. Dar bir bakışaçısı ile hâkimiyetin dayatılmasının ilk aşamalarına odaklanılarak, dikkatlerin "devlet oluşumuna" harcanması, işin içindeki dinamik süreçlerin algılanmasını engeller. İmparatorlukların doğuşunun ötesine geçip, devletin de-

netim gücünü sağlamlaştırmak için kullandığı farklı stratejilere bakmamız gerek.

Bu kitapta, imparatorlukların geniş topraklar üzerindeki denetimlerini korumalarını ve arttırmalarını sağlayan mekanizmaları incelemek için 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki devlet-toplum ilişkilerine, bir başka deyişle, imparatorluğun 15. yüzyıldaki kuruluşu ile 19. yüzyıldaki çözülüşü arasındaki döneme odaklanacağım. Devletin bu ara dönemde yaptığı manevraları, gerilemenin kanıtları olarak yorumlamak yerine, devletin, patlak veren sorunlara çözüm bulmaktaki kurnazlığının göstergeleri olarak değerlendiriyorum. Devletin tehditlere maruz kalması, denetim gücünü yitirdiğini göstermez; bunlar, genelde devletin tehdidi yaratan grupları manipüle edebilmek için kasten tasarladığı politikaların sonuçlarıdır.

Osmanlı devletinin 17. yüzyılda maruz kaldığı en önemli tehdit, köylü ya da elit isyanları biçiminde değil, eşkıyalık olarak zuhur etti. Genelde, seferlere katıldıktan sonra terhis edilen askerlerden oluşan, yağmacılık yapan ve para karşılığı birilerinin hizmetine girmeye hazır silahlı çeteler, kırsal kesimlerde at koşturuyorlardı. Bu eşkıyalar, köylüler ya da elitler arasında ittifak kurabilecekleri, devletin otoritesini sarsmak isteyen gruplar bulamadıkları (zaten aramıyorlardı da) için gerçek anlamda isyana kalkışmadılar. Osmanlı devletinin uyguladığı stratejiler, köylülüğü merkezle bütünleştirip, elitleri dönüşümlü (münavebeli) olarak yönetime getiriyor ve böylelikle her iki grubu da devlete bağımlı kılarak isyan edemez ve isyanı istemez hale getiriyordu. Paralı asker ordularından gelen eşkıyalar devlet eliyle yaratılmışlardı. Bu askerler, eşkıya olduktan sonra bile, isyan etmektense devletten nemalanmanın peşinde koşuyorlardı.

İstanbul'daki Başbakanlık Arşivleri'nde bulunan bir mektup, devletle eşkıyalar arasındaki etkileşimi gözler önüne sermektedir. 1606 Mayıs'ında, Celali lideri Canboladoğlu, I. Ahmed'e mektup yazarak, padişahın kendisini Halep valisi yapması, yardımcılarına da başka mevkiler vermesi karşılığında, emrindeki eşkıya ordularını paralı asker olarak savaşa yollayabileceği önerisinde bulundu. Mektubun kenarında, padişahın kendisinin düştüğü çok çarpıcı bir derkenar bulunmaktadır. I. Ahmed, "Bu kadarı da fazla. Bu kadar çok şey nasıl verilir?" diye yazmıştır. Belli ki padişah, eşkıyanın taleplerini dinlemeden reddetmek yerine pazarlığa oturmayı ve fiyat konusunda çekişmeyi tercih ediyordu. Devletin bu eşkıyaları, böyle anlaşmalar, pazarlıklar ve himaye ilişkileri aracılığıyla denetim altına almayı, manipüle etmeyi istemesi ve becerebilmesi, zayıflığının değil gücünün kanıtıdır. Bu eşkıyalar, Eric Hobsbawm'ın romantik tanımındaki gibi "ilkel isyancılar" değil, sadece eşkıyaydılar. Bunlar devletin düşmanları değil, en delişmen yanaşmalarından biriydi.

Köylü ya da elit isyanlarının görülmeyişini ve eşkıyaların manipüle edilişini değerlendirerek, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki devlet merkezileşmesinin dinamiklerini inceleyeceğim. Devletin siyasi ve askeri kurumları ile bu kurumların toplumsal tabanı arasındaki etkileşimleri araştırarak, imparatorlukların hâkimiyetinin altında yatan süreçleri ana hatlarıyla ortaya koyacak ve bunları Osmanlı İmparatorluğu'ndaki devlet oluşumu deneyiminin ışığında inceleyeceğim. Ayrıca, Osmanlı usulü devlet merkezileşmesi ile Çin ve Rusya'da görülen merkezileşme tarzlarını karşılaştırmak ve aynı dönemde Fransa'daki isyan deneyimleriyle Osmanlı örneğini karşı karşıya koymak çok işime yaradı. Bunları yapmakla, imparatorlukların toplumsal grupları kendileriyle bütünleştirerek ve pazarlık masasına oturtarak merkezileştiklerine dair kuramsal bir yorum önerisi getirebildiğimi ve Osmanlı tarihinin kendine özgü dinamiklerininin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunabildiğimi umuyorum.

Öğretmenlerimin, meslektaşlarımın ve arkadaşlarımın yıllardır verdikleri destek ve tavsiyeler olmasaydı bu kitabı yazamazdım. Chicago Üniversitesi'nde bir arada bulduğum eşsiz danışmanlara özellikle minnettarım. Theda Skocpol ile William Julius Wilson, bende tarihsel çalışmalarımı daha karşılaştırmalı ve daha kuramsal bir bağlama oturtma fikrini uyandırdılar. Halil İnalcık sabrı ve bilgeliğiyle, Osmanlı tarihinin ve paleografyasının çetrefil yönlerinin kapısını açtı. Bu kişiler, elinizdeki kitabın temellerinin atılmasına katkıda bulundular.

Kitabı yazarken, Harrison White'ın, Charles Tilly'nin ve Wilder House dizisinin editörü David Laitin'in destek ve tavsiyelerinin büyük faydasını gördüm. Dan Chirot, tüm çalışma boyunca paha biçilmez bir rehber ve ilham kaynağı oldu. Ron Burt, Allan Silver, Herb Gans, Mark von Hagen, Mary Ruggie, Ed Mansfield, George Steinmetz, Hajdeja Iglic, Andre Rus ve Daniel Levy de Columbia Üniversite'sine bağlı Sosyal Bilimler Merkezi'nde ve Chicago Üniversite'sindeki Wilder House'ta yapılan çeşitli seminerlerde yardımcı oldular. Projeyi ilk aşamalarından itibaren takip eden arkadaşım Nader Sohrabi çok önemli katkılar yaptı ve destek oldu. Youssef Cohen'in, kuram ve kitabın düzenlenişiyle ilgili tavsiye ve teşvikleri de çok önemliydi. Linda Darling her zamanki gibi değerli bir bilgi kaynağıydı.

Bu projeye verilen mali destek için de minnettarım. Türkiye'deki American Araştırma Enstitüsü ile Columbia Üniversitesi'ndeki Beşeri ve Sosyal Bilimler Araştırma ve Akademik Kadro Geliştirme Komisyonu karşılıksız mali destek sağladı. Heath Lowry'nin yönetimindeki Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, projenin hem başında hem de sonunda destek verdi.

Bu çalışma için üç kere Türkiye'ye gittim. İlk önce Topkapı Müzesi Arşivleri'nde ve Süleymaniye Kütüphanesi gibi çeşitli kütüphanelerde, daha sonra İstanbul'daki Başbakanlık Arşivleri'nde, ardından da Manisa Müzesi Arşivleri'nde çalıştım. O dönemde Güneş gazetesinin yayın yönetmeni olan Mehmet Barlas, işin başında arşivlere ulaşmama yardımcı oldu. Yardımları için bu arşivlerin çalışanlarına ve müdürlerine teşekkür ediyorum. İstanbul Üniversitesi'nden merhum Bekir Kütükoğlu, bana döneme ait yayımlanmamış birkaç kaynağı tanıtmak için zaman ayırdı. Hem Topkapı hem de Başbakanlık arşivlerinde, İlber Ortaylı ile Cornell Fleischer, konumu tartışmak için zamanlarını esirgemeyerek kaynaklar ve paleografya hakkında yardımcı oldular. Türkiye'de, ayrıca Halise Alkan, İsmail Coşkun, Ahmet Kanlıdere, Recep Şentürk ile Namık Bozkurt'un yardım ve dostluklarını gördüm. Manisa Müzesi'nde çalışırken, müdür Hasan Dedeoğlu paha biçilmez yardım ve tavsiyelerde bulundu. Frida Gelburg Almanca literatür konusunda yardımcı oldu. Michael Joyce kitabımın editörlüğünü büyük bir özveriyle yaptı, Roger Haydon da kitabın Cornell University Press'te yayımlanmasına kadar geçirdiği süreci başından sonuna takip etti.

Nihayet, ailemin, yani kardeşim Henri Barkey'in, ve kitabı adamış olduğum annemle babamın sevgisi, desteği ve çabaları olmasaydı bu çalışmayı gerçekleştiremeyeceğimi belirteyim. Annemle babam büyük bir cömertlikle sevgilerini vermekle kalmadılar. Annem Türkiye'de ulaşmam gereken kişileri bulmamda, babam da son düzeltmeleri yaparken titizlik ve sabırla yardımcı oldu. Eşim, Tony Marx, kendisini olağanüstü bir sabır, sorumluluk ve sevgiyle bu projeye adadı. Ailem olmasaydı eminim Osmanlı İmparatorluğu beni de mağlup ederdi.

Karen Barkey
New York

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM
GİRİŞ *1*
İKİNCİ BÖLÜM
17. YÜZYILIN KOŞULLARI *25*
Klasik Dönemin Mirası *26*
Osmanlı İmparatorluğu *46*
17. Yüzyıldaki Kriz *51*
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BÖLÜNMÜŞ AMA SADIK BİR GRUP: OSMANLI YEREL ELİTLERİ *57*
Devlet ve Timar Sahipleri *62*
Devlet ve Yüksek Rütbeli Taşra Görevlileri *79*
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
OSMANLI KÖYLÜSÜ: AKILCI MI, VURDUMDUYMAZ MI? *87*
Himaye İlişkileri: Hayali Toprak Sahipleri *93*
Kırsal Köylü Örgütlenmesi *110*
BEŞİNCİ BÖLÜM
CELALİLERİN AMACI NEYDİ? *145*
Köylülerin Seçenekleri *147*
Eşkıyalığın Üretilmesi *157*
Toplumsal Bir Kavram Olarak Eşkıyalık *181*
ALTINCI BÖLÜM
DEVLET EŞKIYA İLİŞKİLERİ: DEVLETİ MERKEZİLEŞTİRME TASARISI *195*
Siyasi Bir Davet: Mayıs 1606 *195*
Eşkıyalarla Anlaşma Yapılarak Merkezi Hâkimiyetin Sağlamlaştırılması *202*
Anlaşmalar ve Kaba Kuvvet (1590-1611) *210*
Anlaşmaların Söyleminin Siyasileşmesi (1623-1648) *227*

YEDİNCİ BÖLÜM
SONUÇ *237*
EK 1
İNCELEME ALANI *251*
EK 2
OSMANLI ARŞİVLERİNDEKİ BİRİNCİL KAYNAKLAR *257*
KAYNAKÇA *262*
DİZİN *284*

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Batı Avrupa devletleri, iktidarlarını 17. ve 18. yüzyıllarda, eski yerel güçlerin ve kurumların yok olması pahasına kurdular; bu da çeşitli muhalefet hareketlerinin doğmasına neden oldu. Batı Avrupa'da yaşananlara bakarak tüm dünyada aynı şekilde gerçekleşen süreci her yönüyle içeren bir kurama ulaşabilir miyiz? Gerçekten de, devletler genelde denetimleri altındaki toprağı genişletip sahiplenme kaygısındaki güç odakları arasındaki savaşlar bağlamında ortaya çıkmıştır. Devletleri kuranlar, ordularını oluşturmak için ahaliden yararlanmak zorundaydılar. Ağır yükümlülükler ve idari özerkliğin yok oluşu, pek çok durumda şiddetli muhalefete yol açtı ve devleti zora daha fazla başvurmak ve daha yoğun bir denetim uygulamak zorunda bıraktı. Bu durum, kendi içindeki farklılıklara rağmen, en azından Batı Avrupa'da oldukça yaygındı. Devlet oluşumu modeli Batılı devlet modelinden türetildiği için, araştırmacılar rekabet sonucunda sağlanan merkezileşme ile bürokratikleşmeyi devlet gelişimi için tek mümkün yol olarak algılama eğilimindedirler. Uzmanlar, genellikle, güçlü ve etkili Avrupa devletinin, genel olarak muhalefete, özellikle de köylü isyanlarına yol açan, iyiee belirginleşmiş tek bir gelişim çizgisinin ürünü olduğunu varsayarlar. Farklı örnekler ise kural dışı durumlar, tuhaf sapmalar ya da öteki kültür ve toplumların eksikliklerinin göstergeleri olarak görülüp önemsenmezler.

Ne var ki, Batı modeli, devlet merkezileşmesinin tüm olası biçimlerini temsil etmez. 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun incelenmesiyle, devlet gelişiminin tek yönlü ve çeşitlilikten uzak olmadığı görülebilir. Osmanlı devletinin gücü, toplumsal grupların feda edilmesiyle değil, devletin bu grupları kendisiyle bütünleştirmesi ya da meşrulaştırması ve kendine bağlamasıyla artmıştır. Hem geleneksel elitleri, hem de kaynağı başka top-

lumsal yapılara dayanan çeşitli toplumsal unsurları merkezle bütünleştirerek, Avrupa devletinin kuruluşuna ilişkin modelde yaşandığı varsayılan rekabet ve mücadeleden kaçınmıştır. Yaygın bir olgu olan eşkıyalık bile genelde zor kullanılarak değil, pazarlığa girişilerek alt edilmiştir. Devlet ile toplum arasındaki bu etkileşim, farklı devlet gelişimi süreçlerinin, sonuçlarının da farklı olacağına işaret etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda köylü ya da elit isyanları yaşanmadı. Merkezi yönetimler devlete yönelik başlıca tehdit sayılan eşkıyaları bile kendi güçlerini pekiştirmekte kullanıldılar. Devlet, iç güçleri kendi lehine olacak şekilde yönlendirerek Batı Avrupa'da sık sık görülen yıkıcı mücadelelerden kaçınmayı büyük ölçüde başardı. Avrupalı krallar da elitlerle pazarlığa oturdular ancak geleneksel düzenin dışına çıkan bir muhalefet karşısında hemen öfkelenip devletin kılıcına sarıldılar. Osmanlı padişahları ise bu tür yenilikçi çıkışları pazarlık fırsatı olarak değerlendirdiler ve yeni oluşan muhalefeti satın almak ya da başka bir tarafa yöneltmek amacıyla devlet gelirlerinden yararlanıp mansıb verdiler. Padişahlar, ancak daha sonraki dönemlerde zora başvurdular. Avrupalı muhalifler bertaraf edildi, Osmanlı muhalifleri ise "evcilleştirildiler".

17. yüzyılda hem Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hem de Batı Avrupa'daki devlet gelişimi süreçleri, zıt yönlü yolları takip etse de, iyice merkezileşmiş bir otoritenin doğuşuyla sonuçlandı. Çoğu Avrupa ülkesi, özellikle de Fransa, soylular sınıfının dolaylı denetimine dayanan daha feodal bir örüntüden, devlet tarafından atanan görevliler aracılığıyla sağlanan, devletin doğrudan denetimine dayalı daha merkezileşmiş bir örüntüye kaydı. Osmanlı devleti ise, başlangıçta atanmış görevlilerin doğrudan denetimine dayanan merkezileşmiş bir örüntüye sahipken, denetimin merkez ile çevre arasında paylaşıldığı bir ara dönem geçirdikten sonra, dolaylı denetimin yerel âyânlar üzerinden sürdürülmesine dayanan bir sistem geliştirdi. Her iki devlet türü de toplum üzerindeki denetimlerini sağlamlaştırarak kaynakların çoğunun yeniden devlete akmasını sağlamaya çalışıyordu. Ancak daha feodal, daha fazla birleşmiş Avrupa toplumu, tımar sisteminin esas olduğu, merkezileşmiş Osmanlı toplumundan farklıydı. Bu yüzden de Avrupa devletleri ile Osmanlı devleti farklı tarzlarda merkezileşmek zorundaydı.

Osmanlı devleti eşkıyalarla pazarlık yapıp onları kendi konumunu sağlamlaştırmada ve toplum üzerindeki hâkimiyetini sürdürmede kullandı. Bu kitapta, Batı Avrupa'daki devlet oluşumu örneği ile, benzer bir siyasi sürecin Osmanlı'daki yaşanış şeklini karşılaştırarak, devlet-toplum ilişkilerinin gelişim sürecinin üç yönünü inceleyeceğim. Öncelikle, devletin gücünü

perçinlemesine yarayan ve benzer şekillerde gerçekleşen savaş, vergilendirme ve idari yükümlülüklerin dayatılması süreçlerinin Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki devlet oluşumlarında nasıl ve neden böylesine farklı sonuçlar doğurduğunu araştıracağım. İkinci olarak, Osmanlı toplumunun izlediği alternatif gelişim çizgilerini ve eşkıyalığın ortaya çıkışını inceleyeceğim. Son olarak da, Osmanlı usulü devlet gelişiminin çarpıcı örneklerinden biri olarak, devletin eşkıyalarla olası bir çatışmadan kaçınıp onları kendisiyle nasıl bütünleştirdiğini göstereceğim.

Devletler kendi amaçlarını gerçekleştirmeye ve halk üzerindeki denetimlerini güçlendirmeye çalışırlarken muhakkak muhalefetle karşılaşırlar. Toplumsal gruplar her yerde devletin müdahalelerinden, orduları ağırlamaktan, bürokrasinin dayattığı yükümlülüklerden hoşnutsuzluk duyarlar. Merkezileşme, kökleşmiş yerel iktidarlara sahip grupların çıkarlarını tehdit eder. Geleneksel elitler, soylular ve yerel eşraf bu yerel çıkarları dile getirmesi en muhtemel gruplardır. Devlet kurucuları vergilendirme, askeri meseleler ve (soyluların ya da eşrafın alanına giren) kamu güvenliği gibi konularda yerel güçlerin ve yerel idarenin denetim gücünü azaltmak için geleneksel yapıları, müsadere haklarını, imtiyazları ve merkezi idare içindeki mevkileri manipüle ederler. Örneğin, Fransa krallığının yönetim mevkilerini satması, devletin idari işler konusunda burjuvaziye güvenmesini mümkün kılarak soyluların otoritesini zayıflatmıştır. Mevkilerin ortadan kaldırılması, görev süresinin değiştirilmesi, yerel otoriteyi kısıtlamakta kullanılan mekanizmalar arasında sayılabilir.

Devlet kurucuları belli bir toprak parçası üzerinde, bütünleşmiş, doğrudan ve görece türdeş bir hâkimiyet kurabilmek için, biçimsel yapısal bir farklılaşmanın yanı sıra kan bağına dayalı cemaatlerden, aşiret, sınıf ya da herhangi bir kültürel gruptan bağımsız görevlilerden oluşan, merkeze sadık bir idare yaratmak zorundadırlar. Merkezin temsilcileri çevre bölgelerine gönderilirler ve yavaş yavaş bölgesel kurum ve elitlerin hâkimiyetini kırarlar. Örneğin, Fransa'da, ilk başta merkezileşme projesinde yer alması düşünülmeyen *intendant*lar, yararları anlaşılınca askeri ve mali idareyle ilgili işleri yönetip koordine etmeleri için eğitilmişlerdi.[1] İngiltere'de de buna benzer bir süreç işlemiş ve yerel eşraf ile lordların otoritesinin yerini, atanmış vali ve sulh hâkimlerininki almıştı. Perez Zagorin, "ailelerin öne çıkması sayesinde orta sınıfın (*gentry*) genişlemesi, sonradan elde ettikleri unvanlarla soylu olanların sayısının 1603 ile 1641 arasında iki kat artması-

1 Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, Londra, 1979, s. 96. Genelde *Maitres de requetes* arasından gelen -yani okullu avukatlar olan- *intendant*lar, *noblesse de robe*'a mensuptu. İdare memurluğu alınıp satılamayan bir mevkiydi.

nın ve imtiyazlarla unvanların genel artışı"nın, bu sürecin göstergeleri olduğunu söylemektedir.[2]

Devlet kurulurken, yalnız idari otoritenin merkezileştirilmesi değil, aynı zamanda bölgesel iktidar sahiplerinin silahtan arındırılması da gerekir. Devletler elitlere bağımlı olmayan, kendilerine ait bir askeri güç oluşturmak zorundadırlar. İngiltere'de Tudor hanedanı, büyük lordların "kendi adamlarından oluşan büyük silahlı güçlerini dağıtarak, kalelerini yıkarak, anlaşmazlıkları halletmek için şiddete başvurma alışkanlıklarını törpüleyerek ve vasalları ile kiracılarını onlarla işbirliği etmekten caydırmaya çalışarak" bu lordları etkili bir şekilde silahsızlandırdı.[3] Richelieu ile XIII. Louis de benzer biçimde, düelloyu ve ateşli silahların kullanımını açıkça kınayarak, merkezileşmenin en çetin karşıtlarını etkisiz hale getirerek soyluların gücünü kırdı. İngiltere'de de, Fransa'da da bu tür taktiklerle devletin meşru şiddet tekeli güvenceye alındı.

Kırsal kesimde yaşayan ahalinin kaynaklarından yararlanan Avrupa devletleri de icraatlarına tepki olarak ortaya çıkan yaygın isyanlarla karşılaştılar. Savaşa giren devletler, ordularına asker almak ve bu askerleri beslemek için paraya ihtiyaç duyuyorlardı. Devletler, kaynaklardan yararlanmak ve artıkürünü aracılar olmaksızın doğrudan kendilerine akıtabilmek için denetim yapılarını yenilemek amacıyla topluma nüfuz ettiğinde, isyanlar, genelde devleti ciddi biçimde tehdit eden, vergi ve devlet karşıtı ayaklanmalara dönüştü. Charles Tilly'nin açıkça ifade ettiği gibi, bu gibi dayatmalar, köylülerin hayatının akışını kesintiye uğratıyordu: "Savaşlar ve devletlerin kuruluşu, köyün fakirlerine verilmek üzere ya da tohumluk olarak ayrılmış tahıl, çiftlik işlerinin yürütülmesi için gerekli insan gücü, çeyiz düzmekte kullanılacak tasarruflar gibi yerleri belli olan toprak, emek, sermaye ve mallar üzerine çeşitli talepler dayatıyordu."[4] Özellikle, devletin müdahalesi ile hem tarımla uğraşan sınıflardan, hem de geçimini bu yolla sağlamayanlardan artıkürün çekilerek yerel soyluların ve onlara bağlı olanların özerkliği baltalandığında, elitler ile köylüler devlete karşı ittifak kurdular.[5] Küçük ölçekli isyanlar devleti taviz vermeye zorladı ve bu süreç boyunca denetim

2 Perez Zagorin, *Rebels and Rulers, 1500-1660*, Cambridge, 1982, I, s. 74-75.

3 Charles Tilly, "War Making and State Making as Organized Crime", Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer ve Theda Skocpol ed., *Bringing the State Back In* içinde, Cambridge, 1985, s. 174.

4 Charles Tilly, *As Sociology Meets History*, New York, 1981, s. 121.

5 Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States, AD 990-1990*, Oxford, 1990, s. 100. Benzer tezler için bkz., Roland Mousnier, "Recherches sur les soulèvements populaires en France avant la Fronde", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*,

ve baskı biçimleri değişim geçirdi. Yaygınlık kazanan hareketler iç savaşlara, büyük halk isyanlarına dönüştü, ayrılıkçılığa ve büyük güçlerin müdahalesine yol açtı. İngiliz İç Savaşı, Fransız *Fronde*'u, Napoli'deki isyanlar ve Fransızların Katalonya macerası, devletin ciddi bir tehdide maruz kaldığı durumlardı.[6]

Bölgesel tabanlı kırsal ayaklanmaların yanı sıra Avrupa'da yer yer eşkıyalık da görülmekteydi. Fernand Braudel'in dediği gibi "eşkıyalık denen bu kara korsanlığının altından, lordların kesintisiz desteği çıkmaktadır"; bu da soylular sınıfının devlet kuruluşunu bu gibi yaratıcı yöntemlerle sabote etmeye çalıştığının bir göstergesidir.[7] Eşkıyalık Avrupa'da 17. yüzyılda vahim boyutlara ulaşmadıysa da devlet politikalarını etkiledi. Yüz Yıl Savaşları'nı izleyen şiddet dalgasının anısı Fransa'nın ortak hafızasına kazındığı için, askeri birlikler, eşkıyalığa neden olacak ölçüde dağıtılmamıştı. Avrupa, terhis sorununa dahiyane bir çözüm bulmuştu: Savaş zamanlarında yabancı memleketlerden paralı askerler alınıyor, daha sonra bu birlikler sınır dışında terhis ediliyordu. Paralı ordular kurmak kolaydı; üstelik, bunlara yalnızca savaş zamanında ödeme yapıldığı için hizmetleri uzun vadede ucuza geliyordu.[8] Terhis edilen askerlerin bir kısmı yine de yağmacılık yapıyordu ama da bu konudaki sorunlar hiçbir zaman ciddi boyutlara ulaşmadı.[9]

5 (1958), 81-113. Ayrıca bkz., "The Fronde", R. Forster ve J. Greene ed., *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe* içinde, Baltimore, 1970, s. 131-59; *Peasant Uprisings in the Seventeenth Century France, Russio, China*, çev. Brian Pearce, New York, 1970. Aşağıdaki kitaplar ve makaleler, bu isyanlar hakkında epey bilgi vermektedir: Yves-Marie Bercé, *Revolt and Revolution in Early Modern Europe*, New York, 1987; Zagorin, *Rebels and Rulers*; William Brustein, "Class Conflict and Class Collaboration in Regional Rebellions, 1500-1700", *Theory and Society*, 14 (1985), 445-68; William Brustein ve Margaret Levi, "The Geography of Rebellion: Rulers, Rebels, and Regions, 1500 to 1700", *Theory and Society*, 16 (1987), 467-95; C. S. L. Davies, "Les Revoltes populaires en Angleterre, 1500-1700", *Annales: Economies, sociétés*, civilisations, 24 (1969), 24-60.

6 Zagorin, *Rebels and Rulers*, II, s. 36-37.

7 Tilly, *As Sociology Meets History*, s. 2-3'te aynı fikri dile getiriyor. Tilly kitapta, ele geçirdiklerini fakire dağıttıkları kesin olmasa da 17. yüzyılın ilk yarısının Robin Hood'ları sayılan Brötanyalı üç soylu kardeşin, Guillerilerin, maceralarını anlatıyor.

8 Devlet, paralı askerleri tutmak için, savaştan önce ordunun eksiklerini giderip askerlere ödeme yapan *condotierre* tarzı bir askeri yatırımcı ile anlaşmak zorundaydı. Avrupa'da meşhur paralı asker orduları vardı ve devletler bunlarla anlaşmaya çalışırlardı. Örneğin Fransa, İsveçli, İrlandalı, Alman ve İskoç paralı askerleri hizmetine almıştı. John Childs, *Armies and Warfare in Europe, 1648-1789*, New York, 1982, s. 7-8; ayrıca bkz. Tilly, *Coercion, Capital, and European States*, s. 80-81.

9 Tilly, *Coercion, Capital, and European States*, s. 83-84.

Merkezileşmekte olan devletlerin çoğu, toprak bütünlüğünün sağlanması, vergilendirme, merkezileşme ve bürokratikleşme konularında genel örüntüleri takip ederler; ancak uygulama boyutunda farklılık gösterirler. Merkezileşme türü ile devlet kurucularının siyasi planlarını uygulayabilme dereceleri ve iradeleri, devletin hâkimiyetini sağlamlaştırmaya çalıştığı toplumsal ortamın kaynak yapısına ve örgütleniş biçimine bağlıdır. Hâkimiyeti sağlamlaştırma araçları, çeşitli toplumsal sınıfların örgütlenişine, özerkliğine ve kaynaklarına göre biçimlenir. Devlet, tarımsallığın ağır bastığı durumlarda, soylularla ve toprağı işleyen kırsal sınıflarla mücadele etmek zorundadır; ticariliğin ağır bastığı durumlarda ise devlet kurucularının ticari sermaye, loncalar ve şehirlerdeki örgütler arasında manevra yapması gerekir. Tilly, bu ayrımı temel alarak, kendi içinde bazı çeşitlilikler gösteren belli başlı üç devlet oluşumu tipi saptamıştır. Zor kullanımının baskın olduğu birinci tipte, para sıkıntısı çeken devlet, toprağa dayalı sınıflara yüklenip yüksek vergilerle ürettikleri artık ürüne el koyar. Tilly buna örnek olarak Rusya ile Brandenburg Prusya'sının haraç topladığı dönemlerden bahseder. Sermaye unsurunun baskın olduğu ikinci tipte, sermaye bakımından zengin bir ortamdaki yöneticiler, kaynak sağlamak için ticaretle uğraşan sınıflara yönelirler. Devlet kurucuları ile sermaye sahipleri arasındaki pazarlık, himaye ile kaynakların değiş tokuş edilmesi ile sonuçlanır. Son olarak, Fransa ile İngiltere'de görülen, yöneticilerin aynı anda hem zora başvurdukları hem de sermayeden yararlandıkları, "kapitalistleşmiş baskı" denebilecek bir ara biçimden söz edilebilir.[10] İngiltere ile Fransa'da izlenen yol kendi içinde de ayrışmaktadır. Michael Mann'a göre, ortaçağ Avrupa'sındaki devletler zayıftı ve "çok sayıda güç şebekesinin başsız federasyonu" olarak nitelediği bir yapı ile farklı derecelerde yerel özerkliğe sahip toplumsal gruplaşmalardan oluşan bir bağlamda yer alıyorlardı. Devletler, daha fazla merkezileşme peşinde koştukça hayati önem taşıyan birtakım kaynaklara ulaşabilmek için nüfusa bağımlı hale geldiler ve halklarıyla karşılıklı bağımlılık ilişkileri geliştirmek zorunda kaldılar. Ulaşılabilen kaynakların türüne göre iki farklı tipte Avrupa devleti oluştu: Sermayenin bulunmadığı bir bağlamda yer alan Fransız devleti, nüfusunu merkezi bir ordu kurmak için seferber etti ve bürokratik bir idare geliştirdi. İngiliz devleti ise bunun aksine, insan gücünü zor kullanarak denetim altına almaktan ziyade sermaye kullanarak anayasal bir devlet haline geldi.[11]

---

10 *Age.*, s. 30.

11 Michael Mann, *The Sources of Social Power, vol. 1: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*, Cambridge, 1986.

Avrupa'da görülen devlet kuruluşu biçimlerinin her biri, devletin aynı anda hem çıkarlarını koruyabilmek hem de gruplar üzerindeki denetimini sürdürebilmek amacıyla aldığı kararlara göre kendi içlerinde çeşitlilik göstermektedirler. Örneğin, Tilly, zor kullanımının baskın olduğu biçim içerisinde, soyluların imtiyazlarını koruyabilme derecelerine göre, ülkeden ülkeye değişiklikler görülebileceğinden bahsediyor. Polonya ile Macaristan'da soylular son derece güçlüydü ve devletin hücumunu geri püskürtebilmişlerdi; oysa Rusya ile İsveç'teki devlet kurucuları, soylular sınıfını tümden dönüştürüp kendilerine hizmet eden sınıflar arasına katmakta daha başarılı olmuşlardı.[12] Tilly, aynı şekilde diğer iki devlet kuruluşu biçiminin de kendi içlerinde çeşitlilik sergilediklerinden bahsetmekte ve Britanya, Fransa, Prusya ve İspanya gibi, aslında aynı kategoriye konabilecek örnekler arasında farklılıklar bulunduğunun altını çizmektedir. Bu devletler, taşradaki büyük ölçekli malikânelerin başını ezmek için zora başvurmaları ve askeri amaçlar için ihtiyaç duyulan kaynakları sağlama almak amacıyla sermaye kullanmaları bakımlarından genel bir benzerlik sergilerler. Ancak bu iki yoldan hangisini tercih edecekleri konusunda farklı eğilimlere sahiptirler. Mann'ın yaptığı ayrımdan yararlanarak, Fransa'nın zora başvurmayı nispeten tereddütsüz bir şekilde seçtiğini, İngiltere'nin ise daha ziyade sermayenin baskın olduğu devlet gelişimi çizgisini izlediğini söyleyebiliriz.

Tilly ile Mann'ın çözümlemeleri, Avrupa kıtasında görülen çeşitliliği açıklamamızı sağlayacak çok geniş bir tarihsel bilgiler dağarcığını kullanımımıza sunuyor. Vardıkları sonuç, zor kullanımının baskın olduğu biçimden sermaye kullanımının baskın olduğu biçime uzanan bir tablo. Toplumsal yapılar da, sınıfların ve devletlerin birbirleriyle giriştikleri mücadeleler ya da kurdukları ittifaklara göre tamamen tarımsal olanlar ile tamamen ticari niteliktekiler arasında bir yerde bulunmakta, ya da ikisinin karışımı bir biçim sergilemektedir. Çatışmanın ya da ittifakın sonucu duruma göre değişir. Merkezileşmeye gösterilen tepkiler arasındaki farklılıklar, hem kendi başlarına önemlidir, hem de devleti şekillendirmeleri ve devletin faaliyetlerinin gelecekte izleyeceği yolu ana hatlarıyla çizmeleri bakımından belirleyicilerdir. Örneğin, devlet kurucuları, soyluları artıkürünü çekme işlemleri için kullanabilirlerse, isyanlar doğrudan devleti hedef almayıp feodalizm ve soyluluk karşıtı olarak tezahür eder. Devletin soyluları kullanıp kullanamayacağı büyük ölçüde mevcut toprak sömürüsü yapısına bağlıdır. Fransa'nın ticarileşmiş bölgelerinde devlet, köylülüğü sömürmesine yardım etmesi için soylulardan yararlanabildi. Soylular, kırsal sınıfların vergilendirilmesi ve askeri amaçlarla seferber edilmesi konuların-

12 Tilly, *Coercion, Capital, and European States*, s. 137-43.

da devletle işbirliği yapmak zorunda kaldılar. Prusya ve Rusya devletleri ile bu ülkelerdeki soylu sınıflar arasında da benzer bir anlaşma gerçekleşti.

Devletler her zaman soylular ya da köylüler arasında müttefik bulamazlar. 17. yüzyılda, sınıflar arası ittifakların çıkardığı devlet karşıtı isyanlara nazaran, feodalite-karşıtı isyanlara çok daha az rastlanıyordu. Devlet karşıtı isyanlar, devletin üzerlerine gelmesinden mustarip olan büyük toprak sahibi soylular ile köylülerin, bu müdahalelere karşı koymak için ittifak kurmasıyla ortaya çıkar. Fransız, İspanyol ve İngiliz kralları, ülkelerinin pek çok bölgesinde devlet karşıtı isyanlarla yüz yüze kalmışlardır; bu hareketlerin hem sayı hem de yoğunluk bakımından en fazla olduğu ülke ise Fransa'dır. Devletin soylular aleyhine köylüler ile ittifak kurmak gibi bir seçeneği de vardır. Ne var ki devlet kurucuları, ancak köylüler ile soylular arasında ciddi gerilimlerin bulunduğu durumlarda bu iki grubun arasını tamamen açabilirler. Bunu yapmak için de, tıpkı 17. yüzyılın ikinci yarısı ile 18. yüzyılın ilk yarısında Burgundy'de olduğu gibi, köylülüğün devletle olan bağını pekiştirip kırsal cemaati güçlendirirler.[13]

Çeşitli biçimlerde rekabet ve çatışmaya dayanan bu devlet gelişimi türü, 1500'ler civarında Batı Avrupa'nın pek çok bölgesinde görülmeye başladığından beri devlet gelişiminin modeli olarak kabul edilmiştir. İç çatışmalarda genellikle bir yandan zor kullanılıyor, diğer yandan da toprak sahipleri, çeşitli zümrelerin mensupları ve sermaye sahibi tüccarlar gibi -ekonomik ve siyasi kaynakları ellerinde bulundurdukları için devlet kuruluşu sürecine katılma olasılığı en yüksek olan- gruplarla pazarlık ediliyordu. Avrupa devletleri daha sonraları köylüler, büyük toprak sahipleri ve yükselmekte olan burjuvaziyle genellikle zor kullanarak baş ettiler. Toplumdaki direniş, daha büyük ve daha iyi bir askeri örgütlenmeyi gerekli kılıyordu. Tilly'ye göre, "Avrupa'da devlet kuruluşunun tarihi genel olarak yukarı doğru, birikimin ve yoğunlaşmanın artması yönünde ilerler, ancak yol boyunca sivri doruklardan ve derin vadilerden geç"miştir.[14]

Sermayenin ya da zor kullanımının giderek yoğunlaşması süreci, çoğu sosyolog tarafından, devletlerin kuruluşunu açıklarken kullanılabilecek genelgeçer bir kuramsal durum olarak kabul edilegelmiştir. Diğer bütün tarihsel örneklere ise önemsiz sapmalar gözüyle bakılmıştır. Oysa Osmanlı İmparatorluğu, devletin hâkimiyetini kalıcı kılmak ve merkezileşmek için oldukça benzer çabalara girdiyse de feodalite ya da devlet karşıtı kırsal isyanlarla karşılaşmadı. Devlet otoritesini zorlayabilecek güçler arasında, yal-

13 Hilton L. Root, *Peasants and King in Burgundy: Agrarian Foundations of French Absolutism*, Berkeley, 1987.

14 Tilly, *Coercion, Capital, and European States*, s. 28.

nızca eşkıyalık yaygın bir olgu haline gelip devleti tepki vermeye itti. Bu tepki, Avrupa'daki zor kullanımı ve sermaye geleneklerinden farklı bir sürece, toplumsal grupların "kamusal" düzeyde merkezle bütünleştirilmesine ve pazarlık masasına çekilmesine- tekabül ediyordu.

Eşkıyalık, imparatorluk toprakları üzerindeki hâkimiyetin pekiştirilmesi ve idari denetimin sürdürülmesi gibi, Osmanlı devletinin başlıca işlevlerini yerine getirdiği yepyeni bir bağlam yarattı. Devletin konsolidasyonu Batı Avrupa'nın pek çok bölümünde uluslararası savaşların, vergilendirmenin, sermaye ve toprak sahiplerinin çıkarlarının merkezinkilerle eklemlenmesinin, her bölgenin kendine özgü niteliklerinin gerektirdiği biçimde bir arada yürütülmesiyle sağlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise devletin kuruluşu (bu kesintisiz bir kurma ve yeniden kurma sürecidir) farklı bir şekilde seyretmiştir: Devlet, toprakları dahilindeki eşkıyalar/paralı askerlerle yapılan pazarlık ve savaşların sonucunda, ama dışarıdan gelen bir basınçla biçimlenen bir süreç içinde kurulmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet-eşkıya ilişkisinin bu kadar merkezi bir yer işgal etmesi, köylülerin ya da elitlerin Avrupa'yı sarsan meydan okumalarının burada niçin çok daha az görüldüğüne dair bir fikir veriyor. Avrupa'da devletin kuruluşuna katılan geleneksel gruplar, Osmanlı devletinin kuruluş sürecinde yer almadılar. Devletin merkezileşmesinden Avrupalı köylüler kadar etkilenen Osmanlı köylüleri asilik etmediler; aksine, toprak için savaşacaklarına, onu bırakıp gitmeyi tercih ettiler. Bu duruma uyum sağlamaya çalıştılar ve hayatlarını idame ettirmek için yeni yollar buldular. Eskisine göre daha akışkan kimliklere bürünerek kendilerini tamamen dönüştürdüler ve bunda da genelde devlet kurumlarının desteğini gördüler. Aynı şekilde, dirlik sahibi sınıflar da devlete karşı isyana kalkışmadılar. Ödülleri, devlete muhalefet ederek değil, devlet aygıtının içinden toplamaya çalışmaya devam ettiler.

Devlet kuruluşunun geleneksel sınıfların muhalefetiyle karşılaşmaması, eşkıyalığın yaygınlaşması ve devletin eşkıyalar/paralı askerlerle pazarlığa girişmesi, kendi başına bir kategori teşkil eden ve buna göre çözümlenmesi gereken bambaşka bir devlet oluşumu bağlamıyla karşı karşıya olduğumuzu gösteriyor. Osmanlı örneğini ilginç bir istisna olarak kabul edip geçemeyiz; buradaki çatışmanın kendine özgü nitelikleri, Batı Avrupa'daki çeşitliliği anlamak için kullanılan değişkenlerle açıklanabilir. Esas fark, devlet ile toplumun gelişimlerinin ve bunlar arasındaki etkileşimlerin dikkatlice çözümlenmesiyle ortaya çıkacak yeni bir devlet kuruluşu fikrinde yatmaktadır. Ben, burada, toplumsal yapıyı ve devletin faaliyetlerini, çeşitli yapıların devletin hareketlerini nasıl biçimlendirdiğini ve devletin davranış-

larının da toplumu nasıl yeniden yapılandırdığını gözler önüne seren, büyük ölçüde etkileşime dayanan bir çözümlemeye tabi tuttum. Bu süreç boyunca, Batı Avrupa'daki merkezileşme tarzlarından farklı, ancak onlarla karşılaştırılabilecek yeni bir merkezileşme tarzı keşfettim. Bu tarzın farklılığı, Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet-toplum ilişkileriyle ilgili iki unsurun -toplumsal yapı ile Osmanlı yönetıcilerinin kendilerine özgü merkezileşme tarzlarının- özgün bileşiminde yatmaktadır. Osmanlı devletinin patrimonyal tabiatı, devlet-toplum ilişkilerinin karşılıklı korumaya ve sadakate dayalı yapısı, devletin belli tarihsel dönemeçlerde aldığı kararlar, Osmanlı örneğinin farklılığını açıklayan unsurlardır. Osmanlılar gibi, rekabetten ziyade pazarlık sonucu merkezle bütünleştirmeye dayalı farklı bir devlet kuruluşu modeli sergileyen Rus ve Çin devletlerinde de benzer bir örüntünün gözlenebildiğini düşünüyorum.

Toplumsal yapı ile devletin faaliyetleri devlet oluşumu üzerine yapılan çalışmaların çoğunun temel bileşenleridir. Toplumsal yapı, devletlerin merkezileşmeye çalıştıkları zemini tanımlar. Tilly Batı Avrupa'daki toplumsal yapılarda gözlenebilen yapısal çeşitliliği incelemekte ve alternatif devlet merkezileşmesi tarzlarını saptayabilmek için farklı toplumsal sınıfları, bunların birbirleriyle olan ilişkilerini, örgütlenişlerini ve kaynaklarını itinayla ayrıştırmaktadır. Ancak tüm bu çabanın altında, Batı Avrupa'nın büyük kısmında devlet-toplum ilişkilerinin benzer tarzda yapılanmış olduğu varsayımı yatıyor. Gel gelelim, Batı Avrupa sınırlarından çıkıp, devlet-toplum ilişkilerinin aynı türden tarihsel koşullarda ya da aynı kültürel bağlamda oluşmadığı başka bölgelere gidildiğinde bu varsayımı değiştirmek zorunda kalırız. Devlet merkezileşmesi ve kırsal muhalefetle ilgili eksiksiz bir kuram her şeyden önce daha geniş çeşitlilikte yapısal düzenlemeleri içermelidir.

Bunların yanı sıra, merkezileşme tarzlarındaki farklılıkların da açıklanabilmesi gerekir. Yine Tilly'nin çalışmalarına göre, Avrupa tarihinin farklı dönemlerinde farklı merkezileşme tarzları görülmüştür. Bunlardan bu kitap açısından önemli olan iki tanesi, "fatihlerin işgal ettikleri topraklardaki nüfusun ve kaynakların istikrarlı bir şekilde denetim altında tutulmasından ziyade, haraç alma peşinde koştukları" patrimonyal tarz ile sahiplenilen toprakların savaş sebebi olduğu ve savaşmak için de dışarıdan paralı askerlerin getirildiği aracılık (*brokerage*) tarzıdır.[15] Bu hâkimiyet türlerinin ikisinde de, jeopolitik ve toplumsal yapıların doğurduğu koşullar, toplumdaki güçleri algılayış tarzına göre kendi çıkarları doğrultusunda hareket

15 *Age.*, s. 29.

eden devleti belli tarzlarda hareket etmek zorunda bırakmaktadır. Devlet oluşumuna ilişkin Batı Avrupa odaklı literatürün büyük kısmında olduğu gibi bu bakış açısında da devlet bir aktör olarak görülür.[16] Bu, devletlerin özerklik derecelerinin ve olaylara verdikleri tepkilerin farklı olabileceği fikrini de içinde barındırmaktadır. Farklı devletlerin hedefleri çarpıcı bir benzerlik sergiler; merkezileşme, toprakları üzerindeki hâkimiyetlerini sağlamlaştırma, dış düşmanları püskürtme ve iç güçleri zapturapt altına alma ihtiyaçları tartışılamaz. Ancak bu hedeflere ulaşmak için nasıl bir yol izleyecekleri, toplumdaki sınıflarla tam olarak nasıl bir etkileşime girdiklerine, onları nasıl manipüle edebilecekleri konusundaki kanılarına, toplumdaki sınıflar arasındaki ilişkileri nasıl değiştirebileceklerine göre değişir. Bir başka deyişle, devletler, hâkim olmaya çalıştıkları toplumun yapısını, bu toplumla aralarındaki tahakküm ilişkisini ve içinde bulundukları bağlamın gerektirdiklerini hesaba katarak hareket eden aktörlerdir. Devletin karar alma sürecini daha iyi anlayabilmek için daha ufak ayrıntılara ve toplumdaki yapısı kurulmuş ilişki ve eşitsizliklerin özelliklerine bakmak gerekir. Bu iki etmen, yani toplumsal etkileşimin kendine özgü işleme biçimi ve devletin bu yapıyı düzenleyip manipüle etme tarzı birlikte düşünülmelidir.

Toplumsal yapı ile devletin faaliyetleri, Osmanlı devletinin toplumsal grupların isyan etmelerini nasıl engelleyebildiğini açıklamakta da kullanılabilir. Osmanlı köylüleri neden kendi başlarına ya da başka gruplarla ittifak kurarak asilik etmediler? Devletin merkezileşmesi, başka yerlerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da pek çok sınıfın aleyhine işledi. Bunların başında, Avrupa'daki gibi, devletin icraatından doğrudan etkilenen elitler ile köylüler geliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda kırsal isyanların olmayışını açıklamak için toplumsal yapı ile devletin toplumu etkileyen belli politikaları üzerinde odaklanmamız gerek; çünkü bu unsurların ikisi

16 Burada, Tilly gibi araştırmacıların izinden giderek kralları, hükümdarları ve padişahları devletin kendisi olarak algılıyor ve yansıtıyorum. Dolayısıyla yönetim aygıtındaki karmaşık ilişkiler bütününü tek bir sonuca, çıkara ya da hedefe indirgemiş oluyorum. Weber'in devlet tanımını temel alarak, belli bir toprak parçasını denetimde tutan ve buraya hâkimiyetini dayatan siyasi bir örgütlenmenin, ancak meşru bir şekilde zor kullanma tekelini sahipleniyorsa devlet sayılabileceğini kabul ediyorum. Max Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology,* Guenther Roth ve Claus Wittich ed., Berkeley, 1978. Osmanlı İmparatorluğu bağlamında, devlet yeterince tanımlanmamıştır. Osmanlı devletinin ne olduğu konusunda fazla tartışmaya girmek istemiyorum. Daha ziyade, bu örgütlenmenin idari karar alma süreçleriyle ilgileniyorum ve padişah ile Divan-ı Hümayun'un üyeleri üzerinde odaklanmak istiyorum.

de toplumsal hareketlerin engellenmesinde etkiliydi. Köylülerin bir isyanda birlikte hareket etmelerini engelleyen, yalnız Osmanlı toplumunda hâkim olan yapısal düzenlemeler -bir başka deyişle, geleneksel iktidar ve artığa el koyma ilişkileri- değil, aynı zamanda devletin bu düzenlemeleri kullanma biçimleri ile krizlere nasıl tepki gösterdiğiydi.

"Osmanlı yönetimine karşı isyanlar olmayışı" bilmecesi, karşılaştırmacı bir anlayışla Fransa'ya bakılarak çözülebilir. Fransa tarihinin, merkezin hâkimiyetini sağlamlaştırdığı dönemine (Tilly, sermayedarlarla anlaşmalar yapılması nedeniyle bu dönemi "aracılık" dönemi olarak adlandırıyor) dikkatle bakıldığında, devlet karşıtı isyanların çoğunun, merkezileşmeden büyük zarar gören köylüler tarafından çıkarıldığı ve köylülerin bu işte soylularla ittifak kurdukları görülecektir. Bu tür ittifaklar, güçlü himaye bağları ile örgütlü cemaat ilişkilerinin, devletin vergilendirme ve bölgesel otoriteyi baltalama faaliyetleri ile çakıştığı yerlerde oluşurlar. Fransa'da hem isyan çıkmasına müsait bir toplumsal yapı, hem de merkezileşerek köylüleri ve soyluları çileden çıkaran ve onları ittifak kurmaya iten bir devlet vardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ise farklı koşullar hâkimdi. Osmanlı İmparatorluğu, devletin hâkimiyetini kalıcı kılmaya çalıştığı dönem boyunca, patrimonyal bir yönetim biçimi ile aracılık tarzı merkezileşmenin birlikte yürüdüğü bir sistem kullandı. Bir taraftan, devlete yönelik isyanlar, patrimonyal hâkimiyetin köklü kurallarına göre önleniyor ya da bastırılıyordu, diğer taraftan da, aracılık tarzında bir pazarlık süreci devletin çevre bölgelerdeki hâkimiyetini perçinlenmesine yardımcı oluyordu. Bu patrimonyal hâkimiyet biçiminde, devletin görevlilerini dönüşümlü olarak ataması, güçlü himaye ilişkilerinin oluşmasını engelliyor, yerel, köye dayalı örgütlenme ve işbirliğinin eksikliği bu engeli daha da aşılmaz kılıyordu. Devlet de her bir elit grubunun bazı mensuplarını kayırarak, net bir şekilde tanımlanmış gruplar içinde "kazananlar" ve "kaybedenler" yaratıyor, böylelikle de elitlerin işbirliğinin önünü kesmiş oluyordu. Osmanlı sınıfları için topluca hareket etmek pek mümkün değildi: köylüler örgütlü değildi; elitler kendi aralarında bölünmüştü ve köylüler ile elitlerin üzerinde ittifak kurabileceği mevcut bir zemin yoktu. Bu arada devletin kira ve haraç toplama kaygısı sürüyordu.

Aracılık tarzı bir pazarlığa girişilmesini gerekli kılan, eşkıya orduları ile eski paralı asker kitleleri gibi yeni toplumsal oluşumlardı. Bu farklı türdeki "asiler", büyük ölçüde devlet tarafından yaratılmış ve kışkırtılmışlardır. Köylüler, devletin hâkimiyetini kalıcı kılma çabaları ve 17. yüzyılın getirdiği büyük sosyoekonomik sıkıntılar karşısında ayakta kalmak için, kimlik-

lerini değiştirmelerini zorunlu kılan yeni yollara yöneldiler. Çeşitli devlet kurumları da onlara bu süreçte yardımcı oldu. İmparatorluğun en şiddetli darbeyi yemiş olan kırsal bölgelerinde, toprağı olmayan genç erkekler levend oldular; devlet onlara, yeni kurulmuş silahlı ordulara katılıp geçimlerini sağlama imkânı sunduğunda da asker oldular. Devlet, savaş durumuna göre bu birlikleri seferber ediyor ya da dağıtıyordu. Savaşa katılmaksa, ordu birimleri etrafında örgütlenmek, tüfek sahibi olmak ve belli bir yevmiye kazanmak anlamına geliyordu. Terhis ise bu yevmiyeyi kaybetmek demekti; ancak örgütlülük sürüyor, tüfekler de askerlerde kalıyordu. Terhisle birlikte kimlikleri bir kez daha değişiyor, padişah ordusunun savaşçılarından, iş bekleyen paralı askerlere dönüşüyorlardı. En iyi koşullarda, eşkıyalığa yönelmeden yeniden devlet tarafından seferber ediliyorlardı. Ne var ki, genelde eşkıya, hırsız ya da işsiz paralı askerler olarak köylere dönüyor, çalacak sığır, tahıl ya da para, yağmalayacak tarla, tecavüz edecek kadın peşinde koşuyorlardı. Eşkıyalar aynı zamanda kırsal bölgelerde isyan çıkmamasına da katkıda bulunuyorlardı. Eşkıyalık, en uç şekliyle, kanı kaynayan, asilik eğilimi taşıyan delikanlılar için farklı bir istihdam türünü ifade ediyordu. Bunun yanı sıra, eşkıyalar, köylülüğü bastırmak isteyen herkesin yardımcısıydı: küçük muhassıllar, yerel beyler, devlet görevlileri, hatta devletin kendisi gerek duyduklarında eşkıyaları kullanıyorlardı. Eşkıyalar, iş bekleyen paralı askerler olarak denetimi sağlamak, zor kullanarak insanları sindirmek için gerekli kadroyu sağlıyorlardı.

Demek ki, eşkıyalığın ortaya çıkışı, iktidarını sağlamlaştırmak isteyen devleti, bu iş için yeni biçimler kullanmaya yöneltti. Osmanlı devleti kısa vadedeki sonuçlarına aldırmadan paralı ordular kurup dağıttıkça eşkıyalık yayıldı. Eşkıyalık iyice geliştiğinde, devlet hem bu kişileri kullandı hem de kendini eşkıya reisleriyle pazarlığın içinde buldu. Eşkıyalar ayrıca, köylülüğü sindirmek için haydutları kullanan pek çok yerel yöneticinin gerektiğinde başvurabileceği aracılar haline geldiler. Devlet ise bu durumu halkın gözündeki meşruiyetini arttırmak için kullandı. Köylülerin, taşrada asayişin sağlanmasına ilişkin talep ve şikâyetlerinden, tehlikeli gördüğü yerel yöneticileri yola getirmek ve "halkın hamisi" imgesini güçlendirmek için bahane olarak yararlandı. Köylülerin talepleri ile devletin bunlara verdiği karşılıklar, Osmanlı hâkimiyetini meşrulaştıran anlatının temel öğeleri oldular; devlet halkının sadakatini, kendisinin de kullandığı eşkıyaların başını ezerek sağlıyordu. Devletin bu şekilde ulaştığı meşruiyet, devletin fermanlarından tellallar yoluyla ilan edilen emirlere, edebiyattan halk hikâyelerine kadar pek çok biçimde yaygınlaştırıldı. Osmanlı padişahları herhangi bir yerde kargaşa çıktığında merkezden görevliler gönderiyorlar, gerek-

tiğinde de kendini koruması için köylüleri silahlandırıyorlardı. Köylülerin silahlanması pek tercih edilen bir çözüm değildi ama yerel görevliler iyice tehlikeli olmaya başladığında bu yola başvuruluyordu. Bu önlem ise hesapta olmayan bir sonuç doğuruyor, mevcut eşkıyalara yenilerinin eklenmesi olasılığını arttırıyordu. Çünkü köylülerin kendi kendilerini korumaları, ekim faaliyetlerine etkin bir şekilde katılmayan erkeklerin silahlanması ve örgütlenmesi anlamına geliyordu. Ancak bu, merkezileşmeci müdahalelerin artmasını hem gerekli kılıyor hem de meşrulaştırıyor, eşkıyalar kullanılsa da saf dışı bırakılsa da, yahut her ikisi birden uygulansa da, bu müdahaleler amacına ulaşıyordu.

Elbette devlet ile eşkıyalar arasındaki ilişkiler bölgeden bölgeye büyük değişiklikler gösteriyordu. Payitahta nispeten yakın bölgelerde yerel silahlanma düzeyindeki aşırı artışın güç kullanılarak giderilmesi daha kolaydı. Devlet denetiminden uzak kalan daha ücra bölgelerde ise eşkıyalık, doğrudan bir tehdit oluşturmasa da devleti ister istemez bir pazarlık sürecinin içine çeken nispeten örgütlü bir olgu haline geldi. Pazarlığın türü ve boyutları jeopolitik koşullardan büyük ölçüde etkileniyordu. Küçük ölçekli eşkıyalık, genelde, asayişi sağlamaya yönelik faaliyetlerin ve denetimin arttırılmasını meşrulaştırmak için kullanılıyordu. Ancak bu küçük gruplar, daha iyi örgütlü eşkıya gruplarına dönüşüyor, devleti pazarlık masasına oturmak, eşkıyaları merkezle bütünleştirmek ya da onlarla mücadele etmek zorunda bırakıyordu. Tüm bunlar da sonuçta devletin hâkimiyetini sağlamlaştırmasını sağlıyordu. Eşkıyalar, devleti pazarlığa oturmaya zorluyorlardı; ancak Osmanlı devleti, kendi sistemine dahil ederek pazarlık yapma ilkesine sıkı sıkıya tutunuyor, kendini ödül ve imtiyaz dağıtan yegâne merci olarak sunuyordu. Dolayısıyla da, pazarlığın ve toplumdaki grupların hiç olmazsa geçici olarak merkezle bütünleştirilmesinin belirleyici olduğu bir merkezileşme tarzı geliştirmişti. Anadolu'da yüz yıla yakın bir süre boyunca eşkıyalar yüzünden yaşanan huzursuzluk incelendiğinde, silahlı eşkıyalığın özelliklerini ve yoğunluğunu araştıran ve eşkıyalığın devletin hâkimiyetini perçinleme ve merkezileşme süreçlerine nasıl katkıda bulunduğunu anlamaya çalışan bir yaklaşımın, bir başka deyişle, devlet gelişimine ilişkin yeni bir bakış açısının ipuçları belirmektedir.

Bu devlet gelişimi biçiminin Batı'daki örneklerden farklı olduğu aşikâr. Ancak, sürekli bir merkezileşme süreci içinde bulunan güçlü merkezi devletlerin bazı niteliklerinin görülebildiği Rusya ve Çin'deki devlet merkezileşmesi serüvenine daha yakın gözüküyor. Rus İmparatorluğu söz konusu olduğunda, merkezileşme ile merkezle bütünleştirme genellikle iki farklı

bağlamda ele alınır: askeri diplomatik araçlar kullanılarak imparatorlukla bütünleştirilen Avrupa toprakları ve cezbedilerek imparatorlukla bütünleştirilen Doğu'daki topraklar.[17] Ne var ki, Avrupa'daki toprakların imparatorlukla bütünleştirilmesi bile Batı'dakilerden farklı bir örüntü sergilemektedir. Rus İmparatorluğu'nun en önemli özelliği, yarı bağımsız büyük toprak sahibi beylerden merkeze hizmet eden bir soylular sınıfı yaratması, böylelikle de adem i merkeziyetçi bir imparatorluğa doğru gitmekte olan bir yapıyı -Batı'da daha sık rastladığımız güçlü ve bağımsız derebeylerin ve ara kurumların yer almadığı- koruma ve sadakate dayalı hâkimiyet tarzına benzeyen, güçlü merkezi bir yapıya dönüştürmesidir. Yeni üyelere nispeten açık olan hizmetkâr soylular sınıfı, devletin daha sonra pazarlıkta koz olarak kullanacağı, devlet elitiyle bütünleşme geleneğini yerleştirdiler.[18]

Rusya örneğinde karşımıza çıkan, devletin pazarlıklar sonucu oluşma sına dayalı örüntü en iyi biçimde, Kazak topraklarının Rusya'yla bütünleşmesinde gözlenebilir. Rus devleti Kazak elitlerini Rus üst sınıfına dahil ederek, özümsedi ve dönüştürebildi. Bu, Osmanlılarınkine benzer bir süreç içinde başarıldı. Eski Rusya ile Tatarlar arasında tampon görevi gören bir sınır halkı olan Kazaklar topraksız köylülere, eşkıyalara ve paralı askerlere kucak açtılar. Kazaklar, yüz yıldan fazla süren pazarlıklar sonucunda Rus devletiyle bütünleştiler. Devletle bütünleşmelerinde, tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi, Rus devletinin, elitlere hediye ve ödül bahşedecek yegâne merci olarak algılanması belirleyici oldu.[19] Sonuçta, Kazak beyi Rus asilzadesine dönüştü. Bu arada, bütünleşmeden herkes doğrudan faydalanamadığı için Kazaklar arasındaki farklılık giderek arttı. Ancak Kazakların iç farklılaşmasının daha Batılı bir sürecin ürünü olduğunu belirtmek gerek. 17. yüzyılın ortalarında, batı sınırlarında savaşlar aralıksız sürerken Rusya'nın yürüttüğü merkezileşme ve bürokratikleşme faaliyetleri, Rus köylülerinin sıkıntı çekmesine, çok büyük gruplar halinde Kazak topraklarına kaçmalarına ya da göç etmelerine neden oldu. Rus

17 Marc Raeff, "Patterns of Russian Imperial Policy toward the Nationalities", Edward Allworth ed., *Soviet Nationality Problems* içinde, New York, 1971, s. 22-42; David Laitin, Roger Petersen ve John W. Slocum, "Language and the State: Russia and the Soviet Union in Comparative Perspective", Alexander J. Motyl ed., *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of USSR* içinde, New York, 1992, s. 137.

18 Mousnier, *Peasant Uprisings*, s. 162-164.

19 Bruce W. Menning, "The Emergence of a Military-Administrative Elite in the Don Cossack Land, 1708-1836", Walter McKenzie Pintner ve Don Karl Rownwy ed., *Russian Officialdom; The Bureaucratization of the Russian Society from the Seventeenth to the Twentieth Century* içinde, Chapel Hill, N.C., 1980, s. 130-33.

köylüsü, burada Razin ve Pugaçev isyanları gibi pek çok hareket başlattı.[20] Kazakların toplumsal yapısı farklılaştıkça, iki ayrı süreç eşzamanlı olarak işlemeye başladı: Don bölgesinde yaşayan yüksek tabaka mensuplarının, yani "ev sahibi Kazaklar"ın bütünleşmesi hükümetin teşvikleri ve çeşitli görev tahsisleri aracılığıyla gerçekleşirken, Don bölgesinin aşağı tabaka insanları, yani "çıplaklar" saraya karşı kalkıştıkları isyanlar ve uğradıkları yenilgiler sayesinde devletle bütünleştirildiler. Demek ki, bu bölgede farklı toplumsal yapılar ve gruplardan ve bu grupların çıkarlarından kaynaklanan farklı merkezileşme tarzları ile karşı karşıyayız.

Çin, çeşitli eşkıyalık ve silahlanma biçimleri vasıtasıyla eşkıyalık tarihi ve devlet-toplum etkileşimleri açısından Osmanlı İmparatorluğu'na belki de en çok benzeyen imparatorluktu. Güçlü Çin devleti, 16. ve 17. yüzyıllarda, köylüler ile eşkıyaların devletin iktidarını pekiştirmesine karşı birlikte giriştikleri hareketlerle karşılaştı. Özellikle, askeri bir tarzda örgütlenmiş olan eşkıyalar devletin savunma sistemiyle bütünleştirildi. Eşkıyaların Çin ordusuna katılmasıyla, tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi, hem kırsal ayaklanmalar bastırıldı hem de Çin güçlerine yeni birlikler eklenmiş oldu. Ancak Çin devleti 17. yüzyılın ortalarında, lider konumuna gelen ve artık merkezi tehdit etmeye başlayan bu eşkıyaları kendisiyle bütünleştirme becerisini yitirmeye başladı. 1635'te, yetmiş iki çeteyi temsil eden ve Çin'i kendi hâkimiyet bölgelerine göre bölmek isteyen en az on üç eşkıya reisi vardı. Ülke bölünmedi ama bu tarihten sonra, silahlanan yerel unsurlarla devlet arasındaki müeadelenin tarihi, merkezileşmeyle koşut ilerledi. Pek çok isyanda, faaliyetleri, kaynaklara ulaşmak için giriştikleri gündelik rekabet ve mücadelelerin bir uzantısı olarak gelişen silahlı eşkıyalar yerel milis şefleri ve eşkıya reisleri birlikte hareket ettiler. Elizabeth Perry, Çin İmparatorluğu'nun son dönemleri ile Cumhuriyet yıllarındaki Nien ile Kızıl Mızraklar hareketlerini inceleyerek, çevresel koşullar, toplumsal yapı ve devletin faaliyetlerinin karşılıklı etkileşiminin, isyanda ittifak yapan ve devletle çatışan bu farklı kırsal oluşumları nasıl meydana getirdiğini gözler önüne sermiştir. Bazen saldırgan, bazen da kendini korumaya yönelik bir tutumla hareket eden ve köy düzeyindeki örgütlere yaslanan bu eşkıyalar, devletin çeşitli dayatmalarına ve dışarıdan müdahalesine karşı savaşarak devlete meydan okumaya başladılar.[21] Çin'de çok daha fazla isyan yaşandı, ama yine de bu yerel silahlanma ve eşkıyalık biçimleri, Osmanlı İmparator-

20 Paul Avrich, *Russian Rebels, 1600-1800*, New York, 1972.

21 Elizabeth J. Perry, *Rebels and Revolutionaries in North China, 1845-1945*, Stanford, 1980; Philip A. Kuhn, *Rebellion and Its Enemies in Late Imperial China: Militarization and Social Structure, 1796-1864*, Cambridge, Mass., 1980.

luğu'nda rastladığımız, merkezle daha fazla bütünleşmiş gruplarla karşılaştırılabilir niteliktedir.

Çin devletinin oluşum süreci bize çok şey gösteriyor. Çin'de, yerel silahlanma, eşkıyalık ve isyan iktidarın pekiştirilmesini sağlayan karmaşık ve değişken bir sürecinin parçalarıydı. Prasenjit Duara, bir yandan vergi toplama gücü artan devletin diğer yandan da yerel unsurlar üzerindeki denetimi azaldığı için, bu süreci "girift" bir süreç olarak niteliyor.[22] Devlet oluşumu süreci ilerledikçe, Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya'nın değişik dönemlerinde de görüldüğü gibi yerel düzeydeki kargaşa arttı. Bu imparatorlukların üçünde de devlet, denetim gücünü pekiştirmek için, toplumsal yapının bünyesinde üreyen yerel saldırganları kendisiyle bütünleştirmek zorunda kaldı. Kargaşa gibi görünen, aslında devlet kuruluşunun bir parçasıydı.

Osmanlı, Rus ve Çin devletleri, toplumdaki unsurları Avrupa'ya nazaran çok daha fazla kuşatmışlardı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki devlet gelişimi ise, yukarıda Rus ve Çin tarihlerinden bahsederken kabaca değindiğimiz örüntüleri daha belirgin ve yoğun bir şekilde sergilemektedir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki devlet gelişimi pek çok bakımdan Duara'nın "girift" olarak nitelediği tarza benzemektedir: Osmanlı devleti, Osmanlı toplumu üzerindeki denetimini büyük bir hızla arttırdı, ancak bunu tüm bölgelerde aynı anda yapamadı. Eşkıyalığın kasıp kavurduğu toplum kargaşa içine girdiğinde, devlet, eşkıyaları kendisiyle bütünleştirmek ve denetim alanını genişletmek için çareler buldu. Aynı zamanda, topladığı vergiyi arttırmak için yeni yöntemler icat etti ve bir dönem güç kazanmalarına göz yumduğu aracılara, sonunda bir daha canlanamayacakları biçimde bir darbe indirdi. Farklı grupları yola getirdi ve bütün grupların devlete bağımlı olmasını sağlayıp, bunların nüfuz dairelerini genişletmelerini engelledi. Bu şekilde devlet, toplum yapısının içine, elitlerden eşkıyalara kadar herkesin, kendisine hizmet edenlere sağladığı himayeye bağımlı olduğu devlet-merkezli bir kültür yerleştirdi.

Osmanlı İmparatorluğu 1550 ile 1650 yılları arasında, pek çok farklı grubun devletle pazarlığa girdiği, dolayısıyla da pek çok farklı kanalın ve sözleşmenin oluştuğu değişik süreçlerle gelişimini sürdürdü. Geleneksel gruplardan biri devletle etkileşime girse bile sonuç geleneksel olmuyordu. Örneğin, devlet, köylülüğün ihtiyaçlarını karşılamak için kırsal bölgelerin düşük düzeyde silahlanmasına yol açan bir tutum takındığında eşkıyalık arttı, dolayısıyla da devletin pazarlık masasında bir araya geleceği yeni mu-

22 Prasenjit Duara, *Culture, Power, and the State: Rural North China, 1900-1942*, Stanford, 1988, s. 73.

hataplar oluştu. Bir başka örnek vermek gerekirse, taşra yönetimindeki mevkilerin düzenlenişinde yapılan ve yerel yönetimde merkezin memurlarının kullanılması bakımından ilk bakışta Fransa'daki durumu andıran değişikliklerin, aslında hem tarz hem de sonuçları bakımından oldukça farklı olduğu görülebilir. Söz konusu süreçte, en küçük toprak birimleri ile bunların tasarrufunu elinde bulunduran kimseler aşama aşama ortadan kaldırıldı, daha büyük birimler kuruldu ve bunlar merkezin görevlendirdiği kişilere verildi. Ancak bu süreç, vergilerin toplanmasına ve idari işlere katılan tüm güçlü aracıların yok edildiği bir süreç değildi. Aksine, bu politika Osmanlı bağlamında, belli koşulların etkisiyle aracıların hızla çoğalmasına neden oldu. Üstelik, büyük eşkıya orduları kırsal bölgelerde at koşturmaya başladığında, Osmanlı devleti hiç de geleneksel olmayan bir tutum takınarak bu eşkıyalar ile pazarlık masasına oturdu. Devletin eşkıya ile pazarlık etmesi, Batı Avrupa'da hâkim olan devlet merkezileşmesi modeli çerçevesinde bir sapma olarak görünecektir. Ancak Batı'da da Osmanlı İmparatorluğu'nda da devletin takındığı tavırların ardındaki temel ilke aynıydı: Devletler toprakları üzerindeki tek askeri güç olmalıdırlar. Osmanlı İmparatorluğu, devleti Fransa'daki yerel iktidar sahipleri düzeyinde tehdit etmeyen eşkıyalar ile pazarlığa oturdu. Eşkıyalar, eski patrimonyal usullerle, yani devletle bütünleştirme ve ödüllendirme yöntemleriyle zararsız kılınan silahlı odaklardı.

Osmanlıya özgü sandığımız özellikler aslında çok daha yaygın; Osmanlı örneği ile diğer benzer durumlarda rastladığımız farklı devlet kuruluşu çizgisi, devlet-toplum ilişkilerinin Avrupa'dakilerden daha değişik olması gibi daha geniş ölçekli bir farklılıktan kaynaklanmaktadır. Toplumsal yapı ile devletin faaliyetlerinin devlet-toplum ilişkileri üzerinde, merkezileşme tarzlarını şekillendiren karmaşık bir etkisi vardır. Devlet merkezileşmesine ilişkin modellerin daha da geliştirilmesi için farklı toplumsal yapıların (mevcut örnekte, feodal ve korumacı yapılardan bahsediyoruz) ve devletin takındığı farklı tutumların iyice incelenmesi gerekir. Bu iki değişkenin belli bir devlet-toplum ilişkileri bağlamına yerleştirilmesiyle, toplumsal yapı ile devletin faaliyetlerinin belli yönlerinin birbiriyle nasıl etkileştiğini, -devletin hareket alanının nasıl yapısal kısıtlamalarla sınırlandığını, devletin buna karşılık nasıl toplumsal oluşumları değiştirip yeniden biçimlendirmeye çalıştığını- dikkatli bir şekilde incelemek mümkün hale geliyor.

Bu kitap, devletin merkezileşmesi ile toplumsal hareketler konularındaki literatürü geliştirmek amacıyla yazılmıştır. Ben, devlet gelişimi sürecinin çok çeşitli şekillerde seyredebileceğini ve bu çeşitliliğin, toplumsal yapıların nitelikleri ile devletin hareket alanının sınırları tarafından belirlendiğini öne sürüyorum. Devletler, temel olarak, toplumda belli bir şekilde dağıl-

mış olan güçlerle çatışmaya ya da pazarlığa girerek, veyahut da bu güçleri kapsayarak gelişir ve merkezileşirler. Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ile toplum arasındaki ilişkiyi ayrıştırıp bu ilişkinin Osmanlı devletinin önünde, Batı Avrupa devletleri için kapalı olan yolları nasıl açtığını göstermek için epey yer ayıracağım. Bütün bu kuramsal kaygılar, bi zi Osmanlı tarihine dikkatli bir şekilde eğilmeye itiyor.

Devlet oluşumu ve kolektif eylem konularındaki kuramsal tartışmalardan kaynaklanan iki tarihsel iddiada bulunuyorum. İlk olarak, Osmanlı tarihinin şimdiye dek "geçiş dönemi" diye kestirilip atılan, -dolayısıyla da bilinmeyen, bir yere oturtulamamış olan- bir dönemini aydınlatma iddiasında bulunuyorum. İkinci olarak da, Osmanlı'daki eşkıyalığın tarihini incelerken romantik "ilkel isyan" modellerinden uzaklaşılıp, bu eşkıyaların aslında kimler olduğunu gösteren daha gerçekçi bir bakış açısına sahip olunması gerektiğini iddia ediyorum. Viyana kapılarına dayanarak Avrupa'yı tehdit eden merkezileşmiş güçlü imparatorluk ile üstün Avrupa tarafından parça parça edilmeyi bekleyen, adem-i merkezileşmiş "hasta adam" arasında kalan dönem genelde pek önemsenmez. Ne var ki bu dönem, imparatorluğun "yükselme" ve "gerileme" dönemlerini daha iyi anlamamızı sağlayacak bir karşılaştırma yapma olanağı sunması açısından hayati önem taşımaktadır. Bu dönemin incelenmesiyle, devletin güçlü dönemlerindeki bazı uygulamalarının, uzun vadeli ve etkili bir hâkimiyet sağlamak bakımından pek de yerinde olmadığı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, yüzyıllarca sürdüğü varsayılan gerilemenin de aslında gerileme olmadığı fikri ortaya çıkmaktadır. 17. yüzyılın tarihi incelendiğinde, devlet yöneticilerinin aynı anda hem farklı idari uygulamalar denedikleri, hem topluma uyum sağlamaya çalıştıkları, hem de iktidarlarını merkezileştirmek için uğraştıkları görülmektedir. Bu yöneticiler hatalarından ders aldılar; zaman içinde bazı uygulamalarından vazgeçtiler, bazılarını da sürdürdüler. Hiç yılmadılar, yeni bir dünya düzenine gayet iyi uyum sağladılar. Değişiklik yapmaları zayıf düştüklerini göstermiyordu. Devlet gelişimi süreci, Tilly'nin bahsettiği "sivri doruklardan ve derin vadiler"den geçerek ilerledi ama varılan sonuç farklı bir merkezileşme tarzı oldu.

Devletlerin güçlülük derecesini ve iktidarlarını kalıcı kılma çabalarını incelemek için Osmanlı tarihinin bu dönemini seçmem tesadüf değil. Burada, devlet oluşumunun ilk dönemleri daha kolay incelenebilir bir bağlam sunmaktadır. Ayrıca bu dönemde Avrupa devletlerinin büyük kısmı da hâkimiyetlerini perçinleme sürecinden geçmekteydi. Ancak, bu devletler varlıklarının temelini sarsan kemikleşmiş çıkar grupları ve isyanlarla karşılaştıkları için farklı bir yönde ilerlediler. Osmanlı İmparatorluğu da direnişle kar-

şılaştı ancak bu, merkezle bütünleştirilmeyi talep eden ve sisteme dahil olmaya hevesli bir direnişti. 17. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki asiler, daha yüksek bir konum peşinde koşan asilerdi. Osmanlı yönetiminde mevki sahibi olmak istiyorlardı. Osmanlı yöneticileri, bu gibi iç güçleri fazla tehlikeli bulmadığı için, onlarla geçici, pazarlığa dayalı yöntemlerle baş etmeyi tercih ettiler, böylelikle de Osmanlı devletinin gelişimini farklı bir yola sokmuş oldular. Ancak Osmanlı devleti muhalefetle başa çıkamayan güçsüz bir devlet değildi. Aşırı genişlemenin ve salt coğrafi bakımdan büyümenin kendisini zayıflatacağının tamamen farkındaydı. Bazı doğal jeopolitik kusurlarını telafi etmek için daha esnek bir yönetim tarzı geliştirmek zorunda kaldı. Esneklik ise zayıflık değil, güçlülük demekti.

Devletin güçlülüğü ile ilgili meselelerden biri de çizgisel gelişim meselesidir. Devlet oluşumu süreçleri düşünüldüğünde, devlet gelişiminin hiç de çizgisel ya da tekdüze olmadığı anlaşılmaktadır. Gerçekten de Batılı devletin oluşumuna ilişkin, sayıları giderek artan çalışmalar, söz konusu sürecin Batı Avrupa uzmanlarının yansıttığı kadar gurur verici olmadığını göstermektedir. Batı deneyiminde, devlet oluşumu devlet ile toplum arasındaki mücadelenin ürünü olarak algılanır; oysa söz konusu olan, devletin giderek güçlendiği evrimsel bir süreçtir. Ancak daha genel bir düzeyde, hem uluslararası boyuttaki hem de içerideki siyasi koşullara göre sık sık kesintiye uğrayan, duraklayan ve yeniden işlemeye başlayan bir süreç olduğunu söyleyebiliriz. Farklı toplumlarda farklı toplumsal biçimler bulunur; bu biçimlerle devlet arasındaki etkileşim süreçleri de devletlerin gelişim sürecinde farklılıkların ortaya çıkmasına neden olur. Bazı toplumlar sorunsuz bir şekilde merkezle bütünleştirilebilirler; bazıları da devleti ciddi biçimde tehdit ederek devrime yakın ölçekte bir değişime neden olurlar. Osmanlı örneğinin bu kuramsal tartışmaya katacağı çok şey var. Osmanlı devleti merkezileşme süreci boyunca, oturup yeniden düşünülmesini zorunlu kılan çok ciddi engellerle karşılaştı.

Devletin çöküşü meselesi, 17. yüzyıl Osmanlı tarihinde ve bu dönemin çözümlenmesinde sorunlu bir nokta olmayı maalesef sürdürüyor. Her ne kadar tarihçiler gerileme kuramının olumsuz etkilerinin farkına vardılarsa da bu yaklaşımın etkileri hâlâ hissedilmektedir. Son dönemlerde, sosyolog Jack Goldstone Osmanlı devletinin birçok kez çöktüğü görüşünü ileri sürerek tarihçilere katıldı. Karşılaştırmalı sosyolojiyi (yerinde bir tutumla) Ortadoğu'nun daha az incelenmiş kısımlarını kapsayacak şekilde genişletmek isteyen Goldstone, Osmanlı tarihinin 17. yüzyılın ikinci yarısına denk düşen dilimini kendi modeline oturtmaya çalışıyor. Sonuçta da en önemli gelişmeleri, ancak uzaktan ilgili olan değişkenlere bağlayarak dönemi yan-

lış bir şekilde değerlendiriyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun engellerle karşılaştığını söylemek, çöktüğünü söylemekle bir değildir. Toplumda birbiriyle rekabet eden güçlerin bulunması, devletin dağıldığı anlamına gelmez; ve yönetimin denetimi tamamen yitirdiğini göstermez. Devletin çöküşüyle ilgili genellemeler yapmadan önce rekabetin türünü ve nasıl aşıldığını incelememiz gerekiyor.[23]

Goldstone'a göre, devletler etkinliklerini yitirdiklerinde, elitlerin rekabeti ve çıkardıkları isyanlarla elleri kolları bağlandığında ya da halk isyanları ve kitlesel şiddet yüzünden parçalanırlar. Bu kitabın temel amaçlarından biri de Osmanlı devletinin toplumsal sınıfları etkili bir şekilde manipüle ederek olası isyanları engellediğini göstermektir. Elitler devlete karşı isyan etmemişlerdir. Devlet tarafından yoğun bir şekilde manipüle edildikleri için kendi içlerinde yatay ve dikey rekabeti sürdürmüşlerdir. Aynı şekilde halk isyanları da görülmemiştir. Kırsal kesimlerde yayılan eşkıyalık ise devlet kuruluşunun ve savaşların bir yan ürünüydü ve devlet dokusu tarafından emilmişti. Devlet saflarında mevki peşinde koşma ve devletin iktidarını paylaşma geleneğinin güçlü olduğu yerlerde rekabet, merkezle bütünleşmeye yönelik, devletin gücünü pekiştiren muhafazakâr talepler şeklini alabilir. Bu tür çıkışların devletin hâkimiyetini sarsmaya yönelik olanlarla karıştırılmaması gerekir. Devlet aygıtı içinde mevki sahibi olmak için verilen mücadele, söz konusu kişilerin mevcut mevkii ve konumuna göre değişik biçimlere bürünür. Sistemin zaten içinde olanlar konumlarını yükseltmek için çeşitli olanaklara sahipken, dışında olanlar çatışmaya girmek zorundadırlar. Bu yüzden, devlet gelişimi süreci boyunca çeşitli toplumsal güçlerin devleti pazarlık masasına oturmaya zorladığı ve devlet ile toplumun aynı temel alanda, bir başka deyişle, kaba kuvvetin geçerli olduğu alanda mücadele ettiği anlar olabilir. Bu güçler, dışarıda olan ve rekabete önce çatışma, daha sonra da pazarlık ile dahil olabilenlerin güçleridir. Devlet ise iyi pazarlık ederek kendisini güçlendiren, ayakta kalması muhtemel bir aktör olmayı sürdürür.[24]

23 Goldstone, yeniçağ Avrasya'sındaki nüfus değişimleriyle devletlerin çöküşünü ilişkilendiriyor. Nüfus artışının kurulu düzeni sarsıcı etkisinin, değişime uyum sağlayamayacak kadar esneklikten uzak olan devlet kurumlarının çöküşüne yol açtığını ileri sürüyor. Bu kitapta da görüldüğü gibi, ne Osmanlı kurumlarının esneklikten uzak kurumlar olarak yorumlanmasına ne de 17. yüzyılın Osmanlı devleti için periyodik bir çöküş dönemi olduğu çözümlemesine katılmıyorum. Bkz. Jack A. Goldstone, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World,* Berkeley, 1991.

24 Goldstone'a göre çöküşten sonra yeniden ortaya çıkan devlet artık başka bir devlettir. Ancak kendisi Osmanlı devletini 17. yüzyıldan sonra farklı gözlerle görmeyi gerektirecek hiçbir neden belirtmiyor. *Revolution and Rebellion,* s. 10.

Ben bu evreyi "başlangıçta tek bir egemen siyasal yapının denetiminde olan yönetimin, en az iki ayrı siyasal yapının rekabet halindeki, birbirini dışlayan, etkili hak iddialarının nesnesi haline geldiği" çoklu egemenlikten de ayırıyorum.[25] Bu durumlarda devlet, yönetimi ele geçirmek için mücadele edenler tarafından ciddi bir şekilde tehdit edilir; bu devrimci bir durumdur. Devletle toplumun karşı karşıya geldiği durumlarda ise, devlet ile başka gruplar kaynaklara ulaşmak, vergi toplayabilmek ve denetim sağlamak için benzer araçlar kullanarak rekabet etmektedirler, ancak devletin otoritesi doğrudan bir muhalefetle karşılaşmaz. İktidarı devirme talebi yoktur. Bu, kanımca, tam da devletin iktidarını perçinlediği dönemlerde ortaya çıkan bir durumdur, çünkü bu dönemler çatışmanın, pazarlıkların ve uzlaşmanın en yoğun olduğu dönemlerdir. Bu nedenle, devletin hem toplumdaki elitlerle hem de toplumsal gruplarla pazarlık etmek zorunda kaldığı dönemlerin hangileri olduğunu anlamak için devletle toplumun karşı karşıya gelmesi olgusunu bir gösterge olarak kullanıyorum.

Devletin iktidarını pekiştirmesi sürecinin doğasını anlamak, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun bu döneminde görülen eşkıya ayaklanmalarına getirilen yanlış bir yorumun düzeltilmesine yarıyor. Çoğu araştırmacının ekonomik koşullardaki bozulmadan ve devletin uyguladığı şiddetten kaynaklandığına inandığı bu ayaklanmaların, devletin merkezileşmesinin bir yan ürünü olduğunu düşünüyorum.[26] Çoğu araştırmacı, Eric Hobsbawm'ı izleyerek eşkıyalığa romantik gözlüklerin ardından bakmışlar ve eşkıyaların köylülere yardım etmeye çalışan kır isyancıları olduklarını ileri sürmüşlerdir. Bense aynı eşkıyaların kırsal toplumun esas zorbaları olduklarını düşünüyorum. Bu gruplar kırsal topluma çeşitli şekillerde zarar vermişlerdir: Onların kaynaklarını yağmalamış ve yerel iktidar sahipleri tarafından baskı altında tutulmalarına etkin bir şekilde katılmışlardır. Yerel iktidarı ellerinde tutanlara aracılık eden bu kişilerin iyiliksever oldukları düşünülemez. Eşkıyaların mutlaka devlet düşmanı oldukları da söylenemez. Zaten çoğu zaman değildirler de. Kırsal toplumdaki bu eşkıya gruplarının kökenlerini, niyetlerini ve sonunda uğradıkları yıkımı gözler önüne sererek daha az romantik bir eşkıya imgesi sunuyorum. Bunu yaparken de, toplumdaki yapısal düzenlenişi tehdit eden sınıf tabanlı hareketlerle toplumdaki mevcut yapısal düzenlemelerden yarar sağlamaya çalı-

25 Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution*, Reading, Mass., 1978, s. 191.

26 Anton Block'a göre (*The Mafia of a Sicilian Village, 1860-1960: A Study of Violent Peasant Entrepreneurs*, Prospect Heights, Ill., 1974), merkezileşmekte olan bir devlet yerel iktidar ağlarını yok etmekte başarısız olursa, toprak sahiplerine geleceğin *mafiosi*'sini oluşturma imkânı sunar. Block ayrıca bu grupların daha sonra kendi alternatif toplumsal örgütlenmelerini oluşturabildiklerini de ekliyor.

şan eşkıyalık arasında kesin bir ayrım yaparak kırsal isyanlarda işleyen süreçleri ana hatlarıyla çiziyorum. Son tahlilde, eşkıyaların, nemalandıkları eşitsiz yapıların yıkılmasını istemeleri için hiçbir neden yok.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyılının konumuzla özellikle ilgili üç yönü var: köylülerin sınıf-tabanlı toplu eylemde bulunmaması; büyük bir eşkıya/sekban öbeğinin oluşması; devletin, eşkıyalarla yürüttüğü pazarlıklar sonucunda hâkimiyetini pekiştirmesi. Bunların üçü de, Batı Avrupa'da görülen sürece benzemeyen, devletin hâkimiyetini perçinlediği ve merkezileştiği bir sürecin parçalarıydı. Bu özellikler, son kertede devlet ile toplumdaki grupların örgütleniş biçimi arasındaki etkileşime dayanarak açıklanabilir.

Kitabın ilk kısmında, devletin merkezileşmesi ile kırsal isyanlar arasındaki nedensellik bağını inceleyeceğim. Bu bağlamda, bir yandan Osmanlı devletinin nispeten patrimonyal nitelikteki yapısında süregiden devlet-toplum ilişkilerinin doğasının, diğer yandan da merkezileşme süreci boyunca devletin aldığı kararların kırsal isyanları nasıl engellediğini açıklayacağım. İkinci bölümde, Osmanlı tarihçilerinin ve araştırmacılarının anahtar nitelikteki çalışmalarının ortaya koyduğu Osmanlı toplumsal yapısını ve devlet-toplum ilişkilerinin özelliklerini betimleyeceğim. Aynı zamanda 17. yüzyılın ilk yarısındaki dünya sistemi bağlamı ile onu krize sürükleyen ekonomik ve demografik değişimleri de anlatacağım. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde, merkezileşmenin ve savaşların yoğunlaşması karşısında köylülerin neden isyan etmediğini araştıracağım. Üçüncü bölümde, yerel elitleri kendi içlerinde rekabete, bölünmeye iten ve devlete karşı toplu tepkiler verememelerine neden olan koşullar üzerinde odaklanacağım. Dördüncü bölümde ise köylülerin neden toplu eylemde bulunamadıklarını -koşullardan olumsuz etkilenen diğer yerel sınıflarla ittifak kuramama nedenlerini ve örgütlenmeyle ilgili kendi iç sorunlarını- inceleyeceğim. Bu bölümlerin her ikisinde de toplumsal yapının kendisinden kaynaklanan çeşitli kısıtlamaları, devletin belirli faaliyetlerinin ışığında değerlendireceğim ve her iki değişkenin birbirleriyle olan etkileşimleri içinde taşıdıkları değerin altını çizeceğim. Bu çözümleme, toplumsal yapıyla ilgili düzenlemelerin ve devlet politikalarının uygulanış şeklinin sınıf-tabanlı hareketlerin önünü nasıl kestiğini gösterecektir.

Kitabın ikinci kısmında, devletin faaliyetleri, patrimonyal nitelikteki toplumsal ilişkiler ve eşkıyalık arasındaki nedensellik bağlarını araştıracağım. Bu bağlam dahilinde, bir yandan Osmanlı devletinin görece patrimonyal yapısında süregiden devlet-toplum ilişkilerinin, diğer yandan da merkezileşme süreci boyunca devletin aldığı kararların eşkıyalığın doğmasına ve yayılmasına nasıl yol açtığını anlatacağım. Beşinci bölümde eşkıyalığın devlet için ciddi bir tehdit olmadığı, tam aksine, devlet politikalarının

bir yan ürünü olduğu ve devlet tarafından, hâkimiyetin perçinlenmesi ve çevre bölgelerinin denetim altına alınması amaçlarıyla kısa zamanda sahiplenildiği gösterilecektir. Ayrıca, eşkıyaları diğer kırsal sınıflardan ayrı tutuyorum; zira eşkıyaların birden fazla ve akışkan kimlikleri vardı (eski çiftçi, levend, öğrenci, asker, sekban, eşkıya, vb.). Bir bütüne yatay bağlarla bağlanma süreci, bireylerin önceden dahil oldukları gruplarla bağlarının kopmasıyla gerçekleşebilir. Bu nedenle ben, eşkıyalığın yapay bir toplumsal kurgu olduğunu ve toplumsal yapıyı parçalamaya yeltenmediği için devleti geleneksel anlamda tehdit etmediğini iddia ediyorum. Eşkıyalar, mevcut toplumsal yapıdan olabildiğince yararlanmaya çalışıyorlardı. Sistemdeki boşlukları değerlendiriyorlardı; eşkıyaların belli bir müttefikleri ya da düşmanları, kayda değer bir ideolojileri yoktu.

Altıncı bölümde eşkıya topluluklarının nasıl kurulduğunu ve devletin kendi yarattığı bu toplulukları iktidarını güçlendirmek için nasıl kullandığını göstereceğim. Bu bölümde, devlet ile eşkıyalar arasındaki pazarlıkların tarihi ile devletin, eşkıyaları sistemle bütünleştirerek ya da savaşla alt ederek hâkimiyetini pekiştirmesinin hikâyesi anlatılacaktır. Devletin her iki durumda da verdiği kararları jeopolitik içerikleri bakımından çözümleyeceğim. Nihayet yedinci bölümde çözümlemelerimi kuramsal bir sonuç halinde toparlayacağım.

Yukarıdaki ifadeler aslında tek bir genel sonuca varmaktadır: Osmanlı İmparatorluğu, (tek bir sınıfın ya da bir sınıflar koalisyonunun yürüttüğü) sınıf temelli toplu hareketlerin ortaya çıktığı ve yönetim sistemini doğrudan hedef aldığı Avrupa devletleri gibi ciddi tehditlere maruz kalmamıştır. Avrupa'da, özellikle de Fransa'da, kesin bir şekilde tanımlanmış, konumları, kimlikleri ve çıkarları kemikleşmiş sınıflardan oluşan bir toplumsal yapının bulunması, merkez karşıtı çıkışların devlet ile toplum arasındaki mevcut iletişim hatları ve etkileşim kanallarının içinden yükseleceğini göstermektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise grupların sınıfsal bir temelde örgütlenememeleri ve toplu hareketin çıkara dayalı basit ilkelerinden kalkarak devlete muhalefet edememeleri, Osmanlı devletinin toplumdaki güçlerce ciddi bir şekilde tehdit edilmemesine neden oldu. Bu yüzden de devletin tehdit edilmesi için gerekli olan toplumsal yeniden-örgütleniş, ancak çok sonra, elitler, merkezden uzaklaşmalarını mümkün kılan yerel güç tabanına kavuştuklarında gerçekleşti. Osmanlı İmparatorluğu ani ve gürültülü bir şekilde parçalanmadı; daha ziyade, uçlarından kırpılarak, ağır ağır ilerleyen ve devrimci denemeyecek bir adem-i merkezileşme süreciyle çöktü. Uzun vadede, çekirdek kadrolar ellerinde çırılçıplak bir merkezle kalakaldılar. Ardından da bu devasa yapıdan geriye kalanları kurtarmak için "yukarıdan aşağı devrim" yapıldı.

İKİNCİ BÖLÜM

17. YÜZYILIN KOŞULLARI

Osmanlı devleti ile toplumu, 17. yüzyılın başlarında hem klasik dönemden kalma özelliklere hem de dünya sisteminde son zamanlarda yaşanan değişimlere uyum sağlamak için kazandığı birtakım yeni özelliklere sahipti. Bir taraftan, aslında kapalı olan bazı birimlere girilip çıkılmasını mümkün kılan, denetim gevşemesi ve belirli bir akışkanlık nedeniyle, devlet-toplum ilişkilerinin temelleri ile merkezdeki ve taşradaki Osmanlı yönetiminin yapısı dönüşmekteydi. Diğer taraftan ise devlet, merkezileşme idealine sadık kalmaya çalışıyor, bunu gerçekleştirmek için yeni yollar arıyordu. Ancak, 17. yüzyılın bir kriz yüzyılı olmasının nedeni 16. yüzyılın tüm Avrasya'ya bıraktığı mirastı. Osmanlı İmparatorluğu huzursuzluk verici bir demografik değişim geçirdi; para sisteminde dalgalanmalar oldu; fiyat devriminin getirdiği yük altında ezildi; ve Batı'nın eskisine göre çok daha güçlü bir düşman haline gelişine tanık oldu. Hem devlet hem de toplum yeni dönüşüm kanalları icat etmek için koşullara uyum sağladı; devlet bu değişimlerle başa çıkabilmek için kurumsal mekanizmalarını geleneksel dogmaları ihlal etmeden değiştirdi. Hem merkezi hem de yerel kurumlar, devletlerin yapmakta usta oldukları işleri (kaynaklara ulaşmak, ordular kurmak ve toplumu denetleyecek mekanizmalar yaratmak) daha iyi yapabilmek için yeniden yapılandırıldı. Toplum, çözüm arayışında bazen devletle kenetlenerek, bazen de ayrı bir yol tutarak değişime çeşitli şekillerde karşılık verdi. Hem mevcut düzenlemelerin sürdürülmeye hem de uluslararası düzeydeki değişimlere uyum sağlanmaya çalışılan bu dönemde Osmanlı devleti elitler, köylüler ve eşkıyalarla ilgili çeşitli adımlar attı. Bu nedenle, hem değişmekte olan dünya sistemi bağlamının hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik çağındaki devlet-toplum ilişkilerinin yapısının incelenmesi gerekir. Yeni dünya sistemi, Avrupa'yla Asya'yı eşit ölçüde etkile-

diği için daha da dikkatle bir biçimde incelenmelidir. Ancak, kısmen bu değişimlerin etkisiyle başlayan dönüşümlerin Asya ve Avrupa'da başka başka sonuçlar doğurduğu göz ardı edilmemelidir.

KLASİK DÖNEMİN MİRASI

Osmanlı İmparatorluğu gibi devasa imparatorluklar katı kurallar yaratma ile hâkimiyet örüntüsünü bölgesel koşulların, yerel ölçütlerin ve örfün belirlemesine izin vermek arasında tehlikeli biçimde gidip gelirler. Daha doğrusu bu tür imparatorluklar, genelde, "doğu despotizmi" imgesiyle ya da devletin kurumsal bakımdan pek gelişmediği, güdük kalmış bir patrimonyal evrim modeliyle yansıtılmışlardır.[1] Oysa gerçek, bu iki uç duruma da uymuyordu. Bir imparatorluğun nasıl yönetileceğini öğreten herhangi bir altın kural yoktur; genelde bir yapının idari kademelerini işgal eden bireyler, o yapıyı manipüle edebilirler. Tarihçiler, çoğunlukla, bu yapıları incelerken esnekliklerini dikkate almamış, her sapmayı özgül birer durum olarak yorumlamışlardır. Klasik dönem, hem modern hem de o dönemde yaşamış tarihçilerin pek çoğu tarafından bu şekilde yansıtılmıştır.[2]

Klasik Çağ'a geldiklerinde Osmanlıların en büyük başarısı, etkisi, patrimonyal dünyanın o anda var olan sınırlarının ötesine uzanan bürokratik bir idareye sahip bir imparatorluk kurmuş olmalarıydı. Bu imparatorluk, ayrıcalıklarından vazgeçmeye pek hevesli olmayan yerel iktidar odaklarının hâkimiyetindeki çok çeşitli toplulukların yaşadığı uçsuz bucaksız toprakları etkili bir şekilde yönetebiliyordu. İktidarlarını pekiştirmeye ve denetimi sağlamaya çalışan Osmanlılar, imparatorluğun en ücra bölgelerine nüfuz edebilen bir askeri ve idari yapı yaratmışlardı. Daha da önemlisi, askeri ve idari aygıtlara mensup kişilerin sadakatinin hemen hemen asla sarsılmadığı bir sistem geliştirmişlerdi. Devlet bu kişileri kendi amaçlarına hizmet etmeleri için yaratmıştı; kendi kanallarından onlara mükafatlar akıtıyordu; "böl-yönet" tarzı yöntemlerle geçimlerini, konumlarını ve mükafat elde etme şanslarını tamamen kendine bağlamıştı. Devletin başarılarının kalıcı olmasının ardındaki etkenlerden biri de buydu. Resmi görevliler, imparatorluğun yaşadığı ekonomik ve askeri sorunlardan etkilendiklerinde bile,

1 Susanne Hoeber Rudolph, "Presidential Address: State Formation in Asia - Prolegomenon to a Comparative Study", *Journal of Asian Studies,* 46 (1987), 731-46.

2 Bu hataya düşmeyen müstesna isim Halil İnalcık'tır. İnalcık, Osmanlı tarihini kurumsal bir tarih olarak yazmış, ancak aynı zamanda da bu kurumların nasıl değiştiğini ve farklı koşullara nasıl uyum sağladığını üstün bir titizlikle incelemiş ve kavramıştır. Bkz. İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600,* New York, 1973.

kazanç sağlamak için devletin eline bakmayı sürdürdüler ve devlet aygıtına muhalefet etmeye başlayacaklarına, onun içinde ilerlemeye çalıştılar.

Osmanlı İmparatorluğu geliştikçe, devlet ile toplum arasında yapılan karmaşık bir sözleşmeyle özerklik potansiyeli taşıyan tüm elitler ve örgütlenmeler devletle bütünleştirildi. Bu bütünleştirici hamle, Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. ve 17. yüzyıllarda merkezileşmek için tutacağı özgün yolun önünü açtı. Osmanlı İmparatorluğu'nun hikâyesi, küçük sayılabilecek, göçebe ve akıncı bir hanedandan, sağlam patrimonyal ilkeler üzerinde kurulmuş köklü bir hanedana dönüşüm şeklinde özetlenebilir. Osmanlı hanedanı, 14. yüzyıldan 16. yüzyıla dek süren bu dönüşüm boyunca çeşitli iç güçleri, bazen pazarlık ederek, bazen zorla göç ettirerek, bazen de kaba kuvvete başvurarak, kendi istediği gibi şekillendirdi. Kullanılan yöntem ne olursa olsun, sonuçta bölgesel bir elit kurma potansiyeli taşıyan tüm gruplar ile birleşme potansiyeline sahip tüm unsurlar, tamamen devlete bağlandı ve bunların özerk örgütlenme olanakları tamamen tıkandı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun, tamamen muntazam bir şekilde merkezileşmeyi başarması, bölgesel çeşitlilik ve farklı jeopolitik baskıların varlığı düşünüldüğünde daha da göz kamaştırıcı görünüyor. Çevre bölgelerin denetim altında tutulması, merkezi bölgelerin idare edilmesine oranla çok daha fazla enerji ve kaynak gerektirir. Dolayısıyla, imparatorluk toprakları fazla genişlediğinde, uzak vilayetlerde genellikle dolaylı bir yönetim biçimi oluşur. İmparatorluğun çekirdeği sayılabilecek olan Anadolu ile Balkanlar'da, toprak tasarrufu, vergilendirme ve diğer mali konularda hemen hemen benzer idari düzenlemeler geçerliyken, imparatorluğun geri kalanında, yani çevre bölgelerinde dolaylı bir hâkimiyet vardı. Bu yüzden, Osmanlı'ya özgü uygulamalarla Osmanlı öncesi dönemden kalma uygulamaların bir arada yürütüldüğü çevre bölgeleri belli bir özerkliğe sahiptiler. Toprak tasarrufu ve vergilendirme biçimleri, hem bölgesel hem de merkezi kaynaklardan gelen çeşitli uygulamaların karışımından oluşuyordu. Bu nedenle, sınır bölgelerinde devlet-toplum ilişkilerinde farklı düzenlemeler geçerliydi: gruplar, merkezi devlet aygıtına sımsıkı bağlı olsalar da, bu yeni kurumların gerektirdiği gibi hareket ediyorlardı.

Toplumsal denetimin çeşitli bölgelerde devlet-toplum ilişkilerine dair farklı düzenlemelerle sağlanmasına rağmen, her yerde merkezi hâkimiyetin temel ilkesi uygulanıyordu; bu da dolaylı hâkimiyetin eline, aksi takdirde sahip olamayacağı düzeyde bir denetim gücü veriyordu. Devlet, denetimi, çevreden merkeze uzanan bağlar üzerinden sağlıyordu. Bu bağlar elitlerle halkı ayırıyor, tüm grupların birbiriyle değil, merkezle etkileşim

içinde olmasını sağlıyordu. Merkezle olan ilişkiler güçlü, gruplar ve cemaatler arası ilişkiler zayıftı; bölgesel görevlilerin dönüşümlü olarak atanması gibi uygulamalarla zayıf kalması sağlanıyordu. Himaye, ticaret gibi sosyopolitik ve ekonomik bağlar çevreden merkeze doğruydu. Çevrenin kendi içindeki bağları zayıf olduğu için, Osmanlı vilayetlerinde hâkim örüntü toplumsal örgütsüzlük olmuştu. Osmanlı toplumunda müttehid kurumların (*corporate entities*) bulunmadığını açıkça ortaya koyan Şerif Mardin, devlet eliyle yaratılan bu dağınıklığın özerk birimlerin oluşmasını engellediğini belirtiyor.[3] Demek ki sadece toplumdaki kurumları ve grupları betimlemekle yetinemeyiz; devletin bunları nasıl manipüle edip, dağılma ve değişken kimlikler yarattığını da açıklamamız gerekmektedir.

Devletin uygulamalarının kasıtlı olduğu sık sık öne sürülmüştür. Osmanlı devletinin bir âmil olarak iş gördüğünü açıkça söyleyebilirim; ancak devletin tüm uygulamalarının, resmi görevliler tarafından denetimi arttırmak için tamamen bilinçli olarak ve ince ince hesaplandıktan sonra yürürlüğe konduğunu iddia etmiyorum. Genelde, birbirine herhangi bir nedensellikle bağlı olan ya da olmayan pek çok olay birden gerçekleştiği için devletin uygulamaları hakkında birden fazla anlatı eşzamanlı olarak ortaya çıkar. Ancak devletin hedeflerine ulaşması bakımından en akılcı görünen ve devlet adına hareket eden aktörlere katıksız bir bilinçlilik atfeden anlatı, devletin icraatına ilişkin "esas" hikâye olarak öne çıkar; çünkü olayları, zamansal ve nedensel bakımdan bağlayarak ve bireylere eksiksiz bir bilinç atfederek aktarmak daha kolaydır. Ancak aynı faaliyet ve olaylar, aktörlerin kendilerine o an için tesadüfen bir araya gelmiş gibi görünür.

Sonuçta ortaya çıkan devlet, Yakındoğu ile İslam kültürleri için uygun bir anlam taşıyan güçlü bir patrimonyal-bürokratik biçime sahip olacaktı. Patrimonyal ve bürokratik veçheler toplumun biçimlenişinde son derece etkili oldu. Patrimonyal veçhe, hanehalkının reisi olan sultanın hanehalkı ve yönetiminin, hanedanının (ailesinin), kullarından oluşan yönetici sınıfın, sürüsünün (reayasının) ve kendi "hanedanına miras kalan" imparatorluk mülkünün etrafında odaklanmaktaydı.[4] Devletin bürokratik niteliği ise ihtisaslaşmış bürokratik idare araçlarının geliştirilmesi anlamına geliyordu. Nitekim bu araçlar, erken bir dönemde gelişmiş ve hanedanın sınırlı alanının dışına uzanabilmişti. Jeopolitik veçheler, darü'l-Islam'ın Cihat yoluyla yayılmasını öngören gaza ideolojisiyle desteklendi. Bütün bu veçhelerin

3 Şerif Mardin, "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, II (1969), 269.

4 Carter Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton, 1980, s. 7.

katkısı daha geniş bir siyasi düsturda birleştirildi: "Daire-i Adliye'de adaletin hâkimiyeti".

Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi kültürünü, patrimonyal-bürokratik devlet bağlamına oturtulan, aynı zamanda da İslami ve Yakındoğu'ya özgü fikirler taşıyan bu Daire-i Adliye kavramının oluşturduğunu düşünüyorum. Genel anlayış, adaletin mutlak otoriteyi dengeleyen esas unsur olduğuydu.[5] Daire-i Adliye sekiz temel ilkeye dayanıyordu: Bir devletin şeriatı uygulayabilmesi için bir hükümdara sahip olması gerekir; bir hükümdar askersiz hükmedemez; serveti olmadan da asker toplayamaz; serveti ona sağlayan reayasıdır; reayayı hükümdara kul eden adalettir; adalet dünyanın kurtuluşunu sağlayacaktır; dünyanın dayanağı devlettir; devleti düzenleyen de şeriattır."[6] Halil İnalcık, bu ilkelerin ne anlama gediğini gayet iyi özetliyor: "Bu devlet teorisinde adalet, tebaanın, otoriteyi temsil edenlerin suiistimallerine, özellikle de kanun dışı vergilendirmelere karşı korunması anlamına gelir. Bu korumayı sağlamak hükümdarın en önemli görevivdi. Sarayın otoritesi tüm toplumsal yapının temel direği olarak görüldüğü için, bu politika ile hükümdarın gücü ve otoritesi sürdürülmeye ve arttırılmaya çalışılıyordu."[7]

Bu yönetim teorisinin ilkeleri, devlet ile toplum arasındaki sözleşmenin şartlarını belirler. Devlet her ne kadar yüce ve üstün olsa da toplumdaki çeşitli grupların ihtiyaçlarına karşılık vermesi kendi iyiliği için yine de önemliydi. Devlet her fırsatta, her beyannamede ve sayısız simgesel icraat aracılığıyla, devletin tebaasını koruma garantisi gibi Daire-i Adliye fikrinin içerdiği idealleri yayıyordu. Bu kuralın işleyişini kavrayabilmek için Osmanlı devletinin biçimi ile içeriği üzerinde durmamız gerekir.[8]

Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezileşme, merkezi denetimin başlıca mimarı olan II. Mehmed'in (1451-81) zamanından itibaren, hem bir

5 Cornell Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism, and 'Ibn Khaldunism' in Sixteenth-Century Ottoman Letters", *Journal of Asian and African Studies*, 18/3-4 (1983), 201.

6 Joel Shinder, "Early Ottoman Administration in the Wilderness: Some Limits on Comparison", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 9 (1978), 499. [Şeriata olamaz hiç hâris illâ melik / Melik zapt eylemez illâ leşker / Leşkeri cem idemez illâ mal / Malı cem eyleyen raiyyetdir / Raiyyeti kul ider padişah-ı âleme adl / Adldir mucib-i salâh-ı cihan / Cihan bir bağdır duvarı devlet / Devletin nâzımı şeriatdir -yn.]

7 İnalcık, The Ottoman Empire, s. 66.

8 Bu bölümde Osmanlı devletini tüm karmaşıklığıyla, tüm kurumlarıyla ve hâkimiyetini sürdürmesine yarayan tüm süreçlerle anlatmam mümkün değil. Burada sadece, bu kitapta öne sürülen tezlerle en yakından ilgili olan kurum ve mekanizmaları ele alıyorum.

merkezileşme programını (güçlü bir devlet ve çevre bölgeleri üzerinde sıkı bir denetim) hem de hâkimiyetin pekiştirilmesi sürecinin sürdürülmesini sağlayacak kural ve düzenlemelerin getirilmesi anlamına geliyordu. Bu merkezileşme süreci sayesinde, II. Mehmed zamanından Süleyman dönemine gelindiğinde, devlet dönüşmüş ve kendisini daha kapsayıcı ve daha bürokratik bir yapı olarak algılamaya başlamıştı. II. Mehmed dönemi "zengin bir hazineyi zorunlu kılan merkeziyetçi bir programın" hayata geçirildiği bir dönemdi. Bu program "Osmanlı hanedanından tahta göz koyabileceklerin, gerektiğinde kardeş katliyle saf dışı bırakılmasını, Anadolu'daki öteki Türk beyliklerine Osmanlı'nın hâkimiyetinin kabul ettirilmesini, bir aristokrasiye dönüşebilecek 'eski aileler'in gücünün dizginlenmesini, mutlak güce sahip hükümdarın sergileyeceği saray adabının ve hayat tarzının belirlenmesini, esas olarak kullara dayanan bir idari yapının yaratılmasını, savaşlarda kul statüsündeki askerlere daha çok yer verilmesini ve elbette, İstanbul'un fethini" içeriyordu.[9] Bu uğurda yapılanlar, evlilik aracılığıyla merkezle bütünleştirmeden zor kullanarak merkezle bütünleştirmeye kadar uzanıyordu.[10] Ayrıca, Fatih Sultan Mehmed Osmanlı tarihinde ilk kez, hükümet ve halkla ilgili düzenlemeleri daha sağlam bir şekilde yerleştiren yasalar koydu. "Kanun"a ve "örf"e dayalı olan bu hükümler, dayanağını şeriattan almıyor ve şeriattan ayrı bir yasa türünü ifade ediyorlardı. Padişahın ülkeyi nasıl yöneteceğini ve bu yönetim sürecinde devletin rolünü belirliyorlardı. Kanun, "Kanuni" olarak da anılan I. Süleyman döneminde gelişerek devletin iktidarını daha da sağlamlaştırdı. Bu dönem boyunca eyalet düzeninin oluşturulması ve sistematize edilmesi, merkezle bütünleştir-

9 Cemal Kafadar, *When Coins Turned into Drops of Dew and Bankers Became Robbers of Shadows: The Boundaries of Ottoman Economic Imagination at the end of the Sixteenth Century*, doktora tezi, McGill University, 1986, s. 51.

10 Rhoads Murphey'in de belirttiği gibi, evlilik, padişahın hâkimiyeti açısından çok önemli sayılan devlet erkânından yüksek merkezi görevlilerin ya do taşradaki ileri gelenlerin sadakatini güvenceye almak için sıkça başvurulan bir yöntem haline geldi "Hanedan mensubu hanım sultanlarla evli olmalarından dolayı padişaha bir evlat gibi de saygı göstermelerinin gerekmesi, bu üst düzey bürokratların sadakatini güvenceye alıyordu." Bu uygulama, I. Süleyman (1520-1566) zamanına gelindiğinde kurumsallaşmıştı ve dönemin en ünlü vezir-i azamları aynı zamanda hükümdarların damatlarıydı. Bkz. Murphey, "The Historical Setting ", *The Intimate Life Of an Ottoman Statesman, Melek Ahmed Paşa (1588-1662)* içinde, New York, 1991, s. 32. Murphey ayrıca merkezle taşra arasındaki evlilik bağlarının, merkezileşme ve kargaşa yaratma potansiyeli taşıyan unsurları etkisiz kılma ihtiyaçları ile ilgili olduğunu söylüyor. Bu evlilikler taşradaki önemli aileler arasında akrabalık ilişkilerinin kurulmasını sağlıyor, merkezi yönetim de onlara gücün, servetin ve merkezle bütünleşme imkânının kapılarını açıyordu.

meyi ve merkezileşmeyi sağlayan başlıca yollardan biriydi. Devletin iktidarını sağlamlaştırma konusunda eşsiz bir padişah olan Süleyman, "kırk altı yıl boyunca adaletle" hükümranlık sürdü "ve devletin başlıca destekçileri olan ulemayı, şairleri, ehl-i kalemi ve askerleri koruyup kollamak için özel bir çaba sarfetti."[11] Gerçekten de Süleyman'ın tahtta bulunduğu dönemde, devlet kavramı padişahın şahsından, hatta bürokrasi kademelerini dolduran kişilerden daha fazlasını ifade etmeye başlayarak iyice önem kazandı. Devlet, padişahın hanehalkı ile büyük bir bürokrasi tarafından yönetilen, karmaşık pazarlıkların, karar alma aşamalarının ve siyasi manevraların istisna olmaktan çıkıp kaideye dönüştüğü bir kurum haline geldi.[12]

Toprakların genişlediği ve hâkimiyetin perçinlendiği dönemde devletin, göçebeler, köylüler, tacirler ve zanaatkârlar gibi çeşitli nüfus gruplarını tek bir birim haline gelecek şekilde, ortak bir amaç (devletin ve toplumun refahına katkıda bulunmak) etrafında kaynaştırması gerekiyordu. Fetihler de Osmanlıları eskiden özerk ve güçlü olan, sistemle bütünleştirilip gelirlerinin en azından bir kısmını devlete bırakmaya ikna edilmesi gereken yerel güç sahipleriyle karşı karşıya getirdi. Önce Balkanların, ardından da Arap topraklarının fethiyle, yeni kültürel ve dini grupların merkezle bütünleştirilmesi, iskân edilmesi ve imparatorluğun refahına katkıda bulunmaya ikna edilebilmeleri için farklı kimliklerin saygıyla karşılanması gerekmiştir. Egemen sınıf, savaşçılık ve idarecilik işlevlerini taşıyan kişiler olarak bu gerekleri yerine getirecekti. İnalcık'ın dediği gibi, "'askeri' olarak adlandırılan ve padişahın bir beratla dini ya da idari yetkiler verdiği kimselerden, bir başka deyişle, saray ve ordu görevlileri, memurlar ve ulemadan oluşan"[13] egemen sınıf, devlet tarafından devlet için yaratılmış bir sınıftı ve imtiyazlarını korumak padişaha bağlı olduğu için ona sadık kalmaya mecburdu. Askeri sınıf, "vergilerini ödeyen, fakat yönetime katılamayan Müs-

11 Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism", s. 212.

12 Osmanlı devletinin patrimonyal bir yapıdan daha rasyonel-bürokratik bir yapıya kaymış olduğu İnalcık tarafından çeşitli yerlerde gözler önüne serilmiştir; bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi* içinde, İstanbul, 1993, s. 319-41. İnalcık ayrıca, böyle bir dönüşümün ne gibi anlamlar taşıdığını Weberyen bir bakış açısıyla ele alarak bürokrasinin kendi iç dayanışmasını geliştirdiğini, yaptıklarını, hem dinin hem de devletin yararına olduklarını söyleyerek meşrulaştırdığını belirtiyor. Bkz. Halil İnalcık, "Comments on 'Sultanism' Max Weber's Typification of the Ottoman Polity", *Princeton Papers in Near Eastern Studies*, I (1992), 63-64.

13 İnalcık, "The Nature of Traditional Society: Turkey", Robert Ward ve Dankward Rostow ed., *Political Modernization in Japan and Turkey* içinde, Princeton, 1964, s. 44.

lüman ve gayrimüslim tebaadan oluşan" ve yönetimden kesin biçimde dışlanan reayadan tamamıyla ayrı bir sınıftı. "Tebaanın, 'askeri'nin sahip olduğu imtiyazlardan yoksun bırakılması imparatorluğun temel kurallarından biriydi. Aralarından sadece sınır boylarında savaşanlar ile medresede düzenli bir eğitim aldıktan sonra ulema sınıfına girenler padişahtan berat alıp askeri sınıfın mensubu olabiliyorlardı."[14]

Silah taşıma, gelir toplama ve toprak bahşedilme hakkını elinde bulunduran askeri sınıf,[15] aynı zamanda padişahın mutlak iktidarını cisimleştiriyordu. Mutlak otorite sadece padişaha aitti, ama bu otorite padişahın yarattığı, onun kulu olan bu sınıf tarafından onun adına uygulanıyordu. Bu kullar, devletin yönetim merkezi olan sarayda barınıyor, Osmanlı görevlerine göre eğitilip yetiştiriliyor ve becerilerine göre askeri ya da idari görevlere doğru yönlendiriliyordu. Padişah da bu süreç boyunca askeri sınıfın kendisine sadık kalmasını ve mutlak hâkimiyetini korumasına yardım etmesini güvence altına alıyordu. Kölelerin kaynağını teşkil eden savaşlar ile esir pazarları, yerini daha standartlaşmış bir sistem olan devşirme usulüne bırakmıştı. Bu usule göre, Hıristiyan köylüler sekiz ile yirmi yaşları arasındaki tüm erkek çocuklarını yerel düzeyde yapılan bir seçmeyle devlete teslim etmek zorundaydılar. Çocuklar İstanbul'a getiriliyor ve Osmanlılaşma sürecine sokuluyorlardı.[16] Bir yazarın sözleriyle, "Enderun çeşit çeşit ırk ve inançlardan gelme yabancıları yoğurarak Türk tipine dönüştürmekte öylesine başarılıydı, asimilasyon süreci öylesine derinlere işliyordu ki, kayıtlarda, saray duvarları içinde eğitilen resmi görevliler arasında isyan eden ya da yeni dininden dönenlere dair az sayıda örneğe rastlanmaktadır."[17] Müslüman tebaa,

14 *Age.* Bu toplumsal ayrım ve uzantıları, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki devlete ilişkin farklı kuramları tartışan Shinder tarafından betimlenmiştir. İnalcık ile Itzkowitz'in temsil ettiği, farklılaşmanın daha ayrıntılı bir şekilde ele alındığı ancak yine de yöneten sınıfla yönetenler arasındaki temel ayrımın korunduğu daha sosyokültürel model karşısında, Lybyer ile Wittek'in kullandığı siyasi farklılaşma modelini temsil etmektedir. Bkz. Shinder, "Early Ottoman Administration in the Wilderness", s. 499-501.

15 Bu konu etrafında şiddetli tartışmalar olduğu için burada "sınıf" terimini büyük bir dikkatle kullanıyorum. Askeri, Osmanlı toplumunun üretim aygıtı içinde işgal ettiği konumdan dolayı ekonomik anlamda kesinlikle bir sınıftı ve o konum içinde kendi kendini yeniden üretemiyordu. Kısmen kökenleri dolayısıyla, kısmen de Osmanlı devletinin gücü nedeniyle, askeri sınıf özerk değildi.

16 İnalcık, *The Ottoman Empire,* s. 78.

17 Barnette Miller, alıntılayan Metin Kunt, "Ethnic Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment", *International Journal of Middle Eastern Studies,* 5 (1974), 234. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kulların sadakatinin asıl nedeninin devşirme usulü olup olmadığına dair epeyce tartışma vardır.

konumlarını kötüye kullanacakları düşüncesiyle bu sürecin dışında tutulurken, yabancı bir sistem içinde yükselmelerine imkân tanınan Hıristiyanların sistemi koruma görevini şevkle yerine getireceklerine inanılıyordu.[18] Ayrıca, diğer pek çok İslam imparatorluğunda olduğu gibi, köylüleri orduya alarak tarıma zarar vermemeye ve onların yerine imparatorluğun ekonomik üretim sürecinde daha az yer alan köleleri kullanmaya çaba gösterilmiş gibi gözüküyor.[19]

Osmanlılar, erken dönemlerden itibaren, liyakate dayalı bir sistem ile mevcut görevlilerin çocuklarının ya da himaye gören ve ödüller bahşedilen kimselerin padişah kayırmasıyla konumunu yükseltmesine dayalı bir sistemi karıştırarak askeri sınıfı yarattılar. Max Weber, patrimonyal sistemlerdeki hükümranlık şeklinin keyfi yönünü daha çok vurgulamıştır: "Hükümdarın gözüne girmek ve gözünden düşmek, ihsanlar ve müsadereler sürekli yeni servetler yaratır ve bunları yeniden yok eder."[20] Osmanlı tarihçileri ise sistemin yetenek ve beceriye dayalı terfiyi öne çıkarmasını takdir etmişlerdir. Devlet patrimonyallikten uzaklaştıkça liyakat ya da mesleki şebekeler ve dayanışma, statüyü belirleyen unsurlar olarak önem kazandılar.[21] Aslında, be-

Tartışmaların bir kısmı, bu kişilerin memleketleriyle ve aileleriyle bağlarını koparıp koparmadıkları ve anavatanlarının geleceğiyle ilgilenip ilgilenmedikleri ile ilgilidir. H. A. R. B. Gibb ile Harold Bowen, bu çocukların anne babalarından ve memleketlerinden tamamen koptuklarını ileri sürerken Albert Howe Lybyer buna katılmayarak, en azından bazılarının eski bağlarını ve Hıristiyan inançlarını korumuş olabilecekleri tezini savunuyor. Bkz. Gibb ve Bowen, *Islamic Society and the West*, c. I, Oxford, 1957, s. 43; Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge, Mass., 1913, s. 68-69. Kunt, "Ethnic Regional (*Cins*) Solidarity"de, bu kulların pek çoğunun, güçlü ve imtiyazlı konumlara ulaştıkları zaman geldikleri bölgeyle yeniden bağlantı kurduklarını, hatta memleketlerinin dilini konuşup yerel giysilerini giydiklerini göstererek bu literatüre katkıda bulundu. Bu, onların memleketlerine bir şekilde bağlı kaldıklarını kanıtlıyor ama padişaha sadık olmadıklarını da göstermiyor.

18 İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 78.

19 Aslında bu faaliyetlerden dışlanmış değillerdi. Köleler ticarette ve büyük tarımsal girişimlerde kullanılıyorlardı. Ticarette rol alanlar, genelde azatlı köleler oluyor, bunlar uzun mesafeler üzerinden yapılan ticarette aracılık, temsilcilik görevlerini üstleniyorlardı. Tarımda da, kurallar reayanın çiftliklerde kullanılmalarını engellediği durumlarda köle emeği kullanılıyordu. Bkz. İnalcık, "Servile Labor in the Ottoman Empire", Abraham Asher, Tibor Halasi-Kun, ve Bela K. Kiraly ed., *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern* içinde, New York, 1979, s. 25-52.

20 Max Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, haz. Guenther Roth ve Claus Wittich, Berkeley, 1978, 2, s. 1099.

21 Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge, 1976; ve Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire*.

cerileri daha gelişmiş olanlara şans tanındığı şüphe götürmüyorsa da, Osmanlı sistemini liyakate dayalı bir sistem gibi görmek tam anlamıyla doğru değildir. Devşirme sisteminin işleyişiyle liyakat sistemi kuruluyor ve kişinin görevde kaldığı sürece işlemeye devam ediyordu. Hem merkezde hem de taşrada geçerli olan sistemde, başarılı olanlar daha iyi mevkilerle, servet ve statü elde etmelerini kolaylaştıran fırsatlarla ödüllendiriliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'na gelen yabancılar, özellikle de ülkeyi 16. yüzyılda görmüş olanlar bunu gözlemişlerdi. Örneğin, Ogier Ghiselin de Busbecq Türkiye mektuplarında buna tanıklık etmektedir. Ancak, özellikle sarayda, doğru zamanda doğru yerde bulunmak ve önemli bağlantılar kurmak fark edilmeyi son derece kolaylaştırıyordu. Hami konumundaki kimselerin çabucak göze girip aynı çabuklukla gözden düşebildiği dönemlerde, bağlantıları daha da dikkatli bir şekilde yönlendirmek gerekiyordu. Metin Kunt, sonunda başarılı bir vezir-i azam olan Derviş Mehmed Paşa'nın hikâyesini anlatırken bunu açıkça gözler önüne sermektedir. Derviş Paşa bağlarını sadece üstleriyle ve hamileriyle kurmuş değildi; ilk hamlesi kendi hamisine bağlı olan bir diğer kişiyle bağ kurmak oldu. Bu bağ, söz konusu kişinin kısa bir süre önce önemli bir mevkiye tayin edilmiş olması nedeniyle önemliydi. Derviş Paşa, aynı hamiye bağlı olan, daha sonra da bir devlet görevine atanan birisiyle bağlantı kurmakla sezgilerinin ne kadar kuvvetli olduğunu göstermişti.[22]

Kullardan oluşan bu elitlerin başlıca özelliği, özerklikten tamamen yoksun olmalarıydı. Padişaha gerekli askeri ve idari araçları (merkezi bir yeniçeri ordusu, diğer merkezi birlikler, tüm bürokratik görevliler ile divan-ı hümayun'un üyeleri) sağlayan bu kul sistemi, aynı zamanda bağımsız siyasi eylemleri de önlüyordu. Devletin kendi eliyle yarattığı kul sisteminin nitelikleri, yönetici sınıfın devletin dışında özerk bir kimlik ve kurumsallık geliştirebilmesini imkânsız kılıyordu. 'Askeri'ye dahil olabilmek için belli ölçütlere uymak gerekiyordu. Bu sınıfa kabul edilen kişiler geçimlerini devletle olan ilişkileri sayesinde sağlıyor, mevkilerini devlet sayesinde elde ediyorlardı. Kendilerine ait bağımsız bir güç ya da servet kaynakları olmadığı için itaatle hizmet ediyorlardı. Carter Findley'in yerinde tespitiyle, hem ortaçağda hem de modern zamanlarda, Avrupa'daki benzerlerinden epey farklı bir meslek yaşamları vardı. Nitekim, Avrupa'da yaygın olan müttehid kurumlar (*corporate institutions*) Osmanlı İmparatorluğu'nda hiçbir zaman gelişememişti.[23]

22 Metin Kunt, "Derviş Mehmed Paşa, Vezir and Entrepreneur: A Study in Ottoman Political-Economic Theory and Practice", *Turcica*, 9 (1977), s. 197-214.

23 Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, s. 14-15.

Birleşmiş yapıların (burada, sadece elitleri kastediyorum) bulunmaması devletten bağımsız olarak güç, servet ve statü elde etmedeki zorluklardan ve resmi görevlilerin, güçlerini keyfi bir şekilde kullanabilmesini engellemek isteyen devlet tarafından sayısız sınırlamaya maruz bırakılmasından kaynaklanıyordu. Örneğin, servet ve statü sahibi olmak kişilere siyasi güç kazandırmıyordu; yalnız devlet siyasi güç verebilirdi. Bazı ender durumlarda, hâkim sınıfa mensup kişiler hükümdarın ihsanıyla güç ve servet elde edebiliyorlardı.[24] Dahası, müsadere uygulaması herhangi bir kişinin tahta rakip olacak derecede zenginleşmesini önlüyordu.[25] Önemli merkezi ve yerel mevkiler, eş derecede önemli ve merkezi atamayla doldurulan mevkiler tarafından denetim altında tutuluyordu. "(Padişahın) siyasi ve idari otoritesini kullanan mutlak vekil" vezir i azam ile en yüksek askeri kumandan bile sınırsız güce sahip değildi. Din adamlarının yanı sıra, başdefterdar ile yeniçeri ağası, vezir-i azamın gücünü denetleyen görevlilerdi.[26] Bir başka deyişle, bu merkezi sistemde kişilerin kendi çıkarlarını düşünme güdüsüne ket vurulurken, hükümet işlerini yürüten divan-ı hümayunda devletin çıkarlarını gözetmek tamamen hâkim güdü oluyordu. Bu yönetim biçimi, daha küçük bir ölçekte aynen uygulandığı taşra yönetiminde de hâkimdi. Aynı zamanda, bu sistemin sınırlamaları sayesinde divan-ı hümayunun kaynaşmış bir bütün olması sağlanıyordu. "Müşavere"ye dayalı yönetim anlayışı padişahı, "ulü'l-emr" denen devlet erkânını ve dini liderleri devlet düzeyinde alınmış tutarlı kararlara varma çabasında birleştiriyordu.[27]

Patrimonyal hâkimiyet sisteminin en önemli kurumlarından biri, devlet tarafından ortadan kaldırılana kadar masrafları hazine tarafından karşılanan ve sürekli silah altında bulunan piyadelerden oluşan yeniçeri ordusuydu. Weber'in genel olarak patrimonyal sistemlerden bahsederken belirttiği gibi, Osmanlı padişahı, masraflarını kendisinin karşıladığı, kendi emrinde ve gerektiğinde topluma karşı kullanılabilecek bir orduya sahipti. Yeniçeri ordusu, padişahın güvenliğini sağlayan tipik bir patrimonyal kurumdu. İmparatorluğun tebaasından bağımsız, padişahın özel ordusu ola-

---

24 *Age.*, s. 15.

25 Müsadere uygulaması Rifaat Abou el-Haj ("The Ottoman Vezir and Paşa Households, 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society*, 94/36 [1974], 446) ve Gilles Veinstein ("Trésor public et fortunes privées dans l'empire ottoman (milieu XVIe -début XIXe siècles)", *Actes des journées d'études Bendor*, [1979], s. 122) tarafından açıklanmıştır.

26 İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 95-96.

27 Murphey, "The Historical Setting", s. 34.

rak iş görüyor ve savaşlarda padişahın yanında yer alıyordu.[28] Tek merkezi ordu yeniçeriler değildi. Tıpkı yeniçeriler gibi merkezde yetiştirilen ve Kapıkulu askerlerini oluşturan Altı Bölük Halkı gibi diğer merkezi askerler de padişaha hizmet eden elitlerdendi. Merkezi ordu, pek çok bakımdan, padişahın hanehalkını ve merkez sayesinde taşrada güç kazanmış kimseleri -daha eski hanedanlardan olsun, istilalarla Osmanlı topraklarına sürüklenen aşiretlerden olsun- korumak için tasarlanmış bir kurumdu.[29]

Ancak devletle yeniçerilerin ilişkisi hiç de sorunsuz değildi. Padişahlar bu askerlere kendi iradelerini dayatıyorlardı, ama savaş usullerindeki değişiklikler yeniçerilerin devlet karşısındaki pazarlık gücünü arttırdı. Sarayın yakınında yer almaları ve çabucak parlayan bir mizaca sahip olmaları yeniçerileri denetim altında tutmayı zorlaştırabiliyordu. Yeniçerilerin devlete meydan okumalarından birisi, merkezileşmenin mali yönü ordu-devlet ilişkilerine zarar verdiği için yaşandı. Örneğin, merkezileşmenin gereklerini ve -yeniçeri ordusuna ödeme yapmayı kolaylaştıracak- sağlam bir mali politika gütmek gerektiğini iyice anlayan II. Mehmed, hem tahta çıktığı sırada hem de hükümdarlığı boyunca pek çok kereler akçenin değerini düşürmek zorunda kalmıştı. Bunu yaparken bu tür politikaların yeniçerilerin aleyhine olacağını ve muhtemelen bunlara karşı direneceklerini biliyordu.[30] Yeniçeriler yaşadıkları sıkıntılardan sonra, tahta çıktığında akçenin değerini düşürmemesi için II. Bayezid'le pazarlığa giriştiler.[31]

Padişah ile doğrudan kendisine bağlı olan patrimonyal ordu arasındaki mücadele, III. Murad (1574-95) döneminde, 1589 yılında yeniden alevlendi. Kapıkulu askerleri, padişahın refiki ve mali yapılanma projesinin baş mimarı olan Rumeli beylerbeyi Mehmed Paşa'nın politikalarına karşı isyan çıkardılar. Yeni padişahın merkezileşme politikaları, İran sınırındaki savaşın sıkıntıları ve ardından akçenin değerinin düşmesi bir araya gelince isyan patlak verdi. Asiler Mehmed Paşa'nın kellesini istediler ve padişahı taleplerini yerine getirmesi için uyardılar. Ancak isyan çabucak bastırıldı. O

28 Weber, *Economy and Society*, 2, s. 1015-19.

29 Shinder, "Early Ottoman Administration in the Wilderness", s. 514.

30 Kafadar bir çalışmasında bunu çok iyi açıklıyor. Güçlü bir hazinenin padişahın bağımsızlığı anlamına geldiğini çünkü böylelikle hazinesini ordusunun, yani yeniçerilerin maliyetini karşılamak için kullanabildiğini ileri sürüyor. Ne var ki devlet, hazineyi doldurmak için düzenli olarak akçenin değerinin düşürülmesini gerektiren bu mali politikayı yeniçerilere doğrudan zarar vermeden uygulayamıyordu. Kafadar, II. Mehmed'in mali politikasının olağan bir unsurunun yeniden para basmak ve tağşiş olduğunu ileri sürüyor. Bkz. Kafadar, *When Coins Turned into Drops of Dew*, s. 51-54.

31 *Age.*, s. 53.

dönemde yaşayan gözlemciler padişahın aslında gerçek bir tehdide maruz kalmadığını belirtmektedirler. Asiler sadece merkezde iki güçlü adamın bulunmasına karşı çıkıyorlardı. Askerler merkeze olan bağlılıklarından vazgeçmediler; muhalefet ettikleri, çift merkezlilik fikriydi.[32] Merkezi ordunun pazarlık gücü zaman içinde arttı. Nihayet, bu ordunun özerkliğinin ve gücünün arttığı fark edilince ordu dağıtıldı.[33] Ancak burada incelediğimiz dönemde merkezi ordunun boyutlarının, özellikle Avrupa'yla yapılan savaşlarda giderek daha fazla ateşli silaha ihtiyaç duyulması sebebiyle -diğer askerlerin aleyhine- büyüdüğünü söylemek yerinde olacaktır.[34] Merkezi ordu en parlak günlerini yaşıyordu, devlet de bu parlaklığın devam etmesini güvence altına alıyordu.

Merkezi ordu, hükümdarın sürekli silah altında tutulan patrimonyal kuvvetlerinden oluşuyor, fetihlerle birlikte merkezle bütünleştirilen yerel askeri güç sahipleri ile merkezden gönderilenlerin karışımından oluşan taşra ordusu, Osmanlıların şanını taşrada temsil ediyordu. Merkezle çevre arasındaki ilişkilerde, merkezi ordu bölgesel ordularla, merkezi bürokrasi bölgesel bürokrasilerle rekabet ediyor, ve imparatorluğun çeşitli idari bölgelerinde askeri, idari ve inzibati işlevler çeşitli güç sahiplerinin muhalefetiyle karşılaşıyordu. Bu rekabet ve çatışmalar, devletin dağıttığı ödüllere sahip olmak isteyen grupları birbiriyle yarıştırmak, bir başka deyişle toplumda devletin denetlediği bir rekabet halini sürdürmek niyetiyle tasarlanıyordu. Devlet ile kendi içindeki birimler arasındaki ya da toplumdaki birimlerin kendi aralarındaki bu çatışmaların her biri devletin özerkliğini daha da pekiştiriyordu.

Tüm kademelerdeki taşra görevlileri, merkezden uzak bölgelerde imtiyaz sahibi bir hanedanın oluşmasını engellemek amacıyla devlet mevkilerine dönüşümlü olarak getiriliyorlardı. Weber'in *prebendal* adını verdiği bu sistemde[35] toprak, sipahilere ya da vali gibi yöneticilere değil; durumu dik-

32 Kafadar, bu çatışmayı ifade etmek için bir asinin şiirini kullanıyor "İki han bir sarayda olur mu?/ Bir hanede iki aslan olur mu?/ Ya onu say efendim ya bizi/ İki hana bunca kul olur mu?" *Age.*, s. 223, 129. dipnot.

33 Yeniçeri ocağı 1826'da, II. Mahmud'un padişahlığı sırasında kaldırıldı. Ancak daha önce III. Selim de Nizam-ı Cedid adlı yeni bir ordu kurarak yeniçerileri devre dışı bırakmayı başarmış, hükümet işlerinde giderek daha fazla söz sahibi olmaya başlayan bu isyankâr askeri unsurların yerine başka bir kurum koymayı denemişti. Bkz. Stanford Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. 2.

34 1480'de 10.000 yeniçeri varken, 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde bu sayı neredeyse 54.000'e çıkmıştı. Öte yandan, aynı yüzyılda sipahi ordusunun hem önemi azaldı hem de boyutları küçüldü. İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 83.

35 Weber, *Economy and Society*, 2, s. 1077-79.

katle idare eden devlete aitti. 1528'de mevcut toprakların yaklaşık yüzde 87'si miri araziydi.[36] Toprağın devlete ait olması sayesinde görevlilerin mevkilerini ancak kısa bir süre işgal edebilmeleri, etkili bir merkezi denetim mekanizmasıydı.[37] Taşra görevlileri, hamilik ilişkilerini kurarak kendilerine sadık, dolayısıyla da padişaha karşı sadakatsiz kimseler bulamasınlar diye genelde üç yılda bir farklı bir yere tayin edilirlerdi. Böylece sistem, tımar sahibiyle tımar arasında herhangi bir hukuki bağ kurulmasını engellemiş oluyordu. Yine de tımar sahiplerinin oğullarına (genelde babalarınınkinden farklı bir bölgede) tımar tahsis edilmesiyle bu sınıf kendini bir şekilde yeniden üretebilmekteydi.

Osmanlı taşra sisteminin özünü teşkil eden sipahi ordusunun temelinde tımar sahipleri ile bunların gelirleri yatıyordu. Tımar sistemi, sipahilere taşra ordusunda yapacakları hizmetler karşılığında toprak tahsis edilmesi temeline dayanıyordu. Şöyle basit bir takas gerçekleşiyordu: Devlet sipahiye belli sayıda köyü içeren bir toprak parçası tahsis ediyor, sipahi de o toprağın köylüsünden topladığı vergilerle geçimini güvenceye alıyor ve savaşlar için asker besliyordu. Bu yüzden tımar sahibinin savaş için hazırlanması ve yetki alanındaki köylerin idaresini yürütmesi gerekiyordu.[38] Başarılı savaşçılar daha büyük tımarlarla ödüllendiriliyordu. Devlet, bu taşra görevlilerine, savaşa katılmanın yanı sıra kırsal bölgelerin idaresi, güvenlik ve inzibat görevlerini de veriyordu.

Tımar sahiplerinin bir sınıf oluşturduğunu, ancak bu sınıfın, kaderlerini tımarlarıyla ilgili düzenlemelerle istediği gibi oynayan devlete bağlı gören bireyler olarak var olduğunu ve işlevlerini sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Bu bağlamda, Marx'ın terimini kullanacak olursak, bir "kendi-içinde sınıf" (*class-in-itself*) olarak kaldılar.[39] Sınıfsal çıkarları açısından ise, yapısal olarak diğer tımar sahiplerine değil de devlete bağlı oldukları için, uygun bir konumda oldukları söylenemezdi. Kişilerin kaderi tamamıyla devlete bağlıydı: Sipahiler savaştaki kahramanlıkları için ödüllendirilir, görevden azledilir, başka görevlere atanır, hatta bazen sistem dışına itilirlerdi. Ödüller görevlileri tatmin ettiği için sistem bu haliyle işleyebiliyordu. Bir

36 İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 110.

37 Weber de patrimonyal hâkimiyetten ve iktidara göz koymuş potansiyel rakiplerin denetiminden bahsederken bu noktayı vurguluyor; bkz. *Economy and Society*, 2, s. 1043.

38 İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 108.

39 Burada kendi-içinde-sınıf ile kendi-için-sınıf arasındaki ayrımdan bahsediyorum. Bunlardan ikincisi, kendi çıkarları doğrultusunda hareket edebilen sınıfları ifade etmektedir.

başka deyişle, sistemin mantığı daha büyük tımarlar elde etme olasılığına dayanıyordu; savaşçı ne kadar başarılıysa, tımarı da o oranda büyük oluyordu. Tımar sahipleri böylelikle daha büyük tımarlara heves edecek ve tımarları sipahilere dönüşümlü olarak veren sistemi, merkezin isteklerine değil, liyakate bağlı bir sistem gibi görecek şekilde yönlendiriliyorlardı. Aralarında Irène Beldiceanu-Steinherr'in de bulunduğu araştırmacıların açıkça ortaya koyduğu gibi, bu sistem özellikle imparatorluğun genişlediği ve tımar sahiplerinin daha kaliteli, daha geniş topraklar elde etmek uğruna savaşmaya hazır olduğu dönemlerde iyi işlemekteydi.[40] Ancak bu koşullar 17. yüzyılın ortasında değişecekti.

Genel olarak taşra sistemi, tımar sistemi modelini pek çok farklı düzeyde uyguluyordu. Taşra ordusu subaşı tarafından bir araya getiriliyor, sancakbeyinin sorumluluğu altına giriyor ve beylerbeyinin komutası altında savaşa katılıyordu. Bu görevlilerin her birine, mevkilerine ve başarı düzeylerine göre, toprak ve vergilerden bir gelir tahsis ediliyordu. Sipahilerin askeri yönetimini elinde bulunduran beylerbeyi, divan-ı hümayuna çok benzeyen bir taşra divanı toplar, vilayetlerde hukuki, mali ve idari işlere bakan memurlarla düzenli olarak bir araya gelirdi. Tımar işleriyle ilgilenen iki görevlisinin yardımıyla, tımar tahsisi konusunda merkezi devlete tavsiyelerde bulunur, ödüllendirilmeyi hak eden askerler için tezkere denen bir belge hazırlar, cezalandırılması gerekenleri rapor ederdi.[41] Beylerbeyi, elbette, merkezi devlete yerel koşullar ve ödüllendirilmeyi hak eden askerler konusunda tavsiyede bulunacak kadar özerkti. Ancak hem hazinedarı hem de kadısı merkezden atanmış, çıkarları devlete bağlı, dolayısıyla da devlete sadık görevliler olduğu için, beylerbeyinin bu konumu tam bağımsız bir niteliğe bürünemiyordu.[42] Beylerbeyine bağlı daha alt düzey görevliler söz konusu olduğunda da benzer düzenlemeler geçerliydi. Temel yönetim birimi olan sancakları[43] yöneten sancakbeyleri de tımarların kimlerden alınıp

40 Irène Beldiceanu-Steinherr, "Loi sur la transmission du tımar (1536)", *Turcica*, II (1979), 78-102.

41 Beylerbeyinin işlevleri hakkında bilgi edinmek için, bkz. İbrahim Metin Kunt, *The Sultan's Servants The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, New York, 1983, s. 26-29; İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 117; Douglas Howard, *The Ottoman Tımar System and Its Transformation, 1563-1656*, doktora tezi, Indiana University, 1987, s. 82-83.

42 Gyorg Kàldy-Nagy, "XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Merkezi Yönetimin Başlıca Sorunları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (1969), 49-55.

43 Kunt, *The Sultan's Servants*, s. 14. Taşrayla ilgili kural ve düzenlemeler bu birimler temel alınarak hazırlanıyordu. Aynı şekilde tapu tahrir defterleri de her bir sancak için ayrı ayrı hazırlanıyordu.

kimlere verileceği konusunda merkeze tavsiyelerde bulunur ve hem sancakla devlet arasında hem de birimler arasında bağlantı kurardı.[44]

İnalcık'ın, "statüsü ve iç hiyerarşisi İslami ilimlerdeki tescilli bilgi düzeyine dayanan imtiyazlı bir grup"[45] olarak tanımladığı, ilmiye mensubu kadılar da taşranın yönetiminde ve denetiminde söz sahibiydiler. Padişahın denetimi altında yarı-özerk bir bürokratik aygıt olarak işleyen, hiyerarşik bir şekilde düzenlenmiş bu grup, mensuplarını başka kimseye verilmeyen bir hukuki otorite ile donatırdı. En tepede, ulemanın en önemli ve güçlü kişisi sayılan şeyhülislam bulunur, onun altında da Rumeli ve Anadolu kazaskerleri yer alırdı. Bunları, İstanbul kadısından imparatorluğun dört bir yanındaki kasaba kadılarına uzanan çeşitli düzeylerde kadılar izlerdi. Yerel görevler atanan kadılar, hukuku yalnızca devletin idari işleri için kullanma yetkisine sahiptiler.[46] Padişahın temsilcileri olan bu kişiler, taşrada dünyevi (kanun) ve dini (şeriat) hukuka göre iş görürlerdi. "Osmanlı hukuku", geleneksel patrimonyal hâkimiyet tarzına uygun olarak, "örfe büyük önem verir ve fermanlarının pek çoğunda örfe göre hareket edilmesini belirtmekle yetinen kadılara geniş bir takdir yetkisi tanırdı."[47] Bu uygulama da, rasyonel hukukun devletin idari amaçlarından bağımsız olarak geliştiği Batı Avrupa'daki hukuki uygulamalardan epey farklıydı.

Kadılar hem idareci hem de hâkimdi; ayrıca, Osmanlı toplumundaki farklı güçleri birbiriyle kaynaştırmayı da başarmışlardı. Madeline Zilfi'nin de belirttiği gibi, "Bu (kadılar) ve onların merkezle, yani ulema hiyerarşisiyle olan ideolojik bağları, Osmanlı toplumunun yalnız Sünni kimliğini değil, merkeziyetçi ve meşruiyetçi niteliğini de koruyacağının garantisiydi."[48] Özel eğitimden geçmiş İslam âlimlerinden oluşan bu ağ, hinterlanddaki bağımsız ve heterodoks dini güçlere karşı bir alternatif oluşturuyor-

44 Kunt, *The Sultan's Servants*, s. 23-25.

45 İnalcık, "The Ruznamçe Registers of the Kadıasker of Rumeli as Preserved in the İstanbul Müftülük Archives", *Turcica*, 20 (1988), 251-75.

46 Bu, ilmiyenin önemsiz olduğu anlamına gelmiyor. Son tahlilde, "devlet içinde vezir-i azamdan bağımsız en büyük güçtü" ve dini ve sivil idari görevleri yerine getiren örgütlü bir dini hiyerarşi yaratmıştı. En tepede yer alan ve şeriatı yorumlayan şeyhülislamın yönetim *içindeki* gücü ancak zaman içinde artmıştır. Şeyhülislam, dini ve adli kurumların denetimini ele geçirdi ve başta vezir-i azam olmak üzere devlet görevlilerinden bağımsız hareket edebilir hale gelmek için mücadele verdi. İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 96.

47 Kunt, *The Sultan's Servants*, s. 74-75.

48 Madeline Zilfi, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)*, Studies in Middle Eastern History, 8, Minneapolis, 1988, s. 26.

du. Kadılar ve ulemanın diğer mensupları, insanları cezbeden ve onları heterodoks inançlara, bazen de muhalif siyasi hareketlere yönlendiren tarikatların yanında tamamen farklı bir seçeneği temsil ediyordu. Bazıları heterodoks inançlara sahip olan tarikatlar, muhtemelen, toplumda potansiyel olarak en örgütlü güçtü. Bu tarikatlar, kimi zaman liderlerinin merkezle bütünleştirilmesi yoluyla, kimi zaman da Sünni kurumların karşı gücü ile devlet tarafından tehlikesiz hale getirilmişti.[49] Kadının bir diğer bütünleştirici işlevi de köylü ile tımar sahibi arasındaki ilişkilerde aracılık etmek, bölgesel istikrarı sağlamak için sürtüşmeleri gidermekti. Tımar sahibi ve kadı devlet görevlileri olduğu için, köylüyü devletin alanına doğrudan dahil eden bu aracı konum, padişahın hizmetkârları arasında gerilime neden olabiliyordu. Devletin askeri-idari otoritelerle dini-idari otoritelere çakışan yetki alanları vermesi bu gruplar arasına nifak sokuyordu; tımar sahibi ya da onun vekilleri cezai yetkilerini kadıyı kaale almaksızın kullanıyor,[50] bu da sistemdeki dağınıklığı ve karmaşayı arttıyordu. Kadıların sancakbeyi ya da beylerbeyi olduğu durumlardaki gibi, yan yana duran bu iki idari unsur arasındaki sınırların kırılması, yerel iktidar odakları arasındaki rekabeti ve gerilimi arttırıyordu.[51]

Merkezi yönetim ile kadılar arasındaki ilişkilerde de sürtüşme olabiliyordu. Atamaların dönüşümlü yapılması ve bu görevlilerin mevki ve ödül elde etmek ya da görevde bulunmadıkları süre boyunca maaş almak için devlete bağımlı olmaları devletle kadılar arasında gerilim yaratıyordu. Ulemanın dönüşümlü olarak göreve getirilmesi usulünün nedeni olarak kadıların sayısındaki büyük artış öne sürülüyorsa da, uygulamanın oldukça erken dönemlerden itibaren görülmesi bunun aynı zamanda bir denetim sistemi olduğunu düşündürüyor. Atamalarla ilgili kayıtlarda yer alan veriler, kadıların ancak belli bir süre boyunca görevde kalabildiğini gösteriyor. 1597 tarihli bir fermanda bu açıkça görülüyor. "Bir mülazım üç yıllık (bekleme) süresini doldurmadan yeni bir göreve atanmayacaktır ... küçük kasabaların kadıları iki yıl boyunca görevde kalacaktır."[52] İnalcık'ın Ruz-

49 Bektaşiler ve Mevleviler devlete bağlıydılar. Bektaşilik, yeniçerilerin tarikatı olarak merkezle bütünleştirildi; Mevleviler de "padişahın cülusunda ona kılıç kuşandırma hakkını elde ettiler". Ira M. Lapidus, *A History of Islamic Societies,* Cambridge, 1988, s. 326. İnalcık da heterodoks tarikatların merkezle bütünleştirilmesi konusunda benzer bir tez ileri sürüyor.

50 Gibb ve Bowen da bu soruna parmak basmaktadırlar. Sonuçta "birbiriyle çatışan ve üst üste binmiş yetki alanları"nın ortaya çıktığını ileri sürüyorlar. *Islamic Society and the West,* I, s. 128.

51 *Age.*, s. 117-118.

52 İnalcık, "The Ruznamçe Registers" , s. 261.

namçe defterlerini inceleyerek çıkarsadığı gibi, atanılan yerde kalma süresi giderek kısalmıştı; üç yıldan iki yıla, ardından yirmi aya, 18. yüzyıla gelindiğinde ise on sekiz aya düşmüştü.[53] Münavebe usulü, hem kadıları hem de yetki alanlarına giren bölgeleri olumsuz etkiliyordu, çünkü önceden belirlenen bir süre boyunca görev yapan kadılar, görevden alınmalarından yeniden sisteme dahil edilmelerine kadar geçen zaman zarfında maaş alamıyorlardı. Kadıların görev yapmadıkları bu süre, mürşitleriyle çalışıp, daha iyi bir mevki elde etmelerini sağlayacak bilgi seviyesine ulaşacakları bir dönem olarak görülürdü.[54] Diğer taşra görevlileri örneğinde olduğu gibi, dönüşümlü görevlendirme sistemi zihinlerde liyakatle ilişkilendiriliyor, bu da sistemi, sıkıntılarına katlananların gözünde kabul edilebilir kılıyordu. Yerinden olan kadı, artık mahkeme ücretlerinden gelir sağlayamadığı ve İstanbul'daki hayat tarzı pahalıya geldiği için epey bir sıkıntı yaşıyordu. Kadılar, merkezde oldukları süre içinde mali açıdan ayakta kalabilmek amacıyla, görev süreleri bitmeden önce ek gelir sağlamak için rüşvete, sömürüye ve kırsal nüfusu manipüle etmeye yöneliyorlardı.

Patrimonyal devlet, elitleri denetim altında tutarak ve görev yerlerini değiştirerek onların özerkliklerini kısıtlıyor ve mevki, ödül ya da statü için kendisine bağımlı kalmalarını sağlıyordu. Weber'in, "mevki sahiplerinin yetki alanlarının sınırlandırılması"na[55] bağlı olduğunu söylediği, görünüşte doğal bir rekabet ortamı yaratıyordu. Şehirler, loncalar, köyler ve aşiret bağları gibi toplumdaki örgütlenmeler üzerinde benzer bir denetim nasıl uygulanabilirdi?

Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli örgütsel niteliği, Mardin'in de iddia ettiği gibi, "sivil toplum"un var olmayışıydı.[56] Devlet, toplumun özerk bir şekilde var olmasını mümkün kılan orta düzey yapıları devre dışı bırakarak -mesleki, dini ya da etnik- pek çok grubu kendi alanıyla bütünleştirebilmişti. Özel mülkiyetin olmaması, bu ilişkinin en önemli yönlerinden biridir. "Özerk nüfuz alanına sahip birleşmiş yapılara" benzer ara yapılar "Batı'da sivil toplumun kurumsal zeminini oluşturdular."[57] Genelde, çok sayıda birliğin bulunması da sivil toplumun varlığının göstergesi değildir; ticari birliklerin ya da köylülerin kurduğu cemaat birliklerinin çoğu, üretim, dağıtım ve ticaretle ilgili gündelik sorunları çözme amacını ta-

53 *Age.*

54 *Age.*, s. 261-265.

55 Weber, *Economy and Society*, 2, s. 1029.

56 Mardin, "Power, Civil Society", s. 264.

57 *Age.*

şırlar. Dolayısıyla da sonuçta yerelciliği teşvik etmiş olurlar. Öte yandan, bu birlikler, yerel kaygıların ötesine geçebildikleri zaman da devletin dik katini çekerler ve onun tarafından yutulma tehlikesiyle karşı karşıya kalırlar. Sivil topluma, devleti hem içeren hem de kısıtlayan birliklerin, bağlantı ağlarının dengeli bir yapılanmaya sahip olmasıyla varılabilir. Oysa bu Osmanlı İmparatorluğu'nda hiçbir zaman olmadı. Batı'da sivil toplum gelişebildi. Avrupa'daki bu kurumsal zeminden türeyen en önemli gelişmelerden biri, Batı'nın yükselişine çok büyük bir katkısı olan, görece güçlü, kendi kendini yöneten kentlerin ortaya çıkışıydı.[58] Osmanlıların hikâyesinin oyuncuları ise farklıdır.

Osmanlı ülkesinde devlet, ekonomik faaliyetleri siyasi kaygılara tabi kılardı. Ekonomik faaliyetleri sıkı bir şekilde denetler, şehirleri kendisi yaratır, denetler, manipüle eder ve buralardaki örgütlü, ticari ve siyasi faaliyetleri kısıtlardı.[59] Bunun karşılığında da ticaret yollarının, ulaşımın denetlenmesini, ve hinterlandda güvenliğin sağlanmasını üstleniyordu. Bu düzenlemenin ardındaki nedenler, hazineyi doldurma arzusundan, İstanbul'un, yani payitahtın iaşesinin sağlanması kaygısına kadar uzanıyordu. Devleti, üretim ve dağıtımı tüm imparatorluğu kapsayan büyük, birleşik bir ekonomik sistem halinde örgütlenmeye iten İstanbul'un iaşesinin karşılanması zorunluluğuydu.[60]

Şehirlerin, tacirlerin denetlenmesi ve narh uygulaması, merkezin, halkın beslenmesini, elitlerin de hoşnut olmasını sağlamak için başvurduğu ana kanallardı. Gelirleri sabit olan, dolayısıyla da durumu piyasanın istikrarına bağlı olan elitlerin refahı, devletin önde gelen kaygılarından biriydi. Cemal Kafadar'ın da açıkladığı gibi, narh, devletin fiyatlara mantık dışı bir denetim dayatmasına dayalı bir kurum değildi; daha ziyade, piyasa ile onun hareketlerine ilişkin büyük miktarda veri toplandıktan sonra dikkat-

58 *Age.* Bkz. Weber, *Economy and Society*; Daniel Chirot, "The Rise of the West", *American Sociological Review*, 50 (1984), s. 181-95; Reinhard Bendix, *Nation Building and Citizenship*, Berkeley, 1977. Sivil toplum hakkında bu görüşleri geliştirmemde katkısı olan Naomi Chazan'a da teşekkür borçluyum.

59 Mardin, "Power, Civil Society", s. 264. İnalcık, -tarihçi et-Taberi'nin Sasaniler'in uygulamalarını betimleyip meşrulaştırmaya çalışırken bizlere gösterdiği gibi- devletin şehirlerin, kasabaların, köylerin kurulmasında veya yeniden faal hale getirilmesinde etkin bir rol oynamasının tüm Yakındoğu imparatorlukları için geçerli olduğunu belirtiyor. Bunun ardında, otoritelerin, devlet ile toplumun iyiliğinin, ekonomik ve tarımsal faaliyetlerin sıkı bir şekilde denetlenmesine bağlı olduğuna dair inançları yatıyordu. Bu faaliyetler insanları doyuruyor, hazineyi dolduruyorlardı. İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 140.

60 *Age.*, s. 145.

le tasarlanan bir sistemdi. Ayrıca bu düzenlemelerin, ilk fatihlerin zamanından -"ihtisab kanunnameleri"yle katı bir sistem kuran- II. Mehmed ile II. Bayezid dönemlerine kadar olan sürede geçirdiği evrim, merkezileşmenin bir parçasıydı.[61] Pazarların denetlenebilmesi için önce pazarların yaratılması gerekiyordu; bu nedenle devlet, özellikle yeni kurulan şehirlerde zorunlu iskân politikalarına başvuruyordu. Fatih Sultan Mehmed, yeni payitahtındaki ticareti canlandırmak için azınlıkları zorla İstanbul'a iskân etmesiyle bilinir.

Lonca, ekonomik özerklik kazanması en muhtemel ekonomik kurumdu. Avrupa'daki gibi kurumsal ve birleşik yapıların bulunup bulunmadığına araştıran H. A. R. B. Gibb ile Harold Bowen, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki loncaların iyi örgütlenmiş olduklarını ileri sürüyorlar. 13. ve 14. yüzyıllarda daha güçlü durumda olan, İslami bir gelenekten ve "fütüvvet"ten türeyen ahi loncaları, merkezileşmeyle birlikte yönetimin otoritesine tabi kılınmışlardı. Osmanlı loncaları kimin inisiyatifiyle kurulmuşlardı, tacirler ve zanaatkârlarınkiyle mi, yoksa devletinkiyle mi? Bu konuda çeşitli düşünceler var. Mardin, Ira Lapidus ile Gabriel Baer, loncaların kendi üyelerinin inisiyatifiyle kurulmadığını ileri sürerken; İnalcık loncaları, Batı'dakilere benzer kurumlar olarak tasvir etmekte ve benzer bir şekilde kurulduklarını iddia etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda, hükümdarın tebaasını gözetmesini gerektiren güçlü "hisbe" geleneği, tacirlerle zanaatkârların kârlarını azami düzeye çıkarmalarına izin verilmemesine neden oluyordu.[62] Osmanlı şehirlerindeki mesleki gruplaşmaların çoğu "ekonomiyi belli bir disipline tabi kılmak ve idari işleri kolaylaştırmak için birleşik yapılar" şeklinde örgütleniyorlardı.[63] Bu kurumlar, loncaların belli başlı iç işlerini yürütme yetkisine sahipti, ancak dış işlerinde devlet ile örfün dayattığı katı kural ve düzenlemelere uymak zorundaydılar. Hisbe, devlete, toplumun iyiliği adına piyasa mekanizmasına müdahale etme ve onu yeni baştan yönlendirme yetkisini veren köklü bir gelenekti. Bu yüzden loncaların pek de özerk kurumlar olmadıklarına şüphe yok. Belki başlangıçta daha özerktiler, ama devletin merkezileşmesiyle bunu yitirmişlerdi.[64]

61 Kafadar, *When Coins Turned into Drops of Dew*, s. 118-24.

62 Bu yorumu kabul etmeyen uzmanlar da var; bkz. Lapidus, *A History of Islamic Societies*, s. 330.

63 *Age.* Hisbe konusunda Barkan ile İnalcık farklı düşünüyorlar.

64 İnalcık, loncaların bir zamanlar sahip oldukları özerkliği kaybettiklerini belirtiyor. Bkz. *The Ottoman Empire* ve "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, 29 (1969), s. 97-140.

Dini ve etnik azınlıklar da -en azından kendi iç işlerinde- özerk olabilecek gruplardı. Özellikle büyük şehirlerde, kendi iç işlerini yürütme yetkisine sahip cemaatler halinde yaşayan Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler dış dünyayla olan ilişkilerini hem liderleri hem de bir dizi yerel düzenleme aracılığıyla sürdürebilmekteydiler.[65] Yine de bunlara, cemaatin iç yönetimiyle ilgili konular dışında bir özerklik verilmiyordu. Son araştırmalar, merkezi yönetimin, cemaatlerin iç işlerini bile yakından takip ettiği fikrini uyandırmaktadır. Kadı sicillerine baktığımızda azınlıkların Müslümanların mahkemelerini sık sık kullandıklarını görmekteyiz.[66] Bu cemaatler kararlarını kendi başlarına alan bağımsız birimler gibi görünüyorlarsa da, bu kararların tümü iç işlerle ilgiliydi ve toplumun örgütlenişiyle, toplumdaki üretimle ya da sınıflar arasındaki potansiyel etkileşimle ilgisi yoktu. Bunlar, cemaat içi dini idareyle, cemaatin refahıyla, liderlerin seçilmesiyle ve -zaten belli bir kalıba göre sürdürülen- devletle ilişkilerle alakalı kararlardı. Toplumdaki başka hiçbir grubu etkilemiyorlardı.

Gibb ve Bowen, kırsal kesimin ve aşiretlerin örgütlenişiyle ilgili başka kurumlardan bahsetmekte ve bunların da cemaat tipi bir örgütlenmeye sahip özerk yapılar olduklarını ileri sürmektedirler. Bu tabloyla ilgili birkaç temel sorun var. Osmanlı devleti şüphesiz fethettiği çevre bölgeleri kendisiyle bütünleştirmeye ve bu topraklar üzerinde kendi hâkimiyetini kurmaya çalışıyordu. Bunu da, ya yerel elitleri merkezle bütünleştirerek ya da oraları idare etmeleri için merkezden yöneticiler göndererek yapıyor, son halkasını kırsal üreticinin oluşturduğu karmaşık bir dikey emir-komuta zin-

65 Aron Rodrigue bu ilişkinin nasıl yürüdüğünü açıklıyor. Bu grupların sahip oldukları özerkliğin derecesi ve devletle olan ilişkilerinin sınırları tarihçiler arasında ilginç tartışmalara yol açmıştır. Kimileri, her biri bir "millet"i oluşturan azınlık gruplarının, kendi içlerinde formel, yapısı kurulmuş ve sıkı bir şekilde denetlenen bir düzen taşıdıklarını ileri sürüyorlar. Bkz. Kemal Karpat, "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the post-Ottoman Era", Benjamin Braude ve Bernard Lewis ed., *Christians and Jews in the Ottoman Empire I* içinde, New York, 1982, s. 141-69; Shaw, *History of the Ottoman Empire*. Kimileri de azınlıklarla ilgili konuların tabi olduğu katı bir sistem bulunmadığını, daha ziyade, Rodrigue'nin söylediği gibi, devlet yetkililerinin gözetiminde gerçekleşen "bir dizi yerel düzenleme"nin söz konusu olduğunu iddia ediyorlar; Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews: The Alliance Israelite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925*, Bloomington, 1990, s. 29. Bu konudaki ilk tartışmalar için, bkz. Benjamin Braude, "Foundation Myths of the Millet System", *Christians and Jews in the Ottoman Empire* içinde, s. 69-88.

66 Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews*, s. 29. Rodrigue ayrıca, literatürde bu noktayı kanıtlayan daha pek çok çalışmanın adını anmaktadır. Manisa kadı sicillerinde yürüttüğüm çalışma da, azınlıkların yalnız cemaatler arası meselerde değil, kendi iç işleri için de Müslümanların mahkemelerine sık sık başvurduklarını gösterdiğinden bu nokta daha da doğrulanmış oluyor.

ciri kuruyordu. Bu süreç zarfında uzaktaki bu birimlerin her birini gevşek bağlarla bir merkeze, her bir merkezi de biraz daha büyük bir merkezi birime bağlıyordu. Bu zincirleme ilişki ve artıkürünün devlete teslim edilmesi, dikey bağlantılara tabi olan bu cemaatlerin aşırı yalıtılmışlığa sıkışmasına neden oluyordu. Araştırmalar, köy heyetlerinin varlığına rağmen kırsal kesimin örgütlenmeden yoksun olduğunu göstermektedir.[67]

Sonuç olarak, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki devlet-toplum ilişkilerinde devletin çıkarları ağır basıyor ve toplumun nasıl örgütleneceğini belirliyordu. Geleneksel toplumsal yapılara, padişahın hâkimiyetine müdahale etmedikleri sürece dokunulmuyor, özerk bir güç olma tehlikesi sergilemeye başladıklarında da merkezle bütünleştirilip yeniden biçimlendiriliyorlardı. Merkezi devlet aygıtı çevre bölgelerinden gelen rekabetle tipik patrimonyal tarzda, bir başka deyişle, merkezle bütünleştirme stratejisiyle, mücadele ediyordu. Merkez, her şeye hâkimdi; sadık kullardan oluşan merkezi ordu tarafından korunuyor, çevre bölgelerini de, kapıkulu askerleri kadar sadık olmasalar da, toplumsal ve ekonomik çıkarları nedeniyle merkeze sağlam bir şekilde bağlı timarlı sipahiler aracılığıyla yönetiyordu. Merkezin esnekliği, karşılaştığı farklı jeopolitik koşullara uyum sağlama yeteneği de gücünü arttırıyordu. İşte 17. yüzyıldaki kriz, bir yüzünü denetimin, diğer yüzünü de esnekliğin oluşturduğu bu sistem bağlamında yaşandı; hâkimiyet sistemini yeniden düzenlemek için değişiklikler yapan da işte bu sistemin merkezi aygıtıydı. Dolayısıyla, dünya sisteminin 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın ilk yarısında geçirdiği değişimleri ve bunların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki devlet-toplum ilişkileri üzerindeki etkilerini incelemek büyük önem taşımaktadır.

OSMANLI İMPARATORLUĞU

16. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Osmanlı devleti tarihteki yerini almıştı; Kanuni'nin padişahlığı sırasında diğer krallıklarda güçlü bir korku ve saygı uyandırılmıştı. Osmanlılar artık ciddiye alınması gereken bir güçtü ve belli başlı Avrupa devletleri, bunu siyasi bakımdan inkâr etmek ya da sorgu-

67 Osmanlı toplumundaki resmi ve gayri resmi ilişki ve denetim biçimleriyle ilgili tezler için, bkz. Gibb ve Bowen, *Islamic Society*, I, s. 159. Kırsal kesimin örgütsüzlüğü için bkz. İnalcık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, Ankara, 1990, s. 1-11; Karen Barkey, "Rebellious Alliances: The State and Peasant Unrest in Early Seventeenth Century France and the Ottoman Empire", *American Sociological Review*, 56 (1991), 699-715; a.y. "The Uses of Court Records in the Reconstruction of Village Networks A Comparative Perspective", *International Journal of Comparative Sociology*, 32 (1991), 196-216.

lamak niyetinde değildi. Osmanlıların gözüpekliğini ve gücünü sarsan, Avrupa'nın kendi içinde geçirdiği ve uluslararası dengeleri değiştiren birtakım (esas olarak ekonomik ve teknolojik) değişimler oldu. Burada iki ayrı soru öbeğine cevap aranması gerekiyor: Birincisi, Osmanlıların gücünün ve yenilmezlik imgelerinin nereden kaynaklandığıyla, ikincisi de Batı dünyasıyla ilişkiye geçmenin ve orada yaşanan krizin Osmanlı ülkesinde yol açtığı değişimlerin nitelikleriyle ilgili. Daha önceki şanlı yüzyıllara ilişkin pek çok çalışma varken, 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın ilk yarısında yaşanan krizle ilgili gerçekten de çok az çözümleme yapılmıştır. Yaygın bir anlayışa göre, 17. yüzyıldaki kriz, Kanuni döneminin ardından Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemeye başlamasına yol açmıştır. Bense, krizin neden olduğu hasarın boyutlarını tam olarak bilmediğimizi ve Osmanlı devletinin, gerilemeden bahsetmeyi haklı kılacak derecede bozulmadığını düşünüyorum.

Sultan Süleyman'ın (hd 1520-66) hem uluslararası düzeydeki hem de imparatorluk içindeki başarısı, dış politikaya temel olan muhteşem bir imparatorluk fikriyle, iç politikadaki istikrar ve birlik ilkelerini dengeleyebilmiş olmasında yatıyordu. Bu dengeyi, doğuya ve batıya tahta çıkar çıkmaz düzenlediği seferlerle ve hukuki sistemi güçlendirmek için yaptığı ıslahatlarla sağladı.[68] 1521'de Belgrad'ın fethinden, Macarlarla yapılan savaşlara, Akdeniz'deki deniz savaşlarından İranlılara karşı yürütülen seferlere kadar verdikleri pek çok mücadeleyle Osmanlılar, hem jeopolitik açıdan çok önemli hem de ekonomik bakımdan kârlı pek çok yeni bölgeyi imparatorluğa kattılar. Ancak denetimin sağlanmasını ve hâkimiyetin perçinlenmesini temel alan içgüdü ağır basmaktaydı. Örneğin, padişahın ilk hedeflerinden biri Rodos'u almaktı. Çünkü bu adanın şövalyeleri Doğu Akdeniz'in denetimi bakımından tam bir baş belası gibi görülüyor, yeni fethedilen Mısır ve Suriye'ye giden yolda bir engel olarak algılanıyordu.[69] Macaristan ve İran'la yapılan savaşlar da kısmen toprakları genişletmek için yapılmıştı, ama daha çok hâkimiyeti perçinleme amacı taşıyorlardı. Süleyman, Batı'da fethedilen bölgelerdeki denetimini sağlamlaştırmak

68 Kanuni'nin batıya yaptığı pek çok sefer arasında 1521'de Belgrad'ın, 1522'de de Rodos'un fethini, 1526'da Macaristan'a karşı yapılan Mohaç Savaşı'nı ve 1529'da Viyana'ya yapılan sonuçsuz seferi sayabiliriz. Macaristan'la yaşanan çatışma daha sonra 1534'te bir deniz savaşıyla halledilmeye çalışılacak, ardından da Venedik'le deniz savaşı yapılacaktı. I. Süleyman'ın tahtta kaldığı sürenin geri kalanı da batı cephesinde yapılan savaşlarla doludur. Süleyman, Doğu'ya karşı iki büyük hamle yaptı. 1534'te Tebriz, ardından da Bağdat imparatorluk topraklarına katıldı; daha sonra yapılan ikinci sefer uzun sürdü ve sonuçsuz kaldı.

69 V. J. Parry, "The Reign of Sulaiman the Magnificent, 1520-1566", M. A. Cook ed., *A History of the Ottoman Empire to 1730* içinde, Cambridge, 1980, s. 79-80.

için, örneğin Fransa ve Almanya'daki Protestanlık hareketlerini destekleyerek, Avrupa'daki çatışmaları körüklemeye çalıştı.[70]

Kanuni öldüğünde, Osmanlı İmparatorluğu ulaşabileceği en ideal coğrafi sınırlara ulaşmıştı.[71] Orduların sınır boylarına uygun zamanda ulaşma yeteneği azaldığı için, bu tarihten sonra yeni bölgelerin imparatorlukla bütünleştirilmesi süreci ve fetihler durulmuşa benziyor. Süleyman'ın, saltanatının sonlarına doğru İran'a düzenlediği seferlerin başarısızlığı bu duruma bir örnektir. Ordular sınıra varana kadar, neredeyse sefer mevsiminin sonuna gelinmiş, askerler telef olmuşlardı. Yine de, 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu, art arda iki ayrı sınır boyunda savaşabildi: İran sınırında Safevilerle 1579-1590 yılları arasında, 1593-1606 yılları arasında da Habsburglarla. İran'la yapılan savaşlar, 17. yüzyılın ilk yarısına sarktı; 1588'den 1610'a kadar büyük ölçekli bir savaş şeklinde devam eden bu çatışma, 1634'ten 1638'e kadar da daha küçük bir ölçekte (Erivan ile Tebriz'e seferler düzeyinde) seyretti. Tahta çıkan her padişah, batıda ilerlerken doğuya da birkaç sefer düzenledi. 16. yüzyılın ikinci yarısında, kazanımlarla birlikte kayıplar da verilmeye başlandı; Kıbrıs'ın fethinin (1570) hemen ardından Osmanlı donanması İnebahtı'da büyük kayıplar verdi (1571).

Osmanlıların iç politikası, ülkeler arası alandaki politikalarına hem çok benziyordu hem de onlarla bağlantılıydı. Süleyman, yönetimi çeşitli kural ve düzenlemelere tabi kılarak, devleti merkezileştirmeye ve hâkimiyeti güçlendirmeye yönelik bir programı dikkatle uyguladı. Osmanlı devleti, Süleyman döneminde, gelişmiş bir kayıt ve vergilendirme aygıtından, bu işler için gereken ayrıntılı defter tutma tekniklerine kadar her donanımı olan güçlü, merkeziyetçi bir bürokrasi geliştirdi.[72] Merkezileşme ile bürokratikleşme yan yana ilerleyerek bürokrasinin çeşitli dairelerinin Osmanlı ülkesine yayılmasını sağladı. Yönetimin mali kaynaklarının "işlevleri bakımından farklılaşmış gruplar halinde çalışan, maaşlı kâtipler hiyerarşisi tarafından kurallarla düzenlenmiş usullere göre"[73] idare edilmeye başladığı maliye, bürokratikleşmeye iyi bir örnektir. Bürokrasinin mali organı daha

70 Halil İnalcık, "State and Ideology Under Sultan Süleyman I", *The Middle East and the Balkans Under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society* içinde, Bloomington, 1993, s. 70-94.

71 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, 1975, s. 24.

72 *Age.*, s. 34-35.

73 Linda T. Darling, "Adaptations in Administration The Ottoman Fiscal System", Tosun Arıcanlı, Ashraf Ghani ve David Ludden ed., *Political Economies of Ottoman, Safavid, and Mughal Empires* içinde, (yayımlanmadı).

da büyük bir gelişme göstererek oldukça esnek, imparatorluğun koşullardaki değişimlere uyum sağlayabilen bir kurum haline geldi.

Merkezileşmeyle birlikte mutlak patrimonyal hâkimiyetin içine, adalet ve otorite kavramları da girmeye başladı. Padişahın iradesine direnenlere nadiren anlayış gösteriliyor, farklı fikirlere sahip üst düzey görevliler genelde mevkilerini kaybediyordu. Ayrıca, dönemin merkezileşmeci politikaları uyarınca, çeşitli gruplardan gelen direniş kırılıyor, isyanlar bastırılıyordu.[74] Kanuni, zaman zaman imparatorlara özgü sertliği sergilese de Osmanlı padişahlarının en adili olarak tanındı. Bu özelliği, güçlerini kısıtlamak ve köylülere iyi muamele etmelerini sağlamak istediği yerel görevlilere gönderdiği çeşitli emirlerde görülmektedir.[75] Süleyman ayrıca bazı taşra görevlilerinin uzun süre görevde kalmasına izin vererek köylülerin daha az sömürülmesini sağlamıştır. Kısacası, Kanuni'nin Osmanlı toplumunda bir hükümdar olarak başarısı, resmi görevlileri, bir yandan denetim altında tutarken diğer yandan da Osmanlı elitinin sadık mensupları haline getirmek, tüm bunları yaparken de "adalet-istimâlet*" politikasını uygulamaya devam etmekti.[76]

Kanuni dönemi, hâkimiyetin pekiştirilmesi sürecinin en yoğun işlediği dönemdi. Ama aynı zamanda, Süleyman'ın kendisi, ülkeler arası ya da yerel düzeydeki jeopolitik koşullara uyum sağlamak amacıyla kurallarla oynamaya başlayınca, hâkimiyet sisteminde belli bir esneklik olduğu da anlaşıldı. Çeşitli sorunlar, yönetim aygıtının en önemli kesimleriyle ilgili krizler, Süleyman'ın tahtta kaldığı müddetçe eksik olmadı. Ama sistem sorunlu grupları kendisiyle bütünleştirebilmek için koşullara uyum sağladı. Örneğin, tımar sistemi daha Süleyman'ın zamanında esas bileşenlerini yitirmeye başlamıştı. Sipahi ordusunun dışından gelen ve "ecnebi" denen kişiler sisteme sızıyor ve tımar alabiliyorlardı. 1534-35 yıllarındaki İran seferi sırasında, köylüler de savaşa katılmış ve tımarlarla ödüllendirilmişlerdir. Süleyman da buna razı olmuş ve onlara bir ayrıcalık tanımıştır. Ancak daha

74 Burada, Osmanlıların yeni ele geçirdiği Suriye topraklarını 1527 yılında tekrar bağımsızlığına kavuşturma ve Memluk devletini yeniden kurma girişiminde bulunan Şam valisi Canberdi el-Gazali'nin isyanından söz ediyorum. Yaklaşık aynı zamanlarda, 1526 ile 1528 yılları arasında, göçebe Türkmenlerle bağlantısı olan şeyhlerin isyanları da I. Süleyman'ın kuvvetleri tarafından bastırılmıştı. Bkz. Shaw, *History of the Ottoman Empire, I*, s. 87-93.

75 İnalcık, "State and Ideology" adlı yazısında (s. 75) taşradaki kadılara 1521 yılında gönderilen ve mahkemeye gelen insanlardan alınacak ücretlerin miktarlarını belirten bir hükümden bahsetmektedir.

* Teselli etme, avutma -yn.

76 *Age.*, s. 70-94.

sonra bu emrini geri almış ve köylülerin tımar sistemine dahil olmasını yasaklamıştır.[77] Bunun nedeni, çok fazla sayıda köylünün tımar sahibi olmak ve statülerini yükseltmek amacıyla topraklarını terk etmiş olması olabilir. Köylüler için iyi olan dikey hareketlilik fırsatı, sonuçta toplum için zararlı oluyordu; kırsal kesimde nüfus kaybı oluyor ve köylüler toplumdaki başlıca üretici kesim olduğu için üretim düşüyordu. Sonuçta köylüleri orduya alma-ordudan çıkarma deneylerine son verildi. Bu da sistemin, felaket tellallığı yapan layiha yazarlarının anlattığı kadar katı olmadığını gösteriyordu.

Osmanlı hâkimiyet sisteminin esnekliği, 16. ve 17. yüzyılların tarihi için çok önemli bir bilgi kaynağı olan layiha yazarlarını hayal kırıklığına uğratıyordu. Gözlemlerinde iki temel hata vardı: Birincisi, Kanuni döneminden, toplumun tüm kesimlerinin mükemmel bir şekilde çalıştığı ve sadece kanunların sözünün geçtiği bir dönem olarak bahsediyorlardı;[78] bu doğru değildir, çünkü dönem hakkındaki pek çok inceleme, toplumun sağlıklı kalması amacıyla, sistemin esnekliğini ve kanunları manipüle ettiğini göstermektedir. İkinci olarak, 17. yüzyılda yaşanan tüm sorunları yönetimle ilgili iç değişikliklere -güçlü liderlerin olmamasına, kariyerleri boyunca karşılaştıkları yozlaşmalara, keyfiliklere- bağlıyorlardı. Layiha yazarlarının özdeş-

leştikleri "hükümdarlara tavsiyede bulunma" literatürü, gerilemeyi, imparatorluğun geçirdiği en büyük siyasi, ekonomik ve askeri dönüşümlere yerleştirdi. Gerilemenin ardındaki belli başlı nedenler olarak, padişahların devlet işlerine giderek daha az ilgi göstermesi, vezir-i azamların düzensizce ve liyakate bakılmadan atanması, ordunun gücünün azalması ile hazineyi doldurmak için başvurulan günübirlik önlemler sıralanırdı. İmparatorluğun belli başlı kurumlarının çökmekte olan kurumlar şeklinde betimlenilirdi.[79] Ülkeler arası değil de ülke içindeki kriz üzerinde odaklanılması, bu layiha yazarları ve bürokratların bazılarının burunlarının ötesini göremediklerini göstermektedir.[80] Ne var ki Osmanlıların ülke içinde yaşadıkları sıkıntılar,

77 Julius Kàldy-Nagy, "The 'Strangers' (Ecnebiler) in the Sixteenth Century Ottoman Military Organization", Gyorgy Kara ed., *Between The Danube and the Caucasus: A Collection of Papers içinde, Budapeşte, 1987, s. 168.*

78 *Örneğin, bkz. Koçi Bey, Risale,* haz. Zuhuri Danışman, İstanbul, 1972.

79 Bernard Lewis, "Ottoman Observers of Ottoman Decline", *Islamic Studies, 1* (1962), s. 71-87. Lewis bu makalesinde dönemin en önemli iki eseri olan vezir-i azam Lütfi Paşa'nın *Asafnamesi* ile Koçi Bey *Risale*'sini, bir de Kâtip Çelebi'nin *Düstûrü'l-Amel li Islahi'l-Halel* adlı layihasını ele alıyor.

80 Layiha yazarlarının çok daha önemli bir olgu olan fiyat devriminden ziyade, özellikle yeni bir padişahın tahta çıktığı dönemlerde, devletin yaptığı tağşişler üzerinde odaklandıklarına dair Kafadar'ın ortaya koyduğu çözümleme bu saptamayı doğrulu-

Avrasya çapında yaşanan 17. yüzyıl krizinin ve Batı'yla Doğu arasındaki ekonomik ve askeri ilişkilerdeki değişimlerin ürünüydü.

17. YÜZYILDAKİ KRİZ

16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın ilk yarısında Asya ile Avrupa kıtalarında genel bir kriz yaşandığı konusunda belli bir uzlaşma var gibi görünüyor. Ne var ki, bu krizin etkileri gayet iyi belgelenmişken nedenleri bir tartışma konusu olarak kalmıştır. Demografik, ekonomik, siyasi değişimlerden hangisinin en belirleyici olduğuna dair fikir ayrılıkları vardır. Demografik değişimler, Avrupa ile Asya'da, 1500'lerin ilk yarısında başlayan ve ancak 17. yüzyılın başlarında durulan çok büyük nüfus artışlarıydı. Bu bölgelerde aynı dönemde fiyatların artmasıyla ekonomik değişimler de başlamıştı. Bunlara ek olarak, Avrupa'daki siyasi kurumların çözülmesi, belli başlı hükümdarların gücünü yitirmesi ve çeşitli biçimlerde ortaya çıkan halk isyanları da bu kriz çerçevesi içerisinde düşünülegelmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda da kriz gibi bir durum yaşandığı belgelerden anlaşılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki demografik ve ekonomik değişimlerle ilgili veriler gayet azdır; mevcut bilgilerdeki boşlukların bölgesel ayrıntılarla doldurulması ve daha kesin bilgilere ulaşılması ancak yakın zamanlarda gerçekleşebilmiştir. Batı dünyasında olduğu gibi, 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda da nüfus ikiye katlanmış gibi görünmektedir. Ömer Lütfi Barkan'ın tüm imparatorluk için verdiği rakamlara bakarsak, 30 milyonluk bir nüfus artışıyla karşılaşırız.[81] Krizin ekonomik ve siyasi boyutları bu kadar belirgin olmasa da bunlarla ilgili üç mesele öne çıkmaktadır: parasal dalgalanmalar, fiyat devrimi ve devletin ekonomi politikası. Bu meselelerin hem birbirleriyle olan ilişkileri hem de toplu etkilerini çözümlemek gerekiyor.

Araştırmacıların devletin icraatlarıyla ilişkilendirdikleri ilk meselelerden biri de imparatorluktaki geniş ölçekli parasal dalgalanmalardı. Bu dalgalan-

yor. Fiyat devrimi dışarıdan gelen bir dalgaydı; oysa devletin, padişahların cülusunda au XVe et XVIe siècles", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, (1957), 9-36. Fernand Braudel de aynı şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyılda yaşanan nüfus artışını araştırmıştır. Braudel, toplam nüfus için 22-26 milyon gibi biraz daha az bir sayı veriyor ve anlaşılan bunun Batı Akdeniz'in genel tablosuna daha iyi uyduğunu düşünüyor. Bkz. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, c. I, New York, 1972, s. 398.

81 Ömer L. Barkan, "Essai sur les données statistiques des registres dans l'Empire Ottoman au XVe et XVIe siècles", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, (1957), 9-36. Fernand Braudel de aynı şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyılda yaşanan nüfus artışını araştırmıştır. Braudel, toplam nüfus için 22-26 milyon gibi biraz daha az bir sayı veriyor ve anlaşılan bunun Batı Akdeniz'in genel tablosuna daha iyi uyduğunu düşünüyor. Bkz. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, c. I, New York, 1972, s. 398.

maların, yeni dünyadan akan gümüşün mal almak için Türk topraklarına giren ve sayıları gittikçe artan tacirler tarafından ülkeye getirilmesiyle başladığı konusunda herkes hemfikir. Gümüş akışının Osmanlı akçesini etkilediği ve belirsizliğe sürüklediği söyleniyor. Osmanlı'daki ticari dengenin yapısı, ülkeye giren nakitin orada kalmayıp ipek ticareti yoluyla İran'a kayması, oradan da baharat ve lüks malların karşılığı olarak Hindistan'a aktarılması nedeniyle de olumsuz etkilendi.[82] Akçenin sürekli tağşiş edilmesi, bu yapısal dengesizlik bağlamında ele alınagelmiştir. Barkan'a göre, "büyük bir uluslararası enflasyon akıntısına kapılan Osmanlı İmparatorluğu, zorlukları devalüasyonla aşmak için boşuna uğraştı. Devalüasyon fiyatları daha da altüst etti ve imparatorluk bu güçlü akıntıya dayanamayarak bir mali krizden ötekine sürüklendi."[83] Haim Gerber, bu tağşişin devletin hazinedeki yedeklerinin azalması ve askerlere ödeme yapma zamanının yaklaşması karşısında aldığı bir önlemden ibaret olduğunu öne sürüyor. Dahası, tağşişin uluslararası ticaretle önemli bir ilişkisi olmadığını göstererek bütün bu etmenleri aynı kefeye koyan açıklamaların geçerliliğini sarsıyor.[84]

Hazinenin yedekleri neden azalmıştı?[85] Bu soruya pek çok cevap verildi; pek çoğu da tam tatmin edici değil. Vergiler yeterli düzeyde toplanabiliyor muydu? Goldstone da Gerber de devletin vergileri 15. ve 16. yüzyıllardaki kadar iyi toplayamadığını öne sürmüşlerdir. Ancak bunu kanıtlayacak hiçbir verileri yok.[86] Linda Darling'in araştırmalarında, en azından 17. yüzyılın büyük kısmı boyunca defterdarlığın koşullara hızlı bir şekilde uyum sağlayıp vergi gelirlerini arttıracak yeni yeni yollar bulduğu belirtilmektedir.[87] Hazi-

82 Cemal Kafadar, "Les troubles monétaires de la fin du XVIe siècle et la prise de conscience ottomane du déclin", *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations,* 2 (1991), 381-400.

83 Barkan, "The Price Revolution of the Sixteenth Century. A Turning Point in the Economic History of the Middle East", *International Journal of Middle Eastern Studies,* 6 (1975), 14.

84 Haim Gerber, "The Monetary System of the Ottoman Empire", *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* 25 (1982), 308-24.

85 Barkan'ın verdiği rakamlar bunu göstermektedir. 1527/28 bütçesinde 71.354.114 akçelik bir fazlalık varken, 1581/82 yılı bütçesinde 2.072.967 akçelik bir fazlalık vardı. 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise bütçede 45.000 akçeyi bulan vahim açıklar görülmeye başladı. Barkan, "The Price Revolution", s. 17. Bütçelerle ilgili ayrıntılı çözümlemeler için bkz. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* 17 (1955-56), 193-224.

86 Gerber, "The Monetary System of the Ottoman Empire", s. 323; Jack Goldstone, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World,* Berkeley, 1991, s. 366-67.

87 Darling, "Adaptations in Administration", s. 1-36.

neye ulaşmayan ve bölgesel görevliler, özellikle de beylerbeyleri tarafından yutulan vergi ve resimlerin miktarına ilişkin tezler de vardır.[88] Ülkeler arası ticaret rotalarının değişmesinden ve Osmanlı devletinin ticaret kârlarını temellük etmedeki rolünün azalmasından (bu da, Gilles Veinstein'ın bize hatırlattığı gibi hazineye büyük zarar vermişti) kaynaklanan parasal engeller ise daha da önemliydi. Ticaret için Ümit Burnu yolunun kullanılması, Osmanlı devletinin gelirlerinin önemli bir kısmını sağlayan Suriye ve Mısır eyaletlerinin maliyesine zarar verdi.[89] Tüm bu açıklamalara, muhassılların İstanbul'a para yollamalarını imkânsız kılan celali ayaklanmalarının etkisini de eklemeliyiz.

Devletin gelirlerini arttıramamasının en önemli nedenlerinden bazıları da jeopolitikti. Tam da hâkimiyeti kalıcı kılmaya ve toprak bütünlüğünü sağlamaya yönelik savaşların yoğunlaştığı bir sırada savaşların niteliğinin değişmesi devlet hazinesini mahvetti. Osmanlı devleti her zaman fetihle sonuçlanmayan, dolayısıyla da ganimet, toprak ve vergilendirilecek tebaa sağlamayan pek çok savaşa girdi. Bu seferler, devletin, halkın ve toprağın değerli kaynaklarını tüketti. Devlet, İran'la yapılan savaşta, civardaki Halep, Diyarbekir ve Erzurum gibi normalde merkezi hazineye önemli katkılarda bulunan vilayetlerin gelirlerini harcamak zorunda kalmıştı.[90] Ayrıca düşmanın yeni savaş teknikleri geliştirmesi bunların imparatorluk tarafından taklit edilmesini zorunlu kılıyordu. Avrupalılar, tüfek gibi hafif silahlara geçerken, Osmanlılar süvari ordusuna, yani sipahilere yaslanmayı sürdürdüler ve orduya, ateşli silahlarla donatılmış askerlerden oluşan birkaç alay eklemekle yetindiler. Osmanlılar, artık ateşli silahlarla donanmış olan Avrupalı düşmanlarına karşı etkili bir şekilde savaşma yeteneğini kaybedince, ordularında ve savaşma tarzlarında yenilik yaptılar. Orduların yeni bileşimi daha fazla nakit gerektiriyor, bu da hazineye giderek artan bir yük bindiriyordu.

Fiyat devrimi de belli başlı tüm Osmanlı uzmanlarının dikkatini çekmiş olan ikinci meseledir. Parasal dalgalanmalara eşlik eden fiyat artışları çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. Avrupa sanayiinin ve ticaretinin gelişmesi şüphesiz Osmanlı ekonomisini önemli derecede etkiledi. Ancak Avrupa'yla birlikte Asya'yı da etkileyen fiyat devrimi, bir ölçüde dolaşımdaki para mik-

88 Gerber, "The Monetary System of the Ottoman Empire", s. 323.

89 Gilles Veinstein, "Trésor public et fortunes privées", s. 122. Ayrıcabkz. Barkan, "The Price Revolution", s. 3-28; Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Ankara, 1979.

90 Barkan, "The Price Revolution", s. 18-19.

tarının artmasına da bağlıydı.[91] Yeni yorumlar nüfus artışı, tarımın esnekliktен uzak yapısı ile buna bağlı olarak artan fiyatlar (özellikle de buğday fiyatları) arasındaki ilişkiyi vurguluyorlar.[92] İster Avrupa'nın etkisiyle olsun ister demografik nedenlerle, 1500'lerin ikinci yarısının ekonomisi, ancak 17. yüzyılın ortalarında durulan bir fiyat artışına sahne oldu. Mustafa Akdağ, 1609'da buğday ve koyun fiyatlarının 1520'deki fiyatların yirmi katına ulaşmış olduğunu gösteren veriler sunuyor. Aynı dönem boyunca, kumaş ile yağ gibi başka malların fiyatları en azından beş katına çıktı.[93] Barkan, fiyat devrimindeki esas nedensellik ilişkisi olarak, "Kuzey Atlantik ekonomisi"nin gelişmesini vurgularken,[94] İnalcık daha parasalcı (*monetarist*) bir görüş ortaya atarak gümüş akışını enflasyon mekanizmasına bağlıyor.[95] Kafadar ise Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfus artışı, kentleşme, ticaretin yayılması ve imparatorluğun daha parasallaşmış olması gibi nedenlerle enflasyona dayalı bir ivmeye hazır olduğunu öne sürüyor. Yukarıda bahsedilen etkenlerin çoğunun (nüfus artışı, yabancı tüccarların faaliyetleri ve gümüş akışı) Osmanlı devleti ve toplumu için yıkıcı etkileri oldu. Devlet, hazineye akan gelir miktarını arttırmak için vergilendirme uygulamalarını değiştirmeye mecbur olmuş, akçenin değerini düşürüp maaşlı çalışanları kızdırma riskiyle karşı karşıya kalmıştı. Ancak toplumdaki çeşitli gruplar da bir bedel ödedi. Tüccarlar dışında çoğu grup, fiyat artışlarından büyük zarar gördü; köylüler de yeni vergi toplama uygulamalarından ve iltizama geçilmesinden zarar gördü.[96]

Bu meselede üçüncü bir tartışma konusu da devletin rolüyle ilgili. Osmanlı devleti ekonomik düzenlemelerde biraz daha rahat davranabilseydi Osmanlı topraklarını etkisi altına alan ekonomik krizin gidişatının bambaşka olabileceği öne sürülüyor. Sorunun özü, Osmanlı yöneticilerinin, eko-

91 Batı Avrupa için pek çok uzman tarafından ileri sürülen bu tez, Osmanlı İmparatorluğu bağlamı için de Barkan ile İnalcık tarafından savunulmuştur, bkz. Barkan, "The Price Revolution", s. 12-13; İnalcık, "The Ottoman Decline and Its Effects upon the Reaya", H. Birnbaum ve S. Vryonis ed., *Aspects of the Balkans, Continuity and Change. Contributions to the International Balkan Conference, UCLA 1969*, Lahey, 1972, s. 348-49. Leila Erder ile Suraiya Faroqhi de "Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620" başlıklı makalelerinde (*Middle Eastern Studies*, 15 [1979], 322-45) benzer bir düşünceyi savunuyorlar.

92 Goldstone, *Revolution and Rebellion*, s. 360-62.

93 Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 463.

94 Barkan, "The Price Revolution", s. 3-28.

95 İnalcık, "Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings", *Review*, 1 (1978), s. 69-96.

96 Kafadar, "Les troubles monétaires", s. 389.

nomiyi, kendi gelirlerini azami düzeye çıkarmak, sabit gelire sahip elit sınıfları korumak ve iç pazarların ihtiyaçlarını karşılamak gibi amaçlar doğrultusunda düzenlemeye alışmış olmalarıydı. Hazineyi doldurmak için sık sık başvurulan bazı önlemler vardı: Tedavüldeki paranın devalüe edilmesi, üretken sınıfların ve imparatorluk sınırları içinde yürütülen ticaretin vergilendirilmesi.[97]

Avrupa geliştikçe, Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfuz alanına tecavüz etmeye başladı ve burada, devletin denetimindeki ekonominin karşılık vermekten aciz kaldığı birtakım değişimlere sebep oldu. Hem Murat Çizakça hem de Mehmet Genç, Osmanlıların bu noktadan sonra yaşadığı ekonomik sorunları, imparatorluğun Avrupa'nın merkantilizmi karşısında vergi (*fiscalism*) ve iaşecilik (*provisionism*) politikalarını sürdürmesine bağlıyorlar. Çizakça, Osmanlı İmparatorluğu'na ithal edilen ipek ve yünlü kumaş miktarının arttığını, bunun da yerel üretimde düşüşe, hammadde satışında ise artışa neden olduğunu belgelerle gösteriyor.[98] Genç'in deyişiyle, "Osmanlı devleti, iaşecilik sistemi uyarınca sadece ihracata müdahale ediyor, genelde ithalata karışmıyordu. Devlet ithalata müdahale ettiğinde ise genelde hacmini genişletmeyi hedefliyor, mali çıkarlarına göre hareket ediyordu."[99] Benjamin Braude de aynı şekilde Selanik'teki kumaş sanayiinin gerilemesini belgelemiştir. O da bu değişimleri kısmen Osmanlı devletinin ekonomik politikalara ilgi duymamasıyla açıklamaktadır. Osmanlıların devlet idaresinin askeri yönleriyle çok daha fazla ilgilendiklerini ve onları tüccarlarını korumaya ve teşviklerle desteklemeye yöneltecek ekonomik meseleleri göz ardı ettiklerini öne sürüyor. Pek çok sanayi merkezinin yok olmasına neden olduğu için, Osmanlı İmparatorluğu'nda korumacı bir politika güdülmemesini eleştiriyor.[100]

97 İnalcık gibi pek çok araştırmacı, ticaret yollarının Osmanlı hazinesi için ne denli önemli olduğuna parmak basmışlardır; Osmanlılar, ipek alım-satımının yapıldığı Bursa'dan, baharat ticaretinin sürdüğü Mısır'a dek birçok yerde büyük miktarda gümrük vergisi topluyorlardı. Bkz. İnalcık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", M. A. Cook ed., *Studies in the Economic History of the Middle East* içinde, Londra, 1970, s. 207-18; a.y., "Bursa and the Commerce of the Levant", *The Ottoman Empire Conquest, Organization and Economy* içinde, Londra, 1978, s. 132-47; a.y., "Capital Formation in the Ottoman Empire".

98 Murat Çizakça, "Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650", *Journal of Economic History*, 40 (1980), 533-50. Ayrıca bkz. Çizakça, "Incorporation of the Middle East into the European World Economy", *Review*, 8 (1985), 353-77.

99 Yayımlanmamış bir yazmadan yapılan bu alıntı, Çizakça, "Incorporation of the Middle East" başlıklı makalede (s. 370) yer almaktadır.

100 Benjamin Braude, "International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire, 1500-1650: A Study in Undevelopment", *Review*, 2 (1979), 437-51.

Kısacası, Osmanlı İmparatorluğu, 17. yüzyılın başında birbiriyle bağlantılı iki olgunun sonuçlarıyla sarsılmıştı; devlet de bu değişimlerle başa çıkmak ve onları kendi yapısı içinde eritmek için harekete geçti. Avrupa'da kriz ekonomiyi canlandırdı, savaş araçlarını değiştirdi ve Türklerin elindeki toprakları ele geçirme hedefini yeniden gündeme getirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise sonuçlar çeşitliydi. Ancak kriz, mutlaka gerileme anlamına gelmiyordu. Krizle başa çıkılabildi. Osmanlı devleti, toplumundan artıkürünü çekebilmek için, yeni yollar bularak kriz koşullarına uyum sağladı ve bu süreç boyunca zaman zaman eskisinden bile sıkı bir denetim kurabildi, hâkimiyetini daha da fazla pekiştirebildi. Osmanlı hâkimiyet sistemindeki ekonomik ve askeri sınırlamalar, devletin Avrupa'dakilerden epey farklı birtakım tepkiler vermesine neden oldu. Çok çeşitli görevleri yerine getiren bürokrasi, sabit vergilendirmenin yerine daha değişken bir usul koyarak, belli bazı vergilerin ağırlığını değiştirerek, gelirleri nakdi olarak toplayarak ve vergiyi toplayanları değiştirerek koşullara uyum sağladı ve vergi akışını sürdürmeye çalıştı. Devletin memurları bu önlemleri, devletin toplumdaki her sınıfla olan özgül ilişkisini dikkatle değerlendirerek, ama bir yandan da iç denetimi ve merkezi idareciliği sürdürerek tasarladılar. Devletle ilgili ve askeri hedefler, hiçbir zaman ekonomik ve ticari alanlardaki yeniden-düzenlemeler uğruna feda edilmedi. Daha ziyade, devlet, her sınıfla olan özgül bağını manipüle ederek, merkezileşmeye ve sınıfları denetim altında tutmaya çalıştı. Bu süreç zarfında, taşradaki elitleri devlete bağımlı tutarak ve aralarındaki sınıf-içi rekabet ve mücadeleyi büyük ölçüde arttırarak bu elitler için belirleyici olan koşulları değiştirdi. 17. yüzyıl, taşradaki elitleri daha önce olmadığı kadar keskin bir şekilde böldü; "kazananlar" ve "kaybedenler" olarak ikiye ayırdı. Elitler arası mücadelenin yoğunlaşması ve devletin el koyduğu artıkürün oranının artması köylülüğün de çıkarlarını benzer şekilde zedeledi. Zaten yalıtılmış ve küçük parçalara bölünmüş olan kırsal topluluklar arasındaki nüfus dağılımı dengesizleşti; toprak sahipleriyle eskiden beri zayıf olan bağları daha da koptu. Eski yerlerinde kalan köylüler, hallerinden pek anlamayan toprak sahipleriyle karşılaştılar. Nihayet, devletin cömert yardımlarıyla kırsal cemaatlerin dar çerçevesini kıran eşkıyalık, devleti yönetenler tarafından, yeniden güçlenmek ve Osmanlı toplumunun üstünde, tepede bir yer edinmek için kullanıldı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BÖLÜNMÜŞ AMA SADIK BİR GRUP: OSMANLI YEREL ELİTLERİ

Devletin iktidarını perçinleme sürecine ilişkin Avrupa kaynaklı klasik literatürün büyük kısmı, esasen devlet ile toplumdaki elitler arasındaki mücadele üzerinde odaklanmaktadır. Ana temalar hep elitlerin hoşnutsuzluğu, verdikleri mücadeleler ya da elitler arasındaki rekabet olmuştur.[1] Avrupa'da devletin merkezileşme çabaları, hayal kırıklığına uğrayan elitlerin muhalefetine yol açtı. Fransa'da, imtiyazlarını kaybettiğini düşünen elitler, köylülerle ittifaklar kurarak saldırgan ve müdahaleci devlete karşı savaştı. İngiltere gibi başka örneklerde ise iç mücadelelerle ve dışarıdan gelen ticari baskılarla baş etmekte zaten zorlanan saray, elitlerin merkeze karşı yürüttüğü mücadele ile iyice güçten düştü. Her iki durumda da elitler başlangıçta bağımsız ve özerktiler; siyasi ve ticari nedenlerle imtiyazlarını yitirmeleri onların tahta karşı bir konum almasına yol açtı. Avrupa'daki devlet kuruluşu tarihlerinde en çok elitlerin devlete karşı verdiği mücadeleler göze çarpar; elitler bu yeni iktidar merkezinin yükselişini durdurmak istemektedirler.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dirlik sahibi elitler, Batı Avrupalı elitlerin aksine, devlete karşı ciddi bir muhalefette bulunmadılar. Devletin, elitlerin kendi içlerindeki rekabeti kışkırtmasına ve onların yaşam koşullarının kötüleşmesine yol açmasına rağmen, elitler devlete olan bağımlılıkları ve sadakat-

1 Charles Tilly, *The Contentious French*, Cambridge, 1986; William Brustein, "Class Conflict and Class Collaboration in Regional Rebellions, 1500-1700", *Theory and Society*, 14 (1985), 445-68; Richard Lachmann, "Elite Conflict and State Formation in 16th and 17th Century England and France", *American Sociological Review*, 54 (1989), 141-62; Roland Mousnier, "Recherches sur les soulèvements populaires en France avant la Fronde", *Revue d'histiore moderne et contemporaine*, 5 (1985), 81-113.

leri yüzünden yine devletten medet ummayı sürdürdüler. 17. yüzyılın Osmanlı elitleri, yaşadıkları sıkıntılara, devlete isyan ederek, devletin ve toplumun mevcut yapısını tehdit ederek çare bulmaya kalkışmadılar. İsyan ettilerse, devletin imtiyaz yapısıyla yeniden bütünleştirilmek için isyan ettiler. Bu, hem taşra sisteminin köklü elitleri, hem de stratejik önem taşıyan ve meşruiyetleri sonradan tanınan eşkıya reisleri için geçerliydi. Bu elitler, Osmanlı hanedanını devirmek istemiyorlardı. Bu nokta, Osmanlı topraklarında yaşanan çatışmaları Avrupa'dakilerden kesin bir şekilde ayırıyor. Bu ayrımın, her iki coğrafyadaki devlet gelişimi süreçleri açısından önemli sonuçları var. Osmanlı elitleri devleti tehdit etmeye başladığında, toplumun yapısı da zaten değişmiş ve Avrupa'daki feodal yapıya benzemeye başlamıştı.

Merkezileşme ve hâkimiyeti sağlamlaştırma süreçlerinin işlediği yüzyılda, Osmanlı elitlerinin devlete karşı çıkamamış olmalarının iki nedeni var: İlki, Birinci Bölüm'de de açıklandığı gibi, Osmanlı elitlerinin devlet tarafından eğitilmiş olmaları ve kaderlerinin ona bağlı oluşuydu. Ayrıca, devlet çeşitli manevralarla elitlerin özerklik kazanmalarını engelliyordu. Ekonomik ve siyasi krizler nedeniyle darbe yiyen bu elitler, neredeyse hiçbir zaman, gelecekleri ni devletin geleceğinden ayırmayı başaramadılar. Statüleri ve geçimleri geleneksel olarak devlete bağlı olduğu için, yüzlerini devlete dönerek çözüm aradılar. Bu, hem merkezdeki hem de taşradaki askeri, bürokratik ve adli elitler için geçerliydi. Kapıkulu askerlerinin kısa ömürlü muhalefetleri bile devletin imtiyaz yapısını hedef alıyordu. Elitlerin muhalefet etmesini engelleyen ikinci etken, devletin, hâkimiyeti pekiştirmenin sosyopolitik ve mali gerekliliklerı karşısında, taşrada birleşik, örgütlü bir muhalefet hareketinin imkânsız olduğu bir ortam yaratmasıydı. Devletin taşrada tüm yaptıkları kasti ya da önceden hesaplanmış değildi belki, ama parçalar birleşince belli bir bölgesel politika belirmektedir. Bu bölgesel politika elitleri yerle bir etti.

Bu bölümde, söz konusu bölgesel politikanın başlıca sonucunun elitler arasında "kazananlar" ve "kaybedenler" tabakaları yaratmak olduğunu öne süreceğim. Devlet, taşra görevlilerinin oluşturduğu her grubu kendi içinde öyle bir böldü ki sipahiyle sipahiyi, sancakbeyiyle sancakbeyini, beylerbeyiyle beylerbeyini karşı karşıya getirdi. Elitler, bu genel rekabet ortamında devlete karşı hareket edemedi.

Merkezileşen her devlette olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da devlet, hem taşradaki mevcut konumları kuvvetlendirmek hem de taşranın sadakatini arttırmak istiyordu. Bu kararlardan ikincisi, merkezden taşraya daha fazla atama yapılmasını gerektiriyordu. Devletin temel politikasına ilişkin bu karar, yüksek kademedeki görevlilerin kayırılmasına, dolayısıyla da düşük kademedekilerin ihmal edilmesine yol açtı. Bunun nedeni de, bu kararı uygulamanın en kolay yolunun üst düzey görevlilerin merkezden

atanmasıydı. Zaten devlet, üst düzey konumları sıkı bir şekilde denetiminde tutuyordu. Taşra hiyerarşisinin düşük kademeleri yüksek kademeler uğruna zarar görünce her grup görevli arasında "kaybedenler" türedi. Sonuç olarak da -hesapta olsun olmasın- elitler öylesine bölündüler ki, devlete karşı ittifak kuramadılar. Devletin elitleri bölme biçimi de, ödüllerini devletten beklemeye dayalı geleneksel düzenlemeye sadık kalmalarını sağladı. Dolayısıyla, Osmanlı elitlerinin sistematik bir şekilde eli kolu bağlanıyor, devlet de muhalefet tehdidi olmaksızın rahatça hareket edebiliyor, grupların hangi kısımlarını kendisiyle bütünleştireceği konusunda serbestçe seçim yapabiliyordu. Elitlerin, devlete karşı yürütecekleri bir mücadelede onlarla ittifak yapabilecek diğer toplumsal gruplarla ortak hareket edemeyişleri de bu güçsüzlüğü yansıtmaktadır.

Osmanlı tarihinin bu dönüm noktasında devletin çerçevesini nasıl anlayabiliriz? Ben, devletin bu dönemde ne Kanuni'nin devleti ne de gerileme döneminin devleti olduğunu düşünüyorum. Bu, içerideki ve uluslararası düzeydeki varlığı yeni koşullara bağlı hale gelen ve bu koşullara uyum sağlamak için ciddi değişimler geçiren bir devletti. Gerçi Osmanlı devleti başarılıydı, ama devleti yönetenler iyice hesaplanmış sıkı bir merkezileşme programını izlemiyorlardı. Devlet görevlileri, gündelik sorunlarla, genel bir yönetim ilkesi ya da merkezileşme ve denetim politikasından çok daha fazla ilgileniyorlardı. Döneme ait tarihlerde pek açıkça görünmese de devleti yönetenler, merkezin ve taşranın denetimi konusunda, uluslararası krize ve iç koşullara en uygun kararları alıyorlardı. Tam da bu yeni uluslararası düzene karşılık vermek ve uyum sağlamak gerektiği için 1550 ile 1650 yılları arasında kolayca ayırt edilebilecek açık bir devlet politikasına rastlanmaz. Genel olarak, devlet oluşumuyla ilgili daha büyük ölçekli hedefler zaman içinde fazla değişmedi. İstikrarsız olan, bu hedefleri gerçekleştirmeye yönelik uygulamalardı. Bu uygulamalar, dönemden döneme, bölgeden bölgeye değişiyordu. Osmanlı devleti krizle baş etmeye, hem geçici hem de kalıcı sorunlara geçici çözümler bulmaya yönelik bir politika güdüyordu. Dolayısıyla da, rasgele alınmış gibi görünen kararlar aslında taşra vilayetlerinde her gün yaşanan olaylara gösterilen akılcı tepkilerdi.

Bu bölümdeki çözümlemelerim iki ana kısma ayrılıyor: Birincisi, görece düşük kademeli taşra görevlileri olan tımarlı sipahilerle, ikincisi ise daha üst düzey taşra görevlileri, yani sancakbeyleri ve beylerbeyleri üzerinde yoğunlaşıyor.[2] Bu grupların kaderleri ayrı çizgilerde ilerledi; gruplar ken-

2 İncelenen iki sancak hakkında bilgi almak için, bkz. Ek 1. Ek 2 daha çok verilerle, yani kayıtlar, bunların formatları ve örnekleme yöntemleriyle ilgilidir. Bu bölümde, aksi belirtilmediği takdirde, tüm veri çözümlemeleri aşağıda numaraları verilen BBA Tımar Ruznamçe Defterlerine dayanmaktadır: 37, 46, 59, 676, 681, 685.

di içlerinde de çeşitlilik gösteriyordu. 1572-82 yıllarına ait olan ilk veri grubu, istisnalara ender rastlanan düzenli bir örüntü sergiliyor. 1654-55 yıllarını kapsayan ikinci veri grubu ise değişimi ve devletin aldığı çok çeşitli kararları gözler önüne seriyor. Ben kendi tezimi, döneme ait anlatıların, tarihsel çözümlemelerin ve taşraya yapılan atamalarla ilgili verilerin bir bileşimi üzerine kuracağım. Bu unsurlardan sonuncusu, yorumlanması en kolay olanı. Elitler, resmi konumları aracılığıyla denetim altında tutulduğu için, bu dönemde hâkimiyet şeklinin geçirdiği dönüşüm en iyi şekilde, merkeze ve taşraya yapılan atamalarda görülecektir.

Döneme ait anlatılar, amaçlarına göre farklılıklar göstermektedir. Bazıları 16. yüzyılın sonunda yazılmış vakayinamelerdir, bazıları da doğrudan padişahı etkilemek için yazılmış siyasi layihalardır. Bir tezatı sergileyecek şekilde yapılandırılan bu layiha literatürü, geçmişteki şanlı zaferleri anlatır ve bunları devletteki mevcut gerileme ve parçalanmadan ayrı bir şekilde ele alır. Bu layihaların bizim için faydalı tarafı, şanlı geçmişteki devleti ve toplumsal grupları ve bunların ilişkilerinde başlayan değişimleri tasvir etmeleridir. Ancak teleolojik bir anlayışla ve kişisel yargılarla yüklü olarak yazılmış olmaları bir engel teşkil etmektedir.[3] Daha geleneksel tarihçilerin bir kısmı, bu layihalarda yazılanları sorgulamadan kabul etmiş ve imparatorluğun gerilemekte olduğu fikrini günümüze aynen taşımışlardır. Bu tarihçiler, Osmanlı devletinde kesin, net olarak belirlenmiş politikalar arayarak benzer bir tutum sergilemekte, Klasik Çağ sonrasının devletini, ya gerileyen bir devlet[4] ya da dünya sistemiyle bütünleşme sürecine girmiş bir devlet[5] olarak sınıflandırmaya çalışmaktadırlar.

3 Dönemin layiha yazarlarının çoğu, "klasik çağ"daki politikalardan farklı olan yeni politikaların çoğunu eleştirmişlerdir. Örneğin Koçi Bey, reayanın (burada onlardan "ecnebi" olarak bahsetmektedir) tımar sahibi olmasına karşı çıkmıştır. Bunun, merkezi yönetimin daha önceki uygulamalarına aykırı, dolayısıyla da yanlış olduğunu ve tımar sistemini yozlaştırdığını ileri sürmektedir. Koçi Bey, *Layiha*, haz. Z. Danışman, İstanbul, 1972, s. 54-55. Ayrıca bkz. *Kitâb-ı Müstetâb* (anonim), haz. Yaşar Yücel, Ankara, 1974. Ayrıca bkz. Ayn-i Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülasâ-yı Mezâmin-i Defter-i Divân*, haz. Tayyib Gökbilgin, İstanbul, 1979. Yine anonim bir eser olan *Telhisat*'a da bakılabilir: "The Veliyuddin Telhis: Notes on the Sources and Interrelations between Koçi Bey and Contemporary Writers of Advice to the Kings", haz. Rhoads Murphey, *Belleten*, 43 (1979), 547-71. Bu listeye bir başka meşhur layiha yazarı olan Aziz Efendi'nin *Kanun-nâme-i Sultâni li Aziz Efendi*'sini de eklemek gerek: *Aziz Efendi's Book of Sultanic Laws and Regulations: An Agenda for Reform by a Seventeenth Century Ottoman Statesman*, haz. ve çev. Rhoads Murphey, Sources of Oriental Languages and Literature, 9, Cambridge, Mass., 1985.

4 Bernard Lewis, "Ottoman Observers of Ottoman Decline", *Islamic Studies*, 1, (1962), s. 71-87.

5 Immanuel Wallerstein, "The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy: Some Questions for Research", *Review*, 2 (1979), 389-98.

Osmanlı tarihinin bu dönemini, aralıklarla baş gösteren sıkıntıların pek çok defasında atlatıldığı, bu arada da devletin toplumu kendi amaçlarına göre yönlendirmek için yeni yollar geliştirdiği bir dönem olarak da görmek mümkün. Osmanlı devletinin bir dizi krizle karşı karşıya kaldığı kesindir; 17. yüzyıl krizinin etkileri de iyice hissedilmişti. O dönemde yaşanan büyük değişimlere toplumdan bazı tepkiler geldi: elit kapıkullarının 1589'da çıkardığı isyan, celali isyanları (1596-1610) ve yeniçerilerin bir kısmının 1703'teki isyanı. Ancak bu tepkiler, yönetimin denetimi tamamen kaybetmesine hiçbir zaman yol açmadı. Devlete yönelik bu tehditler, bir hanedanın devrilip yerine başkasının geçmesine neden olmadı. Devlet görevlileri, kimi zaman daha kısa süreli bir şekilde tasarlanan yeni denetim ve merkezle bütünleştirme yöntemleri buldular. Osmanlı devleti belki yeni koşullara uyum sağlamak için çeşitli kurumlarında ayarlamalar yapmak zorunda kaldı; ancak toplum üzerindeki denetimini kaybetmedi. Burada önemli olan, devlet politikalarını belli tarihsel olaylara ve toplumsal yapılara verilen tepkiler olarak ele almak ve bu politikaların nüfusun değişik birimlerini nasıl etkilediğini açıklayabilmektir.

16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın ilk yarısında devletin elitler konusunda aldığı kararlar üzerinde yoğunlaşan daha analitik tarihsel çalışmalar, Osmanlı devletine ilişkin böyle bir imge oluşturulmasına katkıda bulunuyor. Metin Kunt, 17. yüzyılın ilk yarısı üzerinde yoğunlaşan *The Sultan's Servants* adlı çalışmasında, sancakbeyleri ve beylerbeyleriyle ilgili atama kayıtlarını inceleyerek devletin taşra politikalarını çözümlüyor ve devletin merkezi yönetiminde yer alan kişileri, taşra mevkilerine atama eğiliminde olduğunu gösteriyor. Kunt, devletin bu dönem boyunca, merkezin taşra işlerine daha fazla katılmasını ve yönetim kalitesinin yükseltilmesini sağlayacak güçte olduğunu ortaya koyuyor.[6] Rifaat Abou el-Haj ise 17. yüzyılın son yirmi otuz yılında vezir ailelelerinin öneminin arttığını ve devlet iktidarının yapısında yeni bir denge yarattığını gösteriyor.[7] Bu iki çalışma, devletin gücü konusunda 17. yüzyılın farklı kısımlarıyla ilgili, farklı veri kaynakları sunuyorlar. Osmanlıların devlet anlayışının 16. yüzyılın ortasında köklü bir değişim geçirdiği -devletin, kendisini temsil eden padişah-

6 I. Metin Kunt, *The Sultan's Servants: The Transformation of the Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, New York, 1983, s. 77-93.

7 Rifaat A. Abou el-Haj, "The Ottoman Vezir and Paşa Households, 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of American Oriental Society*, 94 (1974), 438-47. Abou el-Haj'ın Metin Kunt'a yönelttiği eleştirilerden haberdarım. Ancak Abou el-Haj çözümlemesinde farklı bir zaman dilimini kullandığı ve çok dar bir devlet tanımına yaslandığı için bu eleştiriler hiç de ikna edici değil.

tan daha fazlasını ifade etmeye başladığı- düşünülürse, devletin politikaları konusunda, biri merkeze, diğeri de vezir ailelerine dayanan bu değerlendirmelerden her ikisinin de akla yakın olduğu söylenebilir. Her iki durumda da tek başına padişah, vezir-i azam ya da daha alt düzey birkaç vezir değil, daha büyük bir devlet kurumu icraatta bulunmaktadır. Daha büyük bir kurum işleri üstlendiyse, Osmanlı devletinin gücünde oynamalar ve değişimler olduğunu söyleyebiliriz, ama bu gücün azalmakta olduğunu iddia edemeyiz.

Döneme ait anlatılarda saray içi mücadeleler, kadınların -tahttaki padişahın annesinin ve padişahtan oğul sahibi olanların- ve diğer saray görevlileri ile vezirlerin entrikaları da vurgulanmaktadır. V. J. Parry'nin IV. Murad'dan hemen önceki ve sonraki dönemler hakkında söylediği gibi, "merkezi yönetimin görevlileri arasında, özellikle de sayıları dokuza kadar çıkan vezirler arasında hizipleşme ve entrika vardı. İmparatorluktaki en yüksek mevki olan vezir-i azamlığı elde etmeye çalışan bu üst düzey görevliler, iktidar savaşında yer alan başka unsurlarla sık sık ittifaklara giriyorlardı."[8] Parry, bu dönemde ulemanın da bu iktidar ve nüfuz savaşının içinde olduğunu öne sürerek devam ediyor. Osmanlı tarihinin bu döneminde nüfuz tüccarlığına rastlamamız, devletin güçlü olduğunu ileri süren tezleri bir çırpıda çürütmeye yetmiyor. Bu durum, daha ziyade, karar alma süreçlerinde daha büyük bir pay sahibi olmak için devlet içinde de bir yarış olduğunu ve devlet aygıtının pek çok mensubunun devletin iç hareketlilik merdiveninde tırmanıp daha fazla nüfuz sahibi olmaya çalıştığını gösteriyor. Vezir-i azamlar, bu konuda son derece başarılıydılar.

Devletin içindeki rakip karar alma organlarını çözümlemek çok cazip olabilir, ama ben buradaki devleti alışverişler, tartışmalar ve siyasi rekabet sonucunda çeşit çeşit politikalar üreten bir grup birleşik kurum olarak ele almayı hedefliyorum. Söz konusu politikalar ve bunların etkileri, bu çalışma açısından daha ilgi çekici.

DEVLET VE TIMAR SAHİPLERİ

İkinci Bölüm'de tımar sistemini tasvir edip tımar sahiplerinin devletle olan ilişkilerinin, onların bir kendi-için-sınıf oluşturmalarını düpedüz imkânsız kıldığı sonucuna varmıştım. Bunun da, devlete karşı harekete geçememelerinin ardındaki temel nedenlerden biri olduğunu öne sürmüştüm. Buna ek olarak, devletin, ihmalkârlıktan manipülasyona kadar değişen hareketleri sonucunda, tımar sisteminin 16. yüzyılın ikinci yarısında geçirdi-

8 V. J. Parry, "The Period of Murad IV, 1617-1648", M. A. Cook ed., *A History of the Ottoman Empire to 1730* içinde, Cambridge, 1980, s. 136.

ği dönüşüm, tımarlı sipahiler arasındaki rekabeti arttırmış, taşra elitleri böylelikle daha da etkisiz hale gelmişlerdi.

Tımar sistemi, hem o dönemin hem günümüzün tarihlerinde, parçalanan ilk Osmanlı kurumu olarak ele alınmış ve parçalanışı imparatorluğun bütün olarak gerilemesiyle ilişkilendirilmiştir. "Hükümdara tavsiyeler" literatürü, asıl sorunun, tımarların tımar sahiplerinin oğullarına değil de, sistem dışından kimselere dağıtılmasında yattığını söylüyordu. O dönemde yaşamış olan Mustafa Âli, dirliklerin "tümünün levendlere ve ekâbir kullarına ayrıldığı"nı ifade ediyordu. Douglas Howard'ın ifadesiyle, "*Kitab-ı Müstetab*'ın bilinmeyen yazarı ise, dirlik dağıtımında 'vezirlerin önceliğe sahip olduğunu', on akçelik bir kâtibe gidip evlerindeki cariyelerin, bıyığı terlememiş oğlanların ve kölelerin, hatta kedi ve köpeklerinin isimlerini yazdırdıklarını, bunların her birine de bir zeamet ya da tımar beratı ihsan edildiğini yazıyordu." Koçi Bey de yine böyle renkli bir anlatımla, tımarların hep "türedilere, 'burada kâr var' diyenlere, iyiyle kötüyü ayırt edemeyenlere, herhangi bir meşru bağlantısı olmayan kimselere, aileden dirlik sahibi olmayan, kimi şehirli kimi köylü adamlara, yani işe yaramaz avam takımına" verildiğini iddia etmektedir.[9]

Ancak bu tablo tamamen doğru değil. Tımar sistemi öncelikle, devleti yönetenler ile hayatını bu kurum sayesinde kazananlar tarafından değiştirilmişti. Sistem hemen terk edilmedi. Eski biçimler, o dönemin koşulları bağlamında anlamlı olan, uyum sağlamaya yönelik birtakım varyasyonlarla birlikte varlığını sürdürdü -bu da sistemin sağlamlığını kanıtlıyordu. Tabii bu, tımar sahiplerinin hiç etkilenmediği, sorun yaşamadan geçimlerini güvenceye alabildikleri anlamına gelmiyor. Aksine, onlar, elit tabakanın en çok zarar gören kesimiydi. Tımar sahipleri, elitler arasında en kolay manipüle edilebilenlerdi; bir ekonomik krizden en çok zarar görecek olanlar onlardı. Hem devlete bağımlıydılar hem de kendilerini yeniden üretmek için geleneksel savaşların sürmesine muhtaçtılar. Savaşma usullerindeki değişimler, akçenin değer kaybetmesi ve toprakların iltizamla işletilmeye başlaması onları derinden etkiledi. Bir grup olarak savunmasız oldukları için birbirlerine saldırmaya başladılar: İncelediğimiz dönemin sonlarına gelindiğinde tımar elde etmekte kullanılan başlıca mekanizma, iftira kampanyalarıyla tımar sahiplerinin güvenilirliğini yok etmek ve böylelikle onları topraklarından atmak olmuştu. Tımarlı sipahiler birbirlerini savaş meydanını terk etmekle ya da savaşa hiç gelmemekle suçluyorlardı. İlişkileri sağlam olan ve savaşa katılabilen en büyük tımar sahipleri bu süreçten sağ çıkar-

9 Bu alıntı için, bkz. Douglas Howard, *The Ottoman Tımar System and Its Transformation, 1563-1656*, doktora tezi, Indiana University, 1987, s. 21-22.

ken, diğerleri yok olup gittiler. Küçük dirliklerin çözülüşü sürerken, devlet görevlileri köylü askerlere, hiçbir yerle bağı olmayan türedilere savaş meydanındaki başarılarına karşılık küçük tımarlar dağıtıyordu. Bir başka deyişle, devlet aynı anda hem tımarların parçalanmasına göz yumuyor hem de daha küçük arazilerin tamamıyla yeni sahiplere dağıtılmasına izin veriyordu. Bu kısa irdeleme, bu kurumun yaşanan dönüşümde anahtar bir rol oynadığını göstermekle kalmıyor, aynı zamanda tarihinin de -hem tımar sahiplerinin hem de devletin davranışları bakımından- herhangi bir tarihçi ya da layiha yazarının uğraşmak istemediği kadar karmaşık olduğunu ortaya koyuyor.

Bu kısımda, tımar tahsislerini, devletin genel olarak tımar sahibi sınıfın geleceğinde oynayacağı rolün göstergesi olarak kullanacağım. Devletin bu gruba ilişkin kararlarındaki değişiklikler, onun Batı'daki teknolojik dönüşümün, parasal kısıtlamaların ve geçimi, merkezi yönetime bağlı büyük bir sınıfın varlığının gerektirdiklerini dengelemek zorunda oluşunun açık bir göstergesidir. Üç önemli zaman dilimi, uygulanan politikaların altında yatan mantığı ortaya çıkarmaktadır. Burada 1572-82 ve 1654-55 yıllarına ait tımar tahsisi verilerini ele alacağım. Bu dönemlerin arasında, 1632-34 yıllarında IV. Murad, taşra sisteminin yeniden örgütlenmesini ve yenilenmesini emretti; dolayısıyla, yapılacak bir karşılaştırma, bu ara dönemdeki uygulamaları yansıtacaktır.

Tımar sahibi, genellikle savaştaki hizmetleri karşılığında, dirlik ihsan edilen bir sipahi olurdu. Sancakbeyleri sıradan tımar sahiplerinden çok daha büyük dirlikler alır, ancak idari bakımdan onlarla aynı şekilde görev yaparlardı ve yıllık gelirleri 200.000 akçe ile 600.000 akçe arasında değişirdi. Beylerbeyleri, yılda ortalama 600.000-1.000.000 akçe getiren daha da büyük dirlikler alırlardı. Tımar sahipleri ise yılda ortalama 2.000 akçe kazanırdı. Tımar sahibinin edinebileceği en yüksek gelir 20.000 akçeydi.[10] Dirlik bahşedilen sipahi, geçinebilmek için burayı idare etmek ve büyüklüğü sipahinin gelirine göre değişen, tam donanımlı küçük bir sipahi birliği beslemek zorundaydı.

Daha önceleri bu gibi kişilere tımar tahsis etme hakkı sancakbeyindeydi; bu ihsana layık olan sipahilere sancakbeyi tarafından bir tesâhub beratı verilirdi.[11] Kanuni Sultan Süleyman'ın 1531 tarihli, merkezileşmeyi öngören fermanıyla, sancakbeyinin tımar tahsis etme yetkisi sınırlandırıldı: San-

10 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, New York, 1973, s. 115. Parry, "The Successors of Süleyman", M. A. Cook ed., *A History of the Ottoman Empire to 1730* içinde, s. 105.

11 Howard, "The Ottoman Tımar System", s. 100-102.

cakbeyi artık sadece en küçük tımarlarla ilgili kararları almaya yetkiliydi; daha büyükler ve ilk kez verilen tımarlar merkez tarafından tahsis edilecekti.[12] Sancakbeyi, tımar almak için başvuranlar hakkında bilgi vermeyi sürdürdüğü için hâlâ biraz etkiliydi. Sancakbeyinin rolünün azalması, Kanuni döneminde merkeziliğin arttığının göstergesidir; artık çevre, yerel işler hakkında bilgi sağlamakta, merkez de bu bilgiyi değerlendirip politika oluşturmaktadır.[13] Tımar tahsislerini inceleyip devletin tımar sahipleri karşısındaki davranışlarının göstergeleri olarak kullanabilmemiz, işte bu dönüşüm sayesindedir.[14]

İncelediğimiz ilk dönem olan 1572-82 arası, yaygın kanıya göre, tımar sisteminin yozlaşmaya başladığı dönemdi. Eğer bu konudaki literatür doğruysa, veriler, askeri sınıf dışından, herhangi bir güvenilirliği ya da kefili olmayan kimselere giderek daha fazla dirlik verildiğini gösteriyor. Veriler, ayrıca, eski ve yeni eğilimlerin yan yana bulunduğunu, örneğin dönüşümlü tımar tahsisiyle beraber küçük birimlerin büyükler tarafından yutulmasına da rastlanabileceğini göstermektedir. İncelediğimiz ikinci dönem olan 1654-55 yıllarında da, Osmanlı aydınları ile tarihçilerinin çoğuna bakılırsa, tamamen çökmüş bir tımar sistemiyle karşılaşmamız gerekir. Ancak bu iki dönem arasında Sultan IV. Murad, merkezi denetimi yeniden dayatmak için taşra sistemini yeniden düzenlemeye girişti. Dolayısıyla, söz konusu araştırmanın sonuçları daha büyük önem kazanıyor. Merkezi devletin yeniden örgütlenip örgütlenemediğini ve devletin icraatının IV. Murad'ın ilan ettiği hedeflere ne kadar uygun olduğunu bu sonuçlara bakarak anlayabiliriz.

12 Fermanın hem aslından hem de yayımlanmış halinden yararlandım. Bana aslının bir suretini ödünç veren Linda Darling'e teşekkür ederim: *Kanun-name-i Osmani berâ-yı Tımar-dâden*, Bibliothèque Nationale, Paris, A.F. Turc 41. Ayrıca, Tayyib Gökbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Tımar ve Zeamet Tevcihi ile İlgili Fermanları", *Tarih Dergisi*, 22 (1968), 35-48. Ayrıca bkz. Parry, "The Successors of Süleyman", s. 105.

13 Howard'a göre bu, merkezi sistemi çok fazla değiştirmedi: "bu dönemde tımar tahsisi işlemlerinde yapılan değişiklikler, taşradaki idari aygıtın tahsis sürecindeki yerini belirgin bir şekilde azaltmıştır. Ancak bu, tımar sisteminin bu dönemde bir merkezileşme sürecinden geçtiği anlamına gelmez." Ne var ki Howard, bunun neden merkezileşme olmadığı konusunda ikna edici açıklamalar vermiyor; bkz. Howard, "The Ottoman Tımar System", s. 123. İnalcık ise tam tersine tahsis sürecinin sıkılaşmasının merkezileşmeye tekabül ettiğini ve toprağın tahsis edilmesine de geri alınmasına da devletin karar verdiğini savunuyor, bkz. *The Ottoman Empire*, s. 114.

14 Howard, merkezi idarenin tımar tahsisine katılım sürecini tasvir ediyor. Merkezi idarenin duruma göre nasıl ilk hamleyi yaptığını ya da nasıl harekete geçirilmesi gerektiğini aşama aşama -arzuhal, tezkere, berat- gözler önüne seriyor. Howard, "The Ottoman Tımar System", s. 105-13.

Bu iki dönem arasında yapılacak bir karşılaştırma, tahsisatın türlerindeki farklılıkları ortaya koymaktadır. İkinci dönemde, zeametlerin sayısında kayda değer bir artış vardır. İlk dönemde örneklemdeki kalemlerden sadece yüzde 10,3'ü zeametken, ikinci dönemde neredeyse yüzde 30'u zeamettir. Veriler, tımarların 17. yüzyılda, aralarında zeametlerin de bulunduğu daha büyük birimler tarafından yutulduğunu göstermektedir.[15]

Bu iki dönemin çözümlenmesi ve karşılaştırılması, tımar sistemindeki değişimlerle ilgili ilginç bilgiler edinmemizi sağlıyor. İlk dönemde sistem, klasik işleyişiyle ilgili tanımlara epeyce uymaktadır. Tımar ve zeamet sahipleri ihsan, terfi, münavebe ve azil örüntülerine aşağı yukarı uyuyorlardı. Burada sadece tımarlarla ilgili sonuçları sunuyorum çünkü zeametlerde aynı eğilimler tekrarlanmaktadır. Tımar sahiplerinin çoğu, sipahi ordusunun sürekli üyeleri olarak olağan toprak nakli ve yeni toprak edinimi süreçlerinin hep içindeydiler. Ruznamçe defterlerinde kayıtlı olan kişilerin yüzde 75'i, yeni ve eski tımar sahipleriydiler. Sadece yüzde 16'lık bir bölüm, görevini merkezi atamayla elde etmiş, sipahi olmayan kimselerdi. Bu atanmış kişiler çok önemli bir yer işgal etmiyordu; çoğu maaşlı askerlerdi, çok küçük bir kısmı da çavuştu. Tımarlarla ilgili kayıtların büyük bölümü, olağan tımar nakilleri veya mevcut tımarlara yeni toprakların eklenmesi hakkındadır. Genelde, seferlerde hizmet veren tımar sahiplerinin toprakları genişle-

15 İkinci döneme ilişkin kayıtlarda zeametlerin sayısında artışa rastlanması başka bir şekilde daha açıklanabilir. 16. yüzyılın sonuna kadar has, zeamet ve tımarların kaydedildiği başka defterler (özellikle tahrir defterleri) vardı ve burada incelediğimiz ruznamçe defterleri, özel olarak tımar tahsisiyle ilgili bilgileri kaydetmek için tutuluyorlardı. İkinci dönemde tahrir defterleri kullanımdan çıkmış ve zeametler de ruznamçe defterlerine kaydedilmeye başlamıştı. Bir tahrir defterinden, 1572 yılında Aydın yöresinde 582 tımar ile 51 zeamet bulunduğunu öğrendim. 1655 tarihli bir "yoklama defteri"ndense (orduya alınan kişilerin kaydedildiği defter) aynı yörede 181 tımar ve 17 zeamet bulunduğu ifade ediliyordu; yani burada zeametler toplam tahsisatın yüzde 8,6'sına tekabül etmekteydi. Ancak tımarlara ilişkin bu rakamın sefere katılan askerlerin sayısı (129) ile "harçlıkçı" (sefere giden tımar sahipleri adına vergileri toplayan vekil) olarak geride kalanların sayısını (52) yansıtmaktadır. Söz konusu sefer, fethi 1644'ten itibaren Osmanlıların gündeminde olan, fakat 1669'a kadar tamamen alınamayan Girit'e düzenlenen seferdir. Yoklama defterinde sefere gitmeyip karşılığında bir bedel ödemeyi tercih eden tımar sahipleri hakkında hiçbir bilgi olmadığı için bu rakamlar kesinlikten uzak; bu konuda daha fazla bilgi için Ruznamçe defterlerine de baktım. Aydın'dan seçtiğim örneklemde bir tımar sahibinin cepheden kaçtığından, iki tımar sahibinin de Girit'e savaşmaya gitmektense yıllık bir bedel ödemeyi tercih ettiğinden bahsedilmektedir. Dolayısıyla, Aydın yöresindeki tımarların sayısında ciddi bir düşüş yaşandığını, zeametlerin bütüne oranının ise hafifçe arttığını ileri sürmek makul olacaktır. Bkz. BBA Tapu Tahrir 516 (1572) ve 786 (1655). İlk defter normal bir tımar kaydı olarak, ikincisiyse askeri bir kayıt olarak sınıflandırılmış.

tiliyordu (yüzde 39). Tımarların yüzde 19,5'i de sipahilerin oğullarına verilmişti.

Çağdaş tarihçiler dönüşümlü (münavebeli) görevlendirme meselesine yeterince ilgi göstermeseler de ben bu usulün tımar sisteminin temel unsurlarından biri olduğuna inanıyorum. Bu uygulama, taşra görevlilerinin düzenli olarak hareket etmesini sağlıyor, bir yandan da icraatlarının denetim altında tutulmasına imkân tanıyordu. Tımar sahipleri, topraklarını (yeni köyler, ya da bazen yeni çiftlikler) dönüşüm uygulaması uyarınca kaydırılan sipahilerden alıyorlardı. Ruznamçe defterleri, dönüşüm ilkesine göre hareket eden (feragat ya da azil) görevlilerin topraklarını teorik olarak, başka toprak tahsislerinde kullanılmak üzere bir gelir havuzuna aktardıklarını göstermektedir. 1572, 1576 ve 1582 yıllarından aldığımız birer dizi örnekte, görevlilerin ortalama yüzde 45'i tımarlarını bırakmıştı. Kurallar, tımar sahiplerinin belli bir dönem boyunca tımarlarını bırakmalarını zorunlu kılmakta, kişiler bu dönem boyunca topraksız kalmaktaydı. Feragat eden sipahilerin ne yaptığına dair çok az bilgi var. Defterlerde, ticaret ve savaş iki seçenek olarak gözükmektedir. Feragatin tüm zorluklarına rağmen, defterlerde kimi tımar sahiplerinin kendi istekleriyle feragat ettikleri ima edilmektedir; bunun nedeni defterlerde kullanılan kalıplaşmış ifade şekilleri olabileceği gibi, tımar sahiplerinin feragat ederek daha iyi tımarlar elde edebileceklerine inanmaları da olabilir. Demek ki feragat usulü, 16. yüzyılın sonlarında hâlâ kullanılmaktaydı ve bundan şikâyetçi olanlar da görece azdı. Bu da örneklemimizdekilerin yüzde 39'unun hizmetleri (yararlık) karşılığında daha iyi tımarlar elde ettikleri düşünülürse daha da anlaşılır oluyor. Dahası, feragat uygulamaları hakkındaki layihalarda pek bir eleştiriye rastlamamamız, bu uygulamanın ne kadar yaygın bir kabul gördüğünü göstermektedir.[16]

Dönüşüm sisteminin yanı sıra, miras bırakma hakkının olmayışı da denetimi sağlamaya yarıyordu. Taşrada güçlü himaye ilişkilerinin oluşmasını engellemek, şahıslara ait, dolayısıyla da miras bırakılabilen toprakların azlığı sayesinde kolaylaşıyordu. Klasik Çağ'daki kurallar uyarınca tımar sahiplerinin oğulları daha küçük birimler elde edebiliyorlardı. Tımar sahiplerinin oğullarına dağıtılan on altı tımar, yeni tımarların yüzde 59'una tekabül ediyordu. Bu on altı yeni tımar sahibi içinden ikisi, babalarının tımarını aynen alırken, on bir tanesine farklı tımarlar verildi. Bu ikinci kategori içindeki oğullardan üçü, aynı sancaktaki (baba Aydınlıysa Aydın'daki,

16 Howard, Mustafa Âli'nin dönüşümlü tahsis usulünün çektirdiği eziyetlerden yakındığına, ancak bu sistemin kaldırılması gerektiğine dair hiçbir şey söylemediğine dikkat çekiyor. Howard, "The Ottoman Tımar System", s. 89-90.

baba Sarıhan'da yaşıyorsa Saruhan'daki) tımarlara yerleştirilirken, dokuzuna Anadolu'nun başka sancaklarında tımarlar tahsis edilmişti. Bu bölgede söz konusu dönemde tımarların babadan oğula geçmesine çok az rastlanıyordu; ancak devleti yönetenlerle toprak sahipleri arasında birtakım özel düzenlemeler ile bu gerçekleşebiliyordu. Ayrıca, bu dönemde izini sürebildiğim az sayıda örnekte belli bir tımarın sahipliği ortalama iki üç yıl sürüyordu. Bu da, tımar sahiplerinin dönüşüm ilkesi uyarınca herhangi bir bölgede kök salmalarını engelleyecek bir hızda hareket ettikleri kanısını doğruluyor.

17. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Osmanlı toprak sisteminin omurgası değişim geçirmeye başlamıştı. İkinci döneme bakıldığında tımar sahiplerinde ve bu tımarların elde ediliş tarzlarında değişiklikler olduğu görülüyor. Oturmuş bir düzeni olan, yüksek gelir getiren tımar ve zeametler için rekabet arttı. Her şeyden önce bir tımar bulup, onu talep etmek, büyük ölçüde sipahinin yapması gereken şeylerdi. Örneklemimizdeki sipahilerin yüzde 42'si tımarı bulup onay için başvurmuştu. Yüzde 18,4'lük bir oran da bir başkasıyla toprak edinme hakkı üzerinde rekabete girerek tımarını elde etmişti. Toprak sahiplerinin tımar ya da daha büyük tımar elde etmek için giriştiği rekabetin kızışması, ölçüsüz iftiraların, karalama kampanyalarının yayılmasına neden oldu. Tımar sahipleri, savaşa gitmemekle, seferden kaçmakla ve daha pek çok ahlaksızlıkla itham ediliyordu. Bu tavır, hem toprak sahipleri hem de toprak arayan sistem dışı kimseler arasında yaygındı. Ayrıca, Anadolu 17. yüzyılın ilk yarısından itibaren köylülerin dağlık bölgelere ve şehirlere kaçışına sahne olmuştu;[17] bazı bölgelerdeki emek sıkıntısı, toprak sahiplerini başka bölgelerde dirlik edinmek yerine kendi bölgelerindeki başka kimselerin dirliklerini ele geçirme çabasına soktu.

Çeşitli kademelerden toprak sahipleri arasındaki rekabet ve çatışma, devletin artık yararlı görmediği sipahileri görevden almaya karar vermesiyle daha da kızıştı. Sipahiler hem daha düşük kademeli görevlilerle hem de daha yüksek ya da merkezi görevlilerle rekabet etmek zorunda kaldılar. Tımar tahsisi savaşa katılma koşuluna bağlı kılındı ve toplumsal kökeni belirsiz de olsa Osmanlı ordusu için savaşan her asker tımarla ödüllendirilerek savaşta hizmet etmenin önemi vurgulandı. Defterdekilerin çoğunun sabit bir mesleği ya da unvanı yoktu. Bunlardan yüzde 64,7'si savaştan dönen, kendilerine bir parça toprak bulan ve merkezi otoritelerden hayatında ilk kez tımar talebinde bulunan "türedi" kimselerdi. Devletin bu

17 Leila Erder ve Suraiya Faroqhi, "Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620", *Middle Eastern Studies*, 15 (1979), 322-45.

kimselere tımar verme konusundaki hevesi, devletin, hizmetinden yararlandığı tüfekli askerleri toprakla ödüllendirmek istediği tezini kuvvetlendiriyor. Bu insanların kimler olduğuna dair bazı tahminler var. Dönemin layiha yazarlarının hoşnutsuzluk dolu ifadelerinden tarımsal ve demografik değişimlerle, yerinden yurdundan olan reaya kökenli gençler oldukları açıkça görülmektedir.[18]

Yelpazenin öteki ucunda yer alan, merkezden atanan üst düzey askeri görevliler (özellikle de çavuşlar ve müteferrikalar) de toprak sahibi oluyorlardı. Merkezi atamalar, artan bir şekilde, himaye edilen önemli kimseleri, aile üyelerini vb ödüllendirmek için yapılmaya başlandı. İlk dönemde düşük kademeli askeri görevlilere tımar tahsis edilirken, 1650'lerde paşalara büyük zeametler, çavuşlara da gedikler veriliyordu. Birtakım yeni gruplar devletten dirlik alırken, geleneksel anlayışa göre daha fazla hakkı olanlar bu haklarını yitirmeye başladılar. Örneğin bu dönemde toprak sahiplerinden çok azının oğlu tımar elde edebildi: Kayıtlarda sadece üç örneğe rastlıyoruz; bunların da ikisi babasının tımarını devralmıştı.

Devlet, taşra sistemiyle olan ilişkisini ve Avrupa'yla yapılan savaşları bir türlü kazanamamasını yeniden değerlendirince, toprağı, savaşlarda hizmet edenleri ve memnuniyetlerinin azalmasını istemediği üst düzey görevlileri ödüllendirmek için, daha sistem dışı, daha az geleneksel bir tarzda kullanmaya başladı. Giderek daha fazla sayıda toprak sahibi tımarını terk ettiği ya da ölüm nedeniyle boş (mahlul) bıraktığı için, toprağı bu şekilde kullanmak kolaylaşmıştı.[19] Dolayısıyla sistem, devletin başı sıkıştığında başvurduğu bir tür fona dönüştü. Sonuç olarak da, tımar elde etmek eskiden beri sistemin parçası olanlar için zorlaşmaya başladı; bunlar sistemin içinde kalabilmek için artık devletle mücadele etmek zorundaydılar. Tımar tahsisiyle ilgili uygulamalar değiştikçe, elinde toprak olanlar bunu olabildiğince uzun bir süre bırakmamak için ellerinden geleni yaptılar. Tımar ya da zeamet sahipleri, yeni bir toprak parçası elde ettikleri zaman, devlete "bedel" denen yıl-

18 Mustafa Âli suçlarcasına, "Amma ecnebiler ve Yemen ü Mısr ü Şam paşalarına ve beğlerine mıklacı namına ulufeci olup giderek bir tarik ile dirlüğe sokulmuş fürû-mâyeler ve ganiler mütekâsir ü vâfirdür" diyor; bkz. Cornell Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 216.

19 Howard, Aydın sancağında yürüttüğü araştırmalara dayanarak büyük ihtimalle seferlerde çok daha fazla sayıda sipahinin öldüğünü ileri sürüyor. Ayrıca, Osmanlılar, deniz savaşlarına girdiklerinde Batı Anadolu'nun denize yakın kısımlarından çok sayıda insan gücü çekiyorlardı. Bu yüzden Aydın sipahilerinin (bizim örneklerimizde, Aydın ve Saruhan sipahilerinin) 16. yüzyılın son yirmi otuz yılında büyük bir yıkıma uğramış olması mümkün; bkz. "The Ottoman Tımar System", s. 181-82.

lık bir ödeme yaparak bu toprağı ellerinde tutmaya çalıştılar. Pek çok tımar sahibi artık yıllık bedel ödüyor ("her sene vaki olan bedeli eda edip Girid seferine memur değil iken"), savaşa gitmiyor ve topraklarını bir tür iltizama dönüştürüyorlardı.[20] Tımarı tasarrufunda tutma süresi uzadı; bu da toprak yapısında yeni bir döneme girildiğinin habercisiydi.[21]

Özetleyecek olursak, 1650'lerde, devletin güttüğü yeni ve daha fırsatçı bir politikanın sonuçları gözler önüne serilmektedir: Artık daha az tımar vardı, ama aynı tımarda kalma olasılığı artmıştı. Bu, tımarları yarı-iltizam biçimine dönüştürmekle mümkün olmuştu. Ayrıca, tımar tahsis edilirken birbirinden belirgin bir şekilde farklı olan iki ayrı toprak biçiminden yararlanıldığı da aşikâr: Tepede, merkezi askeri görevliler, yani merkeze yakın kişiler herhangi bir nedenle ödüllendiriliyorlardı;[22] en aşağıda ise köylüler ve levendler savaştaki hizmetleri karşılığında tımarla ödüllendiriliyorlardı. Bu kişiler devlete hizmette bulundukları için değerliydiler, ancak memnun edilmedikleri takdirde topraksız ve fakir levendlerin kurduğu ordulara katılabilecekleri için tehlikeliydiler de. Sonuç olarak, devlet için daha büyük bir tehdit oluşturabilecek gruplara yer açmak için sistemden eskiden beri nemalananlar dışarıda bırakıldı.

Sipahiler topraklarını ve statülerini neden koruyamamışlardı? Sipahi ordusuna, dolayısıyla da tımar sistemine en büyük zararı veren, hem Avrupa hem de doğu sınırlarındaki savaşların türlerinin giderek değişmesiydi. Bir yandan, yeni toprakların ele geçirilmesi, ateşli silah kullanan askerlerle donatılmış kale ve garnizonlar kurulmasını zorunlu kılıyordu. Diğer yandan ordu, özellikle batı cephesinde Hıristiyan tüfekçilerle savaşmaya başlamıştı. Ogier Ghiselin de Busqbecq'in deyişiyle bunlar, bir zamanların korkusuz Türk askerleriyle dalga geçiyorlardı: "At sırtında kullandığımız taban-

20 Bu belgelerin ne anlama geldiği konusunda beni uyaran Halil İnalcık'a müteşekkirim.

21 Howard, elindeki verileri bu hususları göz önünde bulundurarak incelememiş olmasına rağmen, o yıllarda sipahilerin tımarları tasarruflarında bulundurma süresinin ortalama 10 yıl 3 ay olduğu sonucuna varmıştır, "The Ottoman Tımar System", s. 175.

22 Bistra A. Cvetkova, Osmanlı İmparatorluğu'nda feodal düzenin kökenleri hakkındaki kendi çalışmasında benzer veriler sunmaktadır. Çavuşlara, müteferrikalara ve kâtiplere Üsküp bölgesinde tımar verildiğini görmüş. Aynı şekilde, 1609-18 yıllarında Sofya bölgesinde önemli gelir getiren pek çok tımar ve zeametin yine bu kademelerden saray mensuplarının elinde olduğunu aktarıyor. Bkz. Cvetkova, "L'évolution du regime féodal turc de la fin du XVIe jusqu'au milieu du XVIIIe siécle", *Etudes historiques à l'occasion du XIIe congrès international des sciences historiques Vienne*, Sofya, 1965, 2:183.

ca ve karabinalarımız, Türkleri korkudan öldürüyor; duyduğuma göre Safevileri de aynı ölçüde korkutuyorlarmış."[23] Sipahiler ya ateşli silahları kullanmayı öğreneceklerdi ya da Osmanlı ordusunun en önemli unsurlarından biri olma özelliklerini yitireceklerdi. Nitekim vezir-i azam Rüstem Paşa, sipahileri, at üstünde giderken silahla savaşmaya ikna etmeye çalışmıştı. Busbecq'in söylediğine göre bu düpedüz imkânsızdı: "Türkler bu silaha, pis olduğu için de karşıydılar (bildiğiniz gibi Türkler savaşta temizliğe büyük önem verirler), çünkü piyadelerin elleri isten kapkara olur, giysileri boydan boya lekelenir ve yanlarından sarkan kutular birliklerindeki diğer askerlerin gözünde onları gülünç kılar, arkadaşları onlarla *medicamentarii* diyerek dalga geçerdi."[24]

Kanuni döneminden 17. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde tüfekli askerlere ihtiyaç duyulduğu kabul edilmiş ama bu sorun ancak kısmen çözülebilmişti. Busbecq, vezir-i azam Rüstem Paşa'nın 1548'deki İran seferi sırasında, kuvvetlerine hafif silahlarla donanmış iki yüz atlı eklediğini, ancak bunun pek fayda etmediğini anlatmaktadır.[25] 1593-1606 arasında Habsburglara karşı yapılan savaş sırasında bile cepheden merkeze, Alman piyadeleriyle başa çıkabilmek için daha fazla tüfekli piyade gönderilmesi yönünde talepler iletilmişti. Cengiz Orhonlu'nun yayımladığı bir telhiste vezir-i azam Mehmed Paşa şu talepte bulunmaktadır: "...me'lûnların askerleri ekser piyade ve tüfeng-endaz olmağla asâkir-i İslâmın ekseri atlı olup piyadesi az olduğundan gayri tüfenge mü'tad üstâdları nadir olmağla hîn-i mukâbelede ve kal'a muhâsarasında azîm ızdırab çekilür. (...) nihayet yarar tüfeng endâz yeniçeri ağaları kulları ile mu'accelen irsâl oluna deyü i'lâm eder."[26]

Sipahilerin ateşli silahla savaşmakta görece isteksiz olmaları yeniçeri ordusuna güç kazandırdı. Timar sahipleri tüfekle savaşmaya hevesli değildi, oysa batı cephelerindeki piyadeler başarı kazanıyorlardı ve kısa bir süre sonra padişahın yeniçeri ordusunu gönderdiği seferlere katılarak savaşmaları, tüfek kullanabilen yeni askerler yetiştirmeleri, hatta sipahilerin ateşli

23 *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, çev. E. S. Forster, Oxford, 1927, s. 123-124.

24 *Age.*

25 Halil İnalcık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East", V. J. Parry ve M. E. Yapp, *War, Technology, and Society in the Middle East* içinde, Londra, 1975, s. 198.

26 Bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Aid Belgeler: Telhisler (1597-1607)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no. 1511, İstanbul, 1970, belge 81, s. 71-72.

silah kullanmalarını sağlamaları istendi.[27] Elbette, tüfekli birliklerin (ister yeniçeri ordusuna eklenenler, ister reayadan kurulan birimler olsun), taşra vilayetlerinde üslenmiş tımarlı sipahiler gibi kendi kendini besleyen bir ordudan çok daha yüksek bir maliyeti vardı. Buna rağmen, yeniçeri ordusu, 1527'de 8.000 kişiyken, 1669'da 53.499 kişiye çıktı. Yeniçeri ordusundaki büyümenin etkisi yalnızca belli başlı şehirlerde değil, tüm taşra vilayetlerinde hissedildi. Yeniçerilere taşra kasabalarında asayişi sağlama görevi verilmeye başlandı. Yeniçeriler bu kasabalara yerleşerek, oradan kız alarak taşra toplumunun ayrılmaz parçaları haline geldiler. Sayılarının ve etkilerinin artması onlara güç kazandırdı; bu yüzden taşradaki mevkilere atandıkları zaman bu güçlerini sık sık kötüye kullandılar.

Tımar sahipleri fazla bir tepki göstermediler. Ne ateşli silahları kullanmak için eğitilmişlerdi, ne de gelirleri kendilerini ve adamlarını bu yeni tarz savaşın gereklerine göre donatmaya yeterliydi. Bu savaş şeklini, rakip orduyla, yani yeniçerilerle özdeşleştirerek küçümsemeye başladılar. Tımar sahiplerinin değişme konusundaki beceriksizlikleri, uyum sağlama kapasitelerini azaltan enflasyon ile daha da yoğunlaştı. Sonuçta, küçük tımar sahiplerinin çoğu, yoksulluğun pençesine düşerek sistemin dışına çıkmayı tercih ettiler. Köylülerin kolaylıkla silah satın alabilmeleri ise bununla ilginç bir tezat oluşturmaktadır. Devlet, kısmen yukarıda bahsedilen ihtiyaçlara cevaben, kısmen de başıboş gençlerin, eşkıyaların ya da soyguncuların köyleri tehdit etmesi nedeniyle ateşli silahların üretimi, alımı ve kullanımı üzerindeki sınırlamaları gevşetmiş, dolayısıyla da halkın bu silahları edinmesini mümkün kılmıştı. Tuhaftır, köylüler silah kuşanıp orduya katılırken, sipahiler ordudan çıkıyordu (bkz. Beşinci Bölüm).

Bu değişimler ilk olarak 1596'daki Haçova (Mezö-keresztes) Muharebesi'nin ardından görünür hale geldi. Vezir-i azam Cağalazade Sinan Paşa, Habsburg ordusuna karşı zafer kazandığı bu savaşın sonunda ordusunu topladı ve orada bulunmayan tüm sipahileri firari ilan etti; bu kişilerin mallarına el koyma, topraklarını müsadere etme ve imtiyazlarını kaldırma yoluna gitti. O dönemde hazırlanan Firari Defterlerinde pek çok tımar ve

27 Cengiz Orhonlu'nun yayımladığı, savaş alanından yazılmış layihalar, bu konuda çok aydınlatıcıdır. Örneğin, Belge 60, vezir-i azam Yemişçi Hasan Paşa tarafından yazılmış ve padişahı, Mart'a kadar ateşli silahlarla donanmış beş ilâ on bin kadar asker Macaristan cephesine yetişmezse, başlarının ağrıyabileceği konusunda uyaran bir mektuptur; bkz. Orhonlu, *Telhisler*, s. 51-52. Hem bu mektupta hem de bir başkasında (no. 114) vezir-i azam, padişahtan Menteşe sancakbeyini Macaristan cephesine göndermesini rica ediyor. Yanında çok sayıda tüfekli adam getirmesi de isteniyor, *age.*, s. 98. Bu mektuplar İnalcık tarafından da kullanılmış ve tekrar yayımlanmıştır, "The Socio-Politicol Effects of the Diffusion of Fire-arms", s. 199

zeamet sahibinin adı vardır. Vezir-i azamın yaptıkları bize pek çok şey göstermektedir. Mezö-keresztes'teki savaşın başlangıcında verilen kayıpları değerlendiren vezir-i azam, Osmanlı ordusunun bileşiminde değişiklik yapılması gerektiğini anlamıştı. Devletin tımar sahipleri konusunda aldığı ilk önlemler de bu nedenle firar edenleri ordudan atmak, bunların servetlerine el koymak ve bu serveti başka bir tarafa aktarmak olmuştu. Tarihi kaynaklardan, tüm tımar sahiplerine karşı planlı bir politika güdüldüğü çıkarsanamaz. Vezir-i azamın tüm derdi, faydasız olduğu anlaşılan kimseleri uzaklaştırmak ve yerlerine toprağı daha verimli bir şekilde kullanacak gibi görünen kimseler koymaktı.[28]

Haçova Savaşı'ndan IV. Murad'ın 1623'te tahta çıkmasına kadarki dönemde tımar sistemi istikrarsız bir durum sergiledi ve Padişah II. Osman'ın katlini (1622) tertipleyen yeniçerilerle saray sipahilerinin gücünün artması nedeniyle kayda değer bir ilgi göremedi. Tımar sahipleri, yeni koşullara uyum sağlayamadıkları için sık sık şikâyet edilse de, savaşlarda kullanıldılar. Nitekim II. Osman, hükümdarlığı sırasında, Anadolu köylülerine dayanan bir birlik kurarak Osmanlı askeri gücüne canlılık kazandırma tasarılarına sahip çıkmışa benziyor. Onun trajik ölümünden sonra, IV. Murad zamanında (1623-1640) tımar sisteminin hâlâ işleyen kısımlarını ıslah etmek için son bir girişim daha yapılacaktı. Sistem o sırada tamamen çözülmüş olsaydı böyle bir çabanın hiçbir anlamı olmazdı. 1610'da tımar sahiplerinin sayısı 20.000 ile 30.000 arasındaydı.[29]

Tımar sisteminin yeniden düzenlenmesi çabası, IV. Murad'ın merkezileşme politikasının ve hem merkezdeki hem de taşradaki otoritenin her düzeyindeki güç gösterisinin bir parçasıydı. Osmanlılar, IV. Murad'ın padişahlığının ilk yıllarında Bağdat'ı Safevilere kaptırdılar (1624); bu tarihten sonra şehri yeniden ele geçirmek için giriştikleri çabalarda çok az başarı sağlandı. IV. Murad tahta çıktığında, taşra vilayetlerindeki büyük öl-

28 Haçova Savaşı, hem o dönemde yaşayan tarihçiler hem de daha yakınlarda ürün veren uzmanlar tarafından ele alınmıştır. En ilginç çalışma, Firari Defterlerini incelemiş olan Akdağ'ınkidir. Akdağ, defterlerde geliri 6.000 akçenin altında olan çok az sipahi bulunduğunu saptamış. Kayıtlardakilerin çoğu, büyük gelirleri (20.000 ile 60.000 akçe arasında) olan ancak uzun zamandır savaşlara katılmayan tımar ve zeamet sahipleriydi. Bu topraklar çok daha fazla sayıda askere bölüştürülebilirdi. Akdağ bunların bölünüp yeniçerilere, küçük tımar sahiplerine ve çeşitli alt düzey askerlere verildiğini ileri sürüyor; bkz. Akdağ, *Celali İsyanları (1550-1603)*, Ankara, 1963, s. 188. Ayrıca bkz. Mustafa Naima, *Tarih-i Naima*, İstanbul, 1283/1866-67, 1:65; ve Charles Fraser tarafından yapılan çevirisi, *Annals of the Turkish Empire from 1591 to 1659 of the Christian Era*, Londra, 1832, s. 92-93.

29 Ayn-i Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman*, s. 76.

çekli eşkıyalık olaylarıyla, özellikle de sonradan başarılı bir şekilde Osmanlı ordusuna dahil ettiği Abaza Mehmed Paşa'nın çıkardığı sorunla baş etmek zorunda kaldı. Padişah bunların yanı sıra, merkezi yönetimdeki derin bölünmelerle ve devlet görevlileri arasındaki çatışmalarla da yüz yüze kaldı. Bu iç çatışma, merkezi ordunun bir görevliyi desteklemek için isyan çıkarıp, kimi zaman olduğu gibi, padişahı kellelerini almaları için görevlilerini kendilerine teslim etmeye zorladığında daha da kızışıyordu.[30] VI. Murad'ın yüz yüze olduğu iç ve ülkeler arası sorunların vahameti imparatorluk kurumlarının acilen yeniden düzenlenmesini gerekli kılmıştı.[31]

IV. Murad, 1632'de divan-ı hümayunu acil bir toplantıya çağırdı (ayak divanı). Bu toplantıda imparatorluğun en önemli mevkilerini işgal eden tüm görevliler bulunacaktı: vezir-i azam, şeyhülislam, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, yeniçeri ve kapıkulu sipahilerinin ağaları, tüm vezirler, ulema ve divanın yaşlı ve tecrübeli üyeleri.[32] Padişah önce maiyetinden (vezir-i azam ile divan ı hümayun) sadakat yeminleri almış, ardından da imparatorluktaki her ordunun liderlerini, yeniden sadakatlerini kazanmak umuduyla azarlamaya girişmişti. Mustafa Naima, Murad'ın devlet aygıtının her kesimini yerden yere vuran konuşmalarının sivri üslubunu ve bu kişilerin azarlandıkça nasıl yerin dibine geçip idam edilmekten kurtulmak umuduyla padişahın affına sığınmak, bağlılık yeminleri etmek zorunda kaldıklarını çarpıcı ayrıntılarla anlatıyor. Murad'ın başını en çok ağrıtan vezir-i azam Receb Paşa öldürüldü. Padişah ayrıca kapıkulu ordusundaki birliklerin bekleyip durdukları "hidmet" denen ek ödemeleri yapmayı reddetti. Yeniçeriler ve sipahi elitlerinden başlayıp üst düzey sivil yöneticiler ile diğer askeri birimlerin ağalarını da kapsayan bir temizlik operasyonuna girişildi. Islah olması imkânsız gibi görülenler idam edildi. Ordu ise, ek ödemelerin liderlere yapılması karşılığında, birlikleri asi askerlerden arındırmaya zorlayan pazar-

30 Burada vezir-i azam Hafız Paşa ile kapıkulları arasındaki düşmanlıktan bahsediyorum. Sonuçta, IV. Murad veziri sarayın önünde toplanan askerlere teslim etti ve vezir öldürüldü. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1983, 3. c. 1. kısım, s. 180-85.

31 IV. Murad döneminde yapılan yeni düzenlemeler için başvurduğum temel kaynaklar, Mustafa Naima'nın *Tarih-i Naima*'sı ile Howard'ın "The Ottaman Tımar System" başlıklı çalışmasıdır. Naima, yeni düzenlemelerin öncesindeki olayların ve divan-ı hümayunun olağanüstü toplantısının ayrıntılı bir anlatısını sunarken, Howard olayları tımar sisteminin bağlamına yerleştiren daha derli toplu bir açıklama sunuyor. Dolayısıyla ben büyük ölçüde onun yorumuna dayanıyorum. Naima tarihini ve döneme ait başka anlatılan tararken Howard'ın yorumunu geçerli buldum, dolayısıyla da güvenle kullandım.

32 Howard, "The Ottoman Tımar System", s. 204.

lıklar aracılığıyla denetim altına alındı -bu ek ödeme uygulaması da kısa süre sonra kaldırıldı.

Yaşanan ekonomik kriz ve sonuçları da devleti mali konularla doğrudan uğraşmaya zorladı. Bu doğrultuda tutulan yolların her ikisi de eski elitleri etkiledi. Hem vergilendirme sistemi, hem de vergi toplamaktan sorumlu olan kimseler değiştirildi. Daha önce de değinildiği gibi, ilk elde uygulanan taşra politikalarından biri, kendi kendini döndüremeyen tımarları aşama aşama ortadan kaldırmaktı. Ancak daha da önemlisi, hazineye gelir akışının sağlanması için eski vergilerin daha etkin bir şekilde toplanması ve yeni vergiler konması gerekiyor, bu da idari mevkilerin yeniden düzenlenmesini gündeme getiriyordu. Tımar gibi dolaylı vergilendirme yöntemlerinin yerine doğrudan vergilerin konması gerekiyordu. Cizye ile avarız vergileri, daha çok ve daha etkin bir şekilde toplanabilsinler diye esaslı bir yeniden düzenlemeye tabi tutuldu.[33] Vergi toplama işlerinin kapıkulu birliklerinden kimselere, saray çalışanları ile başka merkezi görevlilere verilmesiyle taşrada yeni elitler sahneye çıktı.[34] Sonraları, 17. yüzyılın sonlarına doğru, çare olarak iltizama yönelinecekti.

Taşra düzeyindeki yeniden düzenleme ile hâkimiyeti perçinleme faaliyetleri merkezi süreçle aynı çizgide ilerledi. Bu yeniden düzenlemenin amacı, toprak tasarrufu sisteminin 17. yüzyılın koşullarına uygun yönlerini öne çıkararak sistemden arta kalanları kurtarmaktı. Yeniden düzenleme yapmak, geleneksel toprak tasarrufu sistemine geri dönmek değil, daha ziyade, bu kurumu etkileyen yeni uluslararası ve ülke içi koşullara uyum sağlamak anlamına gelmiyordu. Yeni düzenlemeler, stratejik kaygılarla geleneksel hukukun diliyle, o hukuka uygun olarak ("kanun-ı kadim üzere") ifade edilmiş, böylelikle toplumdaki daha geleneksel unsurlar için kabul edilebilir kılınmıştı.[35] Bir yandan yeniçerilerin gücünün arttığının farkında olunması, diğer yandan da (Bağdat'ın yeniden alınması gibi) imparatorluğun askeri hedefleri, Murad'ı, taşra sistemi ile onun temel unsuru olan sipahi ordusunu baştan aşağı yenileme çabasına girmeye zorlamış olmalı. Tımar sahiplerinin nasıl bir moral bozukluğu içinde olduğu düşünüldüğünde bunun cesur ve hiç şüphesiz zor bir hamle olduğu anlaşılacaktır. Veli-

33 Elimize yeni geçen döneme ait kayıtlar bunu açıkça göstermektedir. Linda Darling böyle üç tahrirden bahsetmektedir: 1633'teki Sakız tahriri, 1640'taki Tikveşli tahriri ve Kıbrıs'a ilişkin 1642 tarihli bir kayıt; bkz. "Adaptations in Administration", s. 23.

34 *Age.*, s. 26.

35 Howard, "The Ottoman Tımar System"in 211. sayfasında toprak sistemini yeniden düzenlemek için görevlendirilen vezir Hüseyin Paşa'ya verilen emirleri incelerken bunu açıkça ifade ediyor.

yüddin'in *Telhis*'inde Murad'ın yeniden düzenleme çabaları onaylanıyor, ve bu iki ordu -sipahi ile yeniçeri orduları- arasında denge kurulmasının, yeniçerilerin daha büyük güç elde etmelerinin engellenmesi bakımından ne kadar önemli olduğuna işaret ediliyordu.[36]

Yeniden düzenleme, yoğun ve uzak bölgeleri kapsayabilecek teftiş faliyetlerini gerektiriyordu: "Eskiden, tüm zeamet ve tımar sahipleri tımarlarının bulunduğu vilayetlerde ikamet eder, hayatlarını orada geçirirlerdi. Bir sefere katılmaları ya da herhangi başka bir hizmette bulunmaları emredildiğinde hepsi alaybeyinin sancağında hazır bulunurlardı. Gaza ve cihatlarda, onların çabaları sayesinde takdire şayan fetihler yapılabildi. Şimdilerde ise zeamet ve tımar sahipleri bir süredir hiç teftiş edilmemişlerdi. Herkes istediği yerde ikamet edip yaşadığı için söz konusu gruplar disiplinlerini yitirmişlerdi."[37]

Murad, eski bir vezir olan Hüseyin Paşa'ya, tüm tımar ve zeamet sahiplerini toplayıp, belgelerini inceleyip, hak eden sipahilere yenileme belgeleri vermek suretiyle Rumeli vilayetlerini yeniden düzenleme görevi verdi. Yenileme belgelerini hak edenler, kendi sancaklarında ikamet eden ve alaybeylerinin 'silah başına' çağrısına uyan tımar sahipleriydi.[38] Anadolu beylerbeyi Mehmed Paşa'dan da benzer işlemleri yerine getirmesi istenmişti. Bu işlem çerçevesinde sadece Anadolu'da 5.312 tımar sahibinin beratı yenilenmişti.[39] Bu yeniden düzenlemenin gerektirdikleri belliydi. Söz konusu işlemden sorumlu iki görevli, tımar sahiplerinin kendi sancaklarında yaşıyor olmalarına ve seferlere katılıp katılmadıklarına dikkat edecekti. Yeni bir kayıt tutularak tımar tahsisinin ve tasarrufunun kuralları yeniden tanımlandı ve devletin kullanabileceği boş tımarların sayısı ve büyüklüğünü değerlendirirken temel alınacak bilgiler toplandı.[40] Bu kayıt, tımar kurumunun ne derece yararlı olduğunu ve yeni bir ortama nereye kadar uydurulabileceğini belirlemek gibi önemli bir işleve sahipti.

Tımar sisteminin yeniden düzenlenmesinin aciliyeti, padişahın ve divan-ı hümayunun getirdiği koşullara bakılarak görülebilir. Öncelikli hedefleri tımarlara olabildiğince çok sayıda insan yerleştirmek, taşra ordusunun sayısını arttırmaktı. Tımarları kimlerin alabileceğine dair yeni kurallar içinde, tımarların tımar sahiplerinin oğullarına verilmesi zorunluluğu yoktu. Böylece, toprakla ödüllendirilmek için savaşlara katılan, sistem dışından

36 Murphey, "The Veliyuddin Telhis", s. 552-53.

37 Howard, "The Ottoman Tımar System", s. 210.

38 *Age.*, s. 211-12.

39 Murphey, "The Veliyuddin Telhis", s. 554, n. 9a.

40 Bkz. Howard, "The Ottoman Tımar System", s. 221.

kimselere kapı açılmış oluyordu. Bu yeni düzenlemede tımar tahsisiyle ilgili eski kurallar uygulanmayacaktı. Merkezden yollanan emirlerden biri, bunu açıkça göstermektedir:

> Erzurum vilayetindeki zi'amet ve tımar sahipleri, beratlarına ve diğer belgelerine göre teftiş edildiler. Kurallara göre, alay beyine tabi olup aynı sancakta ikamet eden ve birim başına bir akçeden fazla olarak kayıtlı olanlara bir belge verilmesi emredilmiştir. Tımar boş kaldığında ya da başka herhangi bir nedenle, gerekli görüldüğünde zeamet ya da tımar, *sipahi birliklerinin maaşlı mensuplarıyla kapıkullarımdan talip olanlara, ve maaşlı görevlilerden olmadıkları halde layık olduklarını kanıtlayabilen değerli gençlerden talip olanlara, hizmette bulundukları vilayette ikamet etmeleri koşuluyla, verilmelidir.*[41]

Bu emirler, daha çok eski kuralların yeniden uygulanmasını vurgulayan dönemin layiha yazarlarının tavsiyeleriyle zıt düştükleri için daha da ilginçtirler. Layihacılar tımar sisteminin yeniden düzenlenmesini istedikleri zaman, tımarların sipahilerin oğullarına dağıtılmasını kastediyorlardı. Sistem dışından kimseleri toprak sahibi yapan tımar tahsisleri onların gözünde meşru değildi.[42] Örneğin, Veliyüddin'in *Telhis*'i, tımar tahsisi sürecinin düzensizliğine işaret ediyor; pek çok tımar boş dururken başka pek çok tımar paylaşılamıyordu. Murphey'in aktardığına göre: "Bu kargaşadan yararlanan vezirler, kendi hanehalklarına tımar tahsis edebiliyor, bunlar arasında boş olmayan ya da süresinin bitip bitmediği tartışmalı olan tımarlar bile bulunabiliyordu."[43] Yukarıda alıntılanan emre bakınca devletin teorik olarak tımar verilmemesi gereken kimselere tımar dağıttığını görüyoruz. Taşranın askeri kurumu artık vezirlerin hanehalkından kişilere, maaşlı görevlilere, bölük mensuplarına ve korkusuz delikanlılara açılmıştı. Özellikle silahlı maceraperest levendlerin katılımıyla askeri birliklerin iyice büyüyeceği umuluyordu.

Bu gibi politikaların etkileri elimizdeki verilerden anlaşılmaktadır ve IV. Murad'ın ıslahatlarını izleyen dönemde açığa çıkmıştır. Daha önce de işaret ettiğim gibi, kökeni belirsiz ancak askeri becerilere sahip kimselere verilen tımarların sayısı 17. yüzyılda kayda değer bir artış gösterdi. Saray mensubu üst düzey askerlerlere tahsis edilen tımarlar da aynı ölçüde önemli bir yer tutuyordu. Bu kişilerin tabi tutuldukları teftiş işlemleri pek bilinmiyor. Devlet, Hüseyin Paşa'nın taleplerine tımar ya da zeamet sahibi olan harem

41 *Age.*, s. 215-16. Vurgular bana ait -KB.

42 Bunu hem Koçi Bey'de, hem de Murphey'in yayımladığı Veliyuddin *Telhis*'te görüyoruz.

43 Murphey, "The Veliyuddin Telhis", s. 551.

mensuplarının topraklarının alınmasını söyleyerek karşılık verdi. Oysa, padişahın ailesine ait topraklar alınmamalı ve bu kişilerden savaşlara katılmaları beklenmemeliydi.[44] Paşalar, oğulları ve diğer merkezi askeri görevliler teftişe tabi tutulmalı ve eğer belgeleri tamamsa beratları yenilenmeliydi.[45]

Demek ki tımar sistemi çürümeye bırakılmamıştı. Kılıç kullanan ve ateşli silahları hor gören geleneksel tımar sahipleri, daha modern teknikleri kullanmaya hevesli kimselere yer açmak için sistemden çıkarıldı. Sahipsiz kalan ve zaten boş olan tımarlar birleştirilip askerlere ve hizmetlilerine tahsis edildi.[46] Bu, IV. Murad'ın ıslahatının, taşranın askeri bakımdan yeniden düzenlenmesinde tamamen başarılı olduğu anlamına gelmiyor. 1654-55 yıllarına ilişkin veriler, topraklarını elinde tutan ve 'bedel'i ödeyen tipik tımar ve zeamet sahiplerinin hâlâ önemli bir yer tuttuğunu gösteriyor. Bunlar yıllık bedelleri ödeyebilecek güçteki nispeten büyük tımar ve zeamet sahipleriydi. Bununla birlikte, bu kişiler kısmen mültezimlere dönüşmüşlerdi. Devlet, iltizamın ekonomik yararları nedeniyle bu düzenlemeye izin veriyordu.

Sözün kısası, bu değişiklikler, taşra ordularındaki asker sayısını arttırmak, taşrada merkeze sadık bir güç yaratmak ve böylelikle savaşlara katılımı güvenceye almak amaçlarıyla yapılmıştı. Devlet, terk edilmiş toprakları, seferlere katılan herkese -adsız sansız askerlere ya da hükümete bağlı önemli resmi görevlilere- parça parça dağıtarak etkili bir şekilde kullandı. Tımar ve zeamet sahiplerinin geçimlerini sağlayıp devlete bedelini ödeyebildikleri birimler olduğu gibi bırakıldı. Bu tımarların ellenmemesinin en önemli nedeni, hazineye gelir getirmeleriydi. Demek ki amaç, kriz yaşanan bir kurumu yeniden canlandırarak, kurumun kaynaklarını olabildiğince sömürmekti. Bu süreç zarfında tüm tımar sahiplerinin zarar gördüğünü söyleyemeyiz; bazıları, özellikle nispeten zengin olanlar ayakta kaldılar.[47] Yeterli miktarda toprak bulup, sipahi birliklerini mahveden savaşlara katılmadan bu toprakları elinde tutmanın giderek güçleşmesi ve bu konudaki grup içi rekabetin artması, söz konusu süreci daha da belirgin kılıyordu.

44 Howard, "The Ottoman Tımar System", s. 217.

45 *Age.*, s. 212.

46 Howard bazı tımarların boş olmasını, Akdağ'ın, köylülerin tarım yapılan ovalardan kaçması sebebiyle toplanacak gelir olmadığını öne süren "Büyük Kaçgun" tezine başvurarak açıklıyor. "Büyük Kaçgun" kavramını beşinci ve altıncı bölümlerde ele alacağım. Howard'ın açıklaması için, bkz. "The Ottoman Tımar System", s. 221-22.

47 Elimizde bu meseleyle ilgili başka hiçbir veri bulunmadığı için bu sav kısmen şüpheli olabilir. Sahip olduğumuz tek gösterge, savaşa gitmeyen ancak devlete bedel ödeyerek tımarlarını koruyan tımar sahiplerinin bulunmasıdır.

DEVLET VE YÜKSEK RÜTBELİ TAŞRA GÖREVLİLERİ

Veliyüddin'in *Telhis*'i, taşra sisteminin üst kademeleriyle ilgili şu ipuçlarını sağlıyor: "Beylerbeylerine icmal defterlerinde tahsis edilen gelirler güvenceye alınmalı ve bu görevliler gelirlerinin, mülk diye verilerek ya da bir ocaklığın masraflarını karşılamak gibi amaçlarla başka yönlere kaydırılmasına karşı korunmalıdırlar (...) taşradaki beylerbeylerinin görev süreleri uzun olmalı. Beyler, konumları sürekli ve güvenli olmayınca, adaletsiz davranma eğilimi gösteriyor, adaletsizlik artınca da halkın rahatı kaçıyor, ülke sıkıntıya ve kargaşaya düşüyor."[48] Buradaki tavsiyelerin bir kısmının ciddiye alındığı kesin gibi görünüyor. 17. yüzyılın ilk yarısında, tımar sisteminden sonra taşrayla ilgili en büyük sorun beylerbeylerinin rolü ve istikrarlılığıydı. Beylerbeylerinin varlığını sürdürebilmesi taşradaki diğer grupların ağır bir bedel ödemesine bağlıydı. Beylerbeylerine ekonomik krizi atlatmaları için çeşitli seçenekler sunulurken, taşra hiyerarşisinin daha az önemli mensupları yavaş yavaş saf dışı kaldılar. Taşradaki yeni işbölümünün esas kurbanı ise sancakbeyleri oldu.

Taşranın yeniden örgütlenmesindeki amaç, yeni kurulan askeri birimlerin başındaki merkeze sadık elitin varlığını sağlamlaştırmak ve merkezi hazineye nakit akışında sürekliliği sağlamaktı. Daha önce de incelendiği gibi, bu amaç taşradaki resmi görevliler hiyerarşisinin alt kademelerinde kesin olarak gerçekleştirilmişti. Devlet tımar sahiplerini kendi amaçları için kullanmış, bazılarının topraklarında kalmasına izin verirken bazılarının tımarını elinden almış, yerlerine nakit parası ya da askeri becerileri olan rakiplerini yerleştirmişti. Beylerbeyleri ile sancakbeyleri gibi taşradaki diğer önemli görevliler söz konusu olduğunda, merkezden atamalar yapılırken yine yukarıdakine benzer, askeri ve nakdi olarak merkezi takviye etmeye yönelik bir politika güdüldü.

Taşra hiyerarşisinin önde gelen unsurlarından olan sancakbeyi ile beylerbeyi, taşranın merkeze bağımlı kalmasını ve merkezle işbirliği yapmaya devam etmesini sağlamak için merkezi yönetim tarafından atanmış, devlet eliyle yaratılmış görevlilerdi. Taşra yöneticileri, saray hizmetinden gelme, merkeze tamamen sadık kimselerdi. İmparatorluk topraklarının genişlemesiyle birlikte taşradaki idari yapıda biçimsel bir farklılaşma oldu. Toprakların genişlemesi ve bürokratik denetimin gereklilikleri, imparatorluğun o zamana kadarki fetih birimi olan sancaktan daha büyük idari birimler oluşturulmasını zorunlu kıldı. Bu nedenle pek çok sancak tek bir vilayet altında toplandı, sancakbeyleri de beylerbeylerinin otoritesine tabi kılındı.

48 Murphey, "The Veliyuddin Telhis," s. 549-50.

Sancakbeyi de beylerbeyi de taşradaki askeri ve idari görevleriyle devletin temsilcileri olarak iş gördüler. Bu görevliler, gelirlerini kendilerine tahsis edilen haslardan -topraktan ve çeşitli ticari gelir kaynaklarından alınan vergiler, harçlar ya da başka cins ödemelerden- elde ediyorlardı. Resmi gelirlerinin yanı sıra, ganimetlerden, ticaret, borç para verme ve başka spekülatif faaliyetlerden gayri resmi gelirler de elde ediyorlardı.[49] Merkezi idarenin denetiminden uzaktaki bu görevlilerin çok büyük servet edinmeleri ancak müsadere uygulaması ile engellenebiliyordu.

Taşradaki görevliler, patrimonyal merkezin üst düzey yerel görevlileri olarak padişah için çok önemliydiler. Padişah, sarayda düşünce yapılarının şekillendirilmesi, kul statüsü, atamaların dönüşümlü yapılması usulü ve devlet aygıtına mensubiyetin faydaları sayesinde bu görevlilerin kendisine sadık kalmasını sağlıyordu. Görevliler de bunun karşılığında, hem merkezileştirici bir idari güç, hem de -gelirlerine göre belli sayıda adam beslemek zorunda oldukları için- asker kaynağı olarak devlete hizmet ediyorlardı. Bir başka deyişle, (daha büyük bir ölçekte de olsa) aslında tımarlı sınıfı gibi asker besliyor ve savaşa katılıyorlardı. Ancak 17. yüzyıl krizi devlet ile taşra görevlileri arasındaki sözleşmeyi değiştirdi.

Bu görevliler 16. yüzyılda çok değerliydi. Ancak, devletin uluslararası krize uyum sağlamaya ve yeni dünya bağlamında kendi merkezileşme hedeflerini yeniden tanımlamaya başlamasıyla birlikte güçleri azaldı. Tımar sahipleri gibi, sancakbeyleri de devletin kararlarından hem doğrudan hem de dolaylı olarak etkileniyorlardı. Sancakbeyi ve beylerbeyi atamaları incelendiğinde, farklı şekillerde de olsa, her iki grubun da etkilendiği görülüyor. Osmanlı devletinin taşra sisteminin üst kademelerine ilişkin denetim faaliyetleri, elitleri pek çok farklı düzeyde etkiledi. Bir yandan küçük birimler birleştirilerek büyük birimler kuruluyordu; sancakbeyleri ve atandıkları makamlar ortadan kalkmaya başlamış, bu da taşranın denetimini beylerbeyinin ellerine bırakmıştı. Bu tür bir konsolidasyon, sancakbeyleri ile beylerbeylerinin daha büyük, daha kârlı dirlikler için rekabete girmelerine, yani elitler arası rekabete yol açtı. Öte yandan, bazı mevkilerin ortadan kaldırılması, grupların her birinde, bazı görevliler kazançlı çıkarken bazıları zarar gördüğü için, elitler arasında çok ciddi çatışmalara yol açtı. Bu saptamalar, daha önce tımar sahiplerinden bahsederken işaret ettiğimiz noktalara benziyor; onlar arasında da 'kaybedenler' ve 'kazananlar' vardı. Dahası, sancakbeyleri sadece kendi aralarında değil, diğer görevlilerle de rekabet etmek zorunda kalmışlardı.

---

49 Kunt, *The Sultan's Servants*, s. 54.

Bu yeniden düzenlenmelerin devlet açısından iki farklı sonucu oldu. Güvenilir merkezi görevlilerin atandığı, eskisinden daha az sayıda eyalette toplanmış birkaç önemli mevki öne çıktı. Devlet tarafından desteklendikleri ve tatmin edildikleri takdirde, birkaç güvenilir adamın daha iyi çalışacakları inancı hâkimdi. Bu mevkilere gelebilmek için, himaye ilişkileri ve padişahın hanehalkıyla bağlantılar kurmanın önemi arttı. Ayrıca, taşradan merkeze doğrudan nakit aktarılması yöntemi, devletin kendi himayesinde olan ve yakından tanıdığı bu kişilerle gayet iyi işliyordu. Bu dönemin en önemli sonucu, gelir kaynaklarını kaybeden ve iç mücadelelerle bölünen Osmanlı elitlerinin çoğunun gücünü yitirmesi olmuştur. Devletin himayesindeki kişiler terfi beklentisi içindeyken, hareket kabiliyetlerini yok eden mevkilere atandılar. Bu koşullarda, devlete karşı bir ittifak kurulması beklenemez. Bu çatışmalar, köylülerin elitlerle ittifak kuramamasıyla da ilişkili oldukları için ayrıca önemlidir; bu durum, taşradaki grupların hiçbirinin, kenetlenmiş halde topluca hareket etmemesini açıklamamıza katkıda bulunuyor.

Taşradaki değişimlerle ilgili en iyi kaynaklar, atama kayıtları ile o dönemde yapılmış birtakım gözlemlerdir. Sancakbeyleri ile beylerbeyleri atamaları devlet tarafından yapıldığı için, atama kayıtlarına bakılarak devletin icraatının nitelikleri anlaşılabilir. Dönemin layiha yazarları da aynı nedenle atamalarla ilgili hoşnutsuzluklarını padişaha iletmişlerdir. Veliyüddin'in *Telhis*'indeki şikâyetlerden biri, beylerbeyi atamalarındaki değişikliklerle ilgilidir. Bu telhisin yazarı, beylerbeyinin daha uzun bir süre için atanması gerektiğini söyleyip ekliyor: "...beyler, konumları sürekli ve emniyetli olmayınca, adaletsiz davranma eğilimi gösteriyor, adaletsizlik alıp başını yürüyünce de halkın rahatı kaçıyor, ülke sıkıntıya ve kargaşaya düşüyor."[50] Bu sözlerden 17. yüzyıldaki taşra yöneticilerinin en önemli kaygılarının, hangi mevkiye atanacakları ve bu konumda kalmayı nasıl başaracakları olduğunu anlıyoruz.

Taşra görevlileri üstüne bugüne kadar yapılmış en iyi çalışma Metin Kunt'a aittir. Kunt'un taşra görevlileri hakkındaki betimleyici çalışması tam da bu dönüşüm dönemi üzerinde, 1550-1650 yılları arasında yoğunlaşıyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun taşrasındaki değişimleri anlamak için 16. yüzyılın geç dönemleri ile 17. yüzyıl ortalarından kalma tayin (tevcih) defterlerini inceliyor ve pek çok görevlinin mesleki çizgisini takip etmeye çalışıyor. Kunt'un saptadığı dönüşüm, bu dönemin anlaşılması bakımından son derece önemli.

50 Murphey, "The Veliyyuddin Telhis", s. 549.

Kunt, 16. yüzyılda, üstlenilecek görevler konusunda eğitilmenin ve bilgi sahibi olmanın çok önemli olduğunu ortaya çıkarıyor. Taşraya kimin gönderileceğine, kimin terfi ettirileceğine ilişkin devlet kararları şüphesiz bilgi düzeyi ve liyakatle ilişkiliydi. Kunt, zeamet sahiplerinin yüzde 67,8'inin sancakbeyi, sancakbeylerinin yüzde 85,7'sinin de beylerbeyi olduğunu saptamıştır. Doğrudan merkezden çevreye uzanan mesleki çizgilere çok daha az rastlanıyordu: Kapıkullarının yüzde 32'si sancakbeyi, yüzde 14,3'ü beylerbeyi olmuştu. Bu sistemde taşrada eğitim alınmasına önem veriliyor, sarayda verilen merkezi eğitim yeterli görülmüyordu. Bir kimse ancak taşra sistemindeki basamakları birer birer aştıktan sonra yükselebiliyordu. Örneğin, sınır eyaletlerindeki sancakbeylerinin aynı eyaletteki daha düşük mevkilerden gelmesine önem veriliyordu.[51] Bu kıstas, doğrudan merkezden atandığı anlaşılan tımar defterdarları ya da tımar kethüdaları gibi daha düşük dereceli görevliler için geçerli değildi.

Kunt'a göre, 17. yüzyıl boyunca resmi atamaların yapılış şekli büyük bir değişim geçirdi. Kunt'un çalışması, söz konusu dönemde zeamet sahiplerinin sadece yüzde 25,4'ünün sancakbeyi, sancakbeylerinin de sadece yüzde 26,9'unun beylerbeyi olduğunu göstermektedir. Buna karşılık, saraydaki askeriler giderek daha fazla bu mevkilere atanır oldular. İkinci dönemde, atanan sancakbeylerinin yüzde 49'u merkezi idareden gelmeydi.[52] İki dönem karşılaştırılınca, devlet-taşra ilişkilerinin yeni bir evreye girdiği ikinci dönemde devletin, merkezdeki aciliyet taşıyan bazı sorunları çözmek uğruna taşradaki çıkarlarını riske attığı fikri uyanmaktadır. Ancak durum açık değildir; bazı atamaların hangi niyetle yapıldığını anlayabilmek için devletin karar alma süreçlerine ilişkin verilere ihtiyaç var. Bununla birlikte Kunt, taşraya atanan merkezi görevlilerin dörtte üçünün sınırlardaki bölgelere değil, daha içlere gönderildiğini söylüyor. Bu da gerekli eğitimi almamış görevlilerin taşraya gönderilmesine ilişkin kaygıların hâlâ hissedilmekte olduğunu gösteriyor; böylelikle en azından sınır bölgeleri saray erbabının yol açabileceği hasarlardan korunmuş oluyordu.

Kunt'a göre, dönüşümün bir başka ilginç boyutu, görevde kalma süresiyle ilgilidir. Bu süre 16. yüzyıl ile 17. yüzyıl arasında ciddi oranda kısaldı. Kunt, sancakbeylerinin aynı bölge içinde kaldıkları ancak görev sürelerinin giderek kısaldığı saptamasını yapıyor. 1580'lere gelindiğinde, ama özellikle de 1630'larda uzun görev sürelerine (üç yıl ve yukarısı) nadiren rastlanıyordu. Sancakbeyleri yalnız görev sürelerinin kısalmasından değil, aynı zamanda feragat sürelerinin giderek uzamasından da olumsuz etkilen-

51 Kunt, *The Sultan's Servants*, s. 63.

52 *Age.*, s. 64, Tablo 4.5.

mişlerdi. Beylerbeyleri için de benzer bir saptama yapılabilir. Benzer bölgeselcilik trendleri onların durumunda da geçerliydi, ve görev süreleri çok büyük oranda azalmıştı. Örneğin, 1630'larda taşrada görev yapan beylerbeylerinin neredeyse yüzde 60'ı atanmalarından bir yıl sonra azledilmişlerdi. Yine de beylerbeyleri merkez tarafından ciddiye alınıyordu. Kısa bir süre içinde yeni bir yere atanıyorlardı ve feragat süreleri boyunca kendilerine "arpalık" olarak çeşitli sancakların gelirleri tahsis ediliyordu.[53]

Kunt, tüm bu bulgulara bakarak, taşra sisteminin eskiden sahip olduğu önemi ve önceliği kaybettiğini, merkezi devlet görevlilerinin taşra üzerindeki denetiminin arttığını ileri sürüyor. "Merkezi görevlilerin taşra yönetimindeki yüksek mevkileri devralmaya başladığını temel idari birim olan sancağın yerini eyaletin aldığını, siyasette himaye ve akrabalık ilişkilerinin en belirleyici unsur haline geldiğini" söylüyor.[54] Kunt'un kullandığı kaynaklardan bazılarını kullanarak, genel olarak Anadolu beylerbeyliğinde, özel olarak da Aydın ve Saruhan sancaklarında yapılan atamaları inceledim. Bazı sorulara yanıt ararken, çözümlememi başka sancakları da kapsayacak şekilde genişlettim.[55] 1560'larla 1630'lar arasındaki dönemde resmi görevlilerin hayatının akışını etkileyen değişimleri inceledim. Ancak dikkatli bir inceleme yapıldığında, bu değişimlerde devletin belli bir davranış örüntüsü sergilemediği görülecektir. Aslında tam da bu rastgeleliğin, devletin ne yapacağının kestirilemeyişinin, taşrada mevki sahibi olmayı güvensiz, sallantılı bir durum yaptığını, bu yüzden de mevkilerin adeta bir ticari yatırıma dönüştüğünü söylemek mantıklı olacaktır. Murphey de aynı şekilde "beylerbeyliği mevkii artık kutsal bir emanet olarak değil de, atama süresinde rüşvet ve ca'izeler için yapılan büyük masrafların görev süresince fazlasıyla telafi edileceği bir parasal yatırım olarak algılanmaya başladığını" ileri sürüyor.[56]

53 *Age.*, s. 70-76.

54 *Age.*, s. 95.

55 Bu çözümleme için üç atama defterinden yararlandım: BBA Maliyeden Müdevver 563 (1568-74), BBA Cevdet Dahiliye 6095 (1632-41), ve BBA Kamil Kepeci 266 (1632-41). 1654-55 dönemine ait kayıtlar da kullanmak istedim ama bunlar mevcut değil. Örneklemimde Aydın, Saruhan ve Anadolu'nun yanı sıra on iki başka bölge daha bulunuyor: Budin, Rumeli, Bosna, Ozu, Temeşvar, Kantire, Şam, Van, Eğri, Adana, Halep ve Erzurum. Karşılaştırmalı bir yaklaşım sağlayabilmek hem Doğu Anadolu'dan hem de Balkanlar'dan örnekler seçmeye dikkat ettim.

56 Rhoads Murphey, *The Functioning of the Ottoman Army under Murad IV (1623-1639/1032-1049): Key to the Understanding of the Relationship between Center and Periphery in Seventeeth-Century Turkey*, doktora tezi, University of Chicago, 1979, I, s. 279.

Kunt'un beylerbeyi atamalarında gözlediği değişiklikler benim incelememde de belirdi. 16. yüzyılda Anadolu eyaletinde görev yapan beylerbeylerinin tümü, terfi ettirilmeden önce sancakbeyleriydi; 17. yüzyılda ise bu tablo değişti. Yalnız bölgesel atamaların oranı azalmış değildi (yüzde 25), aynı zamanda bu atamalar diğer beylerbeylerinin arasından yapılıyordu. Bu dönemde Anadolu eyaletindeki sancakbeylerinden hiçbiri beylerbeyi mevkiine terfi ettirilmemişti. Ayrıca, ikinci dönemde görevde kalma süresi kısalmış, bir yıl civarına inmişti. Feragat sürelerinin uzadığı, arpalık olarak verilen sancakların sayısından anlaşılmaktadır. Anadolu eyaletinde, sancaklar, dokuz yıllık bir zaman diliminde on beş kere arpalık olarak verilmişlerdi. Bu sancaklardan bazılarının tamamen arpalık olarak ayrıldığı anlaşılıyor; sık sık el değiştiriyorlardı ve bu durum çok uzun süre devam etti. Örneğin Saruhan sancağı bu dokuz yıl içinde beş kez arpalık olarak verilmişti. Beylerbeylerinin hayatlarının nasıl bir örüntüyü takip ettiğini anlamak açısından Gürcü Mehmed Paşa örneği çok yararlı. İki yıl dokuz ay boyunca Anadolu beylerbeyliği yaptı (söz konusu dönemde görevinde en fazla kalan kişi oydu), ardından iki yıl beklemede kaldı, sonra yine aynı eyalete beylerbeyi oldu ama bu mevkide çok kısa bir süre kaldı. Görevlilerin bu kadar sık ve bu kadar uzun süreler boyunca beklemede kalması, fazladan birtakım kaynaklara ihtiyaç duymalarını gayet anlaşılır kılıyor.

Feragat dönemlerinde gelir sağlamanın bir yolu da ticarete atılmak ya da benzeri kârlı işlere girmekti. IV. Murad döneminde Bağdat eyaletine atanan Derviş Mehmed Paşa'nın icraatları bu konuda çok aydınlatıcıdır. Bağdat'a adım atar atmaz ticaret ve tarımla uğraşmaya ve şehri yeni baştan inşa etmeye koyuldu. Tarım alanlarını büyütmek için geniş araziler açtığı, fırıncılık, koyun ticareti, lüks mal ticareti gibi çeşitli alanlarda iş kurduğu ifade ediliyor. Bu çabaları ona bir yılda kırk milyon akçe kazandırmışa benziyor. Askerleri ile yakın çevresindeki maiyeti toplam 10.000 kişi olduğu için bu paraya şüphesiz ihtiyacı vardı.[57] Başarılı bir beylerbeyinin hayatı işte böyle geçerdi.

Sancakbeylerinin hayatı ise hem daha karmaşık hem de daha çileliydi. Sancakbeyleri genelde oradan oraya savrulmaya daha alışık kimselerdi. İncelediğimiz iki dönem arasındaki sürede, bölgesel düzenlemelerde ciddi bir değişiklik olmamıştı. Anadolu eyaletine başka sancaklardan gelen sancakbeylerinin sayısı her iki dönemde de aynıydı (sırasıyla, yüzde 36 ve yüzde 35). İlk dönemde Anadolu'daki sancakbeylerinin, yine Anadolu içinde başka yerlere atandığı durumlar daha fazlayken, ikinci dönemde bu tür

57 İ. M. Kunt, "Derviş Mehmed Paşa, Vezir and Entrepreneur: A Study in Ottoman Political-Economic Theory and Practice", *Turcica*, 9 (1977), 197-214.

atamalar azalmış, yerlerini merkezden yapılan atamalara bırakmışlardır (yüzde 25,5'e yüzde 11,5).

Sancakbeyleri, devletin iki uygulamasından zarar gördüler: arpalık olarak verilen sancakların sayısının arttırılması ve görevde kalma sürelerinin belirsiz hale getirilmesi. Sancakların arpalık olarak dağıtılması sancakbeylerini çok ciddi şekilde etkilemiş, sistemden fiilen dışlanmaları sonucunu doğurmuştu. Sancaklar arpalık olarak dağıtıldıkça, sancakbeylerinin atanabileceği sancak sayısı azalıyordu. Sancağı arpalık yapılan bir sancakbeyinin başka bir yere atanıp atanmayacağı belli değildi. Ayrıca, imparatorluk artık genişlemediği için sancaklar çoğalmıyordu. Devletin, saraydan bazı görevlilere sancak vermesi tüm bunlara tuz biber ekiyordu. Sözün kısası, sancakbeyinin dünyası her bakımdan küçülmekteydi. Kunt, ayrıca beylerbeyleri nin gücü arttıkça, sancakbeylerinin tasarrufundaki toprakların giderek daha büyük bir kısmının (arpalık ya da zamime olarak) beylerbeylerine tahsis edildiğini ileri sürmektedir.[58]

Merkezileşme ile bürokratikleşme süreçleri farklı dönemlerde farklı şekillerde işlediler. İmparatorluk toprakları genişledikçe alt birimler tek bir büyük birim oluşturacak şekilde bir araya getirildi; daha sonraları bu alt birimler tamamen ortadan kaldırıldı. Güvenilen merkezi görevlilerin bu mevkilere atanması kısa vadede, merkez çevre ilişkilerini güçlendiriyor, ancak uzun vadede, birkaç güçlü ve zengin beylerbeyinin tüm denetimi ele geçirmeleri için fırsat yaratıyordu. İşte 17. yüzyıl, güçlü beylerbeylerinin hâkimiyetinin başladığı dönemdi. Görevlilerin oradan oraya savrulduğu bu süreç sonunda sancakbeyi her şeyini yitirdi. Devlet politikalarının hesapta olmayan bir yan ürünü gibi görünen bu durumun ardında aslında başka nedenler vardı.

Tımar sisteminin gelişip serpildiği ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki önemli bir askeri gücün kaynağı haline geldiği Klasik Çağ'da, tımar sahiplerinin doğrudan bağlı olduğu sancakbeyleri ile alaybeyleri, eşgüdüm ve denetimin sağlanmasında hayati bir rol oynuyorlardı. Sonraları, başlangıçtaki tımar sisteminin çözülmesiyle birlikte sancakbeylerinin önemi azaldı. Sıradan askerleri tımar sahipleri olarak çeşitli mevkilere terfi ettirerek, oluşan yeni piyasada kendine bir köşe kapan alaybeyi, etkinliğini sürdürdü. Sancakbeyi o kadar şanslı değildi. Hem tımar sisteminin yozlaşmasının hem de 16. yüzyılın ikinci yarısında artan enflasyonun tokadını yemişti. Nakit ihtiyacı giderek artan devlet, sancakbeyini devre dışı bıraktı. Bunun

58 Örneğin M. Kunt, "Bosna'daki Bihke, Budin'deki Semendire, Kanije'deki Zigetvar, Eğri'deki Filek ve Erzurum'daki Bayburt'un, 1630'larda sancak statüsünden çıktıklarını" belirtiyor; bkz. *The Sultan's Servants*, s. 90.

gayet açık ve basit bir nedeni vardı: devletin siyasi ihsan ya da iltizam olarak dağıtabileceği gelir kaynaklarını tüketen gereksiz kişilerin saf dışı bırakılması son derece mantıklıydı. Başta sancakbeyliğine -paşalar, reis-i azamlar[59] gibi- merkezi askeri görevlileri atayan devlet, sonraları daha kârlı bir uygulama olan iltizama geçti. Devletin, sancağın çözülmesinde hiçbir zarar görmemesinin bir nedeni daha da var. Bir üst birim olan beylerbeylikler, eskisinden de kuvvetli askeri birimler haline gelmişti. Bu, beylerbeylerinin zaman içinde devlet için savaşmaları için, seferlere götürecekleri paralı askerlerden oluşan büyük birlikler oluşturmaları sayesinde gerçekleşebilmişti. Devletin taşradaki askeri ihtiyaçları büyük ölçüde beylerbeyleri tarafından karşılanıyordu; bu da sancakbeyine yapacak fazla bir iş bırakmıyordu.

Sancakbeylerinin geleceğinin belirsiz bir hal alması, konumlarıyla hakkında alınan başka kararlara bakınca da görülebilmektedir. Resmi görevlilerin belli bir mevkide kalacağı süre meselesi gibi pek çok konuda, devletin belli bir politikaya göre hareket etmediği ortadaydı. İncelenen ilk dönemde görevde kalma süresi bir ile iki yıl arasında değişirken, ikinci dönemde sancakbeyleri ya çok uzun (dört yıl) ya da çok kısa (bir yıldan az) bir süre boyunca görevde kalıyorlardı. Bu, devletin sancakbeylerine ilişkin herhangi bir politikasının olmadığını göstermektedir. Zaten mevkiini uzun süre koruyanlar, bunu ancak çetin mücadelelerle başarabiliyorlardı. Örneğin, bir sancakbeyi, devletin kendisine bahşettiğini iddia ettiği birkaç sancağa ikişer kez gitmiş, ancak oralardaki inatçı sancakbeyleri mevkilerini terk etmedikleri için görevi devralamamıştır. Bu sancakbeyi, ikinci gidişlerinden birinde, oradan oraya dolanırken rakibi tarafından pusuya düşürülmüş ve öldürülmüştür.[60] Herhangi bir mevkii olmayan, kendisine toprak ve gelir kaynağı arayan pek çok kimsenin sonu böyle acıklı olmuştu.

Özetleyecek olursak, önde gelen taşra görevlilerinin (sancakbeyi ve beylerbeylerinin) atanma süreçleri incelendiğinde, genel olarak sancakbeylerinin devletin kırsal kesimi manipüle etmesinden zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Belki tüm sancakbeyleri zararlı çıkmadılar ama kırsal kesim, acımasız rekabetlerle alt üst oldu. Genel olarak, devletin taşradaki en önemli bürokratlar ve merkezileşmeyi sağlayacak en önemli unsurlar olarak kullanmaya çalıştığı beylerbeyleri kazançlı çıktı. Bu süreç, kendine ait gelir kaynakları, maiyetlerinden oluşan orduları, bir başka deyişle, ileride özerklik kazanmak için gerekli her şeyi olan, girişimci diye nitelenebilecek güçlü bir sınıfın doğmasına yol açtı

59 *Age.*, s. 65.

60 *Age.*, s. 89-90.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI KÖYLÜSÜ: AKILCI MI, VURDUMDUYMAZ MI?

1063'ün (1653) Şaban ayının ortasından birkaç gün önce, İbrahim, köyü Alibeyli'den ayrıldı, en az iki üç gün süren bir yolculukla Çal dağları ile Manisa ovasını geçti ve Manisa'daki kadıdan vergilerdeki insafsız artışlara ilişkin bir açıklama yapmasını rica etti. Israrla, bu kadar çok vergi toplanmasını söyleyen bir padişah emri olabileceğine inanmadığını söylüyor, vergilendirmeyle ilgili kanıtlar görmeyi arzuluyordu. İbrahim, bu talebiyle, vergileri toplayan yerel görevlilerden duyduğu şüpheyi ve padişahın adaletine olan inancını sergiliyordu. Daha yüksek bir otorite olan padişahı sorgulamak istemiyor, "daire-i adliye"nin gereğince işlediğine güveniyor, dolayısıyla da suiistimallerden yerel görevlileri sorumlu tutuyordu. İbrahim'e yeni ve değişik vergiler konmasına dair saraydan gelen en son emirler gösterildi. O da evine döndü ve tarihsel kayıtlardan silindi.

İbrahim, diğer köylülerle ya da kırsal kesimdeki hamileriyle birlik olup isyan etmedi. Artık vergilerini ödeyemeyen İbrahim, köyünü terk edip geçim kapısı arayan levend gruplarına katılabilirdi. Ancak o şikâyet etmeyi seçti. Uzun bir yolculuk yaparak mahkemeye gitti, kadıyla yüz yüze konuştu ve hoşnutsuzluğunu dile getirdi. Padişahın adaletinden hiç şüphe duymayıp daha düşük kademeli görevlileri sorgulayarak şikâyetlerini mahkemeye uygun bir dille ifade etmiş olması mümkün.[1] Aslına bakılırsa, ye-

1 James Scott, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*'de (New Haven, 1990) hem güçlülerin hem de güçsüzlerin bir kamusal, bir de gizli dilleri olduğunu ileri sürüyor; güçsüzlerin otorite karşısında kendilerini eşitlerinin ya da tehditkâr olmayan ötekilerin karşısında olduğundan farklı bir şekilde ifade ettiklerini de ekliyor. Ancak, Scott'a göre, sömürülmelerinin kaynağında yatanı çok iyi biliyorlar;

rel görevlileri ahlaki yozlaşmayla suçlamakta muhtemelen haklıydı. Kadı, padişahın emirlerinin kanıtlarını İbrahim'e göstermekle, ondaki sömürülme hissini iyice kuvvetlendirdi. Ancak önemli olan, onun dışında gelişen meseleleri aydınlığa kavuşturmak için uzun bir yolculuğa çıkmaya razı olmasıydı.[2] Bunun yanı sıra, mahkeme de şikâyetlerin aktarılabileceği bir seçenek yaratması ve bölgesel çatışmaları kısmen yumuşatabilecek bir mekanizmayı devreye sokması nedeniyle İbrahim'in bu şekilde davranmasını mümkün kılmıştı.

Osmanlı köylüleri neden ayaklanmadı? Köylülerin sosyo-ekonomik durumunun, nüfus artışının, devletin merkezileşmesinin ve devlet ile yerel iktidar sahiplerinin dayattığı yükümlülüklerdeki ciddi artışların baskısı altında belirgin bir şekilde bozulduğu düşünülürse bu sorunun önemi daha iyi anlaşılır. 17. yüzyıl krizini yaşayan Avrupa ülkelerinin çoğu, kırsal nüfuslarının çıkardığı isyanlara tanık oldu. Avrasya'da da benzer krizler yaşandığına ve bu bölgelerde de tarımsal yapılar baskın olduğuna göre, Osmanlı topraklarında isyanların neden görülmediğini sormak yerinde olacaktır. 17. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndaki köylüler, nüfus artışı, ekonomik sıkıntılar, ve hem devletin hem de diğer yerel siyasi elitlerin sömürüsündeki artışlardan kaynaklanan ve giderek vahimleşen zorluklarla karşı karşıya kaldılar. Merkezi ve yerel güç hiyerarşilerini elinde tutan elitlerin çoğunun öyle ya da böyle kırsal ilişkilerin çözülmesinde suçu vardı. Ancak köylüler, ayaklanmayı ya beceremiyorlardı ya da istemiyorlardı.

Bu bölüm, güçsüzlerin "gizli amaçları" (*hidden transcripts*) hakkında değil. Daha çok köylülerin faaliyetleri üzerindeki kısıtlamalarla ilgili. Köylülerin "gizli amaçları"nı ya da tek tek köylülerin tarihsel bağlamlardaki davranışlarının altında yatan mantığı anlamak zor. Neyse ki, merkezi ve kırsal yönetimin örgütleniş biçimi ile köylerdeki örgütsel ve ideolojik fırsat ve kaynaklar sayesinde, köylülerin görünür faaliyetleri üzerindeki kısıtlamaları saptamak görece kolay.

Devletin icraatı, kolektif eylemi kışkırtabilir. Merkezileşen bir devlet, hayatlarına giderek daha fazla müdahale ettiği köylüleri çileden çıkarabilir.

işleri kendileri için daha da zorlaştırma korkusuyla boyun eğiyormuş gibi yapmayı tercih ediyorlar. Güçlüler de güçsüzleri hâkim durumda olduklarına ikna etmek için ortalıkta güç gösterileri yapıp debdebe yaratıyorlar. Bununla birlikte, "gizli amaçlar"ın varlığının, kolektif eylemi ne ölçüde engellediği tam açık değil.

2 Alibeyli köyünün yerini bildiğimiz için yolculuğun uzun olduğunu anlayabiliyoruz. Elimizde ayrıca Alibeyli'den köylülerin Manisa'ya yolculuğun çok uzun ve eziyetli olması sebebiyle kendi bölgelerine bir pazar kurulmasını yönetimden rica ettiklerine dair bilgiler de var. Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989, s. 269.

Yükselmeye çalışan devlet adamları savaşlara girdikçe ve bürokratlar da devlet adamlarını finanse edebilmek için halkı vergilendirdikçe, köylüler orduya alınır ve savaş giderlerini karşılayabilmek için ağır bir şekilde vergilendirilir. Charles Tilly'ye göre köylüler, bu süreç zarfında ekonomik geçim olanaklarının, toplumsal ve kültürel işlevler için biriktirdiklerinin yok olduğunu görürler. İsyan ederler.[3] Moral Ekonomi tartışmalarının çoğu da devletin müdahalesindeki artışın ve tarımdaki ticarileşmenin köylülerin geçim tarzında rahatsızlık verici birtakım değişimlere yol açtığı fikrini destekleyecektir.[4] Tarımın ticarileşmesi sınıf ilişkilerini etkilediği için, köylülerin ayaklanma potansiyelini de doğrudan etkiler.[5] Samuel Popkin'in de belirttiği gibi, devletin icraatları ile ticarileşme, köylüleri, hayal kırıklığı halinde isyana dönüşebilecek katılımcı bir davranış tarzına teşvik eder.[6]

Theda Skocpol, devlet çöktüğü zaman, köylü nüfus üzerindeki denetimlerin de fiilen çöktüğünü ve isyan etmek için fırsatlar doğduğunu söylüyor.[7] Burada koylülere muhalefet etme zamanının geldiği hissini veren, devletin denetim gücünü yitirmesi ve taşradan çekilmesidir. Eric Wolf'un 20. yüzyıl devrimleri hakkındaki klasikleşmiş çalışması da köylüleri, merkezi rejimlerin çökmesi ya da zayıflamasıyla ellerindeki fırsatları farklı algılamaya başlayan aktörler olarak işin içine katar.[8] Bu farklı koşulları sınıflandırabilmek için, devletin kurulduğu ya da çözüldüğü dönemlerde tekrar tekrar gözlenebilen ve kolektif eylem için fırsatlar doğuran devlet icraatlarını değerlendirmek gerekir. Örneğin, bu tür devlet icraatları, çıkarı zedelenen sınıflar arasında ittifak kurulması imkânlarını arttırabilir; ve bu tür bir sonuç, hem devletin çözüldüğü dönemlerde hem de güçlenme potansiyeli taşıdığı sıralarda ortaya çıkabilir.

3 Charles Tilly ed., *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, 1979; *As Sociology Meets History*, New York, 1981; *The Contentious French*, Cambridge, Mass., 1986; *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*, Oxford, 1990.

4 James Scott, *The Moral Economy of the Peasant*, New Haven, 1976; Eric R. Wolf, *Peasant Wars of the Twentieth Century*, New York, 1973; Joe Migdal, *Peasants, Politics and Revolution: Pressures toward Political and Social Change in the Third World*, Princeton, 1974.

5 Barington Moore, *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Boston, 1966.

6 Samuel Popkin, *The Rational Peasant: The Political Economy of Rural Society in Vietnam*, Berkeley, 1979.

7 Theda Skocpol, *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*, Cambridge, 1979.

8 Wolf, *Peasant Wars*.

Bu çalışmada, devletin icraatları, toplumsal yapı ile etkileşimsel bir ilişki içinde ele alınmaktadır. Geçmişte kurulmuş hâkimiyet sistemi, taşradaki gruplara bir yandan kısıtlamalar koyup bir yandan da fırsatlar sunarak kendine alan açmakta, onların hareket alanlarını tanımlamaktaydı. Krizler karşısında önlem almak, taşrayı denetlemek ve çeşitli çıkarlar sağlamak için geliştirilen devlet politikaları da yeni olanaklar ve kısıtlamalar getirerek devlet ile toplumsal gruplar arasındaki kurulu ilişkileri değiştiriyordu. Demek ki devletin icraatları, bir boşlukta incelenemez ve anlaşılamazlar; bunun için toplumdaki düzenlemelerin çözümlenmesi gereklidir.

Köylü isyanlarına yol açması muhtemel toplumsal yapısal koşullar üzerinde düşünmeye alışık olmamıza rağmen, genelde kolektif eyleme ket vuran toplumsal yapılar bağlamında düşünmeyiz. Toplumun yapısının muhalefet hareketlerinin oluşmasını ve örgütlenmesini kolaylaştıracak şekilde kurulmuş olduğu, bu hareketlere dayanışmayı, fikir ve stratejileri yaymasını kolaylaştıran iletişim kanalları ve kaynaklar sağladığı ölçüde isyan olasılığı artar.[9] Hoşnutsuz bir grup, bir bütün oluşturacak şekilde örgütlenebilir, yeterli miktarda kaynak elde edebilir ve bazı kilit meseleler üzerinden mücadele için harekete geçebilirse kollektif eylemde bulunabilir.[10] Bu koşullardan bir ya da birkaçını yerine getiremeyen gruplar ya etkisiz kalırlar, ya da ellerindekini ikmal etmek için toplumdaki başka gruplarla ittifak kurmaya gerek duyarlar. Köylülerin elinde görece az kaynak olduğu düşünülürse, pek çok araştırmacının da belirttiği gibi, köylülerin kolektif eylemde bulunmasında muhtemel müttefiklerin önemi anlaşılır.[11] Köylüler, yeterli

9 Hem kolektif eylem hem de köylü isyanlarıyla ilgili literatürde bu tema üzerine çeşitlemeler sunulmuştur. Örneğin Charles Tilly, özellikle örgütlenme, kaynaklar ve baskıcı ya da muhalelefeti kolaylaştırıcı koşullarda harekete geçme değişkenlerini vurgulayarak bir kolektif eylem modeli geliştirmiştir; bkz. *From Mobilization to Revolution*, Reading, Mass., 1978. Jeffery Paige ise tarıma dayalı rejimlerdeki yapısal düzenlemeler, sınıf ilişkileri ve bunların doğurduğu çatışmanın nitelikleri üzerinde çalışmaktadır: *Agrarian Revolution*, New York, 1975. Scott, Wolf ve Migdal da köylü hareketlerini açıklarken himaye ilişkilerinin yanı sıra cemaatler ile bunların nitelikleri üzerinde odaklanmaktadırlar. Bkz. Scott, *The Moral Economy*; Wolf, *Peasant Wars*; Migdal, *Politics and Revolution*.

10 Tilly, *From Mobilization to Revolution*.

11 John Walton, *Reluctant Rebels: Comparative Studies of Revolution and Underdevelopment*, New York, 1984. Ayrıca bkz. Roland Mousnier, "Recherches sur les soulèvements populaires en France avant la Fronde", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 5 (1958), 81-113; William Brustein, "Class Conflict and Class Collaboration in Regional Rebellions, 1500-1700", *Theory and Society*, 14 (1985), 445-68; William Brustein ve Margaret Levi, "The Geography of Rebellion: Rules, Rebels, and Regions, 1500 to 1700", *Theory and Society*, 16 (1987), 467-95.

kaynakları olmadığı için, iddialarını ancak benzer iddialar taşıyan gruplarla ittifak kurarak güçlendirebilirler. Grupların ittifaka girmesi için de en azından bazı hoşnutsuzluklarının ortak olması, ayrıca bilgi alışverişi yapabilmeleri ve ittifakın nimetini anlayabilmeleri için de düzenli bir iletişim içinde olmaları gerekir.

Osmanlı toplumsal yapısının mayasında bulunan özellikler ile Osmanlı devletinin bu özellikleri gergin sosyo-ekonomik koşullarda manipüle ediş tarzı nedeniyle Osmanlı toplumunda köylü isyanları yaşanmadı. Devletin çevre bölgelerindeki icraatları, toplumun yapısı ve diğer sınıfları kendi davaları etrafında toplayamamaları gibi etkenler bir araya gelerek köylülerin devlete isyan edememesine neden oldu. Devletin icraatlarının ve etkileşim yapılarının beş ayrı yönü köylü isyanlarının görülmeyişini açıklamaktadır: 1) denetim yapıları ve denetim seçenekleri; 2) görevlilerin ve potansiyel toplum liderlerinin dönüşümlü olarak görevlendirilmesi; 3) üretimin, emeğin ve kırsal hayatın örgütlenişi; 4) üretimin dışındaki alternatif örgütlenmeler; 5) kırsal güven ve ticaret ağları. İlk noktalar birbiriyle yakından ilişkilidir. Osmanlı toplumunda, bir ya da -ittifak halindeki- birkaç grubun kolektif eylemde bulunmasını ciddi şekilde engelleyen yapısal denetim unsurları vardı. Çeşitli işlevler ve faaliyet ritimlerine göre, sınırlı bir süre için, denetim altında bir araya gelen grupların düzenlenişi, farklı toplumsal gruplar arasında ittifaklar kurulması imkânını son derece daraltıyordu. Toprakta özel mülkiyetin olmayışı, devletin toprakları tasarrufunda bulunduran elitlere dönüşümlü olarak mevki bahşetmesi, bu elitlerin pek çok bakımdan elini kolunu bağlıyordu. Dahası, toplumdaki çeşitli yakınlaşmaların üstünde kalarak tüm iktidarı kendi ellerinde tutmak isteyen devlet, farklı grupları gündelik işlerinde birbirinden az çok ayrı tutuyor ve denetim altında bulunduruyordu. Farklı sınıfların birbirine karıştığı ama gerçekten birleşmediği ölçüde, birbirine karışıp karşılıklı rekabet ve çatışma içine girdikleri ölçüde, sınıflar arası ittifakları imkânsızlaşıyordu.

Hâkimiyetin yapısı, esas himaye ilişkilerini değiştiren birtakım ikincil ilişkilerin kurulmasını gerektiriyordu. Yine kısmen himaye ilişkileri olarak tanımlanabilecek bu ilişkiler, üreticilerle üretici olmayan sınıflar arasındaki ilişkileri daha da zayıflatma eğilimindeydi. Üretici olmayan çeşitli kimseler vergi toplayarak ve taşranın idaresinde rol alarak devletin aracıları ya da yarı-aracıları olarak hareket ediyor ve üretici hamileriyle olan ilişkilerini kesintiye uğratıyorlardı. Devletin verdiği kırsal kesimin idaresini denetleme yetkisiyle üreticilerle üretici olmayanlar arasındaki ilişkiye müdahale eden kadı, bu görevlilerin en önemlilerinden biriydi. Kadının hem köylüye hem de devlete bağlı olması ve mağdur köylüler için alternatif bir eylem kanalı sağlaması, kolektif eylemin kaderini değiştirdi.

İttifak kuramayan köylüler, köy dernekleri örgütleyerek en azından yerel düzeyde bir şeyler yapabilirler. Köylüler, kırsal toplumun yapısı, üretimin örgütlenişi, üretimin dışındaki alternatif örgütlenmeler, ticaret, kendi başını kurtarmaya yönelik önlemler ve geleneksel ve kültürel vesileler tarafından düzenli bir etkileşime sokuldukları zaman kolektif eylem örgütleyebilirler. Örneğin, *terroir*, kilise, ve pazar ayini gibi kurumlara sahip Fransız köyleri, toplumsal kaynaşma düzeyi bakımından üst sınırlarda yer almaktadırlar. Osmanlı taşrası ise kısmen tarım ile göçebelik arasında gidip gelen grupların son derece akışkan bir yapıda olması, kısmen de kırsal ortamdaki kurumsal düzenlemelerin rekabete ve çatışmaya açık olması nedeniyle pek az kaynaştırıcı kuruma sahipti.

Bu bölümde, Osmanlı köylülerinin, 17. yüzyıldaki sosyo-ekonomik krize ve devletin sömürüsünün artmasına rağmen devlet-toplum ilişkilerinin içine işlemiş birtakım yapısal engeller yüzünden isyan edemedikleri tezini savunacağım. Köylülerin yöneldiği seçeneklerin çoğunun, aslında sistemin parçası olduğunu, sistemin akışkanlığını ve kolektif eyleme karşı direncini besleyen unsurlar olarak açık tutulduğunu göstereceğim. Köylülerin ayaklanmak, üretimi arttırmak ve köyden göçmek gibi çeşitli seçenekleri vardı. Genelde isyan, mevcut pek çok seçenekten yalnızca biri ve muhtemelen en zor ve eziyetli olanıdır. Dolayısıyla, mazlumlar zalimlerle şiddetli bir karşılaşmaya girişmeden önce, onlardan kaçınmaya yönelik manevralara başvurabilirler.[12] Bu manevralardan en sık uygulananlar, kaçmak, yeniden göçebeliğe dönmek (ve aynı zamanda üretim tarzında değişiklikler yapmak) ve güç sahiplerinin erişemeyeceği uzak dağlık bölgelere göçmektir. Osmanlı İmparatorluğu'nda şehre göç, geçici iş olanakları ve dinsel eğitim, özellikle hiçbir bağlantısı olmayan genç erkekler için cazip seçenekler haline gelmişti. Köylüler, ayrıca, mezralardan ve buralardaki, fırsat düştükçe ekilebilecek fazladan topraklardan da yararlanıyor ve koşullar daha da kötüleştiğinde göçebeliğe geçiyorlardı. Köylüler koşullara uyum sağlamaya çalışıyor ancak zorba devlet onları yakalıyor, başka yerleşimlere kaydediyor ve ek vergiler ödemeye mecbur ediyordu. Farklı farklı hak iddiaları olan devletin aracıları, muhassıllar ve görevliler köylülerin başvurduğu seçeneklere göre yeni ve farklı karşılıklar geliştiriyorlardı. Demek ki, köylülerin başvurduğu seçenekler, devlet ve onun görevlilerini atlatmaya çalışan bazı kimselerin uyguladığı geçici çözümlerdi.[13]

12 Michael Adas, "From Avoidance to Confrontation: Peasant Protest in Precolonial and Colonial Southeast Asia", *Comparative Study of Society and History*, 23 (1981), 217-47; James C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, New Haven, 1985.

13 Halil İnalcık, "Adaletnameler", *Belgeler*, 2 (1965), 49-145.

Bu bölüm pek çok bakımdan iki ayrı düzeyde ilerlemektedir. Bir taraftan, grup içi ve gruplar arası sıkı ittifaklar oluşmasını engelleyen bağları makrodan mikroya yeniden inşa ederek denetim yapıları ile kolektif eylemliliğin karşısındaki unsurlar hakkında basit ve açık seçik tezler ortaya koyuyorum. Diğer taraftan, köylülerin bazılarının kaçış kapısı açan alternatif hayatta kalma biçimlerinin özelliklerinden bahsederek, bu açık seçik görüntüyü bulandırıyorum.

HİMAYE İLİŞKİLERİ: HAYALİ TOPRAK SAHİPLERİ

Avrupalı köylüler, tarihsel olarak, ya toprak sahibi sınıfa karşı ya da, sık sık soylularla ittifak kurarak, devlete karşı ayaklanmışlardır. İsyanların devlete karşı olduğu durumlarda, köylülerle toprak sahiplerinin hem devlete karşı ittifak kurmakta ortak bir çıkarları, hem de böyle bir ittifak kurmak için fırsatlar sunan yapıdan faydalanma imkânları vardı. Her ikisi de toprağı uzun vadeli düzenlemeler çerçevesinde kullanıyordu. Ortak çıkarları, ortak bir toplumsal ve kültürel pazarlıklar geçmişleri vardı. Osmanlı örneğinde ise bu koşullar görülmemektedir.

Köylülerin devlete karşı isyan edebilmesinin koşulu olarak, her iki tarafın, yani köylüler ile elitlerin, ittifakta ve isyanda çıkarları olmasını görüyorum. Üçüncü Bölüm'de de öne sürdüğüm gibi, Osmanlı elitleri, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşadıkları çeşitli sıkıntılara rağmen isyana meyletmemiş gibi görünüyor. Ayrıca, İkinci Bölüm'de de belirttiğim gibi, aynı dönemdeki çeşitli ekonomik ve demografik krizlerden etkilenen Osmanlı köylülerinin isyana meyletmiş olması da mümkün. Ne var ki, bu bölümde göstereceğim gibi, ittifaka olanak tanıyacak bir yapı mevcut değildi. En azından köylülerin isyanda çıkarı olduğunu varsayarak, denetim yapılarının üç ana özelliğinin köylülerle elitler arasında bir ittifakı fiilen imkânsız kıldığını söyleyebiliriz. İlk olarak, üretimin örgütleniş tarzı nedeniyle, köylü, emeğinin çoğunu sadece kendi çift-hanesi için harcıyordu. İkinci olarak, toprağın dönüşümlü olarak tahsis edilmesi, toprak sahiplerinin sık sık askeri seferlerde görevlendirilmesi, ve bunların sonucunda toprağa ya da köylüye uzun vadeli yatırımlar yapılmaması, kırsal kesimdeki taraflar arasında güçlü bir ilişkinin gelişmesini engelliyordu. Mahkeme kurumu da köylülere kadıya resmi şikâyetlerde bulunma seçeneği sağlayarak üreticilerle üretici olmayan kesimlerin arasını daha da açıyordu. Bu durum, kırsal kesimdeki ikili ilişkilerin içine üçüncü bir şahsı sokuyor ve esas ilişkinin gücünü aşındırıyordu. Himaye ilişkilerinin bu üç özelliği, Osmanlı köylüsü için, devlete karşı açık silahlı ayaklanmaya yönelik kırsal ittifaklara olanak tanımayan farklı bir eylem çizgisi tanımladı. Dolayısıyla,

Batı Avrupa'nın büyük kısmında, köylülerle asillerin giderek daha müdahaleci olan devlete karşı birleştiği isyanlar görüldüğü bir sırada Osmanlı köylüleri hiçbir müttefik bulamıyorlardı.

Ortalıkta Görünmeyen Toprak Sahibi

Bekir, Burunörümcek gibi bazı köyleri tasarrufunda bulunduran tımar sahibi Halil Bey, vergileri toplaması için aracısını gönderdiğinde, köylü Veli b. Mehmed ödemeyi reddetti; ve mahkemede, daha birkaç ay önce önemli bir miktar (130 ölçek buğday, 42, 5 ölçek arpa, 11 ölçek yulaf ile bir miktar nohut) ödediğini söyledi. Başka köylüler de anlattıklarını doğrulayınca mahkeme araştırma yapıp, Solak Mehmed Ağa diye bir sahtekârın bu köylerden tahıl topladığını saptadı. Dolandırıcının, sonradan sahte olduğu anlaşılan, bir beratı olduğu için köylüler haklı olarak tahılı vermişlerdi (1650-51).[14] Osmanlı usulü himaye ilişkilerinde köylüler, toprak sahiplerini dolandırıcılardan ayırt edebilecek kadar dahi tanımıyorlardı! Bir başka kadı sicilinde, daha pek çok sicilde de görüldüğü gibi, köylerinin civarına hiç uğramayan bir tımar sahibi, kadıdan, hasat zamanı kendi gelirlerini bir kenara ayırmasını rica etmektedir. İşgüzar bir kâtibin düştüğü not-

ta, bu tımar sahibinin -kısmen askeri görevleri, kısmen de çeşitli köylerin ahalisiyle sık sık kavga etmesi nedeniyle- köylerine uğramamasıyla tanındığı belirtilmektedir (1654-55).[15]

Bu hikâyeler, hamilerle himaye edilenlerin yaşam tarzları, etkileşimleri ve alışıldık himaye ilişkilerinde ortaya çıkan karşılıklı bağımlılık hakkında nelere işaret etmektedir? Tımar sahipleri ile köylüler arasında güçlü ilişkilerin bulunmayışını açıklarken, tımar sisteminin kendine özgü yönlerini hesaba katmak gerekir. Bağların güçlü olduğu, yüz yüze karşılaşmalardan ve işlevsel bağımlılıktan anlaşılır. Hamilerle himaye edilenler arasında güçlü, yüz yüze ilişkilerin bulunmayışını toprak sahibinin faaliyetleri bağlamında incelemek gerekir. Yüz yüze iletişim olanağı, toprak tasarrufu sisteminin yapısı, tımarın zaman ve mekâna dayalı örgütlenişi ve tımar sahibinin askeri yükümlülükleri tarafından büyük ölçüde kısıtlanıyordu. Dönüşümlü olarak üç yılda bir görevlendirme usulü bu stratejinin payandasıydı. Tımar sahibinin seferler sırasında topraktan uzun süre uzak kalmasına neden olan askeri yükümlükleriyle yerel görevlilerin birkaç köy ya da belli bir bölge üze-

14 Bu örnek Manisa kadı sicillerinden (2 Zilhicce 1061) [16 Kasım 1651] alınmıştır, Defter no. 102, dava no. 95.

15 Manisa kadı sicilleri (21 Ramazan 1061) [7 Eylül 1651], Defter no. 106, dava no. 330.

rindeki denetim güçlerini kalıcı hale getirmelerini engellemek için tımarların belli aralıklarla yeniden dağıtılması bu stratejiyi daha etkin hale getiriyordu. Köylülerle toprak sahipleri arasındaki işlevsel bağımlılığın sınırlı kalmasında, zaten geçirgen olan bu ikiliye karışan sayısız görevlinin de payı vardı. Devlet ya da toprak sahibinin kendisi tarafından aracı olarak tutulan bir sürü başka görevli de artıkürüne el konmasını sağlayan ekonomik ilişkileri dönüştürüyor, hatta pek çok durumda artığa doğrudan kendisi adına el koymaya başlıyordu. Sonuç olarak, 17. yüzyıl Fransa'sındaki başarılı ittifakların altında yatan himaye ilişkilerini şekillendiren karşılıklı ekonomik ve toplumsal ihtiyaçlardan örülü yoğun ağları burada bulmakta epey zorlanıyoruz.[16]

Osmanlı toprak tasarrufu sisteminin bazı özellikleri, himaye ilişkileri açısından önemliydi. Toprakta mülkiyetin olmaması ve toprağın görevlilere dönüşümlü olarak tahsis edilmesi bunlardan birkaçıdır. Tımar tahsisine dayalı bu sistem, siyasi-idari bir birim etrafında örgütlenmişti; kendisine tımar tahsis edilenler, vergi toplama ve toprağı idare etme imtiyazları karşılığında askerlerden oluşan bir kapıhalkı besliyor ve savaşlara katılıyorlardı. Toprakta gerçek anlamda özel mülkiyet olmadığı için tımar, sadece idari ve siyasi bir birimdi. Bu birimin temsilcisi de, toprağındaki çıkarı biraz yüzeysel olan tımar sahibiydi. En önemlisi, vergi toplama hakkı olan ve belli imtiyazlar bahşedilen tımar sahibinin devletin temsilcisi olmasıydı. Topraktaki çıkarlarının yüzeyselliği ile köylüleri vergilendirmedeki çıkarlarının yoğunluğu, olağan artıkürüne el koyma sürecinde çelişik sonuçlara yol açıyordu. Bir taraftan, toprakta doğrudan bir çıkarlarının olmayışı, toprak sahiplerinin vergileri düzenli ve beklenen zamanlarda toplamasına, kapıhalklarını gönendirmesine, dolayısıyla da kuvvetli ordularla devlete fayda sağlamasına imkân tanıyordu. Diğer taraftan, topraktaki çıkarlarının yüzeyselliği, sistemi kırsal kesimdeki sınıflar arasında herhangi bir dayanışma oluşmasına el vermeyecek kadar gayrişahsi kılıyordu. Dolayısıyla, bu iki grubun çıkarları ender olarak çakışıyordu: Her ne kadar çift-hane birimi bir üretim birimi olarak algılanıyorduysa da, hiç şüphesiz bu sadece köylülerin nezdinde böyleydi. Tarımsal üretimin dışında kalan, vergi toplamak ve kendisine savaşta eşlik edecek bir kapıhalkı beslemekle çok daha fazla ilgilenen tımar sahibi için hiçbir zaman bir üretim birimi olmadı.

Köylülerle toprak sahipleri, hasat ve vergi zamanları dışında çok az karşılaşıyorlardı. Elimizde, tımar sahibinin hayatına ilişkin -örneğin, İngiliz ya

16 Karen Barkey "Rebellious Alliances: The State and Peasant Unrest in Early Seventeenth Century France and the Ottoman Empire", *American Sociological Review*, 56 (1991), 699-715.

da Fransız toprak sahiplerinin malikânelerindeki hayatlarına ilişkin bildiklerimizle karşılaştırılabilecek- bütüncül bir resim yok; bu da kırsal bağların yapısını ve gücünü yeniden inşa edebilmemizi güçlendiriyor. Mustafa Akdağ tımar sahibinin ikamet etmek için merkez köyü (başkarye) tercih ettiğini söylüyor ama elimizde bu tercihin ne anlama geldiğine dair hiç ipucu yok.[17] Toprak sahibinden beklenenler daha önemli. Büyük bir kapıhalkından sorumlu olması, onu topraktan gelen gelirlere muhtaç kılıyordu. Tımar sahibinin kapıhalkı, akrabalardan ve askerlerden oluşan çok geniş bir aileye benzetilebilir. Kanuna göre, tımar sahibi her 3.000 akçelik geliri karşılığında savaşa bir cebelü getirmek zorundaydı.[18] Dolayısıyla, tımar sahiplerinin besleyip baktığı cebelü sayısı, tımarlarının büyüklüğüne göre ona kadar çıkabiliyordu. Bu adamlar köylüler arasından seçilmiş olabilir ama çoğunlukla köleler ile diğer sipahilerin oğulları arasından alınıyorlardı.[19] Buna ek olarak, Halil İnalcık tımar sahiplerinin, vergi toplama görevlerinde kendilerine yardım edecek aracıları olduğu tahmininde bulunuyor.

Tımar sahibi kendinin ve ailesinin ihtiyaçlarını karşılamak için bir tarladan veya meyve ya da sebze bahçesi (hassa çiftlik) gibi başka gelir kaynaklarından yararlanabiliyordu. Bu konuda açık bir bilgi olmamasına rağmen, ailenin bu tarlada ya da onun yakınlarında yaşadığını varsaymak mantıklı olacaktır. Tımar sahibi toprağı kendisi işlemek istemezse, ya kiraya verebilir, ya da köylülerle ortakçılık türünden anlaşmalar yaparak, köylülerin bir kesimiyle iş ilişkisine girebilirdi.[20] Kadı sicillerinde, köylülerin hassa topraklarındaki çalışma koşullarından şikâyet ettiği çok az vaka olması, bizi bu

17 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, c. 2, Ankara, 1979, s. 374.

18 Farklı kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. Halil İnalcık, her 3.000 akçe için bir cebelû getirmenin zorunlu olduğunu söylerken Nicoarà Beldiceanu bu miktarın 2.000 akçe olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, New York, 1973, s. 113; ve N. Beldiceanu, *Le tımar dans l'état ottoman (debut XIV -debut XVI siecle)*, Wiesbaden, 1980, s. 87-88.

19 Bu bilgi kesin değildir; bkz. N. Beldiceanu, *Le tımar dans l'état ottoman*, s. 88.

20 Ömer Lütfi Barkan, "Çiftlik", *İslam Ansiklopedisi* içinde, İstanbul, 1945, s. 394. Toprak sahibi, köylünün kendisine borçlu olduğu yılda üç günlük angarya hizmetinden yararlanabilirdi; Beldiceanu, *Le tımar dans l'état ottoman*, s. 56. İnalcık hassa çiftliğinin pirinç üretiminde kullanıldığına ve reayayı tımar sahibinin topraklarında çalışmaya zorlamak için angaryadan yararlanıldığına işaret ediyor. Bu tür topraklarda çalışan reayanın daha yüksek (sekizde bir yerine dörtte bir) bir öşür ödemesini öngören kurallar ile tımar sahibinin köylüyü angaryanın bedelini iş günü cinsinden başka, nakit olarak da ödemeye mecbur edebilmesi tımar sahibinin lehine durumlar gibi görünüyor. Halil İnalcık, "Rice Cultivation and the Çeltükci-Reaya System in the Ottoman Empire", *Turcica*, 14 (1982), 69-141.

kategorinin ne kadar anlamlı olduğunu sormaya itiyor. Aslında, 16. yüzyılın sonlarına doğru bu uygulama ortadan kalkmışa benziyor.[21] Bu hassa çiftliklerinin tımar sahipleri için önemini yitirmesi, sipahilerin bu topraklarla ilgilenecek vakitleri olmadığı, sürekli olarak çiftliklerin yakınında yaşamadıkları ve genel tımar arazilerindeki köylü emeğini doğrudan sömürerek daha fazla fayda sağlamayı tercih ettikleri fikrini uyandırmaktadır.

Tımar arazilerinin mekânsal örgütlenişi hem ittifakların önünü kesiyor hem de sınıf çatışması potansiyelini denetim altında tutmaya yarıyordu. Tımarlar, belli bir bölgedeki köylerde dağınık olarak bulunan hisselerden oluşuyordu. Aynı kişiye birbirine bitişik büyük parseller ya da köyler tahsis etmemeye özen gösteriyordu. Devlet tımar sahibine vergilendirmesi ve idare etmesi için bir sancaktan belli sayıda köy tahsis ediyordu, ancak bu köyler birbirine yakın köyler olmuyordu. Hem tapu tahrir defterlerinin hem de ruznamçe defterlerinin formatı bunu gözler önüne sermektedir. Örneğin, 1572-73 yıllarında Manisa nahiyesinde toprağı olan 113 tımar sahibinden 58'inin tek bir köyde, 17'sinin iki köyde hissesi olduğunu, 15'inin tüm bir köye, 4'ünün ise bir köyün tümü ile bir başka köyde hisseye sahip olduğunu öğreniyoruz. Daha önceleri, 1531'de 88 tımar sahibinden 32'sine tüm bir köy, 11'ine ise tüm bir köy ile bir başka köyden bir hisse tahsis edilmişti. Ruznamçe defterleri (tımar tahsisatına ilişkin defterler) incelendiğinde, tımar sahiplerinin büyük çoğunluğuna tek bir nahiyenin sınırları içinde, ancak o nahiyenin farklı bölgelerinden köyler tahsis edildiği görülmektedir. Bu strateji toprak sahipleri ile köylülerin gruplar halinde bir araya gelmelerini ve ittifaklar kurmalarını güçleştiriyordu. Bir kere, tımar sahiplerinin, genelde kayda değer mesafelerle ayrılmış oldukları için, himayeleri altındaki kimseleri bir araya getirmeleri kolay değildi. Bu durum, kendilerine sadık köylüleri devlete karşı verdikleri savaşa dahil edebilen Fransız asillerinin içinde bulunduğu koşullarla tam bir tezat oluştur-

21 Hem Aydın hem de Saruhan'da yapılan arazi tahrirleri, tımar sahipleri için ayrılan bu hassa çiftliklerinin bazılarının ortadan kalkmakta olduğunu göstermektedir. bu topraklar ya bağımsız bir şekilde ya da idarenin emriyle satılıyor veya köylü işletmelerine dahil ediliyordu. M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, Londra, 1972, s. 74-75. Ömer Barkan, tımar sahiplerinin fetihler ve uzun seferler nedeniyle hassa çiftlikleriyle meşgul olamadıklarını, bu yüzden de onları başlarından attıklarını ileri sürüyor. Bkz. "Tımar", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1945, s. 305. İnalcık ise durumu daha ziyade tımar sahiplerinin daha önceden el koydukları köylü topraklarının el değiştirmesi olarak görmektedir. Hassa toprakları devletin gözetimi altında köylüye iade ediliyor ya da satılıyordu; bkz. "Çiftlik", *Encyclopedia of Islam*, c. II, Leiden, 1965, s. 33.

maktadır.[22] Buna ek olarak, köylülerle toprak sahipleri arasındaki ilişkilerde çatışma yaşandığında da sınıf mücadelesi örgütlemek güçtü. Aynı yerde veya komşu köylerde yaşadıkları için birbirini tanıyan köylüler, illa ki aynı toprak sahibine tabi değillerdi. Bir köyün ahalisi, farklı toprak sahiplerine bağlı olduğu için de karşısında ittifak kuracak doğrudan ve ortak bir düşman yoktu. Dolayısıyla, köylüler ile toprak sahiplerinin karşı karşıya geldiği vakaların çoğunda tek tek köylüler ile tek tek toprak sahipleri kapışıyordu.[23]

Seferler, toprak sahiplerinin kırsal hayata katılımını büyük ölçüde kısıtlıyordu. Tımar sahipleri, zamanlarının çoğunu seferlerde geçiriyorlardı. Osmanlı ordusu için sefer dönemi genelde Mart'ta başlayıp Ekim'de bitiyordu. Sefer kışa sarkarsa ya da askerler kışı evlerinden uzakta geçirirlerse, vergi toplama sistemi aksıyordu. Tımar sahibi, bir aracı tutup onun yardımından yararlanabilirdi. Ancak, genelde, seferleri uzayan tımar sahipleri örgütlenip, kendi aralarından bazılarını vergileri toplamaya yolluyorlardı. Harçlıkçı denen bu kişiler köylere vardıklarında, hem vergi defterlerine ulaşabilmek hem de vergi toplama işlemi için kadının kendileriyle işbirliği yapmasına ihtiyaç duyuyor, bunu kadıdan bekliyorlardı.[24] Sonuç olarak köylüler, bazen tımar sahibini bir ya da birkaç yıl boyunca hiç görmüyor, onun yerine aracılar, kadılar ya da vergi toplama göreviyle savaştan dönen sipahiler gibi başka görevlilerle muhatap olmak zorunda kalıyorlardı.

Tımar sahibinin hayatı boyunca sergilediği hareketliliği düşündüğümüzde bu sorun daha da ciddileşiyor. İkinci ve üçüncü bölümlerde de bahsedildiği gibi, patrimonyal sistemin en göze çarpan özelliklerinden biri, görevlilerin padişahın ailesine hem sadık hem de bağımlı kalmasını sağlamaya çalışmasıdır. Sadakatin sürmesini sağlamanın yollarından biri görevlilerin dönüşümlü olarak iş başına getirilmesi usulüydü. Bu usul, tımarlı sipahi için

22 Kendi bölgelerindeki özgürlükleri korumak amacıyla savaşmak için, himayesi altındaki kişilerden destek gören Dük de Montmorency örneği bu kaideye ilginç bir istisnadır. Dük de Montmorency görece büyük bir toprak sahibiydi ve arazileri, topraklarının sınırları belirli olan daha küçük toprak sahiplerininkilerin çoğundan daha dağınıktı. Bkz. Roland Mousnier, *Peasant Uprisings in Seventeenth Century: France, Russia, and China*, New York, 1970, s. 42.

23 Kadı sicillerinde bu tür davalara sık sık rastlanmaktadır. Örneğin, bir köylü kadını kendisine ağabeyinden miras kalan meyve bahçesini tımar sahibinin kullanmasını engellemek için mahkemeye başvurmuştur; tımar sahipleri vergilerini ödeyemeyen köylülerin peşini bırakmıyorlardı.

24 Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. I, Cambridge, 1976, s. 127; Gilles Veinstein, "L'hivernage en campagne: Talon d'achille du système militaire Ottoman classique", *Studia Islamica*, 58 (1983), 109-48.

istikrarsız bir hayat, bir bölgede kök salamama ve küçük tımar sahipleri için de, muhtemelen, tımarsız kaldıkları süre boyunca sefalet ve sıkıntı anlamına geliyordu. Durum köylüler açısından da pek parlak değildi.

Hâkimiyet sistemine göre, tımar sahibi, bir askeri görevli olarak geçirdiği meslek yaşamı boyunca aynı toprakta yaşamıyordu. Toprak sahibi, tımarın mutasarrıfı olarak, kendisine tahsis edilen araziyi geçici bir süre için kullanabiliyor, başta ölüm ve feragat usulü olmak üzere çeşitli sebeplerle yerini bir başkasına bırakıyordu.[25] Dolayısıyla, taşrada güçlü himaye ilişkilerinin gelişmesine ket vuran hareketliliği anlayabilmek için iki temel soru sormamız gerekiyor: Sipahi ölünce tımara ne oluyordu? Tımar sahibinin ömrü boyunca neler oluyordu?

Tımar sisteminde toprak miras yoluyla babadan oğula mı geçiyordu? Bir başka deyişle, sipahi ölünce oğlu o birimin kullanımını doğrudan kendi üstüne mi alıyordu? Veraset konusu, Osmanlı toprak tasarrufu sistemi üzerine çalışan uzmanların çoğunun kafasını kurcalamıştır.[26] Elbette Osmanlı hâkimiyet sistemi bir kez kurulduktan sonra, sistem üzerine çeşitlemeler üretilmiş, sistem koşullara göre uyarlanmıştır. Bu süreçte pek çok şey, pazarlık eden iki tarafın, yani, devlet ile feragat usulü uyarınca topraklarından uzaklaştırılmaya razı olmayan eski hanedanların ne kadar güçlü olduklarına bağlıydı. Dolayısıyla, daimi tımarlar Osmanlı devletinin iktidarını sağlamlaştırmasından önce yerleşik olan, görece güçlü toprak sahibi elitlerin elinde kaldı.[27] Bundan sonra da veraset, devlet için önemli sayılan kimselere özel fırsatlar sağlamak için başvurulan bir strateji haline geldi.

25 Tımar tahsisi, iki ayrı nedenle boş kalmış tımarların dağıtılmasıyla yapılıyordu: sipahinin ölümü dolayısıyla boşalan tımarların kayıtlı olduğu bir liste ile sipahinin, dönüşümlü görevlendirme usulünce başka bir bölgeye ya da sistem dışına kaydırılması nedeniyle boşalan tımarların yazılı olduğu ikinci bir liste vardı. İlk liste, askerlikten kaçtıkları ya da emekli oldukları için tımarlarını yitiren tüm sipahileri de kapsıyordu.

26 İnalcık ile Filipovic toprak tasarrufu sistemindeki norm dışı örneklerden istisnalar olarak bahsetmektedirler; bkz. İnalcık, *The Ottoman Empire,* s. 115; Nedim Filipovic, "Bosna-Hersek'te Tımar Sisteminin İnkişafında Bazı Hususiyetler", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 15 *1953-54*, 168. Irène Beldiceanu da I. Murad'ın padişahlığı sırasında (1362-89) tımarların babadan oğula intikal etmesinin merkez tarafından kabul edildiğini, ancak yalnızca kaideyi bozmayan istisnalar olarak kabul gördüğünü ileri sürmüştür; bkz. Beldiceanu-Steinherr, "Loi sur la transmission du timar (1536)", *Turcica,* II (1979), 78-102.

27 Beldiceanu-Steinherr, Osmanlı İmparatorluğu'nda, babadan oğula intikal eden tımarların, daha devletin Anadolu'da ilk kurulduğu zamandan itibaren var olduğunu öne sürüyor. Bunun, Anadolu'da kökü imparatorluk öncesi döneme dayanan ailelerin topraklarını süresiz olarak ellerinde tutabilmelerinin bir sonucu olduğunu söylüyor. Bu tez, ancak pazarlıkta daha başarılı olan bir iki köklü ve güçlü Anadolulu aile

Tımar sahibi, kurallara göre toprağın gerçek sahibi olmadığı ve herhangi bir bölgede kök salmaması gerektiği için, teorik olarak oğulun babasının tımarını miras alamadığını varsaymalıyız. Görünen o ki genel kural, ölen tımar sahibinin statüsünün oğluna miras kalmasıydı; ancak toprağı oğluna doğrudan geçmiyordu. Oğula babasınınkinden daha küçük bir toprak tahsis ediliyor ve bu toprak aynı bölgede olmayabiliyordu. Aydın yöresinin tayin defterleri, "öz oğul"un, babasının ölümünden sonra kan bağını kanıtlayabilmesi koşuluyla tımar sahibi olabildiğini göstermektedir.[28] Batı Anadolu'daki babadan oğula miras kalan topraklar incelendiğinde, tımar sahiplerinin oğullarına genelde başka bölgelerden tımar tahsis edildiği ve bu uygulamanın 17. yüzyılda daha da yaygınlaştığı görülecektir. Aydın sancağında, 1563-64 yılında, babaları tımar sahibi olan ve kendilerine toprak tahsis edilen 30 kişiden 12'sinin tımarı babalarınınkiyle aynı bölgedeydi. Geri kalanlara Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki tımarlar verilmişti. 1654-55 yılında, 51 oğulun 50'sine babalarınınkinden farklı bir sancakta tımarlar verilmiş, bu kişiler Anadolu'nun dört bir yanına dağıtılmıştır.[29] Ben de, Howard'ın kullandığı verileri kullanarak ve bunlara Sarıhan sancağından veriler ekleyerek yaptığım araştırmalarımda 16. yüzyılın ikinci yarısı için benzer bir sonuca ulaştım. 1572-82 arasındaki dönemde, tımarların yüzde 31'i yeni tımarlar olarak belli bir havuzun içinden dağıtılmıştı. Bunların yüzde 59'u tımar sahiplerinin oğullarına verilmişti. Tımar elde eden oğulların yalnızca yüzde 12,5'ine babalarının tımarı tahsis edilmiş, yüzde 68,75'ine ise başka tımarlar verilmişti. Başka yerlerden yapılan bu tahsisatın yüzde 82'si babanın ikamet ettiği sancağın sınırları dışındaydı. Tımar intikalinin koşulları, IV. Murad'ın devleti merkezileştirmesinden

söz konusu olduğunda akla yakın geliyor ve Karaman, Germiyan, Canik ve İçel sancaklarıyla sınırlı kalıyor. Üstelik dönüşümlü görevlendirme ve tımar sahiplerine kendi aralarında hareket ettirme politikasına daha fazla önem veren II. Mehmed'in (1451-81) güçlü yönetimi sırasında bu aileler konumlarını yitirmişlerdir; Beldiceanu-Steinherr, "Loi sur la transmission du tımar", s. 89-90.

28 Howard'ın sağladığı verilere göre, Aydın'da bu tür vakaların sayısı pek fazla değildir. 1563-64 yıllarında, tüm tımar sözleşmelerinin yüzde 29'u ve yeni tahsisatın yüzde 64'ü tımar sahiplerinin çocuklarına yapılmıştı. Howard 1588-89 yılları için yalnızca yeni tahsis edilen tımarlarla ilgili veri bulabilmiş. Bunlar içinde oğullara tahsis edilenlerin oranı sadece yüzde 19'du. Yapılan toptan sözleşmeler, dönüşümlülük usulüne göre sırası gelen sipahileri, daha iyi tımarlar verilenleri, taşra yönetiminin merkezinde hizmet edenlere yapılan tahsisatı ve vefat eden tımar sahiplerinin oğullarını içermekteydi. Veriler için bkz. Douglas Howard, "The Ottoman Tımar System and Its Transformation, 1563-1656", doktora tezi, Indiana University, 1987, s. 167-73.

29 *Age.*

sonra çok değiştiyse de oğullara toprak tahsisinde geçerli olan örüntü, ikinci dönemde de (1654-55) geçerliliğini korudu.[30]

Denetimleri altındaki tımarlar görece küçük olan genç sipahiler, ömürleri boyunca bu toprak üstünde, görece istikarlı bir görev süresi geçirerek yaşayacaklarını varsayıyorlardı. Savaşlarda dövüşecek, dönüşümlü görevlendirme sistemine dahil olacak ve giderek daha büyük tımarlar elde ederek, belki bir gün babasınınkine denk bir tahsisat alacaktı. Savaşlarda kahramanlık göstereceğini ve başarılı bir askeri kariyeri takip edeceğini varsayarak, kendisine tahsis edilen ve boyutları giderek büyüyen tımarlar, dönüşümlü olarak görevlendirilen devlet görevlileri için ayrılmış ikinci bir tımar havuzundan veriliyordu. Osmanlı tarihçilerinin çoğu tımar sahibinin yerinin üç yılda bir değiştirilmesinin devlet için son derece avantajlı olduğu konusunda hemfikirler.[31] Bu sisteme göre, bir sipahinin tımarı elde etmesinden en fazla üç yıl sonra münavebeye tabi olması gerekiyordu.[32] Bu sisteme göre her tımar sahibi belli bir süre boyunca topraktaki haklarından vazgeçmek, elinde tımar bulundurmamak zorundaydı. Bir tımar sahibi en fazla yedi yıl boyunca tahsisattan yoksun kalabilirdi. Zira, kurallara göre, tımar sahipleri yedi yıldan sonra reaya statüsüne düşüp tüm imtiyazlarını yitirirlerdi. 1572, 1576 ve 1582 yıllarından seçilen üç grup içindeki görevlilerin ortalama yüzde 45'i münavebe sistemince tımarlarından uzaklaştırılmışlardı. İkinci dönemde ise, artık kişilerin tımarlarından feragat etmesi değil de tımarı olmayan aç gözlü sipahilerin toprak sahibi rakiplerinin görevlerini kötüye kullandıklarını iddia ederek onları yerlerinden etmeye çalışması söz konusu olduğu için dönüşümlü tahsisat uygulamasının etkinliğinin azaldığı söylenebilir. Dolayısıyla, dönüşümlülük takvimi birkaç ay ile beş yılın üstünde bir zaman dilimi arasında değişebiliyordu.[33]

30 BBA, 37, 46, 59, 676, 681 ve 685 no'lu Ruznomçe defterleri.

31 Beldiceanu-Steinherr, "Loi sur la transmission du tımar", s. 83-83; N. Beldiceanu, *Le tımar dans l'état ottoman*, s. 66-67. Bu bilgiyi, el değiştirme belgelerinden elde ediyorlar. Yoksa kanunda belirtilmemiş gibi görünüyor. Hem Beldiceanu hem de Beldiceanu-Steinherr, artıkürününe üç yıl boyunca el konan bir tımarın tahsisinin, bu sürenin dolmasından herhangi bir zaman sonra yenilenebildiğini ileri sürüyorlar.

32 Bu, ya yönetimin kararıyla ya da kişinin arzusuyla gerçekleşiyordu. Dönüşümlü görevlendirme sisteminde kullanılan yazışmalarda, "azl" ve "feragat" kelimeleri kullanılarak bu iki seçenek arasında ayrım yapılmıştır. Resmi tahrir kâtipleri bu kelimeleri kullanırlarken olağan bir süreçten bahsediyorlardı; bkz. Howard, "The Ottoman Tımar System", s. 86.

33 BBA, 37, 46, 59, 676, 681, 685 nolu Ruznamçe Defterleri. Howard ("The Ottoman Tımor System", s. 175) dönüşümlü görevlendirmenin 16. yüzyılın ikinci yarısında ortalama 32 ayda bir yapıldığını hesaplamıştır. Howard ayrıca 17. yüzyılın başlarında ve ortalarında görev süresinin büyük bir artışla on yıla yükseldiğini ileri sürmektedir.

Önceki bölümdeki temalardan birine geri dönerek, parasal krizin, köylülerle tımar sahiplerinin ilişkilerini daha da kopardığını söyleyebiliriz. Her iki grup da imparatorlukta yaşanan parasal ve enflasyona bağlı dönüşümlerin yarattığı kaygan zeminden zarar görüyordu. Tımar sahiplerinin mali ve idari otoritelerin, işlerini her zamanki gibi yürütmelerini engelleyecek derecede azaldı. Otoritelerini yitirmelerinin nedeni, köylülerin topraklarından kaçması ve bölgelerinden uzun süre uzak kalmalarına yol açan seferlerin giderek sıklaşmasıydı. Mahkemede görülen bazı davalar, bu otorite eksikliğini doğrulamaktadır: Himayesi altındaki kişileri kendisine itaat ettirmekte zorlanan tımar sahipleri mahkemeye başvurmaktaydılar.[34] 1648 tarihli bir hüküm, tımar sahibinin otoritesini yitirdiğinden bahsetmektedir; köylüler toprak sahibine artık saygı göstermiyorlardı; vergileri hâlâ ödüyorlardı ama toprak sahibinin köylerde bulunduğu süreyi kısıtlamaya çalışıyorlar ya da onun adına iş yapma konusunda katı davranıyorlardı.[35] Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda geleneksel uygulamaların sürekliliği himaye ilişkilerinin önemli bir bileşeni idiyse de, 17. yüzyılın ilk yarısında, tarafların bir arada yaşadığı kısacık zamanlarda, gruplar birbirleriyle karşı karşıya geliyor ve onları uzlaştıracak bir hakeme ciddi bir ihtiyaç duyuluyordu.

Özet olarak, Klasik Çağ'da birbirinden nispeten uzak olan köylü ile toprak sahibi, 16. yüzyılın ortalarına gelindiğinde tamamen kopmuşlardı. Münavebe usulünün çeşitli uygulamaları ve elitlerin sıkıntıda olması gibi nedenler yüzünden, özellikle 17. yüzyılın ilk yarısında, köylü ile toprak sahibi arasındaki karşılıklı ilişki giderek parçalandı. Görev yeri sık sık değişen, uzun süre savaşta kalan ve taşra idaresinin bir mensubu olarak geçimi için köylülerle diğer görevlilere bağımlı olan tımar sahibinin konumu pek sağlam değildi. Ekonomik krizin ağırlığı altında ezilen ve bağlı olduğu toprak sahibi sık sık yer değiştiren köylünün konumu da hassastı. Topraktaki tasarruf hakları kendisine miras yoluyla intikal eden köylü, toprak sahibini pek sık görmüyordu ve bu himaye ilişkisinin mekân ve zaman boyutları, oluşan etkileşimin de gerilim yüklü olmasına yol açıyordu.

Yerel Aracılık Bağları: Mültezimler ve Diğer Görevliler

Karşılaştırılabilir maddi veriler olmadığından, köylülerin ne kadar sömürüldüğünü kesin olarak saptamak ve bunu başka toprak rejimlerindeki

34 Manisa kadı sicilleri, 11, 102, 104 no'lu defterler. 11 No'lu defterdeki 5 ve 6 no'lu belgeler vergi ve araziyle ilgili anlaşmazlıklara iyi birer örnek teşkil ediyor.

35 Suraiya Faroqhi, "Political Activity Among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation (1570-1650)", *Journal of the Economic and the Social History of the Orient*, 35 (1992), 26-27.

değerlerle karşılaştırmak mümkün değil. Bu yüzden, bu kısımda öne sürülecek tezler, daha ziyade, bağlantı ve bağların nitelikleri ile bunların zaafları üzerinde yoğunlaşarak, kriz halinde yapısal zayıflıklarının nasıl daha da belirginleştiğini gösterecektir.

Osmanlı İmparatorluğu üzerine çalışan uzmanlar, köylülerin beylerbeyleri, askeri yetkililer, mültezimler ve kadılar gibi görevliler tarafından hangi biçimlerde suiistimal edildiğini araştırmak için 1550-1650 yıllarına ait fermanları tekrar tekrar kullanmışlardır.[36] Ancak hiç kimse daha önemli bir nokta olan, bu suiistimallerin genelde bir himaye zincirinden geçerek köylüye ulaştığı, bu zincirdeki bağlantıların eziyetini köylülerin çektiği, dolayısıyla da himaye ilişkilerini güçlendirmekten ziyade zayıflattığı saptamasını yapmamıştır. Köylüler bu bağımlılık zincirlerini kırmak için sık sık mahkemeye başvuruyorlardı. Bu yüzden, hami ile himaye edilen arasındaki ikili ilişkiye nüfuz edebilen diğer görevlilerin sayısının ve taleplerinin, en az ilişkinin kendisinin zayıflığı kadar önemli olduğunu ileri sürüyorum. Vergi toplayan diğer kişiler, mültezimler, sancakbeyleri ya da tımar sahiplerinin, haklarını simsarlık tarzı bir anlaşma ile devrettikleri aracılar, toprak sahibi ile köylü arasındaki ilişkiyi daha da zayıflatıyordu. Bunların ayrıca köylülerin daha fazla sömürülmesinde de payı vardı.

Sömürüye dayalı bu himaye ilişkileri zincirini, en güzel bir aşk hikâyesinde görebiliyoruz. 1650 yılında, öfkeli bir babanın Manisa mahkemesinde dile getirdiği şikâyetler, pek çok köylünün sıkıntısını çektiği bir vergi toplama zincirinin gün ışığına çıkmasına neden oldu. Baba, bir grup eşkıyanın kızını ormanda yakalayıp onunla arkadaşlık ettiğinden yakınıyordu. Bunlardan Ali b. Beşir diye biri özellikle hedef alınıyordu. Ali ise kıza âşık, işe yaramaz eşkıyanın teki olduğu gibi, aynı zamanda, en tepesinde Saruhan mütesellimi Abdülkadir Ağa b. Abdülkerim'in bulunduğu bir vergi toplama zincirinin en alttaki aracısıydı. Abdülkadir Ağa, Manisa âyânından Ahmet Ağa'yı aracısı yapmış, o da kendisi adına işi yapması için ünlü bir yerel eşkıya olan Ali b. Beşir'le anlaşmıştı.[37] Vergi toplama işi daha eziyetli hale geldikçe gelirlerin toplanması işinin eşkıyalara devredilmesine daha çok başvuruluyordu. Zincirlerin halkaları birbirine eklendikçe, farklı düzeylerden pek çok görevli (mütesellim, mübaşir, emin, âmil), köylülerin muhatap olduğu ya da mahkemede yüz yüze geldiği aracılar tutuyorlardı.

36 İnalcık, "Adaletnameler"; Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul, 1965; Akdağ, *Celali İsyanları*, Ankara, 1963; a.y., *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Ankara, 1975; Faroqhi, "Political Activity".

37 Manisa kadı sicilleri (22 Zilhicce 1061) [6 Aralık 1651], Defter no. 102, dava no. 45.

Sancakbeyleri ile beylerbeyleri gibi üst düzey görevlilerin sıradan vergileri toplamak için başkalarını tutmalarına rağmen kapıhalkları ile beraber kolaylıkla köyleri basıp daha başka vergiler talep edebilmeleri, köylülerin sırtına daha başka yükler bindirebilmeleri ilginç.[38] Aracıların sayısı ne kadar çok olursa köylülerin dolandırılması ihtimali o oranda artıyordu.

İltizam, hem devletle köylüler hem de üst düzey bölgesel görevliler ile köylüler arasındaki ilişkide görülen bir ara vergi toplama biçimiydi. Toprakta özel mülkiyetin olduğu sistemler ile gelir kaynağının belli bir sözleşmeyle kişinin tasarrufuna verildiği usuller arasında yer alan bu rejim, köylü, mültezim ve devlet arasında farklı birtakım ilişkileri gerektiriyordu. İltizamın gelişim süreci boyunca, aracılık sözleşmelerinin devlet görevlerinin ihtiyaçlarına göre dağıtıldığı, denetlendiği ve sona erdirildiği, güçlü bir devlet açısından kârlı olan düzenlemeler hep varlığını korudu. Devletin bir sonraki yüzyılda güç kaybetmesiyle iltizamlar malikâne niteliğine büründü. Aslında hem tımar sahibi hem de mültezim, devletin ya da devlet görevlilerinin aracılarıydılar. Ancak köylünün emeğindeki çıkarları farklıydı. Mültezimler, vergi toplama imtiyazı karşılığında devlete önceden para ödüyorlardı ve bu parayı kısa zamanda çıkarmaya, hatta fazlasını kazanmaya şartlanmışlardı. Tımar sahibinin sömürüsü, askeri ve idari görevleri nedeniyle üretim sürecinin dışında kalmasından kaynaklanırken, mültezimin sömürüsü, çıkarının köylülerin emeğinin ürünlerine dayanmasından kaynaklanıyordu. Mültezimler, Batı Avrupa'da görülen, topraklarında ikamet etmeyen geleneksel toprak sahibi sınıfa çok daha benziyordu.

İltizam, 1527'de ekilebilir toprakların en verimli yüzde 35'ini oluşturan havass-ı hümayunun gelirlerini toplamak amacıyla, daha imparatorluğun erken döneminde uygulanmaya başlamıştı.[39] Gelirler, ya maaşlı memurlar (emin ya da kethüda) ya da mültezimler tarafından toplanıyordu. İltizam, devletin gelir kaynaklarının, belli arazi parçalarının vergilerini tahsil etme hakkı karşılığında, devlete belirli bir miktar para ödemeyi teklif eden özel kişilere satılmasından ibaretti; sistem fiyat teklifleri üzerinden işliyor, devlet topraktaki haklarını bir ila üç yıllığına satıyordu. Mehmet Genç, Ömer Lütfi Barkan'ın 1527-28 bütçesine ilişkin sunduğu verileri kullanarak hazineye giren gelirlerin yaklaşık yarısının iltizamdan geldiğini ileri sürmüştür.[40]

38 İnalcık, "Adaletnameler", s. 83-84.

39 Abdul Rahman Abdul Rahim ve Yuzo Nagata, "The Iltizam System in Egypt and Turkey: A Comparative Study", *Journal of Asian and African Studies*, 14 (1977), 179-180.

40 Mehmed Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi", Osman Okyar ed., *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar* içinde, Ankara, 1975, s. 234.

İltizam, devlet için nispeten istikrarlı ve hemen erişilebilen bir gelir kaynağı olarak, 16. yüzyıl boyunca giderek önem kazandı ve hazine ona bağımlı hale geldi. Ne var ki, mültezimlerin kırsal nüfusa hiçbir faydaları yoktu. İltizamlar, başlangıçta bir ya da iki yıllığına veriliyordu. Yuzo Nagata'ya göre, devlet, bu tür kısa vadeli sözleşmelerin toprak sistemine verdiği zararı fark edince sözleşme süresini üç yıla çıkarmaya çalışmıştı.[41] Bu, aynı zamanda, gelirleri arttırmaya yönelik bir manevra da olabilir. Her hâlükârda, bu sistemin köylülerin üzerindeki etkileri inkâr edilemez. Köylünün çektikleri, mültezimin yaptığı haksızlıkları ortadan kaldırmaya çalışan çok sayıda padişah fermanında belgelenmiştir: İnalcık bu mültezimlerin suiistimallerini belgeliyor ve iltizam yönteminin tüm devlet mevkilerine yayıldığını, bütçe açık vermeye başladıktan sonra da hızla yaygınlaştığını öne sürüyor. Atama sürecinin tüm kademelerinde rüşvet alınıp verilmesi de tüm bunlara tuz biber ekiyordu.[42]

Devletle sınırlı kalmayan iltizam, kırsal ilişkilerin tüm katmanlarına nüfuz etti. Beylerbeyleri, sancakbeyleri ve kendisine toprak tahsil edilmiş diğer yerel görevliler, hatta bazen tımar sahipleri ahaliden gelirlerini toplamak için mültezimlere bağımlı hale geldiler. Bu da bizi, kırsal kesimdeki suiistimal vakalarının çoğunun, köylülerle çeşitli düzeylerdeki aracılar arasındaki ilişkide yoğunlaştığına dair, daha önce de bahsettiğimiz bir teze götürüyor. Köylülerin geçiminin bu talepler yüzünden ciddi bir tehdide maruz kaldığı su götürmez. Ben de bu aracıların, köylerde daha iyi tanınan simalar olarak, köylülerle tımar sahipleri arasındaki bağları daha da zayıflattıkları düşüncesindeyim.

Mahkeme: Sık Başvurulan Bir Numara mı, Ateşten Gömlek mi?

"Reaya, kesinlikle ortaçağ Avrupa'sının serflerinden çok daha iyi durumdaydı; esas fark, Osmanlı köylüsünün, merkezileşmiş bir devletin ve onun bağımsız yargı sisteminin koruması altında yaşıyor olmasında yatıyordu."[43] Kırsal kesimdeki hukuki ilişkileri resmeden bu görüş doğrudur ve şüphesiz herkesin malumudur; ancak mahkemelerle köylüler arasındaki ilişkilerin dinamikleri tam olarak incelenmiş değildir. Tepeden bakıldığında, mahkeme kurumu denetimin taşrayı kapsayacak şekilde yaygınlaşmasının bir parçasıydı. 17. yüzyılın son çeyreğine kadar devam eden süreç-

41 Abdul Rahman ve Nagata, "The İltizam System", s. 181.

42 Halil İnalcık, "The Ottoman Decline and Its Effect upon the Reaya", H. Birnbaum ve S. Vryonis ed., *Aspects of the Balkans, Continuity and Change, Contributions to the International Balkan Conference UCLA, 1969* içinde, Lahey, 1972, s. 341-42.

43 İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 112.

te yeni kazalarda da mahkemeler kuruldu. Aşağıdan yukarı bakıldığında, mahkemeler, imparatorlukta ve genel olarak İslam toplumlarında süregiden önemli bir arzuhal geleneğini sürdürüyorlardı. Bu kuruma mensup kişiler açısından ise çelişkilerle dolu görünüyordu.

Hem mahkeme kurumu hem de kadılar, köylülerin kırsal kesimdeki gruplarla ittifak kurma becerilerini olumsuz etkilediler. Osmanlı topraklarının dört bir tarafına yayılmış olan mahkeme sistemi, yerel koşullar konusunda devletle doğrudan iletişime geçmenin, ya da devlete doğrudan şikâyette bulunmanın başlıca alternatifiydi. Osmanlı köylüleri vergileri toplayan yerel hamilere duyulan öfkenin yönünü saptıran ve Osmanlı devleti için emniyet sübabı işlevi gören mahkemelere sık sık başvuruyorlardı. Hem köylüler hem de kırsal toplumdaki göçebeler, rızklarına göz diken ve imtiyazlarını ellerinden almaya çalışanlara karşı mahkemelerden yararlandılar. Mahkeme, özellikle köylü için kendisi ile timar sahibi arasında hakemlik yapacak başlıca kurumdu. Aynı zamanda, toprak sahibi ile köylü arasındaki bağı zayıflatıyor, muhtemel ittifak girişimlerine ket vuruyordu.

Kadıların icraatları hem devlete bağımlı oluşları hem de içinde bulundukları kırsal ilişki ağları göz önünde bulundurularak incelenmelidir. Devlet, mahkemeleri bir taraftan iki toplumsal sınıf üzerindeki denetimini sürdürmek için kullanıyor, ancak aynı zamanda kadıların kendilerini de denetim altında tutuyordu. Mahkeme görevlilerinin dönüşümlü olarak atanması ve devlete bağımlı olmaları, merkezi yönetime sadık kalmalarını sağladığı gibi, köylü-kadı ittifakları bakımından da caydırıcı oluyordu. Dönüşümlü atama sistemine tabi olmak, kadılar için her birkaç yılda bir konumlarını yeni baştan kurmak demekti. Bu hareketliliğin kadılar üzerinde yarattığı baskı çeşitli suiistimaller ve rüşvet alıp vermelerin ardındaki neden olmalı. Ne kadıların bağımlı oluşu, ne de suiistimallerin devam etmesi kurumun halkın gözündeki meşrutiyetini azaltmadı. Bazı mensuplarının bireysel ihlallerine rağmen, bu mahkemeler işlevleriyle Osmanlı kırsal kesiminin istikrarlı birkaç kurumundan biri olmayı sürdürdü. Kadının konumunu hem himaye ilişkilerinin seyrettiği mikro düzeyde, hem de kırsal toplumun yapısının yer aldığı daha makro düzeyde ele almayı öneriyorum.

Askeri-idari emir komuta zincirine paralel olarak, kaza merkezinde devlet adına kanunları uygulayan, en son halkası kadı olan bir adli-idari zincir vardı. Kadılar, bir kaza ve civardaki tüm köylerin davalarına bakmaları nedeniyle kırsal hayata etkin bir biçimde katıldıkları için, hem devlet hem de yerli ahali açısından önemli hale geldiler. Fermanların çoğu hem beylerbeyleri ya da sancakbeylerine, hem de devletin hukuki temsilcisi ol-

ması nedeniyle, kadılara gönderiliyordu.[44] Kadı taşrada, köylüler arasındaki anlaşmazlıklarda uzlaştırıcı rol oynuyor, köylüler ile tımar sahipleri ya da başka birtakım görevliler ve aracılar arasında hakemlik yapıyordu. Kadı, başkente kadar gidip, divan-ı hümayun'dan kendini dinlemesini isteyemeyen köylü için başvurulabilecek en yakın ve en güvenilir kapıydı.[45] Mahkemeler, kırsal kesimde haksızlıkları gidermeye yarayan en önemli mekanizmaydı. Kadılar, meseleleri mahkemede çözmeye veya gerekli dilekçeleri yazarak devlet ile halk arasında arabuluculuk yapmaya yetkiliydiler. Kadı, tımar sahibini ya da başka yerel görevlilerin suiistimallerine ilişkin meselelerde çoğunlukla görevlilerin aleyhinde hareket ediyordu. Aynı şekilde köylülerin direnişi ile karşılaşan tımar sahipleri ya da başka devlet görevlileri kadıya başvuruyorlardı.[46] Her ne kadar yerel devlet görevlileri mahkemeye bel bağlıyorduysalar da tımar sahibi ile kadı, idari iktidar ve imtiyazlar için birbirleriyle rekabet ediyor, birbirlerinin sahasına müdahale etmeye çalışıyorlardı. Mahkemelerde görülen davaların sadece sayısına bakarak, köylünün mahkemeyi, toprak tasarrufu sisteminin keyfiliklerinden korunmak için sığınabileceği başlıca kapı olarak algıladığını görüyoruz. Davasının görülmesi için kişinin mahkemeye belli bir ücret ödemesi gerektiği düşünülürse, mahkemeyi kullanan köylülerin sayısı çarpıcıdır. Belli ki köylüler, kazaya yolculuk yapmaya ya da mahkeme ücretini ödemeye değeceğini düşünüyorlardı.[47]

Mahkeme, kolektif eylem açısından önemliydi. Mahkemenin geleneksel himaye ilişkileri dışında, yarı-bağımsız bir kurum olarak varlığı, köylüleri bu kurumu kırsal eylem için alternatif bir yapı olarak görmeye itti. Kadı, en azından görünürde, toprak sahibi elitten ve devletten özerk kaldığı sürece, arabuluculuk yapma, toplumsal ve kolektif gerilimleri hafifletme

44 Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615: A Study of the Firman According to the Mühimme Defteri*, Oxford, 1960, s. 19.

45 Faroqhi, "Political Activity"de (s. 2) kadıya başvurmanın dışında şikâyette bulunmak için yerine getirilebilecek işlemleri açıklıyor. Köylüler kendileri adına Bâb-ı Âli'ye gidip şikâyetlerini aktaracak bir temsilci tutuyorlardı. Faroqhi, bu yönteme ne sıklıkta başvurulduğu konusunda bir fikir vermiyor.

46 Kadı sicillerinde en sık rastlanan davalar, miras kavgalarıyla ilgili olanlardır. Onların hemen ardından hem köylülerin hem de çeşitli görevlilerin, özellikle de tımar sahiplerinin şikâyetleri sonucu görülen vergi davaları geliyor. Tımar sahiplerinin açtığı davalar toplam davaların yüzde 14'ünü oluşturuyor.

47 Bunu kolaylıkla söyleyebiliyoruz ama mahkemeye gitmeyi tercih eden her köylüye karşılık kaç köylünün gitmemeyi tercih ettiğine dair elimizde hiçbir ipucu yok. Yine de Manisa kadı sicilleri, mahkemeye gelen davaların sayısı ve türleri konusunda genel bir fikir veriyor.

rolünü oynamayı sürdürebilirdi.[48] Bu yarı özerk kurumun varlığı kolektif eyleme varabilecek gerilimleri yumuşatıyordu.

Bu sav, karşılaştırmalı bir perspektif kullanılarak desteklenebilir. Örneğin, yargıcın yerel derebeyi tarafından atandığı Fransa'da sistem, köylüye bağımsız bir şikâyet kanalı tanımıyordu. Buna paralel olarak, şikâyetlerin aktarılabileceği kanalların kısıtlı olması nedeniyle, köylülerin elinde haksızlıkların telafi edilebileceği tek bir kanal olduğu için (o da, köylülerin aleyhine davranıyordu), sistem, istemeyerek de olsa, kolektif eylemi teşvik ediyordu. Yapısallaşmış eşitsizliğin kemikleşmiş ve sabit doğası, adalet kanallarına erişimi kısıtlanmış kimselerde dinamik bir tepki doğurdu. Osmanlı örneğinde, haksızlıkların giderilmesi için sistemin içinde alternatif yolların görülmesi, insanları eylemden caydırmış olmalı.

Toprak sahibi ile köylü arasında, ara bir örgüt olarak mahkemenin varlığı, kolektif eylemleri azaltırken bireysel eylemleri çok büyük ölçüde arttırdı. Alibeyli köyünden İbrahim'in hikâyesinin de gösterdiği gibi, köylüler kendi meselelerine sahip çıkıyor ve bazen, taşradaki adli hiyerarşinin mensuplarıyla görüşmek için uzun mesafeler kat ediyorlardı. Manisa kadı sicillerinde rastlanan çeşitli davalar bu noktaları doğrulamaktadır; mahkemeye getirilen meseleler, ya köylülerin kendi aralarındaki ya da köylülerle yerel görevliler arasındaki sürtüşmelerle ilgili bireysel şikâyetlere dayanıyordu. Pek az davada iki ya da üçten fazla köylü bir arada hareket ediyordu. Daha çok sayıda köylünün işin içinde olduğu durumların çoğunda da aynı yöreden çiftçileri mahkemeye çağırarak bir muhassılın suiistimalde bulunup bulunmadığını anlamak isteyen kadının ricası söz konusuydu. İncelediğimiz davaların pek azında, ilk önce davacı tarafından suçlanıp davalı konumuna düşmeksizin kendi köyleri içinde ya da başka köylerle işbirliği yapan köylülere rastlıyoruz. Köylülerin davalı durumunda olduğu vakaların çoğu, bir muhassılın üründen kendi payına düşeni talep ettiği ve bir topluluğu ya da topluluğun bir kısmını vergiyi ödememekle suçladığı vergi davalarıydı.

Kadı sicilleri, köylülerin mahkemeye büyük bir güven duyduğunu gösterirken, bazı başka belgeler, özellikle padişah emirleri kadıyı son derece olumsuz biri olarak resmetmektedir. Bu emirlerde küçük kasaba kadısı, vergi toplama görevlerini kötüye kullanan, ahlaksız tüccarlarla ve eşkıyalarla işbirliği yapan, haris ve aşağılık bir kişi olarak tasvir edilmektedir.[49] Bu farklı kaynaklar arasındaki çelişkiyi nasıl anlamlandırabiliriz? Osman-

48 Akdağ, *Celali İsyanları*, s. 117.

49 İnalcık, "Adaletnameler", s. 75-78; Faroqhi, "Political Activity", s. 17-19.

lı'daki kırsal ilişkiler bilmecesini henüz çözmeye başlamadık bile, ama yine de mahkeme kurumunun düzenliliği ve istikrarlılığı ile kurumun mensuplarının istikrarsızlığı ve kaprisleri arasında bir ayrım yapmalıyız. Bunlardan ilki, bir himaye düzeninin işlemesini sağlıyor, ikincisi ise himayenin kişisel değil, kurumsal olarak sürmesini güvence altına alıyordu. Nitekim köylülerle yerel adli görevliler arasında kırsal ittifaklar gerçekleşmedi.

Devletin gözetimi altında çalışmaları ve dönüşümlü olarak atanmaları, kadıların mesleki performanslarının değişken ve düzensiz oluşunun ardında yatan nedenlerdi. 16. yüzyılın ortasından sonra, atanmak isteyen kadıların ve kadı naiplerinin sayısında büyük bir artış yaşandı. Bunun sonucunda da feragat uygulaması kadılar düzeyinde de iyice yerleşti. İnalcık, tımar sahiplerinin tabi olduğu sisteme çok benzer bir dönüşümlü bir atama sisteminden bahsetmektedir: "olabildiğince çok adaya iş bulmaya yönelik bürokratik kaygının yanı sıra birtakım siyasi kaygılar da hükümetin tasarruf süresini daha kısa tutmaya karar vermesinde etkili oldu. Her halükârda, yerel bağlantılar kurup cemaatle bütünleşirler korkusuyla hükümetin temsilcilerinin taşrada bir mevkiyi çok uzun süre işgal etmesine izin vermemek, Osmanlı patrimonyal sisteminde bir tür 'anayasal' ilkeydi."[50] Adaylar çok fazla, mevkiler ise çok azdı; üstelik, daha pek çok kişinin, özellikle kadılığa giden yolda yer alan medreseleri ağzına kadar dolduran köylü kökenli genç erkeklerin kurumun dışında kalma tehlikesi vardı.[51] Dinsel eğitimin sağlayacağı olanaklar, kırsal kökenli pek çok erkeği medreselere çekmişti, ve bir gözlemciye göre "sarık giyenlerin sayısı ... 16. yüzyılın sonlarına doğru kırk bini bulmuştu".[52] 1597'de bu durumu düzeltmek için bir adım atılarak, bir ferman ile küçük kasaba kadılarına daha sık, yani her iki yılda bir yerlerini başkalarına bırakmaları ve yeni bir atamaya kadar üç yıl (eğitim için) İstanbul'da kalmaları emredildi. Bu eğitim süresi, kadıların bütçesini çok fazla zorluyor ve onları İstanbul'da dinsel törenlerde parayla hizmet vermek zorunda bırakıyordu.

Kadılar da bu tür baskılar altında oldukları için köylülere kötü muamele etme eğilimi gösteriyorlardı. Feragat sisteminde ayakta kalmakta zorlandıkça köylülerin sırtından kâr sağlamaya çalışıyorlardı. Evliya Çelebi'nin "falanca kadılık şu kadar yıllık geliri meşru yollardan, onun iki mislini de gayri meşru olarak sağlamıştır" dediği söylenir.[53] Geliri arttırmanın çeşitli

50 İnalcık, "The Ruznamçe Registers of the Kadıasker of Rumeli as Preserved in the İstanbul Müftülük Archives", *Turcica*, 20 (1988), 264.

51 *Age.*, s. 257.

52 *Age.*, s. 257, n. 15.

53 *Age.*, s. 266.

yönetemleri vardı. Örneğin, kasabalarda yaşayan kadılar, görevlerini naiplere kiraya vererek ellerine ulaşıp ulaşmayacağı belirsiz olan gelirlerini arttırıyorlardı.[54] Naipler, hukuki işleri yürütmek amacıyla köylere gitmek zorunda kalan ve masraflarını telafi etmek için köylülerden fazla ücret almaktan geri durmayan, eğitim derecesi düşük vekillerdi. Hem layihalar hem de adaletnameler, kadılarla naiplerin kırsal nüfusa karşı suiistimallerde bulunduğu örneklerle doludur.[55]

Köylüler için başlıca adalet kaynağı olan kadıların aynı zamanda onları her fırsatta sömürmesindeki çelişkinin ne gibi sonuçları olduğunu değerlendirmek zor. Kadılığın bu iki yönünü bağdaştırmanın tek yolu, köylülerin suiistimal edildiği durumların ancak 16. yüzyılın ortasında başladığını, o vakte gelindiğinde ise mahkemelerin meşruiyetinin köylülerin kolektif hafızasına çoktan yerleşmiş olduğunu söylemektir. Mahkemeler, tüm suiistimallerine ve sömürülerine rağmen, 17. yüzyılda bile köylülerin lehine işlemeyi ve özellikle çeşitli vergi görevlileriyle yaşadıkları sorunları çözmeyi sürdürdü. Köylüleri korumak, hele de kendilerine rakip elit grubu olan tımar ve zeamet sahiplerinden korumak, hâlâ kadıların çıkarınaydı. Kadılar, diğer elitlerin aksine silah ve ordu sahibi olmadıkları için köylülere bağımlıydılar. Ancak en az tımar sahipleri kadar sık yer değiştirdikleri için köylüler için gerçek anlamda hamiler olamadılar. Köylülerin içinde bulunduğu himayecilik evreninde, hamilerin çoğu geçiciydi ve köylülerin kaynaklarını sonuna kadar kullanmaya hazırlardı. Bu hamilerin geçici oluşu, köylülerin kendilerine yapılan haksızlıkları gidermek için isyan, ayaklanma ve kolektif eylem düzenlemesine imkân sağlamış olmalıydı. Bir sonraki kısımda bunun neden böyle olmadığını göstereceğim.

KIRSAL KÖYLÜ ÖRGÜTLENMESİ

Üreticilerle elitlerin ittifak kuramamış olması, bu grupları birbirinden ayıran yapısal kısıtlamaların sonucuydu. Aynı zamanda, himaye ilişkileri ile mahkeme kurumunun yapısı, ittifak ve kolektif eyleme duyulan ihtiyacı bertaraf eden alternatif bir eylem biçimine olanak tanıyordu. Ama, elitlerin ittifak içinde olmadıkları durumlarda, sömürülen bir kırsal üreticiler sınıfı olarak köylüler de isyan için örgütlenmiyordu. Köylerdeki kolektif ey-

54 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1984, s. 117.

55 İnalcık, "Adaletnameler", s. 75-78. Kadıların suiistimalleri o dönemde pek çok kişi tarafından eleştirilmiştir; *Kitâb-ı Müstetâb*'ın adı bilinmeyen yazarı, Selâniki, Akhisari, Koçi Bey ve Mustafa Âli bunlardan bazılarıdır. Ayrıca suiistimallere ilişkin Faroqhi'nin alıntıladığı belgelere de bakılabilir; Faroqhi, "Political Activity", s. 17-20.

lemlerin başarısızlığı örgütlenmeye olanak sağlayan yapıların mevcut olmayışıyla açıklanabilir.

Üretim İçin Örgütlenme

Üretim düzeni, belirli ilişkileri ve bağları diğerlerinden daha fazla öne çıkaran bir rutin oluşturuyordu. Köy düzeyinde, köylülerin yaşamı, temel bir ekonomik birim olan çift-hanede yapılan üretime ve artıkürünün doğrudan tüketilmesine dayalı olarak örgütleniyordu. Çift-hane birimi, "tarımsal üretimin, her birine birer çift ya da çiftlik, bir başka deyişle, bir köylü hanesini geçindirmeye ve toprak sahibine (devlete) "kira"yı ödemeye yetecek boyutlarda bir toprak parçası verilen haneler temelinde örgütlenmesinden oluşuyordu. Çiftliğin boyutları verimliliğine göre altmış ila yüz elli dönüm arasında değişiyordu. Temel tarımsal birim buydu."[56] Yanı sıra, "tımarlar, tahrir defterlerinde kayıtlı oldukları halleriyle bölünemez ve değiştirilemez birimler oldukları için, tımarlardan elde edilen gelirin sabitliğini korumak amacıyla, çift-hane birimleri de bölünemez ve değiştirilemez olarak korunuyordu."[57]

Gerekli aletler ve bir çift öküzün bulunduğu şahıs çiftliklerinde, işlerin aileler etrafında örgütlenmiş olması, köylünün kendi kendine yeterliliği hakkında elimizde bulunan en çarpıcı bilgi parçasını oluşturmaktadır. Köylünün ve ailesinin üzerine kurulu olan Osmanlı kırsal üretim birimi, köylünün ailesini besleyebilmesi, toprak sahibine ve devlete kirasını ödeyebilmesi ilkelerinde temelleniyordu. Aileler bağımsız, kendine yeterli birimler halinde yaşıyorlar, aralarından pek azı birleşerek bir köy oluşturabiliyordu. Köylüler toprakları işliyorlar, bazen de evlerinin çevresinde meyve ve sebze yetiştirdikleri bahçeler oluyordu. Anlaşılan, birkaç büyükbaş hayvanları vardı, ama bunların etlerinden çok sütlerinden yararlanıyor ya da onları koşum hayvanı olarak kullanıyorlardı. En fazla koyunu olan köylüler ya yerleşik hayata geçmiş olan göçebeler ya da göçebe kökenli olanlardı.[58] Fazladan bir öküzü ya da ev ve mutfak eşyaları olanlar hallice, (toprak elverişliyse) üzüm bağları, ya da bir çift kölesi olanlar da zengin sayılıyordu. Üretim, bağımsız, kendine yeterli, önemli kararların köylüler tarafından alındığı bir süreç ola-

56 İnalcık, "The Emergence of Big Farms, Çiftliks: State, Landlords and Tenants", Jean-Louis Bacqué Grammont ve Paul Dumont ed., *Contributions a l'histoire économique et sociale de l'empire Ottoman içinde, Louvain, 1984, s. 106.*

57 Age., s. 107.

58 İnalcık, "A Case Study of the Village Microeconomy. Villages in the Bursa Sancak, 1520-1593", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington, 1993.

rak örgütleniyordu. İnalcık'ın "tapulu arazi" olarak tanımladığı bu sistemde, üretime ilişkin tüm kararları tarım aletlerini, öküzleri ve buğdayı tedarik etmek zorunda olan hane reisi veriyordu. Oldukça bağımsız olan Osmanlı köylüsünün toprak sahibine karşı kanunlarda belirtilenlerin dışında fazladan hiçbir yükümlülüğü yoktu.[59] Köylünün bağımsızlığı vergi toplama tarzıyla pekiştirilmişti: Çift resmi ile düzenli olmayan bazı başka vergiler, tek tek hanelerin üretimlerine göre düzenleniyor, toprak sahibine ya da onun temsilcisine veriliyordu.

Bu sistemin topraktan artıkürünün çekilmesi için en iyi sistem olduğu fikri, sistemin yaygın olarak uygulandığı Akdeniz ve Ortadoğu'da genel bir kabul görmüştü. Osmanlı İmparatorluğu'ndakine en yakın örnek Roma kolonileridir: Her iki sistemde de köylüye belli bir toprak tahsis ediliyor, toprağın kaynaklarından yararlanmayı köylüye ve ailesine bırakıyordu. Köylü ailenin devlet toprağında yalnızca tasarruf hakkı vardı; ancak meyvelik ve bahçelerin yanı sıra evlerin ve ahırların sahibi olabiliyordu. Köylü, bölünemez bir birim üstünde ömür boyu kiracı olarak kalıyor, ölümü halinde ise oğulları müşterek olarak toprağı işlemeye devam ediyorlardı. Basit ve verimli bir toprak tasarrufu modeli olan bu sistemin işleyişinin belirli kurallara uygun olması ve mümkün olduğunca katı bir şekilde korunması devletin çıkarı gereğiydi. Devlet bu yüzden çiftlhane birimini temel üretim birimi olarak korumaya ve bölünmesini yasaklamaya çalışıyordu. Bir serf sınıfı yaratamayan devlet, köylülerinin hareketliliğini ve bu birimlerin, Batı'da görülen, büyük toprak sahiplerinin denetimi altındaki daha geniş, daha az denetlenebilir, aynı zamanda sömürü düzeyi daha yüksek birimlere doğru evrilmesini yasaklıyordu. Kırsal sınıflar da, erişebildikleri devlet kanalları aracılığıyla ya da devletin denetiminden kaçınmaya yarayan alternatif yollarla sistemi kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmeye çalışarak tepki gösteriyorlardı.

17. yüzyıldaki değişimlere uyum sağlamaya çalışan devlet, çiftlhane birimlerinin bütünlüğünü korumaya çalışıyor, köylü ise bu değişimlere ayak uydurabilmek için esneklik imkânları arıyordu. Birbiriyle çelişen bu eylem alanları, kırsal kesimin belirli kurumları üzerinden işliyordu. En önemli mesele, çiftlhanenin alınıp satılamaz olmasıydı. Merkezi yönetim, toprak birimlerinin parçalanmasını istemiyordu; buna rağmen, veriler, birimlerin

59 İnalcık, "Köy, Köylü, İmparatorluk", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, s. 1-11. Arazi kanunları, köylülerin bağlı oldukları tımar sahibine olan yükümlülüklerini ayrıntılı bir biçimde tanımlar; ama bu kurallar temel üretim sürecini bağımlı bir üretime dönüştürmezler. Bkz. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, cilt 1: Kanunlar*, İstanbul, 1943.

gittikçe daha küçük parçalara ayrıldığını, kişilerin, eski topraklarından ayrılarak, daha küçük de olsa yeni topraklar üzerinde kendi üretim birimlerini kurduklarını göstermektedir.[60] Bu nedenle, alışıldık yekpare birimler yerine, "nim-çift" gibi daha küçük birimlere ya da "bennak" denen, çok küçük topraklara sahip kişilere giderek daha sık rastlıyoruz.[61] Bu eğilim, çifthane birimlerinin, nüfus baskısının ya da ekonomik sıkıntıların etkisiyle giderek daha fazla parçalandığını göstermektedir. Bu, sadece köylülerin durumunun kötüye gittiğini değil, aynı zamanda çifthane birimini terk etme seçeneğini benimsemeye başlayan kırsal toplumun dokusunun değişmekte olduğunu da gösteriyor.

Esasen arazi birimlerinin boyutlarına göre belirlenen ama, merkezi yönetimin talimatname ve kurallarının uyandırdığı izlenimin aksine, esnek bir yapı olan tabakalaşma sistemi bu durumla yakından ilgiliydi. Aynı şekilde, hareketlilik ve ek gelir imkânları da esnekliği arttırıyordu. Tabakalaşma sistemi, arazilerin büyüklüğüne göre bir ayrım yapıyor, bunun yanında, köylüleri, refah düzeylerine göre ayırıyor, fakirler ile topraksızlar, hiyerarşinin en altında yer alıyorlardı.[62] Kadı sicilleri bazı köylülerin daha geniş evlere,

60 İnalcık, çift hane biriminin bölünemezliğine dair savını en son "Köy, Köylü" adlı makalesinde (s. 2) ifade etti. Bu savı ilk "Land Problems in Turkish History"de (*Muslim World,* 45 [1955], 223-24) ileri sürmüş, "The Emergence of Big Farms"ta (s. 106) geliştirmişti. İnalcık, bu makalesinde birimlerin bölünemez olduğunu ısrarla vurguluyor ve devletin, bütünlüğü bozulan birimleri gerçek haline dönüştürdüğünü söylüyor. Barkan'ın derlediği toprak kanunları incelemesi, devletin böyle bir tutum içinde olduğunu doğruluyor; bkz. *Kanunlar,* s. 254. Bu sav Akdağ tarafından da kullanılmıştır. Akdağ, çift-hane birimi bölünemediği için ailedeki erkeklerin sayısının artmasıyla, gençlerin toprağı terk edip işsiz güçsüz gezginler haline geldiğini ileri sürüyor; bkz. *Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası.* Bu yazarların üçü de yakın geçmişte eleştirilere uğradı. Cook, *Population Pressure,* s. 37, 85'de nim-çiftlerin sayısının tam çiftliklerden fazla olduğunu göstermiştir.

61 Cook'un verilerine göre, 1575'te Aydın'ın kazalarından birinde 44 çift ve 177 nim-çift vardı; bkz. Cook, *Population Pressure,* s. 37, 85. Emecen, 1575 yılında Manisa kazasında 177 çifte karşılık çok daha fazla sayıda (702) nim-çift bulunduğunu gösteriyor. Ayrıca, 1531 yılının tahriri ile 1575'inki karşılaştırıldığında nim-çiftlerin sayısında çarpıcı bir artış olduğu, çiftlerinse çok büyük oranda azaldığı görülüyor. Bu da büyükçe çiftlerin bölündüğüne işaret ediyor. Bkz. Emecen, *XVI Asırda Manisa Kazası,* s. 231. Kadı sicillerinden, çift-haneyi birlikte idare edemeyen pek çok kardeşin mahkemeye gidip hisselerini aile fertlerinden birine sattıkları anlaşılmaktadır. Bu, çift-hanenin bölünmezliğiyle ilgili iddiaları kısmen destekliyor ama bu örneklere diğerlerine nazaran çok daha seyrek rastlanıyor.

62 Toprakla ilgili kayıtlar hep devletin elinden çıkma olduğu için köy içindeki sınıf ilişkilerini tam olarak kestirmek çok zor. Kadı sicilleri sınıf ilişkileri hakkında bir fikir veriyor ama mahkeme hizmetlerinden yararlanabilmek için belli bir ücret ödemek gerektiğinden bu kaynakların da taraflı olduğu söylenebilir.

daha fazla öküze, daha fazla sayıda tarım ve ev aletine sahip olduklarını açıkça ortaya koymaktadır. Devlet, köylüleri, ellerinde tuttukları topraklara göre sınıflamada ısrarlıydı. Köylüler açısından bakıldığında, toprak tasarrufu sistemi çok katı gibi gözükse de, köylünün gelirini arttırmasına imkân tanıyan çeşitli seçeneklerin bulunması, sisteme esneklik kazandırıyordu. Mesela, toprağı daha küçük olan bir köylünün, daha fazla toprağı olanlar tarafından istihdam edilimesi yasal olarak mümkündü. Daha zengin olan köylüler, sık sık daha fakirleri, topraksızları parayla tutuyorlardı. Kanuna göre, köylüler, kendi topraklarındaki ekim-dikim işlerini önceden tamamladıkları takdirde, başka toprakları kiralayabilirler ve işleyebilirlerdi.[63] Devlet doğal olarak tarımsal üretimin artmasını teşvik ediyor, ihmalkârlıkları, art arda üç yıl nadasa bırakılan toprakları geri alacağı tehdidiyle engellemeye çalışıyordu.[64] Başka toprakların işlenmesinin 16. yüzyılda oldukça yaygın olduğu görülüyor. Saruhan sancağının Manisa kazasındaki köylerin yüzde 21,35'inin toprakları başka yerlerde yaşayan, yani dışarıdan gelen köylüler tarafından işleniyordu. Bu köyler, dışarıdan gelenler hesaba katılmazsa, terk edilmiş köylerdi; kayıtlarda bunlara ilişkin vergi tutanaklarına ya da başka bilgilere rastlanmamaktadır.[65]

Üretim biriminin ilk şeklini muhafaza etmek tımar sahibinin ve devletin işine geliyordu. Tımar sahibi için en önemli şeyler, kendi geçimini sağlayan vergilerin kendi payına düşen kısmını toplaması, kapıhalkını besleyip giydirmesi ve savaşa katılmasıydı. Tımar sahibi her çifthane biriminden, "çift resmi" denen ve aslında birçok verginin bileşiminden oluşan bir vergi alıyordu; bu vergi eskiden, nakdi değeri 22 akçeye denk düşen yedi hizmet ve angaryayı ifade etmekteydi. Bu, üç günlük angarya, bir araba dolusu saman, yarım arabalık anız, bir araba dolusu odun ve taşımacılık hizmetlerini içeriyordu.[66] Vergi, ortaya çıkışından kısa süre sonra, 22 akçe nakte çevrildi; köylünün bu meblağı ürününü sattıktan sonra ödemesi gerekiyordu. Bununla birlikte, tımar sahipleri, örfi gerekçeler göstererek köylülerden fazladan nakit para ve hizmet koparmayı başarıyorlardı. Köylü, bunla-

63 Barkan, *Kanunlar*. Ayrıca bkz. Faroqhi, "Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century", pt. 2. *Turcica*, 11 (1979), 109.

64 Lütfi Güçer, *XVI-XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul, 1964. Ayrıca bkz. Barkan, *Kanunlar*.

65 Bu olgu, devletin, çift-hane biriminin bütünlüğünün bozulmaması kaydıyla izin verdiği alternatifler arasındaydı. Toprağın bütünlüğü köylülerin hareketliliğini kısıtlayarak korunuyordu. Köylüler, kanuna göre özgür olsalar da çift-bozan akçesini ödemeden başka topraklara yerleşemiyorlar, 15 yıla kadar çıkabilen bir süre içinde tımar sahibi tarafından eski yerlerine geri döndürülebiliyorlardı.

66 İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", *Belleten*, 23 (1959), 580.

rın yanı sıra şeriatın öngördüğü vergileri ödemekle de yükümlüydü; bunlardan başlıcaları tahıllardan alınan öşür vergisi ile gayrimüslimlerden alınan cizyeydi. Tımar, zeamet ve has topraklarından alınabilen öşür, vergi toplarken yaptıkları masrafları telafi etmek için "salariye" denen bir başka vergi de alan, büyük toprak sahiplerine bağlı aracılar tarafından toplanıyordu. Tahıl cinsinden alınan vergiler, tarlalarda, kimi zaman kadının ve köyün ileri gelenlerinin yardımıyla toplanıyordu. Köylü, bu vergilendirme süreci dahilinde, bir ambar inşa etmek, tahılı önce buraya taşımak, ardından da kanunlarda "akreb bazar" olarak geçen ve bir günlük yoldan daha uzakta olmaması gereken pazara götürmekle yükümlüydü.[67]

Genel olarak, vergilerin ödenmesinin köyün ortak sorumluluğu olduğu durumlarda, cemaatteki örgütlülük ve dayanışma düzeyi daha fazla olurdu; bunun nedeni, toplu vergi uygulamasının iletişimi ve örgütlenmeyi teşvik etmesiydi. Ne var ki cemaatin örgütlenmesi, ancak köylülerin hâkim sınıflar tarafından sıkı bir şekilde denetlenmediği durumlarda mümkün olabilir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise, çift resmi ve diğer düzensiz vergiler toplu olarak değil, bireylerden alınıyorduysa da, diğer pek çok verginin toplanması yerel görevlilerin, vergi memurlarının ve kadıların müdahalesini gerektiriyordu. Kolektif yükümlülükler katı bir resmi gözetim altında yerine getirildiği için, ortak sorumlulukları bu köylülerin kaynaşmasına katkıda bulunmuyordu.

Çiftçileri bir topluluk halinde bir araya getirme potansiyeli taşıyan vergiler, köylünün doğrudan devlete ödediği vergilerdi. Bunlar, birimlerin gelirine göre üç ilâ on haneden oluşan özel mali birimlerden alınan avarız-ı divaniyye ve tekâlif-i örfiyye denen olağanüstü vergilerdi.[68] Bu vergilerle ilgili birkaç nokta, köylü topluluğuna ilişkin bir fikir edinmemizi sağlıyor, köylerinin ve örgütlenişlerinin oldukça etkin olduğunu gözler önüne seriyor. Vergi toplama yöntemleri, aynı zamanda, kolektif eylem potansiyelini azaltan katı bir denetim uygulandığına da işaret ediyor. Avarız-ı divaniyye, "nüzül", "sürsat", "kürekçi" ve "avarız akçesi" denen dört ayrı vergiden oluşuyordu; bunlardan ilk ikisi seferdeki ordunun iaşesi, üçüncüsü donanmaya kürekçi almak, dördüncüsü de bazı olağandışı harcamalarda

67 Lütfi Güçer, *XVI-XVII Asırlarda Hububat Meselesi*, s. 44-57; Barkan, *Kanunlar*, s. 6-18.

68 İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, 6 (1984), 314. Ayrıca bkz. Fikret Adanır, "Tradition and Rural Change in Southeastern Europe during Ottoman Rule", Daniel Chirot ed., *The Origins of the Economic Backwardness in Eastern Europe* içinde, Berkeley, 1989, s. 9-10.

nakit olarak kullanılmak için alınıyordu.[69] Hanehalklarının bir kısmı, nüfus defterlerine göre, ama onlardan bağımsız olarak kaydediliyordu. Vergiyi ödeme zamanı geldiğinde, takdir edilen meblağ kadıya bildiriliyor, o da bir arada bulunan köylülerden gerekli miktarı topluyordu. Vergiler toplanırken köylüler, ekonomik güçlerine göre yüksek, orta ve düşük ("âlâ", "evsât" ve "ednâ") olarak üç kategoriye ayrılıyor ve ödemeler bu sınıflamaya göre yapılıyordu.[70] Köylü toplumunun içindeki bu farklılaşma kayıtlardan anlaşılıyor; vergi toplama işlemlerinde kadının ve aracı niteliğinde başka devlet görevlilerinin hazır bulunması bunu bir kez daha doğruluyor.[71] Manisa kadı sicillerinde ender olarak rastladığımız toplu şikâyet örneklerinin bazıları, köylülerin bedavacıları paylarına düşeni ödemeye zorladığı durumları içeriyordu.

Vergilendirme işlemlerinin kırsal üreticilerin dayanışma halinde bir topluluk olarak örgütlenmesine ne derecede kadar katkıda bulunduğunu tayin etmek zordur; bazı vergiler toplulukları (işbirliğinden çok anlaşmazlıklar için de olsa) bir araya getirirken, bazıları kişilerden tek tek alınıyordu. Vergilendirme, köylünün -sonraki kısımlarda görüleceği gibi- az çok akışkan ve değişken olan yaşamında istikrarın ve düzenin yeniden tesis edilmesini sağlıyordu.

Mezralar

Hem mezralar hem de göçebe yaşam tarzı, akışkanlığa ve koşullara uyum sağlamak için geçirilen değişimleri temsil eder. Köylüler, dönüşümlü olarak başvurdukları bu düzenlemeler sayesinde nafakalarını arttırıyorlar, başka tarım ve hayvancılık biçimleri ile ek gelirler sağlıyorlardı. Bu seçeneklerden ilki, mezraydı. Mezra, araştırmacılar tarafından çeşitli anlamlarda kullanılmış bir kelimedir; genelde bu terim, kırsal nüfusun koşullara uyum sağlamak için başvurduğu bir mekanizmadır.[72] İdari açıdan mezranın tanımı oldukça basitti: tahrir memurları, bir köy yeri, bir su kaynağı, mezarlık ve sürekli olmasa bile en azından düzenli aralıklarla insanların yaşadığına dair göstergeler saptadıklarında, o yeri mezra -yani ekilen, ama sadece belli dönemlerde kalınan bir yer- olarak kaydediyorlardı.

---

69 İnalcık, *"Military and Fiscal Transformation"*, s. 314.

70 Ömer Lütfi Barkan, *"Avarız"*, *İslam Ansiklopedisi*, c. II, s. 13-19.

71 Güçer, *XVI-XVII Asırlarda Hububat Meselesi*, s. 67.

72 Mezralar konusunda elde ettiğim bilgilerin büyük kısmı, Halil İnalcık'ın kullanmama izin verme nezaketini gösterdiği, yayımlanmamış bir makalesine, ve ayrıca bu mezralara ve dışarıdan kimseler buraları almaya çalıştığında başgösteren sorunlara ilişkin az sayıdaki davaya dayanıyor; İnalcık, "Mezra", yayımlanmamış makale.

Mezra, daha alışıldık bir uygulama olan göçebeliğe dönüş süreciyle birlikte, pek çok farklı örgütlenme biçimini getiriyor, dolayısıyla da köyler arasındaki işbirliğini azaltıyordu. Köylüler, benzer, ama farklı üretim tarzları arasında ileri geri hareket ediyor, gerekli iş gücünü sağlayacak şekilde örgütleniyordu; ve bu hareketlilik süreci etkileşim ağlarının istikrarını bozuyordu. Burada, bu hareketlilik üzerinde duracağım. İstikrarsızlığa gelince, bu konuda bir fikir verebilecek kişisel ya da kolektif anlatılar bulunmadığı için bildiklerimiz çok daha muğlak. Köylülerle göçebeler arasındaki gerilimi ve çatışmayı resmeden kadı sicillerinden, birçok örgütlenmeye dayalı düzenlemelerle, istikrarsızlıkla ve aralarında güçlü bağlar olmayan topluluklarla karşı karşıya olduğumuz sonucunu çıkarıyorum.

İster terk edilmiş bir köy ve civar araziden oluşsun, ister bir ahalinin belli dönemlerde yerleştiği bir yer olsun, mezralar, hem demografik hem de siyasi açıdan sürekli değişim halinde olan bir kitlenin ihtiyaçlarını karşılıyordu. Köylüler, gerek nüfus baskısı ve nüfus hareketleri gerekse eşkıyalar, haydutlar ve hastalıklar nedeniyle, mezraları, tarım yapabilecekleri ek bir arazi, bir sığınak ve geçici bir yerleşim olarak kullanıyor; nüfusun azaldığı dönemlerde de boşaltılacak ilk yerler olarak görüyorlardı. Göçebelerin ve yarı-göçebelerin devletten, eşkıyalardan ve ekolojik felaketlerden kaçmak için kullandıkları yaylalar, örgütleniş biçimi bakımından mezralara benziyorlardı. Dolayısıyla, mezraların sayısı ve geçirdikleri değişim, bir bölgenin ahalisinin yaşadığı sıkıntıları yansıtıyor olmalıdır; birçok mezra, ahalinin karşılaştığı demografik ve ekonomik gerileyişin göstergesidir.

16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın ilk yarısında Manisa'daki köylüler, mezralarla kendi yaşamları arasında bir uyum kurmuşlardı ve zoru gördükçe buraları kullanıyordu. 1531 defterlerine göre, Manisa kazasına bağlı 150 köy ve 11 mezra vardı. Kayıtlar, 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde, köy sayısının 132'ye indiğini, mezra sayısının ise 14'e yükseldiğini göstermektedir. Bu dönem boyunca Manisa'da nüfusun artmakta olduğu sırada idari yapıda yeni düzenlemeler yapılmıştı; bu da sosyoekonomik baskıların nüfus hareketleri üzerindeki etkilerini anlamayı güçleştirmektedir. Tekil örnekler, köylülerin doğal afetlerden sonra köylerinden ayrıldıklarını ve mezraların -vergilerini vermek şartıyla- çevre köylerden gelen köylüler tarafından işlendiğini göstermektedir.[73] Suraiya Faroqhi'ye göre, kasaba ve şehirler, iaşeleri için tarımsal hinterlanda bağımlıydılar ve kendilerine yakın köylerle yoğun ticari ilişkiler kurmuşlardı; bu nedenle de (köylülerin kasabala-

73 Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s. 111-13.

rın sunduğu fırsatların cazibesine kapılarak köylerini terk etmesiyle) köyleri -istemeyerek de olsa- mezralara dönüştürmüşlerdi.[74]

Bu tür bir kırsal hareketliliğin köylülere hem yararı hem de zararı vardı. Farklı bölgeler, civar köylerin ahalisine fazladan ekilebilir toprak sağlıyordu; ve en önemlisi, kendi köylerindeki koşullar zorlaştığında yerleşebilecekleri yeni bir köy hazır oluyordu. Bununla birlikte, köylerle mezralar arasında sürekli bir hareket olması, köylerin örgütlülüğünü ve işbirliği şansını baltalıyordu. Burada, köylülerin en kolay çözüm yolunu seçtiklerini söyleyebiliriz: kaçıp gitmek ve daha iyi bir yaşam için kolektif eylem örgütlemekle pek ilgilenmemek. Köylüler, ek gelir imkânını ne kadar sağlama alır, mezra toprağını işlemek için ne kadar uzağa giderlerse, olağan üretim örgütlenmesinden ve toplumsal faaliyetlerinin gerçekleştiği alandan o kadar uzaklaşmış oluyorlardı.

Göçebeler, Devlet ve Cemaat

Müdahaleden kaçınmanın daha kesin bir yolu, devletten kaçmanın aşırı bir biçimi olan, yeniden göçebeliğe geçişti. Göçebeler çoğu zaman vergi mükellefi olmaktan kaçınır ve yerleşik çiftçilerle sık sık çatışırlar. Göçebelerde, üretiminin toplumsal örgütlenişi yerleşik cemaatlerde olduğundan tamamen farklıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda, göçebelerin örgütlülüğü, devlete karşı girişilen mücadelelerle şekillenmişti. Bu kısımda üç nokta üzerinde duruyorum. Bunlardan ilki, göçebelerin kendi cemaatleri içinde en az köylüler kadar örgütlü olduklarıdır. Bu örgütlülüğün kökeninde, hem göçebelerin kendilerine özgü üretim tarzı hem de devletin onları denetim altına alıp göçebe toplulukları ya da paramiliter birimler olarak kullanma çabası yatıyordu. Bununla birlikte, göçebe cemaatlerinin örgütleniş biçiminin, devletle göçebeler arasındaki ilişki göçebelerin devletten kaçmasından ibaret olduğu için, kırsal kesimde yaşanan kargaşada hiç payı olmadı. Devlet, göçebeleri iskân etmeye çalışıyor, göçebelerse devletten kaçmaya bakıyordu. İkinci olarak, köylüler ve göçebeler, devletin temsilcileri karşısında her zaman ittifak içinde değillerdi. Bu iki grup, sürülerin mevsimlik hareketleri, otlaklara giden yollar, ve bu yollar üzerinde yer alan bağ, bahçe ve tarlalar konusunda sürtüşüyorlar, bu da kırsal cemaatin dayanışma potansiyelini baltalıyordu. Üçüncü olarak, işbirliği imkânı, hem yerleşik ve göçebe hayat tarzları arasındaki gidip gelmelerin hem de emek sağlayan alternatif örgütlenmeler ile alternatif paramiliter grupların doğurduğu farklı örgütlenmeler ve kimlikler tarafından engelleniyordu. Sonuç

74 Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts, and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*, Cambridge, 1984; İnalcık, "Mezra".

olarak, örgütlenme ve kimliklerdeki çeşitliliğin ve oturmuş kimliklere sahip iki ana grup arasındaki çatışmanın, köy düzeyindeki örgütlülüğü ve dayanışmayı daha da parçaladığını ileri sürüyorum. Bu sonuçlar, neden kırsal isyanlar görülmediği sorusuna cevap vermemize yardımcı olacaktır.

Osmanlı köylerindeki yerleşik hayatı, yerleşik ve göçebe nüfuslar arasındaki -kimi zaman uyum içinde olan kimi zaman çatışan- ortakyaşarlığı hesaba katmadan zihnimizde canlandırmaya çalışmak pek faydalı olmayacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun temeli zaman içinde yavaş yavaş yerleşik düzene geçmiş Türkmenler tarafından atıldığı için bu ortakyaşarlığın çözümlenmesi daha da büyük önem kazanmaktadır. Göçebelik ile yerleşik hayat tarzı arasındaki med cezirler, ekolojik ve demografik krizlere tepki olarak yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Bu yüzden, yerleşik ve göçebe nüfusları iki ayrı grup olarak ele almak yetmez; bunların aynı zamanda sürekli olarak birbirine dönüştüğünü de görmek gerekir.

Türkmenlerin Anadolu'ya girişi, 1071'deki Malazgirt Savaşı'na dayanır; Anadolu'nun kırsal kesimi Moğol istilasının (1221-60) ardından tekrar göçebeleşmişti. Erken dönem tahrirleri, Türkmen nüfusun Rum nüfustan çok daha fazla olduğunu göstermektedir. Türkmen akınları sırasında yerli nüfusun bir kısmı kaçabilmiş, kalanı da işgalci kuvvetler tarafından esir alınmıştı; bu esirlerin tümünün kitlesel olarak Müslümanlaştırıldığı söylenemez.[75] Bizans'ın çöküşüyle Anadolu'nun Türkmenler tarafından yeniden göçebeleştirilmesi arasında bağlantı kuruluyorsa da, zaman içinde, özellikle de bölgede Türkmen beyliklerinin ortaya çıkışından sonra, devlet, göçebeler ve yerleşik halk bir arada yaşamanın bir yolunu bulmuştu. Zamanla, devletin ipleri eline geçirmesiyle, bu denge, yerleşik nüfus lehine bozulmuştu.

A. M. Khazanov'un göçebe üretim tarzı tanımına[76] göre, yürükler[77] Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinden itibaren, katı bir göçebe

75 Halil İnalcık, "The Yürüks, Their Origin, Expansion, and Economic Role", *Medieval Carpets and Textiles: Mediterranean Carpets, 1400-1600*, c. 1 içinde, Londra, 1986, s. 41.

76 A. M. Khazanov, (*Nomads and the Outside World*, çev. Julia Crookenden, Cambridge, 1983, s. 16) göçebelerin üretim tarzının beş özelliğini açıklıyor: "(1) hayvancılık hâkim ekonomik faaliyet biçimidir; (2) yıl boyunca ahır kullanılmadan açık arazide otlatılmaları nedeniyle sürülerin geniş bir alana yayılmış olması; (3) hayvancılığa dayalı ekonominin gereklerine uygun olarak belli otlatma alanlarının sınırları içinde ya da bu alanlar arasında mevsimlik hareketler; (4) hayvancılığa dayalı ekonomiden kaynaklanan bu hareketliliğe nüfusun tümünün ya da büyük kısmının da dahil olması; (5) üretimin nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak üzere düzenlenmesi."

77 "Türkmen" sözcüğü, sıradan göçebeleri, İran Şahı'nın etkisi altındaki heretik gruplara katılanlardan ayırmak için devlet yönetimi tarafından "yürük" olarak değiştiril

hayvancılık biçimi (*nomadic pastoralism*) değil, yarı-göçebe hayvancılığı uygulamışlardı. Osmanlı toplumunda bu hayat tarzının çeşitli varyantları bir arada görülebiliyordu; hem tarım hem de hayvancılıkla uğraşan yürükler olduğu gibi, bunlardan sadece birisiyle geçinen gruplar da vardı.[78] Osmanlı toplumunda çobanlıkla uğraşan yürükler, tarımla uğraşanlarla yan yana yaşıyordu; ayrıca, bazı yürük toplulukları ürettikleri artıkürünü çeşitlendirmek ve çoğaltmak için toprağı işliyorlardı. Ancak, yürükler genelde, sürüleri için yeni otlaklar bulmak gerektiğinde toplanıp gidebilme özgürlüğünü yeğliyorlardı. Bunlardan bazıları bulundukları yeri geri dönmemecesine terk ediyor, bazıları ise kış sonunda, düşük rakımlı kışlaklardan ayrılarak serin yellerin estiği yaylalara çıkıyorlardı. Hareketlilikteki yoğunlaşmalar, işlenen toprakların vergisini toplamaya gelen vergi tahsildarlarından kaçma çabalarıyla yakından ilişkiliydi. Ayrıca, imparatorluğun erken dönemi boyunca, özellikle doğudan batıya doğru, büyük göç hareketleri gerçekleşmişti.[79] Bu göçler, örgütlü denetim altına girmek istemeyen yürüklerin hayatına devletin müdahale etmesinden kaynaklanmıştı.

Devlet-göçebe çatışmasının tipik bir örneğinin görüldüğü bu dönem boyunca, Osmanlı devleti çeşitli Türkmen topluluklarını iskân etmeye, vergilendirme ve denetim gibi kaygılarla örgütlemeye çalıştı.[80] İlk padişah-

mişti. Bu yüzden göçebelerden bahsederken "yürük" terimini, heretik Kızılbaş tarikatlarından bahsederken de "Türkmen" sözcüğünü kullanacağım. Bu ayrım bir sonraki kısımda daha netleştirilecek. Daha ayrıntılı bilgi için, bkz. İnalcık, "The Yürüks", s. 40-42.

78 Khazanov, *Nomads*, s. 20.

79 İnalcık, "The Yürüks", s. 41, 48-49. İnalcık Saruhan, Sakız ve Gemlik'e doğru bu tür bir hareket olduğunu gösteren 1602-5 tarihli bir belgeden bahsediyor.

80 Osmanlı devleti, bir grup göçebenin rakip göçebe gruplarını alt edişini temsil eder. İmparatorluğun ilk sultanı Osman, yayla ve kışlaklarını denetimleri altında tutan tekfurlara karşı mücadele eden yarı göçebe bir Türkmen topluluğunun beyi kisvesinde tarih sahnesine çıktı. 13. yüzyılda Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkıntılarından, Bizans'a karşı cihat eden bir çok küçük savaşçı beylik türedi. Bu savaşçı boylardan biri olan Osmanlılar, baskın çıktılar ve kendileriyle bütünleştirme, evlilik, siyasi anlaşmalar ve iskân gibi çeşitli yöntemlerle diğerlerini kendilerine tabi kıldılar. İnalcık'ın sözleriyle "Osman'ı gazilerin lideri olmaya zorlayan etkenler aslında genel olarak Batı Anadolu uçboylarındaki kaynaşmanın ardındaki etkenlerdi. Bunlar, nüfus baskısı ve Orta Anadolu'dan gelen göç dalgalarının genişlemeyi gerekli kılması, Bizans'ın sınırlarını savunma sisteminin bozulması, Bizans sınırlarındaki dinsel ve toplumsal hoşnutsuzluk ve Anadolu Türklerinin Moğol baskısından kaçıp yeni topraklarda yeni bir hayata başlama arzusu olarak sıralanabilir." Halil İnalcık, "The Emergence of the Ottomans", P. M. Holt, Ann K. S. Lambton, ve Bernard Lewis ed., *Cambridge History of Islam* içinde, Cambridge, 1970, 1A, s. 267-68. Anadolu'da hâlâ var olan tekfurların bazılarını kendine tabi kılan ve diğer Türkmen beyliklerinin desteğini sağla-

ların çoğu, mutlak hükümdarlar olarak öne çıktılar ve Türkmenleri zorunlu iskâna ya da zorunlu göçe tabi tuttular. Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezileşmesini sağlayan başlıca padişahlar olan I. Bayezid (1389-1402) ve I. Mehmed (1402-21), göçebelerin düşmanı olarak nam saldılar. I. Bayezid'in, göçebelerin kitle halinde Anadolu'dan Rumeli'ye tehcir edilmeleri emrini verdiği söylenir.[81] I. Mehmed ile II. Mehmed de, Hıristiyan bölgelerinde daha güçlü bir yerleşik Müslüman taban yaratmak amacıyla Türkmenlerin Rumeli'ye tehcir ve iskân edilmesi politikalarını sürdürmüşlerdi. Tahrirlerde Dânişmendli, Ak Keçili, Kızıl Keçili ve Tahtacıların isimlerinin geçmesi, batı bölgelerinde çok sayıda Türkmen yerleşiminin olduğunu göstermektedir.

Göçebe üretim tarzı, örgütlenme şeklinin mevsim dönümleriyle yakından ilgili olduğu, kendine özgü bir hayat tarzı yaratıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yürükler, genelde, hayvanlarını otlattıkları yaylalarla, küçük çapta tarımsal üretim de yaptıkları kışlaklar arasında mevsimlik olarak sürüleriyle birlikte gidip gelmekteydiler. Saruhan yürükleri, kış boyunca hem yerleşik hem de göçebe nüfusların yaşam tarzlarının özelliklerini sergiliyorlardı. Yürük toplulukları ve bunların örgütleniş biçimi, en örgütlü dönemleri yaz ayları olduğu için, yaylalardaki faaliyetlerine bakarak anlaşılabilir. Yürük yaşamının en faal ve düzenli hali yaylada geçirilen zamanlardı. Yürükler, bu dönemdeki belli günlerde, örneğin koç katımı ya da hayvanları kırkma günlerinde bir araya geliyorlardı. Bölgenin yüksek platoları arasından suyu en bol olanı, asıl yayla olarak seçilir ve toplumu bir araya getiren faaliyetlerin çoğu bu merkezi yerde gerçekleştirilirdi. Namazlar, o yaz boyunca kullanılmak üzere hazırlanan namazgâhta kılınırdı. Cuma namazına gelen yürükler, namazgâhın hemen yanında kurulan pazardan alışveriş yaparlardı.[82] Yaz ayları, göçebe toplumundaki örgütlenmenin güçlendiği ve dayanışmayı arttıracak şekilde yoğrulduğu dönemlerdi. Yürükler, kışlaklarına inip tarımla uğraştıkları kış aylarında dağılmak ve köylülerle etkileşime girmek zorunda kalıyorlardı.

Devlet de yürükleri çeşitli kalıplara sokmaya çalışıyordu. Bazı topluluklar çiftçi olarak iskân ediliyor, bazılarına da özel görevler veriliyordu. Dev-

ma alan Osmanlı hanedanı, tarıma dayalı bir gazi imparatorluğunun tohumlarını attı ve böylelikle kalıcı kurumlar inşa etmeyi bir türlü başaramadıkları için tarihe karışan göçebe imparatorluklarının karşılaştığı tehlikelerden uzak kalabildi; Khazanov, *Nomads*, s. 228-33.

81 İnalcık, "The Yürüks", s. 46.

82 Enver M. Şerifgil, "Rumeli'de Eşkinci Yürükler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 12 (1981), s. 67.

let, bu topluluklara bedava bir işgücü ve asker kaynağı gözüyle bakıyordu. Yürükleri, askeri görevler, nakliye, madencilik, ağaç kesimi ve buna benzer başka hizmetleri yerine getirmeleri karşılığında olağanüstü vergilerden muaf tutuyordu. Devletin asıl amacı yürükleri iskân etmekti.[83] Onları uzun vadede yerleşik hayata geçirmeye çalışıyor, bu süreç zarfında da onlara farklı bir örgütlenme biçimini ve kimlik dayatıyordu. Kısa vadede ise, göçebeler, yine farklı kimliklerin doğmasına neden olacak şekilde, paramiliter tabakalar olarak yeniden örgütleniyorlardı. Göçebelerin, köylülerin ve yarı göçebelerin aynı anda çok sayıda grubun kimliğini taşımaları, bir birlikteliğin ve toplu bir işbirliğinin oluşması için çeşitli imkânlar sağlıyordu.

İmparatorluğun askeri ihtiyaçları, yürüklerin örgütlenmesini zorunlu kılmıştı. Yürükler, taşradaki tabakalaşmış ve silahlanmış yapıya paralel biçimde, savaş sırasında devletin yardımcı kuvvet olarak kullanması için, "eşkıncü yürük" (özellikle Rumeli'de), "yaya" ve "müsellem" (özellikle Anadolu'da) olarak adlandırılan yarı-askeri tabakalar halinde örgütlenmişlerdi. Bu yardımcı kuvvetler sadece yürüklerden oluşmuyordu; gönüllü köylüleri de kapsıyordu. Bunlar ilk başta 24 yürükten oluşan ocaklar halinde örgütlenmiş, 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde bu sayı 30'a yükselmişti. Genelde, her ocağın beşte biri (çoğunlukla beş kişi) askeri hizmet için çağrılıyordu.[84]

83 Devletlerin göçebeleri iskân etmeyi istemesi için pek çok neden var. Bir kere, iyi savaşçılar olan göçebeler siyasi bir tehdit teşkil ederler. İkincisi, göçebe aşiretlerin iskân edilmesi, vergilendirilebilir gelirlerin miktarını doğrudan orttırır. Devletler çiftçilerden daha ağır vergiler alabilir; üstelik vergi tahsildarları için onları bulmak, sürekli hareket halindeki toplulukları bulmaya nazaran daha kolaydır. Tabii bu durum, kıtlık, hele de salgın hastalık dönemleri için geçerli değil. Leila Erder ("The Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Centuries", *Middle Eastern Studies*, 11 [1975], 284-301), yerleşimin seyrek olduğu uç bölgelerinde dolaşmanın insanlarla ilişkiye geçme riskini azalttığını ve göçebelerin, ölen aşiret üyelerini yolda bırakıp gittikleri için hastalıklardan daha iyi korunduklarını belirtiyor. Bir diğer ilginç etmen de, atlar ve keçilerin kokusunun salgın hastalıkları taşıyan pireleri öldürmesi. Başlıca at ve keçi yetiştiricileri olan göçebeler böylelikle hastalıklardan korunuyorlardı. Devleti iskân politikalarına yönlendiren unsurlar arasında güvenlikle ilgili meseleler de vardır. Daha önce, göçebelerin yerleşik nüfusları tehdit ettiğinden, özellikle kaynakların sınırlı olduğu dönemlerde onlar için tehlikeli olduklarından bahsetmiştik. Suraiya Faroqhi ("Rural Society", pt. 2, *Turcica*, 11 [1979], 112-13), göçebelerin nasıl yol kesen haydutlara dönüştüklerini ve göçebelerin sıkça geçtiği yollardan giden tacirlerin sık sık "emniyet bedeli" ödemek zorunda kaldıklarını anlatıyor. Eşkıyalara katılan ya da eşkıyalara yataklık eden göçebeler, devlete "nezir akçesi" denen bir ceza ödemek zorunda kalabiliyorlardı. Ayrıca silahlarına el konuyor ve ata binmeleri yasaklanıyordu; Ahmet Refik, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, 966-1200, İstanbul, 1930.*

84 Şerifgil, "Rumeli'de Eşkinci Yürükler", s. 72.

Askeri bir prensibe göre örgütlenmiş olan bu yürükler, imparatorluğun göçebe nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturuyordu. Balkanlar'da 14.435 yürük hanesi, askeri olarak örgütlenmiş 23.000 göçebe hanesi ve 12.105 yürük kökenli müsellem bulunmaktaydı. Balkanlar'daki toplam 49.540 yürüğün yüzde 71'i askerileşmişti. Anadolu'daki toplam 129.416 göçebenin (77.268'i yürük, 52.148'i piyade, yaya ve müsellem) yüzde 40'ı askerileştirilmişti. Bu rakamlar toplam nüfusa ilişkin rakamlarla karşılaştırılmalıdır. Balkanlar'daki toplam 1.111.799 hanenin yüzde 4,5'i yürük kökenliyken, Anadolu'daki yürük nüfus, toplam nüfus içindeki yüzde 24,5'lik oranıyla çok daha büyük bir yer tutuyordu. Bir başka deyişle, Anadolu'da Balkanlar'dakinden çok daha fazla sayıda yürük yerleşimi vardı. Ancak, Balkanlar'daki yürük kökenli nüfusun Anadolu'dakilere kıyasla çok daha büyük bir yüzdesinin askeri bakımdan örgütlü olduğunu belirtmek gerekir (yüzde 71'e yüzde 40). Bu durum, kâfirlere karşı cihadın yürütüldüğü uç bölgeleri olan Balkanlar'da askerileşmeye ve örgütlenmeye büyük önem verilmesiyle açıklanabilir. Daha önemli bir başka nokta da, yürüklerin özellikle 16. yüzyılın bitimine kadar askeri bakımdan büyük bir önem taşımasıydı.[85] Devletin bu yardımcı kuvvetlerden sık sık savaşa katılmasını istediğini mühimme defterlerinde bu doğrulanmaktadır.

Saruhan bölgesindeki yürüklerin hemen hepsi, padişaha ya da bir şehzadeye ait olan haslara kaydedilmişlerdi; bu, devletin yürükleri iskân etmek için başvurduğu başlıca yolun ne olduğunu göstermektedir. Saruhan'ın Manisa kazasında, normal tımar ve vakıf arazilerine kayıtlı olanların yanında dört başka yürük cemaati vardı. Bunlardan ilki, "ellici yürükler" (isimlerinden de anlaşılacağı üzere) ortakçı değillerdi ve yardımcı kuvvetlerle aynı askeri örgütlenmenin parçalarıydılar. Her 50 yürükten biri bu gruba kaydediliyor ve yardımcı kuvvetlerin aksine has topraklarını işleyip topraktan alınan vergileri ödüyorlardı; evli yürükler 33 akçe, bekârlar 6 akçe ödüyordu. "Urban-ı buğurciyan yürükleri" devlet için deve yetiştirmekle yükümlü olmaları nedeniyle olağandışı vergilerden muaf tutulurken, "mukataahane yürükleri" ve "karaca yürükleri" vergi veriyorlardı.[86]

85 Bu rakamlar ilk kez Barkan tarafından sunulmuştur. Buraya ise İnalcık'ın yürüklerle ilgili çalışmasından alınmışlardır. Ömer L. Barkan, "Essai sur les données statistiques des régistres de recensement dans l'empire Ottoman aux XV et XVI siecles", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, I (1957), 9-36; İnalcık, "The Yürüks", s. 44-45.

86 Emecen, *XVI Asırda Manisa Kazası*, s. 127-40.

Devlet-yürük ilişkisinin askeri boyutunda da sürtüşmeler yaşanıyordu. Devlet, yürükleri üretim işlerinden ayırıp orduya kaydetmeye çalıştıkça, yürükler askere alınmaktan kaçınmak için alternatif kimliklerden yararlanıyorlardı. Pek çok yürük, kendini celep ya da doğancı olarak kaydettiriyor ya da cepheye gitmemek için, kendi köylerinden daha önce çok kayıp verildiğini iddia ediyordu.[87] Buna karşılık devlet de, ya tekrar sefere katılmalarını emrediyor ya da savaşa gitmeyen tımar sahiplerinin ödediklerine benzer bir bedel (bedel akçesi) ödemelerini istiyordu. Devlet, asker ihtiyacının çok fazla olduğu zamanlarda, yürüklerin eli silah tutan oğullarının, azatlı kölelerinin ya da azatlı kadın kölelerinin oğullarının savaşa katılmasını emrediyordu. Ayrıca düzenli olarak nüfus tahrirleri yapılıyor ve çözülme ya da dağılma belirtileri gösteren askeri gruplar yeniden bir araya getiriliyordu. Devlet, muharrirlerinden, başıboş gezen yürükleri (haymanalar) araştırmalarını, (yanlışlıkla köylülerin askere alınmaması için) statülerini kontrol etmelerini ve askeri birliklere kaydetmelerini istiyordu.[88] Bütün bu örnekler, devletin ve göçebe nüfusun sürekli bir pazarlık içinde olduğunu ve yürüklerin devlet hizmetine girmekten ya da vergi ödemekten kaçınmak için pek çok farklı kimliğe büründükleri bir sürecin varlığını kanıtlamaktadır. Devlet tetikte bekliyor,[89] yürükler de devleti atlatmakta ustaca davranıyorlardı. Aralarında karmaşık ve her iki taraf açısından da çeşitli pazarlıkları ve teşvikleri içeren bir ilişki vardı. Osmanlı devleti, önemli kaynaklarını yitirmek istemediği için, hayvancılığa dayalı yaşam tarzını tümüyle ortadan kaldırmak niyetinde değildi. Bu yüzden kimilerinin yerleşik hayata geçmesini sağlamış, kimilerinin de belirli yaylak ve kışlaklar arasında sürüleriyle birlikte mevsimlik hareket etmesine izin vererek denetim sağlamış, üzerlerinde tahakküm kurmuştu. 16. yüzyılın sonlarına doğru yürüklerin askeri kolu çözülmeye başladı; ve devlet de sonunda bu örgütlenmeleri ta-

87 Ahmed Refik, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, 67, 68, 69, 70, 84 no'lu belgeler.

88 *Age.*, 89, 81, 63 no'lu belgeler.

89 Destek birlikleri olan piyade ve müsellem kuvvetlerinin toprakta tasarruf hakları vardı ve devlet onlara verilecek toprakların nasıl dağıtıldığı ve kullanıldığı konusunda çok titiz davranıyordu. Örneğin, aynı zamanda yaya ve müsellem birliklerinin muharriri de olan divan-ı hümayun kâtibine gönderilen bir emirde, toprağı ve başka bir gelir kaynağı olmayan yaya ve müsellemlerle ilgili kaygılar dile getirilmektedir. Padişah, mektubun sonunda muharrirden toprağın daha adil dağıtılması için bir şeyler yapmasını istiyor. Toprağın daha adil bir şekilde dağıtılması ve yeni tahrirlerin yapılması, bu örgütlerde yer alan yürüklerin sayısındaki azalma karşısında gösterilen bir tepkiydi. Bunlar aynı zamanda devletin toplumsal ve askeri insan gücü sağlayan bu değerli kaynakların başka ellere gitmemesine özen gösterdiğini kanıtlıyor. *Age.*, belge 62.

mamen dağıtmaya çalıştı. Yürükler vergi muafiyetlerini kaybetme korkusuyla kimliklerinin değişmesine karşı direndiler. Karşılaştıkları koşullara göre farklı kimliklere bürünmeye artık alışmışlardı. Statülerinin sürekli değişmesi, daha kalıcı ve kendilerine özgü bir yaşam tarzı uyarınca örgütlenmelerini engelliyordu.

Devlet-yürük ilişkileri, farklı düzeylerde kimlik ve örgütlenmeyi zorunlu kılarken, yürüklerle yerleşik nüfus arasındaki ilişkiler kırsal cemaatleri bazı düzeylerde birbirinden koparıyor bazı düzeylerde de yakınlaştırıyordu. Yürükler, kışlaklara indikleri ve tarımla uğraştıkları kış aylarında, köylülerle etkileşime girmek zorunda kalıyorlardı. Belgeler, bu iki topluluk arasındaki sürtüşmelerin altını çizmektedir. Yine de, köylülerle yürüklerin birbirlerine ihtiyaçları vardı ve küçük çaplı ticari ilişkilere giriyorlardı.

Manisa kazasının sınırları içindeki yürüklerle köylüleri ayıran sınırlar 16. yüzyıl boyunca giderek silikleşmişti.[90] 1531'de yürükler nüfusun yüzde 44,8'ini, yerleşik çiftçiler ise yüzde 29,92'sini oluşturuyordu. Bu oranlar 1575'e gelindiğinde çok az değişmiş, ilki yüzde 44,41, diğeri de yüzde 33,11 olmuştu. Fakat bu grupların bölgedeki dağılımını incelediğimizde, Manisa kazasının sınırları içinde bulunan 192 yerleşim yerinden yaklaşık yüzde 9'unun sadece yerleşik çiftçilerin yaşadığı köylerden, yüzde 13'ünün de sadece yürüklerin yaşadığı yerleşimlerinden oluştuğunu görüyoruz. Buna karşılık, yerleşimlerin yaklaşık yüzde 50'si karma olarak kaydedilmişlerdi. Köylüler genellikle köyün resmi sınırları içinde, yürüklerse mevsime göre hareket etmeyi kolaylaştıracak şekilde köy sınırlarında yaşıyorlardı. Buradaki tartışmanın köylü ve yürük yerleşimleri üzerinden yürüyor olması, yerleşim sorununun vurgulanması çok önemli. Bu tapu tahrir defterlerinde yerleşimlerden bahsedildiğinde, esasen toprağın işlenip işlenmediği ve buradan alınacak vergilere değinilir. Köylerin yüzde 21'inin boş olması, toprakların dışarıdan gelen köylüler ve yürükler tarafından işlenmesi ilginçtir. Dolayısıyla, bu bölgenin büyük bir kısmında, yürüklerle köylülerin, bağımlılıklarının ve faaliyetlerinin birbirine benzediği sonucuna varabiliriz. İki ayrı grup olarak köylülerle yürükler arasında birkaç düzeyde işbirliği vardı. Ticaret düzeyinde, çeşitliliği daha az olan yürük ekonomisinin köylülerin ürettiği tarımsal artık ürüne, tahıl ve tohumlara bağımlı olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ayrıca kadı sicilleri bu iki grubun arasında geleneksel olarak, büyükbaş hayvan ticareti olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra, İstanbul'a tahıl vergilerini gönderecek

90 Bu rakamlar Emecen'in *XVI. Asırda Manisa Kazası* adlı kitabında verdiği ham verilerden alınmış ve BBA Tapu Tahrir Defterleri, no. 516, 786, 683 ile tamamlanmıştır.

olan köylüler, sık sık, develeriyle yük taşıyan yürükleri parayla tutarak işlerini görüyorlardı.[91]

Peki, etkileşim sırasında yaşanan çatışmalar işbirliği şansını baltalıyor muydu? Köylüler sık sık, hayvanlarını otlatmak için tarlalarına, bağ ve bahçelerine salan yürüklerden şikâyetçi oluyorlardı. Ürünlere verilen zararın yanında, pek çok bölgede hırsızlık olayları da yetkili makamlara bildiriliyordu. Örneğin, yürükler, 10-15 kişilik çeteler ya da 300 kişiyi bulan daha büyük topluluklar halinde köylere saldırıyor, köylüleri soyup öldürüyor ve yollarına devam ediyorlardı. Görünüşe göre bu tür saldırılar, Türkmenlerin göçebe nüfusu kontrol ettiği doğu bölgelerine gittikçe artmaktadır.[92] Ama diğer örnekler, göçebelerin, topraklarını ele geçirip işlemeye çalışan yabancılara karşı otlaklar üzerindeki haklarını canla başla koruduklarını göstermektedir. Kadıya başvurarak otlaklar üzerindeki haklarını teyit eden "hüccet"ler alıyorlardı. Göçebelerin yerleşik tarımı tehdit ettiği düşünüldüğü için, hem yerel hem de merkezden gelen daha üst düzey görevliler göçebelerle ilgili kanun ve düzenlemeleri iyice netleştirmeye çalışıyorlardı.[93] Kırsal toplumda tek suçlu göçebeler değildi; yerel makamların göçebelere kötü muamelede bulunduğuna dair pek çok kayıt vardır. Bu makamlar, göçebelerden, yükümlü oldukları olağan vergilerin yanı sıra yerleşik halkın ödediği vergileri de alıyorlardı. Suiistimale uğrayan göçebeler, haksızlığa uğrayan köylülerin yaptığı gibi, aralarından birkaçını kadıya gönderip itirazda bulunuyorlardı. Göçebe nüfusun önemli yer tuttuğu bölgelerde, özel olarak onların davalarına bakacak kadılar atanıyordu.[94]

Batı Anadolu'daki yerleşik ve göçebe topluluklar hayli karışmıştı. Göçebelerin de köylülerin de kendilerine özgü üretim tarzları yerleşim düzenleri vardı. Fakat bu iki grup arasında pek çok ara kategori bulunmaktaydı: bir yerleşen bir göçen yarı-göçebeler, yardımcı kuvvetler olarak savaşlara katılan ve bunun karşılığında bazı muafiyetlerden yararlanan göçebeler ve devlete ya da toplumunun geri kalanına bulaşmamak için özel görevleri kalkan olarak kullananlar. Göçebe nüfusun içinde farklı örgütlen-

91 Bu belgeler dizisi 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın ilk yarısına ait Saruhan kadı sicillerinden alınmıştır. Bunlardan yapılan bir seçki daha önce İbrahim Gökçen tarafından yayımlanmıştır, *16. ve 17. Asır Sicillerine Göre Saruhan'da Yürük ve Türkmenler*, İstanbul, 1946, 10, 14, 26, 34, 65 no'lu belgeler. Kullandığım örneklerin geri kalanı Manisa kadı sicilleri, 11, 12, 102, 104, 106 no'lu defterlerden alınmadır.

92 Bkz. A. Refik, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*'nde yer alan 109, 110, 111, 114, 115, 116, 123 no'lu belgeler.

93 *Age.*, 123, 124 no'lu belgeler.

94 Örneğin bkz. İbrahim Gökçen, *Saruhan'da Yürük ve Türkmenler*, belge no 13, 33, 52, 67, 70, 83.

melerin bulunması, bir örgütlenme tarzından diğerine sürekli dönüşümlerin gerçekleşmesine neden oluyordu. Bu da müdahaleden kaçınmayı kolaylaştırıyor ancak etkili bir kolektif örgütlenmeyi güçleştiriyordu. Yerleşik hayat tarzı ile göçebelik arasındaki med cezirler de benzer bir etki yaratıyordu. Sonuç olarak, sürekli birbirine dönüşen gruplarla, hiçbir kimlik değişiminin kalıcı olmadığı bir bağlamla karşı karşıyayız. Ayrıca, yerleşik ve göçebe gruplar, ortaklaşa hareket etmeleri için gerekli uyumdan yoksundu. Eğer biraz uyum varsa, o da bu cemaatler arasındaki dinsel ayrılıklar yüzünden bozuluyordu.

Cami mi Tekke mi? Kırsal Topluluklarda Dinsel Bağlılıklar

Anadolu'nun kırsal kesimi hem camileri hem de tekkeleri bağrına basmıştı. Bu iki dinsel kurum, kırsal kesimin dört bir yanına dağılmıştı. Camiler köyün sınırları içinde ama her köyde değil- tekkelerse genelde köyün sınırlarının dışında yer alırlardı. Bu kurumların kırsal nüfusun farklı kesimlerine, yani camilerin yerleşiklere, tekkelerin ise göçebelere hitap ettiğine dair bulgular vardır. Devlet bu farklılıkları kendi yararına kullanır, bazen yerel düzenlemeleri yerle bir ederdi. Kırsal düzeydeki dinsel farklılaşma, devletin heterodoks liderler karşısındaki tutumu ve tarikatlardaki makam çekişmeleri, kırsal kesimde çeşitli düzeylerde örgütlenme ve birliklerin ortaya çıkmasına olduğu kadar, rekabetin oluşmasına da katkıda bulundu.

Dinin ve dinsel kurumların rolü yeniçağ Avrupa'sındaki köylü isyanlarına ilişkin literatürde uzun zamandır tatışılmaktadır. Köy kilisesinin Avrupa köylerindeki en önemli kurumlardan birisi ve köylülerin harekete geçtiği başlıca nokta olduğu bir gerçektir. Bunun nedeni, köylülerin kilisede en azından pazar günleri toplanmaları ve ayinden sonra köyün sorunlarını ve ortak hoşnutsuzlukları konuşmak için kendiliğinden bir ortam doğmasıydı. Köy papazı, cemaatte yaşanan haksızlıkları giderme çabalarına genelde etkin bir şekilde katılıyor, dolayısıyla da yeri geldiğinde hoşnutsuz köylülerin liderliğini üstlenebiliyordu. Ve nihayet, din, köy kilisesinin çoğu üyesinin paylaştığı ve onları ortak bir dil ile ortak ahlaki fikirlerde birleştiren inançların kaynağını oluşturuyordu. Din böylelikle yeniçağ Avrupa'sındaki, özellikle de Fransa'daki kırsal alanların bütünleşmesi için gerekli düşünceleri ve kurumsal yapıyı sağlamış oldu.

Osmanlı bağlamında İslami kurumları çözümlemek, farklı grupları bazen birleştiren, bazen de birbiriyle karşı karşıya getiren iki ayrı ifade kanalının varlığı yüzünden karmaşıklaşmaktadır. Bunlardan birincisi, ulema tarafından temsil edilen ortodoks İslamdı. Bu, devletin resmi, hukuki, dogmatik diniydi.[95] "Sofuca ibadet edilen, soyut öğretileri olan, siyasette me-

95 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, 1975, s. 404.

safeli ve konformist bir tavır sergileyen"[96] ortodoks İslam, devlete sıkı bir şekilde bağlı, halktan ise epey uzaktı. Aslına bakılırsa, halkla düzenli ilişkisi olan ulema mensupları sadece kadı ile imamdı. Bunun yerine, pek çok insan, kimi tarikatlarında daha heterodoks ibadet biçimleri barındıran tasavvufun mistik halk geleneklerinde huzur buluyordu. Fuat Köprülü'nün Türkmen aşiretleriyle bu dinsel uygulamalar arasında bağlantı kurarken söylediği gibi "bu Türkmenlerin Müslümanlığı, şehirli Türklerin ortodoks İslamıyla tam olarak aynı değildi. Daha ziyade, eski Türklerin pagan geleneklerinin, aşırıcı Şii inancının tasavvuf tınısı da taşıyan basit ve popüler bir biçiminin ve bazı yerel göreneklerin karışımına dayalı bir bağdaştırmacılıktı."[97] Halkın, imamlar yerine şeyhlerine akıl danışmayı tercih ettiği ileri sürülmüştür: "Köylüler ile Türkmenlerin manevi hayatını düzenleyen ve yöneten başlıca kişiler, "baba" olarak anılan ve tamamen eski Türk şamanlarını hatırlatan Türkmen şeyhleriydi. Tuhaf giysileri, ne kitaba ne de sünnete uyan uygulamaları ve coşkulu yaşantıları onları ortodoks sufilerin ağır eleştirilerine hedef yapıyordu."[98] Tarikatların temsilcisi ve zaviyelerin liderleri olan bu kişiler kırsal kesimdeki kasaba ve köylerde yaşıyor, halkla karışıyor, onların inançlarına hitap ediyor ve yolunu kaybetmişlere, fakirlere sığınacak bir çatı ve dostluklarını veriyorlardı.

Osmanlıların dinsel eğilimlerini böyle ikili bir tarzda yansıtmak yanlış olacaktır. Gerçek bundan çok daha karmaşıktı. Yine de bazı genellemeler yapmak mümkün. Inalcık'a göre, Osmanlı kırsal kesimindeki göçebelerin tekkelerle olan bağı yerleşik köylülere oranla çok daha sıkıydı. Bunun çeşitli nedenleri vardı. Bunlardan ilki ve en önemlisi, göçebe Türkmen aşiretleriyle, Anadolu'ya Osmanlı öncesi dönemde gelen ve daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunda batıya hareket eden güçlerin önemli bir kısmını teşkil eden abdallar arasında sıkı bir bağ olmasıydı. Bu abdallara, savaşa katılmaları karşılığında toprak veriliyor, onlar da bu topraklara zaviyelerini inşa ediyorlardı.[99] Bu dervişler, kolonizatörler olarak devlete sıkı bir şekilde bağlıydılar. Devlet onları kendi temsilcisi gibi kullanıyor, onlar da yeni toprakları bölüşüp buralara yerleşiyorlar ve etrafında köylü-

96 *Age.*, s. 105.

97 M. Fuad Köprülü, *The Origins of the Ottoman Empire*, çev. ve ed. Gary Leiser, Albany, 1992, s. 103.

98 *Age.*

99 Ömer L. Barkan "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), 281-365. Irène Mélikoff, "Un ordre de derviches colonisateurs: Les Bektachis", Jean-Louis Bacqué-Grammont ed., *Mémorial Ömer Lütfi Barkan* içinde, Paris, 1980, s. 149-57; a.y., "Le problème Kızılbaş", *Turcica*, 6 (1975), 49-67.

lerin toplandığı bir merkez oluşturuyorlardı. Devlet ile tarikatların çıkarlarını örtüştüğü sürece devlet bunların serbestçe, hiçbir engelle karşılaşmadan gelişmesine izin verdi. Hatta ilk padişahlar zaviyeler kurup, yenilerinin kurulmasını kolaylaştırmak için şeyhlere ayrıcalıklar tanıdılar. İnalcık'a göre, "Anadolu'nun dağlık kesimlerinde, yüksek yaylalarda, özellikle de uç bölgelerindeki yarı göçebe Türkmenlere İslami yaşayış ve ibadetin ortodoks biçimlerini benimsetmek zordu. Abdallarla babalar, şaman inanışlarından türemiş, aşiretin toplumsal yapısına uygun heretik İslam biçimlerini insanlara benimsetiyorlardı."[100]

Abdalların iskânı, göçebelerin iskânına benzer şekilde, çeşitli gruplarla devlet arasındaki pazarlık ve anlaşmaların ürünüydü. İlk padişahlar, abdalların bir yere yerleşmesini ve örgütlenmesini destekliyorlardı, çünkü bu kişiler, köylü ve göçebelerin etrafında toplanıp köyler kurabileceği merkezler oluşturuyorlardı. I. Murad Bektaşi tarikatının kurulmasına yardımcı oldu, II. Murad ve II. Bayezid de tarikatın ihtiyaçlarının karşılanması için tahsisat ayırdılar. Tarikatların merkezle bütünleştirilmesi, merkezileşme sürecinin bir parçası olarak, denetimi sağlamaya ve başkalarını da devletin alanına dahil olmaya ikna etmeye yönelik bir mekanizma olarak kullanılacaktı. Devlet, tarikatlara kalıcı tahsisatlar sağlayarak, onları kendine müttefik yaptı. Örneğin, Bektaşilik, yeniçerilerin tarikatı haline geldi.

Ne var ki tüm tarikatlar merkezle kolaylıkla bütünleştirilemiyordu. Bektaşiler daha heretik grupların etkisi altına girip onların görüşlerini benimsediler. Bu gruplardan biri, İran şahlarının siyasi hâkimiyeti altında olduğu bilinen, aşırıcı Şii mezhebi Kızılbaşlardı. Dolayısıyla, Osmanlılarla Safeviler arasındaki siyasi iktidar mücadeleleri, toplum düzeyinde de heretik tarikatlar ile devlet arasında sürmekteydi.[101] Kızılbaşların Bektaşi tarikatının içine sızmasıyla, bu tarikatlar, tasavvuf geleneğinde bir yarılmaya tekabül eden iki ayrı gruba bölündüler. Dinsel uygulamalardaki farkların dışında esas kırılma, devletle etkileşim ve devlet tarafından kabul görme noktalarında yaşanmıştı. Bektaşilerin bir kısmı tarikatın kuruluşundan beri benimsenen amaçları ve örgütleniş tarzını koruyor, bu sayede tarikat, devlet tarafından denetim altında tutulan ve kabul gören, vakıflarca desteklenen kurumsal tarikatlardan biri sayılıyordu.[102] "Her türlü gösteriş ve

100 İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 186.

101 1511 yılında Güneybatı Anadolu dolaylarında patlak veren Şah Kulu isyanı, İran Şahı İsmail'in siyasi müdahalelerinin örneklerinden biriydi. Bu müdahale başarılı olmadı çünkü şahın 1514'te I. Selim'e yenilmesiyle bu hareketlerin bir kısmı yeraltına inmek ya da doğu sınırının ötesine kaçmak zorunda kaldılar; *Age.*, s. 195.

102 Bektaşilerin yanı sıra Mevlevileri, Nakşibendileri ve Halvetileri sayabiliriz. *Age.*, s. 190-191.

simgeden kaçınan, içe kapalı ... devletle hiçbir bağı olmayan, otoriteye az çok muhalif ... devletten ya da kişilerden hiçbir bağış ya da sadaka kabul etmeyen, kendi emeklerinin meyvesini yiyerek yaşamaya alışkın" dervişlerin temsil ettiği gizli tarikatlar ise bu kurumsal tarikatların zıddıydı.[103] Sultanlar, gezgin dervişlere, bir vakfa bağlı olarak kurulan zaviyeler sunarak onlarla ilişki kurmaya çalışmışlardır. Bunu başardıkları durumlarda, genelde önemsiz vergi muafiyetleri ile ufak imtiyazları bulunan küçük ölçekli zaviyeler ortaya çıkmıştır. Ancak bu durum bütün tarikatlar için geçerli değildi, çünkü 15. yüzyıl boyunca ve 16. yüzyılın erken dönemlerinde görülen, devlet karşıtı ayaklanmalar, imparatorluğun göçebe ve yarı-göçebe Türkmen nüfusundan destek görmüştü.

Bu gezgin abdal tipi az tanınıyor ve hoşnutsuz kimselere etkili bir şekilde hitap edebiliyordu. Bu yüzden devlet görevlileri onları dikkatle izliyor ve baskı altında tutuyorlardı. Bu abdallar, "neredeyse çırılçıplak, kafaları kazınmış, yüzleri yara izleriyle dolu" vaziyette, köy köy, kasaba kasaba dolaşıyorlardı.[104] İçlerinden bazıları -Melametiye ve Kalenderiye- şeriatı önemsemiyor ve devlete karşı geliyorlardı.[105] Fuat Köprülü de Kalenderiye'den bahsederek onları Türkmen aşiretleriyle ilişkilendiriyor ve bu dervişlerden hiç de sitayişle bahsetmiyor:

> Kalenderiler, saçlarını, kaşlarını, sakallarını ve bıyıklarını tıraş ediyor, kendi özel alametlerini taşıyarak ve küçük davullar çalarak şehir şehir geziyorlardı. Bazı şehirlerde tekkeleri olmasına rağmen genelde gezgindiler. Birkaç istisna hariç, yüksek felsefi kavramlardan ya da dinsel deneyimden haberi olmayan mücerred avarelerden oluşan bu gruplarda, yukarıda bahsedilen ilkelerin manevi bir nihilizme ve hatta akıllara durgunluk verecek bir ahlaksızlığa yol açması doğaldır. Yarım yamalak anladıkları bir panteizmle aşırıcı Şii eğilimlere de bulaşan bu Kalenderiye tarikatının daha sonra toplumsal ve ahlaki sistemde yıkıcı bir rol oynamasını anlamak kolaydır.[106]

Devlet, tehdidi bu şekilde algıladığı için sürekli tetikte duruyor, sürekli bu adamları denetim altına alıp hareketlerini kısıtlamaya bakıyordu.

Bu adamların şehirlerde ve köylerde toplandıkları merkezler, otoriteye karşı duydukları şüpheyi dile getirdikleri kahvehaneler ile bozahanelerdi. Ekmek sıkıntısı çekildiği zamanlarda kahvehanelere gidip insanları toplarlar

103 Bu gezgin dervişlerden en ünlüleri Kalenderiler, Haydariler, abdallar ile babalardır; *age.*

104 Suraiya Faroqhi, "Seyyid Gazi Revisited: The Foundation as Seen Through Sixteenth and Seventeenth Century Documents", *Turcica,* 13 (1981), 90-122.

105 Ira M. Lapidus, *A History of Islamic Societies,* Cambridge, 1988, s. 325.

106 Köprülü, *The Origins,* s. 104-105.

ve kıyamet tellallığı yaparlardı. Kahvehaneler ve bozahaneler, abdalların müdavimliği sayesinde, siyasi bilgi alışverişi ve propagandanın merkezi haline geldiler: "Kahvehane müşterilerinin yorum ve eleştiri malzemesinin çoğu hükümet işleriydi. Gazetelerin ve halk forumlarının yerini alan kahvehaneler kısa sürede Saray ya da Kapı ile ilgili haberlerin kulaktan kulağa ya yıldığı birer bilgi alışverişi odağı haline geldi. ... En son haberleri, daha doğrusu en taze söylentileri duymak isteyen bir kişinin yapması gereken tek şey kısa bir süre kahvede oturmaktı"[107] Ralph Hattox, kahvehaneyi, hem etnik grupların pek seyrek geldiği bir Müslüman kurumu olarak, hem de köylerde, pazarlarda ve tabii ki kasabaların çeşitli mahallelerinde bulunan bir halk kurumu olarak niteliyor. "Seyyar kahve ocağı" olarak anılan pazar yerindeki kahvehaneler, insanların günlük işlerini yapmaya giderken bir iki dakikalığına mola verdikleri yerlerdi. Bu kahveleri, fikirlerin aktarılmasına yarayan mekanizmalar olarak düşünmek güç, ama daha büyük ve sabit olan kasaba kahvehanelerinin bu amaca hizmet ettiği kesin. Kahvehanelerin kapılarına kilit vurulmasının nedeni de buydu. Abdalların insanları harekete geçirme gücünün yarattığı tehdit, devleti kasabalardaki kahvehane ve bozahanelerin sayısını sınırlandırmaya, hatta bazen buraları kapamaya itti.[108] Manisa kadı sicillerinde, 16. yüzyılın ikinci yarısında devlet görevlilerince kapatılan bir kahvehaneye değinmektedir, ama kahvehanelerin yaygınlığı hakkında güvenilir bir tahmin yapmak mümkün değil. İncelediğim kadı sicilleri ile tahrir defterlerinde, pazar kurulan belli başlı köy ya da kasabalarda kahvehane bulunduğuna dair hiçbir ibare yok.

Bu abdallar ve benzerlerine ilişkin ilginç bir paradoks ortaya çıkıyor. Tarihi belgeler, aşırıcıların Iran şahı[109] ve Anadolu'nun dört bir yanından pek çok Türkmen aşireti[110] tarafından desteklendiğini, onlara kaynak ve

---

107 Ralph Hattox, *Coffee and Coffeehouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East*, Seattle, 1985, s. 101-2 [*Kahve ve Kahvehaneler: Bir Toplumsal İçeceğin Yakındoğu'daki Kökenleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996].

108 Bu bilgiyi Profesör Halil İnalcık'la yaptığım görüşmelerde edindim. Kahvehaneler hakkında bilgi için bkz. Hattox, *Coffee and Coffeehouses*. Ayrıca bkz. İnalcık, "Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, 24 (1960), 45-102.

109 Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri, 1578-1590*, İstanbul, 1962, s. 7-9. Ayrıca bkz. Adel Allouche, *The Origins and the Development of the Ottoman-Safavid Conflict (906 962/1500-1555)*, Berlin, 1983. Bu yazarlara göre dervişler insanlara İran Şahı'nın yüceliğini telkin etmeye çalışıyorlardı ve dolayısıyla kaynak akışı iki yönlüydü. Osmanlı devleti bu dervişlerle mücadele ettiği, onları sınırdışına (genelde Kıbrıs'a) attığı halde etkileri yüzyıllar boyu azalmadan devam etti.

110 Bu liderlerin Anadolu'da pek çok Türkmen aşireti ile, özellikle Ustaçlu, Karamanlu, Tekelü, Bayad ve Varsaklar ile bağlantıları vardı ve onlar tarafından destekleniyor.

göçebe savaşçılar sağladığını göstermektedir. Ancak devlete karşı büyük ölçekli bir isyana kalkışamadıkları da doğrudur. Liderlik potansiyeli taşıyan bu abdalların, kırsal nüfusun hareket halindeki kesimiyle sürekli bir etkileşim içinde olmalarına rağmen, muhalif grupların varlığından haberdar ve onlarla ilişkide olan kavgacı Türkmen nüfusunu neden seferber edemedikleri sorusu yine karşımıza çıkıyor. Bence cevap, yine, kırsal hayata egemen olan toplumsal örgütsüzlükte yatıyor.

İslam dininin farklı temsilleri birleşmemişlerdi. Manisa'nın köylerinde nispeten az bir dinsel örgütlülüğe rastlanmaktadır. Köylerin sadece yüzde 27'sinde imam vardı; üç köyde cami olduğundan bahsedilmektedir; bir başka deyişle, çok sayıda köy, dinsel liderlere kolayca ulaşma imkânından yoksundu. Zaviyeler, köylerin eteklerinde yürüklerin yaşadığı yerlerde, dağınık halde bulunuyorlardı. Manisa'da, sağlam kaynakları olan on zaviye vardı. Belgelerden, daha geçici kurumlar ya da abdallar hakkında bir fikir edinmek güç. Hiçbir yere bağlı olmayan abdallar devletin başını ağrıtıyor, daha kurumsallaşmış meşru tarikatlar ise merkezi konumu yansıtıyor ve sisteme uyumlu bir hayatın yaşanabileceği (köy merkezli cami hiyerarşisine) alternatif adacıklar olarak varlıklarını sürdürüyorlardı. Bu tarikatlar bir kez kurulduktan sonra kök salıyorlar ve yüzyıllar boyunca mürid bulabiliyorlardı. Bu, özellikle Bektaşilikte gayet iyi görülmektedir. 18. yüzyılın vergi defterlerinde rastlanan Kızıl Delü zaviyesinin tarihi, 15. yüzyıla kadar inmektedir.[111] Peki bunlar taşra toplumunda önemli bir güç müydüler? Topluma ne tür bir örgütlülük getirmişlerdi?

111 Suraiya Faroqhi, dört zaviyenin yüzlerce yıllık tarihlerinin izini sürmüştür; bkz. "Agricultural Activities in a Bektashi Center: The Tekke of Kızıl Delü 1750-1830", *Südost-forschungen,* 35 (1976), 69-96; a.y., "Vakıf Administration in Sixteenth Century Konya, the zaviye of Sadreddin-i Konevi", *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* 17 (1974), 145-72; "The Tekke of Hacı Bektaş: Social Position and Economic Activities", *International Journal of Middle Eastern Studies,* 7 (1976), 183-208. Faroqhi'nin incelediği dört büyük tekke -Seyyid Gazi, Hacı Bektaş, Kızıl Deli tekkeleri ile Sadreddin Konevi zaviyesi- yönetimle bağlantısı olan ünlü şeyhlerin yönetimindeki köklü zaviyelerdi. Zaman zaman yönetimden bağış ya da hediye şeklinde yardımlar alırlardı. Buna mukabil, Gökçen'in yayımladığı Saruhan'a ilişkin belgelerde, konumları dışarıdan gelen kimselerce sürekli tehdit edilen görece önemsiz şeyhlerin yönetimindeki küçük, kısa ömürlü zaviyelerden bahsedilmektedir. Şeyhleri yönetim işlerinde kadıdan yardım gördüğüne göre bu zaviyeler hiç şüphesiz oldukça meşru kurumlardı. Örneklemenin nasıl yapıldığına dair bilgimiz olmadığı için bu belgeleri kullanmak biraz sorunlu. Gökçen'in pek çok belge içinden bunları neye göre seçtiğini bilmiyoruz. Dolayısıyla ben de bunları kullanırken temkinli davranıyorum. Bkz. Gökçen, *XVI. ve XVII. Asırlarda Saruhan Zaviye ve Yatırları,* İstanbul, 1946.

Pek çok zaviye, etrafında köylerin kurulduğu çekirdekler olarak iş gördü. Daha önce de değinildiği gibi, uçboylarındaki savaşlara katılan dervişlere toprak bahşediliyor, onlar da buralara zaviyeler kuruyorlardı. Dervişler çiftçiliğe el atmışlar, toprağı diriltmişler, ve küçük köylerin tohumunu atmışlardı. Örneğin Manisa'daki altı köyün bu örüntünün parçası olduğu kolaylıkla anlaşılabiliyor, çünkü hepsi de adlarını köyü kuran şeyhten almaktadırlar.[112] Ayrıca, eteklerinde zaviyeler bulunan on köy vardı. Zaviye, kurulduktan sonra kendine gelir kaynakları bulmak zorundaydı. Zaviye mensupları, özellikle de bağları ve bahçeleri varsa, toprağı işleyip alınan ürünle geçinebilirlerdi. Elbette, bu daha çok nispeten küçük zaviyeler için geçerliydi. Daha büyük zaviyeler vakıflardan gelen gelirlere ve devletin katkılarına bağımlıydılar. Genelde bir ya da birkaç köyün geliri bir vakfa bağışlanıyordu. Bu da (aynî ya da nakdî) köylü vergilerinin tamamen ya da kısmen bir vakfa tahsis edildiği anlamına geliyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısında Batı Anadolu'dan toplanan gelirlerin yüzde 17'si vakıflara gidiyordu.[113]

Zaviye, örgütleniş bakımından tımara benziyordu. Özellikle teşvikler ve başka katkılar için devlete bağımlı olmaları, zaviyelerin devlete karşı örgütlenmelerini engelliyordu. Zaviyeler, genellikle, gelirleri kendisini ekonomik bakımdan desteklemek için kurulmuş vakfa giden köyler ya da çiftliklerle (ya da her ikisiyle birden) çevrili olurdu. Kimi köyler uzakta, kimileriyse hemen yakındaydı. Daha küçük zaviyelerin, yakınlarındaki köylerin vergisini alma hakkına sahip oldukları anlaşılıyor. Faroqhi'nin sunduğu belgelerde ise daha büyük zaviyelere ait olan köylerin bazılarının birkaç saatlik yoldan daha uzakta oldukları görülüyor. Büyük zaviyelerin çok daha fazla sayıda köyünün ve çiftliğinin olması mümkündü. Bu zaviyeler, kurumun gündelik işlerini yürütmeleri için bazı memurlar tutuyorlardı.[114] Küçük zaviyelerin ise köyün gündelik hayatıyla daha fazla iç içe olduğu anlaşılıyor. Gelirlerinin çok sayıda idareci tutmaya yetmediğini tahmin edebiliriz; verilere göre zaviye başına en fazla bir idareci düşüyordu. Devletten gelen katkılar zaviyenin gelirlerinin önemli bir kısmını oluşturuyordu.[115]

112 Bunlar Kürdoğlu Köyü, Karaca Ahmed, Hamza Baba, Kozluca Baba, Sindel Baba ve Gelen Baba köyleridir; bkz. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s. 151.

113 Faroqhi, "Vakıf Administration", s. 145-46.

114 Örneğin Faroqhi, 1566-67 yıllarında Sadreddin Konevi zaviyesinde çalışanların listesini yayımlamıştır; bkz. "Vakıf Administration", s. 164-65. Zaviye iki idareci (bir mütevelli ile bir nâzır), bir kâtip, üç câbi (vergi tahsildarı), bir imam, bir müezzin ile camide Kuran okuması için altı hafız işe almış, bunların yanı sıra aşçı, süpürgeci, kapıcı gibi daha az önemli hizmetliler de tutmuştur.

115 Faroqhi ("Seyyid Gazi Revisited", s. 113), Seyyid Gazi zaviyesine merkezi idare ta

Makamların azlığı ve devletin bu konularda uyguladığı sıkı denetimin sonucunda zorunlu feragat sisteminin ortaya çıkması, kırsal cemaatin huzurunu ve toplumsal örgütlenişini tehdit ediyordu. Zaviyesi ya da kalacak bir yeri olmayan pek çok derviş taşrada dolaşıp duruyordu, ve bunların sayıları arttıkça aralarındaki rekabet de keskinleşiyordu. Bu rekabet, diğer sipahilerin topraklarını ellerinden almaya çalışan tımar sahiplerinin kendi aralarındaki rekabete benzer şekillerde kendini gösteriyordu. Toprağın yetersiz olduğu durumlarda herhangi bir sipahinin sefere gitmediğine dair şikâyette bulunuluyor ve savaşa katıldığına dair kanıt göstermesi gereken, suçlanan kişi oluyordu. Dervişler söz konusu olduğunda, suçlamalar genelde sübyancılıkla ilgili oluyordu. İmkânlardan mahrum kalan dervişler ya kadıya ya da doğrudan devlete başvurup zaviyelerin mevcut sakinlerinin işe yaramaz, beceriksiz pezevenkler ve sübyancılar olduğunu söylerlerdi. Dervişler, başka dervişlerin itibarını sarsayım derken yıkıcı olabiliyorlardı; ne gidecek bir yerleri, ne de bela çıkarmakla kaybedecekleri bir şeyleri vardı.[116] Devlet görevlisi olmamalarına rağmen, zaviyelerin yetersizliği ve rekabet yüzünden bu dervişler, istemedikleri halde bir dönüşüm sistemine girmeye zorunlu kalıyorlardı. Zaviyelerin dışında kalanlar, devlete başvurarak ötekileri dışarı atmayı başarıyor ve bir süreliğine ele geçirdikleri konumun nimetlerinden faydalanıyorlardı.

Yiyecek ve barınak bulabilmek için oradan oraya gezen yeni bir avare grubunun giderek yaygınlaşması, köylülerin hoşuna gitmiş olamaz. Yine de saygın zaviye şeyhlerinin aracılığıyla, kimi zaman karşılıklı ihtiyaçlara kimi zaman da çatışmaya dayalı fırtınalı ve güçlü bir ilişki içine girmişlerdi. Köylüler, dervişlerin yolculara yiyecek vermediğinden ve onları zaviyelerin -genelde harabe halinde olan- misafirhanelerinde ağırlamayıp bu yol yorgunlarını köylerinin başına attığından şikâyet ediyordu. Vergilerini zaviyelere

rafından yılda 16.000 akçe olarak belirlenmiş bir katkı yapıldığını saptamıştır. Faroqhi, devletin zaviyelere olağan giderleri ve onarım masrafları için para vermesinin yaygın bir uygulama olduğunu ileri sürüyor. "Seyyid Gazi külliyesi, normalde kervansaraylar ile derbend köylerine ait olduğu düşünülen işlevleri de yerine getirip, yolcuların geceyi geçirebileceği müstahkem bir alan ya da en azından güvenli bir yer sağladığı, böylelikle de yolların güvenliğine katkıda bulunduğu" için yardımı daha da fazla hak ediyordu. Devletin, Saruhan belgelerinin taranması sırasında rastlanan daha küçük zaviyeleri, özel bir taleple karşılaşmadıkça umursamamayı tercih ettiği aşikârdır.

116 Manisa kadı sicillerinde bunun pek çok örneği vardır. Özellikle Sicil 102'nin son bölümüne bakılabilir. Saruhan'daki bölgesel duruma ilişkin bu bilgi, kırsal kesimde böyle insanlardan oluşan bir serseri ordusunun dolanıp durduğunu ileri süren Halil İnalcık tarafından doğrulanmıştır. Bu konuda diğer bölgelere ilişkin belgeler incelenmediği için maalesef verimli bir karşılaştırma yapmak mümkün değil.

ödeyen köylüler, dolandırıldıkları hissine kapılıyorlardı.[117] Genelde aynı kurum, köylülere alternatif istihdam olanakları sağlayan bir emek kaynağıydı. Bir başka deyişle, zaviyelerin köylüler için olumlu bir tarafı da vardı: özellikle nispeten büyük zaviyelerde, köylüler, tahılları değirmene götürecek arabacılar, çeltikleri kabuğundan ayıracak işçiler ya da "bakır kapları kalaylayacak ya da onaracak ustalar" olarak geçici bir süre için işe alınıyorlardı.[118] Büyükçe zaviyelerin ortakçılara toprak verdiği, bu ortakçılara işin başında bir çift öküz, bir saban demiri, biraz tahıl, ve hatta bazen de kalacak bir yer verildiği anlaşılıyor.[119] Zengin zaviyeler ayrıca borç para veriyorlar, köylüler de belli ki iki yakalarını bir araya getirebilmek için sık sık şeyhlerine giderek para istiyorlardı.[120] Zaviyelerin bulunduğu yerlerde şeyhlerle -göçebe olsun yerleşik olsun- kırsal nüfus arasında güçlü ilişkiler doğuyordu. Faroqhi de benzer bir sonuca vararak zaviye mensupları ile köylüler arasında güçlü himaye ilişkileri bulunduğunu ileri sürüyor. Köylülerle küçük zaviyelerin mensuplarının sık sık etkileşime girmesi de önemliydi ve, daha önce de gördüğümüz gibi, zaten yakın olmayan reaya-tımar sahibi ilişkisini olumsuz etkiliyordu. Dervişler her zaman kalıcı olmasalar da, kurumlar kalıcıydı ve köylüler cemaat içi etkileşim için buralara bağımlıydılar.

Köylerin aralarında net bir şekilde göçebe/yerleşik üretim biçimleri ile ortodoks/heterodoks din biçimlerine göre ayrıldıkları iddia edilemez. Daha ziyade, göçebeler, yarı göçebeler ve yerleşik çiftçiler ile imamlar, ortodoks sufiler ve heterodoks sufi tarikatları arasında çok katmanlı ilişkiler gözlenmektedir. Hareketlilik bir cemaatin düzenini bozuyordu, ancak tüm tarikatların bu hareketlilikte etkin bir rolü olduğu söylenemez; bazıları düzenli, sabit gelirlerin cazibesi sayesinde devlet tarafından yerleşikleştirilmişlerdi. Dünya nimetlerinden faydalanma peşinde koşanlar, köylüler ve yürüklerle, himaye olarak nitelenebilecek ilişkilere girdiler. Ancak bunlar, 17. yüzyılda başka dervişlerin ithamları, saldırıları ve rekabetleri nedeniyle sık sık bölündü; bu da taşrada düşük düzeyde bir zarara yol açtı.

Köydeki Ağlar: Ticaret, Dostluk ve Hukuki Hizmetler

Buraya kadar, himaye ilişkilerinin özelliklerini, köylülerin zaman içinde ilişkiye girdikleri hamileri ve bunların kolektif eylem ihtimali üzerindeki

117 Bunun mükemmel bir örneği Gökçen'in *XVI. ve XVII. Asırlarda Saruhan Zaviye ve Yatırları* adlı çalışmasında bulunabilir.

118 Faroqhi, "Seyyid Gazi Revisited", s. 104.

119 Faroqhi, "Agricultural Activities in a Bektashi Center", s. 83.

120 1599-1600 yılına ilişkin kayıtlar, Seyyid Gazi zaviyesine borcu olan 167 kişiden 89'unun zaviyenin vergi topladığı köylerden olduğunu gösteriyor; bkz. Faroqhi, "Seyyid Gazi Revisited", s. 107.

etkilerini inceledim. Dolayısıyla, ileri sürdüğüm tezler köylülerin de içinde olduğu dikey ilişkiler üzerinde yoğunlaştı. Yatay ilişkiler bağlamında da yerleşik ve göçebe nüfuslar arasındaki ilişki ve çatışmaları inceledim. Yerleşik ile göçebe, ortodoks ile heterodoks gruplar ve bunların içindeki farklı tarikatlar arasındaki çeşitli ilişki ve bölünme hatları, kırsal kesimde farklı katmanların oluşmasına yol açmıştı. Pek çok köyde, köyün içindeki cami, köyün dışında, bir vakfa bağlı bir zaviye ve bu ikisinin arasındaki yolda yer alan misafirhane köylüler ve yürüklerin çeşitli sorunlar ve etkileşim hatlarında ayrılmalarına yetiyordu. Bu yarıklar, gergin bir ahali için alternatif kurumsal ilişkiler kurma olanağı tanıyor, ancak aynı zamanda da çeşitlilikten kaynaklanan çıkar çatışmalarını ortaya çıkarıyordu.

Şimdi, köylülerin dönüşümlü olarak işbaşına gelen hamiler olmadan kendi kendilerine kalmaları halinde kendi aralarında örgütlenebilecek kadar birbirleriyle ilişki kurup kurmadıkları sorusunu cevaplamaya çalışacağım. Kolektif eylemin köy içindeki iletişimin, dayanışmanın ve alışverişin güçlü olduğu durumlarda daha kolay gerçekleştirilebildiğini düşünüyorum. Makro düzeydeki kurumlardan ve dikey denetim ilişkilerinden az çok bağımsız olan cemaatin ne tarz bir örgütlenme potansiyeli olduğunu ortaya çıkarmak için köy cemaatlerinin kendi içlerindeki ve birbirleriyle olan etkileşim ağları üzerinde odaklanmamız gerekli. Köyler arası iletişim genelde daha çok pazarlara ve ticarete bağlıdır. Meta ticareti, beraberinde daha toplumsal mübadele biçimlerini getirebilecek ekonomik bir etkileşim örüntüsü kurar. Örneğin, bir kere ticari bağlantılar kuruldu mu, köyler arasında kız alınıp verilebilir, bu da bir bağın kurulduğu anlamına gelir. Öte yandan, köylerin kendi içlerindeki etkileşimleri, mübadele ve güvene dayalı ilişkilerden doğar. Akrabalık ilişkilerine dayalı sıkı bir iç ağ kurmuş olan köylerin işleri, ağlarını güven ilişkilerine göre kurmuş olanlarınki kadar iyi yürümez. Bu kısımda, köy içi ve köyler arası ağları anlayabilmek amacıyla Manisa kadı sicillerini inceleyeceğim. Vardığım sonuçlar, geçici olmalarına ve pek çok farklı bölge için benzer çalışmalara gerek duyulmasına rağmen, köy ahalilerinin birliğinden çok, denetimi kolaylaştıran etkileşim örüntülerine işaret etmektedirler.

Pazar yerleri ile ticaret ilişkileri, teorik olarak, köylüleri birbirine bağlayan, aralarında nisbeten yüksek düzeyde bir etkileşim yaratan, böylelikle de köylülerin harekete geçmesi ve kolektif eyleme girişmesi olasılıklarını arttıran etmenler hakkındaki daha büyük ölçekli bir tezin parçalarıdır. Çin'deki pazarlar ve kırsal yapı üzerine çalışan G. William Skinner, Çin'deki pazar sistemlerinin ekonomik olgular olarak önemli oldukları kadar,

toplumsal olarak da önemli olduğunu ileri sürüyor. Tipik pazar yapısını, bir toplum olarak adlandırıyor. Bu da pazarlarda olağan olarak görülen gayri şahsi ilişkilerden çok daha sıkı bağlantı ve etkileşimleri ima etmektedir.[121] Küçük pazarlardaki ilişkiler yatayken, standart pazar kasabasında gerçekleşen mübadelelerin hem yatay hem de dikey olması ilginç bir husus. Skinner, Kao-tien-tzu pazar toplumundan bahsederken şu açıklamayı yapıyor:

> Kao tien-tzu'daki pazar toplumuna mensup bir köylü, elli yaşına geldiğinde devam ettiği pazara üç binden fazla gitmiş olurdu. Ortalama en az bin kere, toplumdaki diğer hanelerin erkekleriyle birlikte aynı caddedeki dar bir alanda sıkışmak zorunda kalmış olurdu. Kasabanın dört bir yanındaki köylerde yaşayan köylü satıcılardan mal alır, daha da önemlisi, çayhanelerde kendi toplumunun çok uzağındaki köylerden gelen köylülerle tanışıp görüştürdü. Bunu yapan tek kişi köylü değildi; çünkü Kao-tien-tzu'da herkese göre bir çayhane vardı ve pazara gelip de bunlardan bir ya da birkaçında en az bir saat oturmadan giden pek az insan vardı. Toplum hayatının kuralları, misafirperverliğin gerekleri, kapıdan adımını atan herhangi birinin misafir olarak masalardan birine buyur edilmesini sağlardı. Çayhanede geçirilen bir saatlik süre, ister istemez kişinin çevresini genişletir, toplumun diğer kesimleri hakkındaki bilgisini derinleştirirdi.[122]

Böyle bir etkileşimin sonucunda, standart pazar yeri içinde daha türdeş bir alan oluşmakta, kültürel ve dinsel farklılıklar azalmakta ve işçiler, müstakbel eşler, ebeler ve farklı becerileri olan zanaatkârlar hakkında bilgi alışverişi gibi çeşitli etkileşimler gerçekleşmektedir. Tüm bu faaliyetler, muhtemelen belli bir pazar bölgesine mensup köylülerin iletişim kurmasını sağlıyor, böylelikle de kolektif eyleme geçmek gerektiğinde bilgi akışını ve eşgüdümü sağlayacak kanalların önceden hazır olmasını güvenceye alıyordu. Skinner, bunu bir toplum olarak adlandırıyor, dolayısıyla da tanıma, ortaklaşma ve dayanışma unsurlarını dahil etmiş. Ayrıca standart bir pazar yeri, türdeşleştiği ve onu kendi içinde bağımlı kılan ağlar geliştirdiği ölçüde diğer pazar alanlarıyla farklılıklar göstermeye başlar. Tipik pazar alanı, kolektif tepkilerin ortaya çıkmasına imkân tanıyan türdeş bir birim olabilir

121 G. William Skinner, "Marketing and Social Structure in Rural China", 1. bölüm, *Journal of Asian Studies*, 24 (1964), 32. Daha kesin konuşmak için Skinner'in kendisinin verdiği tipik pazar tanımını kullanabiliriz: "Köylü hanesinin ticaretle ilgili olağan ihtiyaçlarının tümünü karşılayan kırsal pazar tipi: hanenin üretip de tüketmedikleri mallar normalde orada satılır, tükettiği ama üretmedikleri de normalde oradan satın alınırdı" (s. 6).

122 *Age.*, s. 35.

ama pek çok standart pazar alanı da kendi içinde kaynaşmış birimler olmaktan uzaktırlar.[123]

Ticaret ağının kurulma ve işletilme biçimi ve köylü ailelerine ait Osmanlı çifthane biriminin kendi kendine yeterli olması nedeniyle ticaret, köyler arasında güçlü bağların kurulmasına katkıda bulunamıyordu. Ticaret, merkez kasabaya göre, bir çarkın odağı niteliğindeki kasabanın işgesine yönelik olarak yürütülüyordu; köyler arasında ticaret çok daha enderdi. Bağımlılık ilişkileri de bu çizgide gelişmişe benziyor. Köylüler, kendi köylerindeki ya da merkez kasabadaki zenginlerden borç alıyorlardı. Köylülere yüksek faizlerle borç veren kasabalılar arasında kadınların önemli bir yer tutması ilginçtir. Bu nedenle, iletişim hatlarının diğer köylerden çok merkez kasabaya doğru çizilmiş olduğunu düşünüyorum.

Osmanlı kadı sicilleri incelendiğinde, merkez kasabanın tasarlanış şeklinin, köy kasaba ilişkilerinin ve kasabaların ihtiyaçlarının, genel olarak, köylülerin ticaret için merkez kasabaya gitmesini sağladığı ve köyler arasındaki ticaret akışını kısıtladığı görülmektedir. Bu ilişkilerin nitelik ve düzeylerini kesin olarak anlamak için devletin ne gibi zorunluluklar getirdiğine, demografik etmenlere, savaş beylerinin zorbalıklarına ve tüm bunların pazardaki etkileşimi ve davranışları nasıl etkilediğine bakmamız gerekir. Geçimlik tarım, nüfus baskısı ve yerel elitlerin talepleri köyle merkez şehir arasındaki ticaret akışını kısıtlıyorlardı. Pazarlar, pazarlardaki faaliyetler ve malların miktarları devlet tarafından sıkı bir şekilde denetleniyordu. Devletin alt düzey idari birimler için öngördüğü genel anlayış, bunların kendi kendilerine yeten birimler olmalarıydı. Bu durum özellikle, idari birimlerin kısıtlamalarına tabi olan tahıl ticareti için geçerliydi.[124] Gelirlerini arttırmaktan başka bir şey düşünmeyen yerel görevliler tarafından bağımsız olarak görülen ve böyle yönetilen bu birimlerin dışına çıkmak -merkezi yönetim özellikle emir vermediği ve bu emri takip etmediği sürece- pek rastlanan bir olgu değildi. Kentli nüfusun besin ihtiyacı arttıkça köylüler, mallarını yüksek bedeller karşılığında satabilecekleri merkezi pazarlara yöneliyorlardı. 16. yüzyıldaki nüfus artışı, büyük ihtimalle kentlerle kırsal kesim arasında tahıl yüzünden yaşanan gerilimin artmasına neden olmuştu. Köylüler ürettikleri tahılı köylerde saklamak, kasabalar da üretici olmayan grupların tüketimi için kentsel bölgelere daha fazla tahıl gelmesini isteyeceklerdi. Hinterlandı denetim altında tutan güçlü savaş beylerinin ortaya çıkması ve bunların kapıhalklarını beslemek zorunda oluşları, payitahta ar-

123 *Age.*, s. 32-42.

124 Faroqhi, *Towns and Townsmen*, s. 191.

ürün aktarımını yavaşlattı. Merkezi ve yerel güçler arasındaki gerilimler de idari birimler ile bunların denetimi düzeyinde ortaya çıktı. Köyle kasaba arasındaki etkileşim ve köyler arası etkileşimler bu gerilim bağlamında değerlendirilmelidir.[125]

Osmanlı İmparatorluğu'nda pazarlar, devletin izniyle, yerel ihtiyaçlara cevap vermek amacıyla kuruluyordu. Kasabaların iaşesi, savaşa giden orduların beslenmesi kadar önemli sayılıyordu. Devlet, bu faaliyetlerin her ikisi için de erzak temin ediyor ve pazarların hayatlarını sürdürebilmesi için yerel görevlilerden kendisiyle işbirliği yapmalarını istiyordu. Küçük köylerde ve köylülerle yürüklerin mallarını trampa ettikleri yaylalarda da sık sık pazarlara rastlanıyordu. Kırsal kesimin idaresi açısından bakacak olursak, köylü, toprak sahibinin tahılını, kurallara göre en fazla bir günlük yolculuk mesafesinde olabilecek en yakın pazara taşımak ve satmakla yükümlüydü. Köylü, nakdî vergilerini ödeyebilmek amacıyla tahılının bir kısmını satmak zorunda olduğu için, zaten pazara gitmeye mecburdu. Bu zorunluluklara bağlı olarak oluşan "akreb pazarlar" haftada bir kurulan ve civar kasabalardaki tüccarlar için çekim merkezi oluşturan yerel pazarlardı.

İncelediğimiz bölgelerdeki en büyük, en fazla müşteri çeken kasaba pazarları, Manisa ve Tire'de kurulanlardı. Manisa kadı sicilleri, 16. yüzyılda Manisa kazası sınırları içinde, köylerde kurulan ve köylülerin mallarını getirebilecekleri alternatif merkezler olarak iş gören iki pazardan daha bahsetmektedirler. Her ikisi de bağlı oldukları kazanın çevre bölgelerinde, Manisa kasaba merkezinin uzağında yer alıyorlar ve köylüleri uzun mesafeler katetmekten kurtarıyorlardı. Bu köylerin bölgedeki diğer köylerden daha büyük bir nüfusa ya da daha yüksek bir statüye sahip olduğuna dair hiçbir ibare yok; aslında bunlar nisbeten küçük köylerdi (Konarcalu 10-12, Pazar ı Yengi/Gökağaç ise 20-22 haneden oluşmaktaydı). Palamud nahiyesindeki pazar, 16. yüzyılın ikinci yarısında Konarcalu köyünden Palamud köyüne taşındı ve burada kurulmaya başlandı; bunun nedeni muhtemelen Palamud köyünün nahiye merkezi haline gelmesiydi.[126] Demek ki Manisa kazasının köylüleri, küçük köylerdeki, belgelerde görünmeyen ticaret noktalarının yanı sıra üç ana seçeneğe sahipti: Manisa kasaba merke-

125 Pazarlar hakkında devlet tarafından belirlenen pazar baclarından daha az bilgimiz olduğu için pazarların 16. ve 17. yüzyıllarda daha sık kurulup kurulmadığını ya da pazarlar yerine sabit dükkânların gelişip gelişmediğini saptayamıyoruz. Aynı şekilde, pazarların boyutlarının büyüdüğünü ya da küçüldüğünü tahmin etmek de imkânsızdır.

126 Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s. 268-69.

zinin pazarı ile Konarcalu/Palamud ve Pazar-ı Yengi/Gökağaç'taki iki köy pazarı. Feridun Emecen, 1575'te Manisa pazarına gidip gelen insan sayısını yaklaşık 25.000 olarak tahmin ediyor. Bu rakamın Palamud'da 4.000, Yengi'de de 10.000 olduğunu söylüyor. Belli ki Manisa en az dört nahiyeye hizmet verdiği için pazara gidenlerin büyük kısmını çekebiliyordu.

Pazar kasabalarına ilişkin bu bilgilere bakarak, merkezlerin daha da kuvvetlendirdiği bu etkileşimin etkilerini değerlendirmemiz gerekir. Timar sahibine karşı yükümlülüklerini bildiğimiz köylüler kendi bölgelerindeki pazarlara gidiyorlardı. Ancak bu pazar faaliyetlerinin köyler arasındaki bağlantıları etkileyip etkilemediği konusunu açıklığa kavuşturmamız gerek. Bu da bizi Skinner'in Çin'deki pazarlama yapısını kolektif faaliyetleri ve bilgiyi teşvik eden bir yapı olarak çözümlediği çalışmasında sorduğu soruya geri getiriyor. Eldeki veriler, köylerin birbirinden kopuk bir şekilde var olduğuna dair daha genel tabloya uygun düşen tahminlerde bulunmamızı sağlıyor. 17. yüzyılın ilk yarısının Manisa'sını incelerken bulduğum veriler, köylerin ortalama 10-15 haneli, oldukça küçük köyler olduğunu göstermektedir; yalnızca bir-iki köy 100 hane büyüklüğündeydi. Ayrıca, arazi tahrir defterleri tüm köylerde benzer ürünler yetiştirildiğini, pamuk ya da pirinç gibi bir-iki çeşit ticari ürün yetiştiriliyorduysa da üretimin esasen temel tüketim maddelerinde yoğunlaştığını gösteriyor. Bu durum, köylülerin başka köylerle ticaret yapmasını zorlaştırıyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısında, köylüler, köylerinin sınırları içinde temel besin maddelerinden meyveye, esasen kendi ihtiyaçlarını üretiyorlar, hayatlarını idame ettirmek için kendi kendilerine yetiyorlardı. Elbette, çevresel koşulların daha iyi olduğu köylerdeki yeldeğirmenlerinden yararlanıyor veya kasabadan balmumu satın alıyorlardı. Yine de ticarete ilişkin rakamlar hiç de çarpıcı değil; köylüler, başka köylerle kendi köyleri içinde yaptıklarından daha fazla ticaret yapıyorlardı. Mahkeme kayıtlarındaki kalemlerin yüzde 17'si köyler arası ticaretten bahsederken, yüzde 3'ü köy içi ticarete ilişkindir. Mark Granovetter'inki gibi bir tez öne sürecek olursak, bağların gevşek olmasının köylerin sınırlarını arasında ağların oluşmasına yol açtığını, bunun da mobilizasyon potansiyelini arttıracağını söyleyebiliriz.[127] Ancak, köyler arası ticaretin büyük kısmının çatışmalarla dolu olması bu tezi zora sokuyor. Dahası, ticaret büyük ölçüde mobilizasyon potansiyelinin düşük olduğu köy-merkez kasaba hattında gerçekleşiyordu.

127 Mark S. Granovetter, "The Strength of Weak Ties", *American Journal of Sociology*, 78 (1973), 1360-80.

Aslında köyler arasındaki ağlarda gerçekleşen ticari ilişkilerin yanı sıra, köy düzeyindeki iletişimin kolektif eyleme ne ölçüde katkıda bulunduğunu değerlendirmek için köylerdeki bireyler arası ilişkilere de bakmamız gerekli. Güçlü iletişim hatları geliştirmiş, ilişkilerin sadece akrabalığa dayanmadığı, aynı zamanda çalışmayı, ticareti, zanaatları ve daha başka türden bağları da yansıttığı köyler, kolektif eylem için, etkileşimin sınırlı olduğu köylere nazaran çok daha çabuk ve etkin bir şekilde örgütlenip harekete geçebileceklerdir. Etkileşimin boyutları, bireyler arasındaki bağların sayısına bakarak saptanabilir. Bunlar, aile bağları olabilir, ticaret bağları olabilir; hukuki vekalet ya da kefalet ilişkileri gibi daha pek çok başka türden ilişki de olabilir. Bağların sadece sayısı değil, yoğunluğu ve türü de köy düzeyindeki örgütlenme potansiyelinin düzeyini ifade eder. Köylüler kendi akraba gruplarının dışında ilişkilere girdikleri ölçüde, gündelik işlerinde ya da olağandışı kriz anlarında arkadaşlarına, komşularına ve diğer köylülere güvendikleri ölçüde, bilginin dağılımı, kaynakların toplanması ve faaliyetlerin eşgüdümlü bir şekilde yürütülmesi için kullanılabilecek ağları örmüş olurlar. Bu konular, Batı Avrupa'nın köy cemaatleri bağlamında az çok sistematik bir şekilde ele alınmışlardır. En başarılı tarihsel çalışmalardan bir ikisi, mahkeme kayıtlarını tarihsel köy toplumları hakkındaki temel bilgi kaynağı olarak kullanmıştır. Toplumun mensupları arasındaki ilişkiler, arkadaşlığa ve güvene dayalı ilişkiler en iyi kişisel kefalet ve (ücretli memurlarca yerine getirilen resmi bir iş olmadığı durumlarda) vekalet örnekleri incelenerek ortaya çıkarılabilir.[128] Kişisel kefalet ne ölçüde aile dışından geliyorsa köy cemaati o ölçüde kaynaşmış bir grup demektir; zira bir köylü, ancak aralarında sıkı bağlar olan komşularından, arkadaşlarından ya da başka köylülerden kendisine kefil olmalarını isteyebilirdi.

128 Bu çalışmalardan biri, ortaçağ İngiltere'sindeki köylüler arasında çok büyük bir dayanışma olduğu varsayımını sorguluyor ve kişisel kefaletle ilgili verileri inceleyerek bunun aksinin doğru olduğunu gösteriyor; bkz. Martin Pimsler, "Solidarity in the Medieval Village? The Evidence of Personal Pledging at Elton, Huntingdonshire", *Journal of British Studies*, 17 (1977), 1-11: Kişisel kefalet "mahkemenin getirdiği bir yükümlülüğün (bu, bir cezanın ödenmesi ya da belli bir işi yerine getirme -örneğin, bir ihlalin tazmini, bir borç meselesinin halledilmesi- şeklinde olabilir) yerine getirilmesini güvenceye almaya yarayan bir sistemdi ve böyle bir yükümlülük verilen köylüler, kendilerinin gelecekte iyi hal sergileyeceğine kefil olmaya razı olacak bir başka köylü bulmak zorundaydılar." Kişisel kefalet "köy toplumunda güven hissine duyulan ihtiyacı karşılıyordu ... ve hem köylülerin kendilerine bir kefil seçmeleri hem de bir köylünün kefillik etmeye razı olması, son tahlilde, köylülerin kendi aralarında yaptıkları kişisel düzenlemelerin ürünüydü". Bkz. Edwin B. de Windt, *Land and People in Holywell-cum-Needingworth: Structures of Tenure and Patterns of Social Organization in the East Midlands Village, 1252-1457*, Toronto, 1972, s. 242-43.

Osmanlı köylerine bu tür çözümlemelerden bazılarını kullanarak yaklaşmak mümkün. Bu durum özellikle, genelde köyün erkeklerinden olan - davacı ya da davalı mahkemede şahsen bulunamadıkları durumlarda onları temsil eden eş dost ya da aile fertleri- vekiller[129] için geçerlidir. Bu vekiller köyden ya da mahkemeden aldıkları ücret karşılığı çalışan memurlar değillerdi; isimlerine sicillerde pek sık rastlanmaz. Vekillerin yer aldığı davaların basit bir dökümü çıkarıldığında, Osmanlı köylülerinin bu kısa süreli hukuki hizmetler için arkadaşlarından ya da tanıdıklarından çok aile fertlerine güvendikleri görülmektedir. Köylülerin vekillerini kendi köylerinden seçmeleri, (benim kullandığım örneklemde) kendilerini temsil etmeleri için başka köylerin mensuplarına hiç güvenmemeleri, bu bilgiyle aynı doğrultudadır. Vekil kullanılan örneklerin yüzde 61'inde, köylüler kendilerini mahkemede temsil etmesi için babalarını ya da kardeşleri seçmişlerdir. Davaların sadece yüzde 30'unda arkadaşlarına güvenmişlerdir. Demek ki 17. yüzyılın ilk yarısında köylüler, köy içinde ciddi bir çatışma yaşandığında, mahkemede kendilerini temsil etmeleri için genelde akrabalarını yollamayı tercih ediyorlardı. Vardığımız bu sonuçlar kesin değildir, ancak Osmanlı köylerinin yalıtılmışlık ve bozulmaya dayalı bir örüntü sergiledikleri fikrini kuvvetlendirmektedirler.

Aralarında köylüler, yürükler ve dinsel kurumların da bulunduğu araştırma kategorilerini sırayla ele aldıkça tekrar tekrar beliren bazı temalar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kırsal yaşam tarzının toplumsal örgütlülükten yoksun olduğuna ilişkin esas saptamamızı doğrulamaktadır. Eldeki bilgilerin büyük kısmı, devlet görevlilerinin ya da toplulukların kendilerinin görevlendirdiği kimselerin hareketliliğine, işbirliği eden veya çatışan grupların hareketliliğine, akışkan, değişken kimliklere ve, incelediğimiz konudaki esas aktörler olan köylüler bir yana bırakılırsa, sabit unsurların azlığına işaret etmektedir. Köylüler, kırsal nüfusun tek sabit kesimidir; daha sonraki bölümlerde anlatılacağı gibi, bu grubun da bazı kısımları hareketlilik alışkanlığı kazanmışlardır.

Bu bölümün iskeletini oluşturan ana temaların her biri -yapılar ve denetim seçenekleri, resmi görevlilerin ve potansiyel toplum liderlerinin dönüşümlü olarak görevlendirilmesi, üretimin, emeğin ve kırsal hayatın örgütlenişi, tarımsal üretim dışındaki alternatif örgütlenmeler, kırsal güven ve ticaret ağları- köylülerin örgütlenmek için gereken zeminlerden yoksun olduğu tezinin altını doldurmaktadır. Patrimonyal denetim yapıları, dev-

129 Kadı sicillerinin bu konuya ilişkin olarak nasıl kullanıldığı hakkında daha fazla bilgi edinmek için bkz. Ek 2.

letten köylüye doğru basamak basamak inen himaye bağlarına göre işleyen bir merkezi yönetimin sıkı denetimi altında oluşturulmuşlardı. Sistemin omurgası, en son halkasını köylünün oluşturduğu tek bir büyük askeri-idari emir komuta zincirine dayanmaktaydı. Ne var ki toprak sahibi ile köylü arasındaki ilişkiye bazı başka görevlilerin gölgesi düşüyordu. Ayrıca, sistemin yapısı içinde, askeri-idari emir komuta zincirinden bağımsız bir kurum olan, köylüye alternatif bir eylem ve şikâyet aktarımı kanalı sunan ve böylelikle bir emniyet sübabı olarak iş gören mahkemeler vardı. Hem devletle arasındaki bağın dolaysız ve özerk olması hem de elitler arası rekabet nedeniyle mahkemeler etkin bir şekilde işleyebiliyordu. Bir köylü, hamilerden biriyle çatıştığında, kendi hamisiyle bağı olmadığını bildiği bir başka hamiye yöneliyordu. Bunlara ek olarak, esas himaye ilişkisi, merkezi ve yerel görevliler, mültezimler gibi kırsal düzene sonradan dahil olan ve köylülerin vergilendirilmesinde rol alan kişilerin sayısının artmasıyla daha da gevşiyordu. Tüm faaliyetleri yöneten tek bir hami söz konusu değildi. Her biri kırsal hayatın bir dilimini yöneten ve köylülerin refahıyla pek de alakadar olmayan birden fazla hami vardı.

Devletin gücünün esas kaynağı, bir başka deyişle, denetim yapılarının çeşitliliği, bu yapıların dönüşümlü görevlendirme usulüne göre işlemesiyle daha da sağlamlaşıyordu. Askeri-idari ve adli görevlilerin iki-üç yılda başka bir yere ya da sistem dışına kaydırılması, himaye ilişkilerinde yatan çıkarları yüzeyselleştiriyordu. Toprak mülkiyetinin devlette olması bu durumu pekiştiriyordu; askeri-idari emir komuta zincirine mensup toprak sahiplerinin özel mülkleri yoktu. Dolayısıyla da taşrada güçlü ittifaklar kurulması bir tehdit olmaktan çıkıyordu. Devlet görevlilerinin dönüşümlü olarak görevlendirilmesinin yanı sıra, gerek inançları gerekse kadrolardaki yığılma nedeniyle aynı mahkemede ya da zaviyede, mücadele eden halkı temsil etmeye yetecek kadar uzun bir süre kalamayan muhtemel cemaat liderleri, din adamları ve dervişler de dönüşüm sistemine tabiydiler. Bunlar potansiyel olarak kırsal toplumun patlamaya en hazır unsurlarıydılar, ama mevkileri, bir eylem başlatmaya izin verecek kadar sabit değildi.

Köylülerin eylemliliği meselesine gelince, üretimin örgütlenişi bireysel üretimi teşvik ediyor, vergilerin toplanmasında ve toplumu ilgilendiren diğer işlerde etkileşime pek az olanak tanıyordu. Köyün örgütlenişi, idari işlevlerin farklı hamiler arasında bölünmüş olması ve köylünün köyünün dışında ekim alanları bulabilmesine dayanan ve onu başkalarına bağımlı olmaktan kurtaran ara tarımsal üretim kategorileri, parçalanmış bir yapının devamını sağlıyordu. Göçebe ve yarı-göçebeler, işleri ters gittiğinde daha çok seçeneğe, kimliğe ve devleti atlatma yoluna sahiplerdi. Yürükler için

düşünülmüş paramiliter oluşumlar gibi devletin kırsal alanlarda kurduğu alternatif örgütler, kırsal grupların seçebilecekleri yeni kimliklerin sayısını arttırdı.

Son olarak, güven ve ticaretin, köylüleri, tabandan yükselen bir etkileşim ağının oluşmasını sağlayacak kadar sık bir araya getirip getirmediğini sormak yerinde olacaktır. Köydeki temel işlevlerin yerine getirilmesi ya da hukuki destek için akrabalara bel bağlanması, toplumdaki bağların çok gelişmiş olmadığını göstermektedir. Ekonomik etkileşim ağları ne sayıca çok ne de gelişkindi. Ayrıca, ticaret tam manasıyla kasaba merkezlerine ve köylere doğru odaklanmıştı.

Köylülerin gevşek bir toprak tasarrufu düzeninin parçası olduğu ve bu düzen içinde, yapının diğer parçası olan elitlerle ittifak kurmalarının pek kolay olmadığı, kırsal yapının örgütlenme için harekete geçmeyi, kaynakları seferber etmeyi kolaylaştırmadığı sonucuna varmak yanlış olmaz. Batı Anadolu köylüleri, ve genel olarak Anadolu köylüleri, devlete ya da onun görevlilerine karşı isyan etmediler. Bunun yerine, bazıları cemaatlerini terk edip daha iyi fırsatlar peşinde koştu. Bazıları ise eşkıya oldular.

BEŞİNCİ BÖLÜM

CELALİLERİN AMACI NEYDİ?

1600'e gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda eşkıyalık yaygın bir olgu haline gelmişti. Başıboş köylüler, asi suhteler, resmi maiyetlerin başına buyruk mensupları ile muhalif ya da itaatsiz askerler, eşkıyalığı sürekli besleyen sonsuz bir kaynak gibiydiler. Bu gruplar her biri devletin icraatları ile bunların kırsal hayatta doğurduğu dönüşümlere tepki olarak eşkıyalığa yöneliyordu. Padişah ve divan-ı hümayunun üyeleri bu değişimin biçimlenmesinde doğrudan ve sürekli bir rol oynuyorlardı. Devlet pek çok niyet ve amaçla eşkıyalığı icat ve imal ediyor, artık işe yaramadığında da ortadan kaldırıyordu. Tabii burada devletin birtakım kişilere eşkıya olma emrini vererek eşkıyalığı doğrudan yarattığını kastetmiyorum. Devlet, daha ziyade, silah elde etme imkânı olan, nimetlerden nemalanamayan gruplar yaratıyor, bunları merkezi ve yerel tahakkümü ve denetimi arttırma hedeflerine uyan eylemlere yönlendiriyordu. Devlet, kırsal bölgelerde, ekonomik krize tepki olarak, sınıf temelli hareketleri engelleyen denetim yapılarını devreye sokuyor, harekete geçiriyor ve manipüle ediyordu. Aynı zamanda, askeri, idari ve meşruiyeti sağlamaya yönelik hedefleri için ihtiyaç duyduğu başka türden topluluklar yaratarak merkezileşmeye çalışıyordu. Altıncı Bölüm'de de görüleceği gibi, devlet bu grupları bir kez yarattıktan sonra, onları kendi merkezileşme stratejileriyle etkin bir biçimde bütünleştiriyordu. Merkezileşme, bu süreçte farklı bir tarza -eşkıyalarla, yani celalilerle pazarlık ederek anlaşma yapma şekline- büründü.

Devlet, eşkıyalığı, toplumdaki huzursuzluğu başka yerlere kanalize etmek amacıyla ve kendi askeri ve siyasi-idari ihtiyaçlarının bir yanürünü olarak imal ediyordu. Bu yüzden de yarattığı bu yeni toplumsal grup pek çok bakımdan onun hizmetkârları olarak kaldılar. Topraksızlık, başıboş

gezen köylüler ve dengesiz nüfus hareketleri kırsal kesimin düzenini tehdit ediyordu. Değişik iş seçenekleri, eğitim ve orduya alma, kitleleri daha yararlı ve daha az tehditkâr uğraşlara yönlendirmenin kolay bir yolu haline geldi. Böylece hiç olmazsa serseriler, tümü de yıkıcılık ihtimali taşıyan, ama hiçbiri, bir ya da birden fazla sınıfa dayalı bir hareket gibi acil bir tehdit oluşturmayan farklı yönlere dağıtılmış oluyordu. Sınıf temelli isyanlar yerine eşkıyalık gibi yeni toplumsal oluşumlar meydana çıktı. Eşkıyalara dönüşen gruplar kendi iradeleriyle bir araya gelmiş değillerdi; toplumdaki elitler tarafından, bu elitlerin çıkarları doğrultusunda bir araya getirilmişlerdi. Dolayısıyla eşkıyalık, egemen sınıfın ihtiyaçlarına göre sahte bir tehdit olarak kullanılan ya da devletin yönetim mekanizmasıyla bütünleştirilen yapay bir toplumsal kurguydu. Eşkıyalıkta beliren kimlik, işte bu olağandışı toplumsal koşullar tarafından üretilmişti. Belli toplumsal sınıfların ürünü olmadığı için de devletin merkezini tehdit edemeyecekti. Eşkıyaların giriştiği ilkel isyanlar, toplumsal yapıyı yıkmayı amaçlamadıkları için geleneksel anlamda kolektif eylemler değildi; eşkıyalar sistemden olabildiğince yararlanmaya çalışıyorlardı. Herkesçe bilinen müttefiklerden ya da düşmanlardan bağımsız, kayda değer bir ideolojiden uzak kalarak sistemdeki boşlukları manipüle etmek daha kolaylarına geliyordu. Devletin çeşitli silahlı güçlerini tehdit ettikleri, işlemesini yavaşlattıkları olurdu, ama asla bunları yok edemezlerdi. Devlet de inatla bu tehdidi dağınık bölgeler üzerindeki denetimini merkezileştirmek ve kuvvetlendirmekte kullandı.

Yeni grupların, resmi görevlilerin maiyetlerine ve devletin ordularına katılmaları için mobilize edilmeleri, devletin merkezileşme tasarılarına güç kazandırdı. Osmanlı İmparatorluğu, bu dönemde, yeni bölgeleri fethetmede, hatta elindekileri korumada eskisine göre daha fazla zorlanıyordu. Safeviler doğu sınırını tehdit ediyor, Avrupa ise Müslümanların ilerleyişini hiç değilse durdurmaya kararlı görünüyordu. Dahası, Osmanlılar daha gelişmiş savaş tekniklerine sahip, eskisinden daha büyük, tüfeklerle teçhiz edilmiş ordularla çarpışmak zorundaydı. İmparatorluk toprakları üzerindeki denetimin pekiştirilmesi için başıboşların yeniden yönlendirilerek orduya katılması, tüfekli "sekban" ve "sarıca" ordularının büyütülmesi gerekiyordu.

Bu ve bundan sonraki bölüm, bu olgu üzerinde duracaktır. Bu bölümde paralı asker öbeklerinin toplumda etkinlik kazandığı, daha sonra da eşkıyalığa yöneldiği süreci resmedeceğim. Sonraki bölümde de devletin eşkıyalığı kendi yararına nasıl kullandığını göstermek için, devlet ile eşkıyalar arasındaki ilişkinin tarihinin izini süreceğim.

KÖYLÜLERİN SEÇENEKLERİ

Önceki bölümler, ekonomik kriz fikrini kabul edelim etmeyelim, köylülerin 17. yüzyılın ilk yarısında büyük zorluklarla karşı karşıya olduğu gerçeğinin inkâr edilemeyeceğini gösterdi. Köylüler, nüfus değişimlerinden, devletin merkezileşme çabalarından kaynaklanan vergi artışlarından ve merkezi yönetimin meşru ve gayri meşru görevlilerinin yağmalarından etkileniyorlardı.[1] Aslına bakılırsa, merkezi ve yerel düzensizliklerden hem köylüler hem de elitler etkileniyor ve çözüm arayışlarına giriyorlardı. Önceki bölümlerde, köylülerle elitlerin ne kendi sınıflarıyla, ne de birlikte, bir sınıflar ittifakı olarak isyana dayalı çözümlere başvurmasının hiçbir yolu olmadığı da görüldü. İmparatorluğun içinde bulunduğu yeni koşullardan hem elitler hem de köylüler etkilendiyse de buldukları çözümler onları tek başlarına ya da birlikte isyan etmeye götürmedi. Kader birliği edememelerinin nedenleri, himaye ilişkilerinin kesintili yapısında ve devletin denetiminin kırsal kesimdeki kopuklukları sürdürmekte başarılı olmasında yatmaktadır. Elitlerin ve sıradan insanların, yüzlerini kadir i mutlak devlete doğru çevirmesini sağlayan etkili bir endoktrinasyon sonucunda, bu sınıfların hiçbirinin devletin dışında ya da karşısında bir siyasi eylemliliğin mümkün olabileceğini tasavvur edememesi bunu tamamlamaktaydı. İsyanda birleşememenin sonucunda, herkesin herkesle savaştığı, başkalarının mahvolması pahasına herkesin kendi başını kurtarmaya çalıştığı bir ortam doğdu. Köylülerse bu durumun en büyük kurbanlarıydılar.

Köylülerin, toplumun üretken olmayan mensuplarının yükünü taşıması, tarım imparatorluklarının neredeyse tümünde görülen bir durumdur. Köylülerin ekmeği üzerinde hak iddia edenlerin gün be gün arttığı Osmanlı topraklarında da durum farklı değildi. Vergi ödeme güçleri azalan köylüler, o yılın hasadı pay sahiplerine dağıtıldıktan sonra, iki yakalarını bir araya getirebilmek için sık sık borçlanıyorlardı.[2] Taşra görevlilerinin sürek-

1 Pek çok araştırmacı 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyıl üzerinde uzun uzadıya çalışmışlardır. Özellikle celaliler üzerine yazanlar, kırsal nüfusun refahındaki gerilemenin demografik ve ekonomik nedenlerini açıklamak için epey uğraşmışlardır. En iyi örnekler için bkz. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Ankara, 1975; Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul, 1965; M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, Londra, 1972; Halil İnalcık, "Adaletnameler", *Belgeler*, 2 (1965); a.y., "The Ottoman Decline and Its Effects on the Reaya", H. Birnbaum ve S. Vyronis ed., *Aspects of the Balkans, Continuity and Change* içinde, Lahey, 1972. Özellikle bunlardan son ikisi, köylülüğün bu dönemde maruz kaldığı suiistimaller üzerinde durmaktadır.

2 Manisa kadı sicillerinde köylülerle tefecilerin münakaşalarına dair pek çok kayıt vardır. Defterlerden birinde (no.102), 1650-51 yıllarından seçilmiş seksen beş vaka-

li olarak köylülerin mallarına kanundışı yollarla el koymaları, köylülerin zaten pamuk ipliğine bağlı olan geçimlerini daha da güçleştiriyordu. Köylülerin en yakın müttefiki sayılanlardan (kadılar) en çetin düşmanlarına (mültezimler ve umulmadık müttefikleri yeniçeriler) kadar tüm taşra görevlileri köylüleri soymak için çeşitli yollar icat etmişlerdi.[3] Resmi görevlilerin soygunlarının yanında bir de eşkıyalar ve kendi insanlarını bile soyan kır haydutları vardı. Dolayısıyla, resmi muhassıllar, eşkıyalar ya da meşru kökenli asiler artık birbirlerinden ayırt edilemiyorlardı. Kırsal kesimde, devletin meşru ve gayrimeşru görevlileri arasındaki ayrım bulanıklaşmıştı. Büyük kapıhalkları besleyen ve yönetim adına vergi toplayan kişiler ile talanı kutsayan gayrimeşru eşkıya reisleri arasında pek az bir fark vardı. Özellikle köylü için, kaynağı kim olursa olsun suiistimal suiistimaldi.[4] Bu etkenlerle, köylülerin "çift bozan akçesi"ni ödeyip yükümlülüklerini toprak sahibinin sırtına yıkıp gitmelerinin görece kolaylığı birleşince, köylerde serbestçe hareket edebilen işsiz güçsüz kişiler birikmeye başladı.

Resmi görevliler, resmi gelirlerindeki kayıpları köylülerin sırtından geçinerek, topraklarından faydalanarak telafi edebiliyorlardı. Döneme ait belgeler, sancakbeylerinin, muhafızların, kumandanların, çeşitli yerel yöneticilerin ve yeniçerilerin köylülerin parasına ve ürününe zorla el koyduğu vakalarla doludur. Döneme ait pek çok adaletnamede tasvir edilen bu davranışlar uzun uzun anlatılmaya değer. İşte Sultan I. Ahmed'in sözleri:

> Bölgelerinizde gerektiği gibi devriye gezip görevlerinizi yapmıyorsunuz. Onun yerine orada burada dolaşıp insanlardan kanunsuz şekilde para alıyorsunuz. Beraberinizde gereksiz sayıda sipahi ile sözde "devriye gezerken" şu suiistimallerde bulunduğunuz dikkatime sunuldu: Adamın biri ağaçtan düşüp öldüğünde bunu bir cinayet olarak yorumluyor, bir köye gidip yerleşiyor ve sözde katili ortaya çıkarmak için halkı zincire vurup döverek eziyet ediyormuşsunuz. Nihayet, "kan parası" diye yüzlerce altın ya da gümüş akçe aldığınız gibi bir de suçlamadığınız köylülerden sözde "resmi mükellefiyet" olarak at, katır, köle, arpa, saman, odun, kuru ot, koyun, kuzu, tavuk, yağ, bal ile başka yiyecek maddele-

lık bir örneklem içindeki davalardan onu tefecilikle ilgiliydi. Tefecilerin büyük kısmı şehir ve kasabalarda yaşıyordu. Mahkemeye çıkarılan tefeciler arasında pek çok kadın bulunması da ilginçtir.

3 Bu konudaki malzemeye ilişkin belki de en iyi yazılardan biri İnalcık'ın "Adaletnameler"idir.

4 Himaye ilişkileri, hakiki bağların eksikliği ve görevlilerin sayısının ele alındığı bir önceki bölümden çıkan sonuçlardan biri de, sahte bir berat elde edebilen herkesin kendini bir görevli olarak tanıtabileceği ve köylülerin artık ürününden pay talep edebileceğidir. Bkz. Manisa kadı sicilleri, belge 95, 1061 (1651) tarihli Defter 102.

ri topluyormuşsunuz. Gelirlerinizi fahiş oranlarla iltizama veriyormuşsunuz. Onlar da gereğinden çok daha fazla atlıyla toplamaya çıkıyorlar ve sizin gelirlerinizi kanuna uygun şekilde ve defterde belirtildiği gibi toplamakla yetinecekleri yerde canlarının istediği kadar para almaya çalışıyorlarmış. Ve sıradan köylerden başka, suçluları takip ettikleri bahanesiyle dokunulmazlığı olan haslara da giriyor ve fazladan aylık otuz-kırk altın ya da gümüş para talep ediyorlarmış. Ve siz, siz kumandanlar ve muhafizlar, layıklarını vereceğiniz yerde haydutlardan para alıp, onları serbest bıraktığınız için, haydutlar gemi azıya almışlar, gruplar halinde insanlara saldırıyorlarmış. Benim kulağıma gelenler işte bu tür zulümler.[5]

Yerel görevlilerin uyguladığı bu sömürü, kendilerini baş düşmanlarını beslemeye, onlara hizmet etmeye mecbur gören köylülerin kaynaklarını ciddi bir oranda azaltıyordu. Devlet de, buna karşılık, görevlilerdeki yozlaşmayı denetim altına almak ve bu yaygın suiistimalleri sınırlamak için önlemler alıyordu.

Ancak köylüleri tek sömüren, hâkim sınıflar değildi; kadı sicilleri, eşkıyaların sömürüdeki rolüne işaret etmektedir. 17. yüzyılın ilk yarısında köylüler sık sık mahkemeye başvurarak silahlı adamların gasplarından şikâyet etmekteydiler. Köylülerin bir tür veba olarak gördükleri eşkıyalık devletin güçlü bir şekilde müdahale etmesini gerektiriyordu, çünkü birkaç iyi Müslüman saldırılara kendi başlarına karşı koyamıyordu. Eşkıyalık giderek toplumun ekonomik, toplumsal ve ahlaki dokusuna yönelik bir tehdit olarak algılanmaya başladı. Yüzlerce mahkeme kaydında eşkıyaların köylüleri öldürdüğünü, genç kız ve erkekleri kaçırıp onlara tecavüz ettiğini, başkalarının topraklarına dalıp yağmaladıklarını, fahişelerle sokaklarda dolaştıklarını, hatta çeşitli tacizlerle camilere bile saygısızlık ettiklerine rastlanmaktadır.

Genelde, küçük haydut çeteleri geçtikleri yerleri yakıp yıkar, pek çok köyü harap edip halka eziyet ederdi. 985 yılında Manisa kadısına sunulan tipik bir vakada, Ferhad b. Abdullah adamlarıyla beraber Horoz'daki Hıristiyan bir köylünün evine saldırarak eşkıyalığa başlamış, ardından bir yeldeğirmenine giderek oradaki unu çalmıştı. Yeldeğirmeninin bulunduğu Gökçe'den bazı köylüler hırsızları takip edince, çıkan çatışmada birkaç köylü ölmüştü. Eşkıyalar Akhisar'a doğru ilerlerken başka köylüler de öldürmüşlerdi. Bu eylem, Ferhad b. Abdullah'a göre kurbanlar kâfir olduğu için haklı bir eylemdi. Bergama'ya uzanan Menemen vadisinde de birkaç insafsız cinayet yaşandı. Batıdaki ticaret yollarının talihsiz yolcuları, Gerü

5 Bkz. I. Ahmed'in *Adaletname*'si, BBA Mühimme Defteri 78, belge 4012. Aktaran İnalcık, "The Ottoman Decline and Its Effects on the Reaya", s. 344.

köyünün bahtsız sakinleri ile mallarını sergileyen şanssız tacirler bu serseri çetesinin kurbanları oldular. Yerel otoriteler tarafından sıkı takibe alınan eşkıyalar, yakalanmadan hemen önce son kez devecilerin yolunu kesip 4.000 akçelerini aldılar. Bu eylemler, kendilerini ve ailelerini korumak zorunda olduklarını bilen köylüler arasında büyük bir emniyetsizlik duygusu yarattı; köylüler, eşkıyaları geri püskürtmeye yönelik çabalarının başarılı olması için silahlanmaları gerektiğini de biliyorlardı. Zaman içinde, bazı eşkıyaların kadın ve erkekleri kaçırıp uzak bölgelerde yabancılara satmaya başlamalarıyla bu bir zorunluluk haline geldi.[6]

Köylüler, kırsal kesimdeki sosyoekonomik ve demografik krizlere genelde sadece bireysel tepkiler verdiler ve nadiren topluca hareket ettiler. Bu eylemlerden bazıları, yerel düzeyde kalan, kendini kurtarmaya yönelik küçük ölçekli eylemlerdi; bazıları ise daha çok insanı ve bölgeyi kucaklayacak şekilde genişledi, genişlerken de köylülüğün dönüşmesine katkıda bulundu.

Köylülerin Cevabı

Zor dönemlerde, pazarlığa girme ve elindekini en iyi şekilde değerlendirme eğilimi daha da belirginleşir. Dolayısıyla, gerileme dönemlerinde köylülerden gelen bireysel tepkilerin temelde, mahkemeye iletilen şikâyetlerdeki artışta -ki bunların bir kısmı kadı sicillerinde görülebilmektedir- yerel ve merkezi görevlilerle yapılan pazarlıklardaki yoğunlaşmada kendini belli ettiği söylenebilir. İncelediğimiz iki dönemin birbiriyle karşılaştırılması bu iddiayı destekleyecektir. Toplumsal sarsıntının başlangıç aşamasına tekabül eden ilk dönemin (yaklaşık 1572-96 arası) sicillerinde tartışmalı veraset meseleleri, hırsızlık ve tecavüz davaları gibi çeşitli suçların kayıtları önemli yer tutar. İkinci döneme (yaklaşık 1650-52 arası) gelindiğinde ise vergi meseleleriyle ilgili davaların sayısında kayda değer bir artış olduğu gibi, köylülerin ya da görevlilerin kandırılarak gelirlerini kaptırdıklarını iddia ettikleri davaların sayısı da artmıştı. Davalar, köylülerin çeşitli vergileri ödemeyi reddettiği davalardan, görevlilerin yaşayan köylülerin yanı sıra, ölülerin borçlarını kapamak amacıyla para koparmak için elinden geleni yaptığı davalara uzanıyordu. Köylülerin, tımar sahiplerinin ya da başka aracıların bir arazinin boyutlarının yeniden ölçülmesi talebiyle mahkemeye başvurduğu davalar da vardı. Çünkü, birkaç metrekare bile, miras, satış ve vergilendirmeyle ilgili kıstasları değiştirmeye yetiyordu. Kısacası, kadı

6 Bu vaka Manisa kadı sicillerinden, Defter 11, 50 ve 52 no'lu belgelerden alınmıştır. Başbakanlık Arşivi'ndeki 73 no'lu Mühimme Defteri'nde de bu türden pek çok örnek vardır.

sicilleri kırsal toplumun her düzeyinde, hamilerle himaye edilenler arasındaki pazarlıkların ve çekişmelerin çetinleştiğini göstermektedir. Nitekim, her iki grup da krizin büyüklüğü altında eziliyordu.[7]

Durumunu tatminkâr bulmayan bir köylü, tımar sahibinin tarlasını terk edip hizmetini bir başkasına sunabilirdi. Her ne kadar bu tür davranışların aşırı düzeye çıkmasını engellemek için, kanunla hareketliliği caydırıcı önlemler alınmış idiyse de, köylülerin bu seçeneği ciddi bir biçimde değerlendirdiğine dair güçlü göstergeler var. Tarlasını terk eden köylünün ayrılmasının bedeli olarak ödemekle yükümlü olduğu çift bozan akçesi ile ilgili eldeki belgeler bunu açıkça göstermektedir.[8] Daha şiddetli ya da yıkıcı tepkiler verildiği de oluyordu. Bunlar, çalışmayı durdurmaktan vergi defterlerine işlenmekten kaçmaya, muhassıllar gelmeden dağa çıkmaktan muhassılların öldürülmesine kadar uzanıyordu. James Scott'un "zayıfın silahları" olarak tabir ettiği eylemlerden hırsızlık, başka bir yere kaçma ve yalan köylülerin hoşnutsuzluklarını ifade etmek için başvurdukları yöntemlerdi.[9] Nihayet, bu görece küçük ölçekli tepkiler yelpazesi içinde en sık başvurulan ve (hem devlet hem de köylü açısından) en yararlı olanı, kadı mahkemeleriydi. Şikâyetlerini iletmek ve devletten bir yanıt almak için böyle bir mekanizmadan yararlanabilmeleri, köylüler arasında küçük ölçekli ve kısa süreli (dava boyunca süren) ittifaklar doğmasına yol açtı. Bir önceki bölümde ileri sürdüğüm gibi, şikâyetlerin iletildiği ve hoşnutsuzlukların giderildiği resmi kanalların varlığı kolektif eylem ihtimalini azaltırken, küçük ölçekli eylemleri muhtemel kılıyordu.[10]

7 Burada Manisa kadı sicillerindeki iki döneme ilişkin bilgileri karşılaştırdım. 11 no'lu, ilk sicil 1575-90 (983-99) tarihlerine ait. 102 ve 104 no'lu ikinci grup sicil, 1650-54 (1061-65) yıllarına ait. Eşit sayıda yıl seçerek davaların türlerine baktım ve sosyoekonomik bozukluklardan kaynaklanan davalarla herhangi bir durumda rastlanılabilecek olanları ayırmaya çalıştım. Örneğin, miras davalarının toplumun yaşadığı sosyoekonomik koşullardan bağımsız olarak ortaya çıkması muhtemeldir. Oysa, bir tarlanın boyutları konusundaki çekişmeler, mültezime ödenecek miktarı azaltma çabaları, ölenler için verilen rüsumlar üzerindeki pazarlıklar bireylerin ve grupların son meteliklerini de kaptırmamak için mücadele ettiklerinin göstergesidir.

8 Bu rüsumlar hakkında bilgi edinmek için, bkz "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", *Belleten*, 23 (1959). Başka bir köyde kayıtsız olarak on beş yıl yaşayan bir köylünün bu yeni bölgenin vergi defterine işlenmesi gerektiğini de belirtmeliyiz.

9 Bu yöntemlerden bazıları İnalcık'ın "Adaletnameler"inde, s. 107-26'da ele alınmaktadır. Bunların bir kısmını Halil İnalcık'la yaptığım kişisel görüşmelerden ve Manisa kadı sicillerinden ya da Ahmet Refik tarafından (*Anadolu'da Türk Aşiretleri, 966-1200*, İstanbul, 1930) yayımlanan belgelerden öğrendim.

10 Dördüncü Bölüm'de de vurguladığım gibi, köylülerle vergi görevlileri arasındaki pazarlık ve şikâyet vakaları, kolektif eylem potansiyelinin temel göstergelerinden biri-

Toprağı, işi ya da herhangi bir geçim kaynağı olmayan genç köylü erkeklerin büyük ölçekli göçleri gibi bölgesel nüfus hareketleri, yukarıda bahsedilen eylemlerden farklı nitelikteydi ve kırsal dengeye daha fazla zarar vermekteydi. Bu gençler, kırsal milis güçlerinin, resmi maiyetlerin, sultelerin oluşturduğu örgütlerin ve yerel eşkıyalık hareketlerinin kaynağını oluşturdular. Bu hareketler, genişlemelerinden evvel sadece yerel bir tehdit oluşturmaktaydı. Güçlenmelerini sağlayan devletin icraatlarıydı. Dolayısıyla, başlangıçta bir nüfus hareketi, özellikle de genç, topraksız erkeklerin hareketi niteliğindeki olgu, sonuçta yerel ya da daha geniş ölçekli eşkıyalık faaliyetlerine dönüşüyordu. Nüfus hareketini büyük ölçekli eşkıyalığa çeviren bu kırsal dönüşümün sorumlusu devletti. Ancak devletin ne bakımdan sorumlu olduğunu göstermeden önce nüfus hareketlerinin kökenlerini anlamalıyız.

Nüfus Hareketleri

Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunun 16. yüzyılda kabaca yüzde yüz arttığı konusunda herkes hemfikir gibi görünüyorsa da bölgesel nüfus artışları arasındaki farklılıklar ile çeşitli toplulukların nüfus kaybetmesine ya da yeni üyeler kazanmasına yol açan etmenler üzerine tartışmalar sürüyor. Nüfus artışı, hiç şüphesiz 16. yüzyıldan imparatorluğun tümü için geçerli ve özellikle belli bir yerle bağlantısı olmayan genç erkeklerin sayısında kendini gösteren genel bir olguydu. Bu artışın yanı sıra, 1580'lerden sonra, 17. yüzyılın ilk çeyreğine kadarki dönemde bazı tekil durumlarda nüfusun gerilediği veya tamamen ortadan kalktığı da artık herkesçe kabul edilmektedir. Bu gerileme bölgesel düzeydeydi ve çok büyük ölçüde, toprağın kalitesine, himaye ilişkilerinin yapısına ve bölge içindeki ekonomik fırsatlara bağlıydı. Bu yüzden, genel bir nüfus artışının gözlendiği bir bölgede pek çok boş köye rastlanabiliyordu. Leila Erder ile Suraiya Faroqhi, Kocaeli ve Şebinkarahisar bölgelerinde nüfusun, 16. yüzyılda 1580 yılına kadar arttığını, bu tarihten sonra da hafif bir gerilemenin yaşandığını göstermişlerdir.[11] Orta Anadolu'daki Erciyes Dağı yöresinde hem kırsal hem de kentsel nüfusta ciddi bir artış gerçekleşmişti. Ronald Jennings, bölgedeki en

dir. Ancak incelediğimiz dönemlerden ikincisinde, Defter 102'den (Manisa kadı sicilleri) seçilen 85 davadan 23'ü köylü ile devlet görevlilerinin vergilendirme konusunda doğrudan pazarlık ettiği durumlardır. Bu davalardan yalnızca üçünde birden fazla köylü davanın taraflarından biriydi.

11 Leila Erder ve Suraiya Faroqhi, "Population Rise and Fall in Anatalia, 1550-1620", *Middle Eastern Studies*, 15 (1979), 322-45.

büyük üç kasabanın nüfusunun 1500 ile 1584 yılları arasında yüzde 225 oranında arttığını belgelemiştir; benzer bir artış da köy nüfusunda gerçekleşmiştir: yüzde 239.[12] Bu artışın izlerine defterlerde rastlayamıyoruz, ama imparatorluğun başka bölgelerinden kaçan köylüler, bu bölgeyi daha müreffeh ve yerleşmek için daha uygun görmüş olmalılar. Bu, Huri İslamoğlu-İnan'ın Kayseri'nin hemen kuzeyindeki bölgeye ilişkin çalışmasında kısmen doğrulanmaktadır. İslamoğlu-İnan, 1520 75 arasındaki dönemde ciddi bir nüfus artışı (yüzde 100) yaşandığını, bu oranın kent ve kasabalarda biraz daha yüksek olduğunu da saptamıştır. İslamoğlu'na göre, köylülerin daha sonra bu bölgeden ayrılmalarının nedeni, tahıl kıtlığının vahim bir boyuta ulaşması değildi. Bu bölgenin ekonomisini sağlıklı bulan yazar, nüfusun, tarımın yoğunlaşması gerekliliğine ve bunun ürün ekimine getirdiği değişikliklere uyum sağladığını düşünüyor.[13]

Genel olarak baktığımızda, mevcut bölgesel incelemelerin Anadolu'da hem nüfus artışına hem de nüfus erimesine işaret ettiğini görüyoruz. Bu durum, özellikle Konya'nın batısı ile Sivas'ın doğusundaki bölgeler için geçerlidir. Bu dönem ve bölgeye ilişkin kayıtlar çok az olduğu için bu fikir daha çok tahmine dayanmaktadır. Batı Anadolu'da Kocaeli'nin kuzeyindeki bölgede 1580'e kadar nüfus artışı görüldü; 16. yüzyılın son on yılında ise pek çok yerleşim terk edildi. Erder ile Faroqhi, on üç boş köyün yanı sıra nüfuslarının bir kısmını yitirmiş pek çok köy saptamışlardır. Benzer şekilde, güneybatıdaki Antalya ovası 17. yüzyılda nüfusunun büyük kısmını yitirdi. W.-D. Hütterhoth da Konya bölgesi için 1580'den sonra benzer bir nüfus azalması saptamıştır.[14] Öte yandan, nüfus artışının yanı sıra ekilebilir topraklardaki genişlemeyi de inceleyen M. A. Cook, Anadolu platosu üzerinde, nüfus, ekilebilir araziden daha hızlı arttığı için, ciddi bir nüfus baskısı olduğu sonucuna varmıştır. Cook, bir diğer nüfus baskı-

12 Ranald C. Jennings, "The Population, Society and Economy of the Region of Erciyeş Dağı in the Sixteenth Century", J. L. Bacqué-Grammont ve P. Dumont ed., *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'empire Ottoman*, Louvain, 1983, s. 205-6.

13 Huri İslamoğlu-İnan, "State and Peasants in the Ottoman Empire: A Study of Peasant Economy in North-Central Anatolia during the Sixteenth Century", İslamoğlu-İnan ed., *The Ottoman Empire and the World Economy* içinde, Cambridge, 1987, s. 101-59.

14 Xavier de Planhol, *De la plaine pamphlienne aux lacs pisidiens, nomadisme et vie paysanne*, İstanbul, 1958, s. 122-23. Ayrıca bkz. Erder ve Faroqhi, "Population Rise and Fall", s. 324; ve Wolf-Dieter Hütteroth ve Kamal Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Trans-Jordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen, 1977.

sı göstergesi olarak, bu dönemde çifthane birimlerinin bütünlüğünün korunamadığından söz etmektedir: "Köylü işletmeleri hiçbir zaman nim-çiftten büyük olmadı ve dönemin sonlarına doğru çiftin üçte birine ya da dörtte birine düştü."[15]

İnceleme alanımıza giren, Batı Anadolu'daki bölgelerde de, benzer şekilde -nüfusun azaldığı istisnai bölgesel durumları da içeren- genel nüfus artışı örüntüsü gözlenmektedir. Manisa'nın köylerindeki yerleşik nüfusta, 1531 ile 1575 yılları arasında hane sayısında yüzde 40,14'lük bir artış yaşandı. Köyler hakkındaki verilerin ayrı ayrı incelenmesiyle 1531 ile 1575 yılları arasında nüfusu artan 24 köy saptanmış, 16 köyün nüfusunda ise azalma görülmüştür. Bununla birlikte, Anadolu'nun kırsal kesimlerinde sık rastlanan bir örüntüye uygun olarak Manisa'daki köylerin yüzde 21,35'inin arazisi, kendi tarlalarını terk edip başka yerlerden gelmiş köylülerce ekilmekteydi. Ayrıca bekar erkeklerin sayısında da yüzde 238'lik bir artış vardı. Bölgedeki göçebe nüfus için de benzer örüntülerin geçerli olduğu gözleniyor. Göçebe hanelerinin sayısı yüzde 51,12 oranında artmışken bu hanelere mensup bekar erkek nüfusu yüzde 266 oranında artmıştı.[16] Ayrıca, 1529 ile 1575 yılları arasında Aydın sancağındaki hanelerin sayısı hafifçe düşerek 6.334'ten 6.181'e gerilemiştir. Bekar erkeklerin sayısı ise yüzde 272, 9'luk bir artış sergilemektedir.[17] Demek ki, genel nüfus artışı ve bazı bölgelerdeki nüfus azalması birbirine paraleldi. Bazı köylerdeki nüfus kaybı, toprakların verimliliğindeki bölgesel farklılıklar, çok yüksek vergiler ve tüm köyün eşkıyalar ya da doymak bilmez resmi maiyetler yüzünden toparlanıp göçtüğü büyük ölçekli nüfus hareketleriyle açıklanmaktadır.[18]

Yine de bu dönemdeki en önemli gelişme, Anadolu'nun kırsal kesimindeki işsiz güçsüz avare genç erkeklerin sayısındaki artıştı. Bir başka deyiş-

15 Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia*, s. 11.

16 Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989, s. 205-78; ve BBA Tapu Tahrir Defterleri 516, 683, 786.

17 Bu oran, Cook'un, *Population Pressure in Rural Anatolia*'da sunduğu (s. 84-88) veri ve tablolara dayanılarak hesaplanmıştır.

18 Devlet eşkıyalar ve haydutlarla savaştıktan sonra belli bölgeleri her türlü musibetten arındırdığını ilan edip köylüleri geri dönmeye ve ekime başlamaya teşvik etmiş, hatta onları bu yönde zorlamak için müfettişler atamıştır. Örneğin celali Kalenderoğlu'nun yağmalan sırasında (1607-9) pek çok köylü göç etmiş, aynı şekilde Yusuf Paşa'nın yağmaları sırasında (1608-9) ve tımarlı sipahi Cennetoğlu bölgeyi talan ederken (1625-26) nüfusta değişimler yaşanmıştır. M. Ç. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1944, s. 15-36. Ayrıca bkz. Daniel Goffman, *Izmir and the Levantine World, 1550-1650*, Seattle, 1990, s. 26-28 [*İzmir ve Levanten Dünya, 1550-1650*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995].

le, dinsel eğitim almak, orduya katılmak ya da eşkıyalık etmek için baba ocağını terk eden genç erkeklerin köylü nüfusu hareketlendirmesiydi. Bu olguya ilişkin, insanları köyden uzaklaşmaya iten ekonomik sıkıntı ve nüfus artışı gibi etmenlerden, askerliğin ve şehrin vaat ettiği macera dolu hayatın cazibesine dek uzanan pek çok açıklama ve yorum ortaya atılmıştır.[19] Daha sonra, "köyden uzaklaştırıcı etmenler" teorisi, nüfus baskısına ilişkin çalışmalarına dayanarak, ekilen toprakların yeterli olmaması nedeniyle genç erkeklerin dışarıdaki fırsatlardan yararlanmak için köylerini terk ettikleri sonucuna varan Cook tarafından doğrulanmıştır. Cook ayrıca, arazilerinin giderek parçalanmasının nüfus baskısının göstergesi olduğunu saptamıştır.[20] Bu çalışma, Cook'un seçtiği bölgelerden biri üzerinde çalışan İslamoğlu tarafından eleştirildi. İslamoğlu, Cook'un nüfus tahminlerine ve köylerdeki bekar erkeklerin sayısının arttığı saptamasına katılıyordu. Ancak Cook'un köylüleri topraktan uzaklaştıran nedenler olarak sunduklarına katılmıyor ve kişi başına buğday ve arpa üretimi düştüyse de, meyve ve sebze üretiminin arttığını, dolayısıyla da yiyecek sıkıntısı ve beslenme yetersizliği çekilmediğini, daha ziyade, tüketim kalıplarında değişimler olduğunu ileri sürüyordu.[21]

Madem karınları tok sırtları pekti de, genç köylüler neden baba ocaklarını terk ediyordu? Kimi araştırmacılar, köy dışındaki maceralı hayatın cazibesinin göçe neden olduğunu ileri sürerlerken, kimileri de yeni teknolojik imkânların göç fırsatlarını arttırdığından bahsetmişlerdir. İslamoğlu'na göre göç, iş olanaklarındaki artışlara verilmiş bir yanıt, medreseler ve orduların genç köylüler için bir cazibe merkezi oluşunun sonucuydu.[22]

Bu açıklamaların tümünde de birtakım sorunlar var. Örneğin, savaşların, dinsel eğitimin ve ticaretin sunduğu fırsatların cazibesini vurgulayan açıklamalar, kırsal hayat dışındaki seçeneklerin daha iyi olduğu fikrini fazla abartıyorlar. Oysa 16. yüzyılın ortalarına gelindiğinde dinsel eğitimin başarıyı garantilemediğine dair açık işaretler belirmişti. Din kurumu içindeki mevkilere herkes özeniyordu. Ancak yeterli sayıda mevki olmadığı

19 Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler;* Akdağ, "Celali İsyanlarının Başlaması", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*, 4 (1946), 23-37; ve a.y., *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası.*

20 Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia.*

21 İslamoğlu-İnan, "State and Peasants in the Ottoman Empire", s. 112-19.

22 "Macera" tezi için, bkz. *age.* Teknoloji tezi için, bkz. Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, 6 (1980).

için dönüşümlü görevlendirme usulü yaygınlaşıyor, bu da beraberinde görevden uzaklaşmamak için rüşvet alınıp verilmesine yol açıyordu. Böyle bir kurum ne kadar cazip olabilirdi ki? Ayrıca tarım ve kırsal üreticiliğin kendisinde birtakım ciddi sıkıntılar olmasa, terhis edilen paralı askerler (eski köylüler) topraklarına geri dönerlerdi. Daha önceleri, Selim ile Süleyman'ın seferlerine katılan köy kökenli askerler gibi, geçici bir heyecan yaşadıktan sonra evlerine ve ailelerine geri dönerlerdi.

Halil İnalcık'a göre, ekonomik ve demografik etmenlerin insanları köyden uzaklaştırmasından ziyade, giderek daha erişilebilir hale gelen yeni bir teknolojinin cazibesi söz konusuydu. Dahası, bu "devletin, ateşli silahlarla donatılmış paralı levendleri" giderek daha fazla "kullanmasının" bir sonucuydu.[23] İnalcık'ın ifadesiyle, "hafif silahlara kolaylıkla ulaşabilen ... Orta Anadolu, Bosna ve Arnavutluk'taki topraksız köylüler bu değişimi yeni bir geçim kapısı olarak memnuniyetle karşılamışlardı."[24] Hem devletin hem de köylülerin ihtiyaçları ve tepkileri ile örtüşen bu yeni askeri teknoloji, 17. yüzyıl Anadolu'sunun kırsal kesimini değiştirdi. Ateşli silahlarla donanmış askerlerin sayısını arttırması gereken devletin, orduya köylerin arasından adam almaya çalıştığı kesindir. Ancak bu durum, köylülerin daha önceki dönüşümünü ya da köylerini terk etmeden önce yerel olarak silahlanmalarını açıklamamaktadır. Dahası, bu açıklama, karşılaştırmalı bağlamlarda geçerliliğini yitirmektedir. Çünkü Batı Avrupa'da teknolojik değişimler kırsal kesimde büyük ölçekli bir silahlanmaya yol açmamıştı. Tam tersine, Fransa'nın kırsal kesimlerindeki tüm silahlanma faaliyetleri belli bir işbölümüne dayalıydı ve geçiciydi. Bazı köylüler savaşa giderken, bazıları köylerinde kalıp tarlalarla ilgileniyorlardı. Üstelik, seferlere katılan köylüler, savaştan sonra köylerine dönüyordu.

23 İnalcık, "Military and Fiscal Transformation", s. 286. Kanuni öncesi dönemde "levend" terimi, genelde at üzerinde savaşan kimseler için kullanılırdı. Kanuni'nin padişahlığı sırasında ise çevresine zarar verebilecek işsiz güçsüz, bir baltaya sap olamamış kimseleri ifade eder oldu. Cezar, devlete ve başka kaynaklara ait belgeleri kullanarak terminolojinin nasıl değiştiğini gösteriyor. Cezar ayrıca levend kelimesinin kökeninin "levée" kelimesinde yattığını söyleyen Hammer'den alıntı yapıyor. Bu fikir akla yatkın; üstelik kelimenin sonradan taşımaya başladığı militarizmi anlamamızı sağlıyor (s. 10). Kelime 16. yüzyılda birbiriyle yakından ilişkili çeşitli anlamlar kazandı: 1) Çift bozan reaya; 2) önemli bir resmi görevlinin etrafında toplanmaya hazır kimseler, maiyet mensupları; 3) korsan; 4) eşkıya; bkz. Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler,* s. 8-13. Çift bozan akçesine "levendiye" ya da "levendlik" adı verilmesi de ilginç; bkz. Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI'ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zıraı Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları: cilt I, Kanunlar,* İstanbul, 1943, s. 56-68, n. 1.

24 İnalcık, "Military and Fiscal Transformation", s. 286.

İnalcık da haklı olarak devletin rolünü vurguluyor. Ancak kırsal silahlanmayı doğrudan ateşli silahların ortaya çıkışına ve devletin dış düşmanlarınca sık sık kullanılmalarına tepki olarak algılıyor. Bense devletin tepkilerinin daha geniş bir çerçeveye, devletin hedefleri bağlamına oturtulması gerektiğini düşünüyorum. Osmanlı devleti, denetimini merkezileştirebilmek için, biri de kırsal kesimin silahlandırılması olan çeşitli icraatlara yönelmek zorundaydı. Köy dışında istihdam edilmenin cazibesinin ve eşkıya hareketlerinin tam tekmil paralı asker ordularına dönüşmesinin devletin merkezileştirici faaliyetleriyle açıklanabileceğini ileri sürüyorum. Merkezileşme, devlet ile toplum arasındaki bir etkileşim örüntüsü üzerinden gerçekleşti. Devletin politikaları da buna koşut olarak, denetimin sağlanması ve taşra görevlilerinin sadakatinin güvenceye alınması bakımından en iyi sayılan bölgesel koşulların ve icraatların ürünü oldu.

EŞKIYALIĞIN ÜRETİLMESİ

Toprakla bağlarını yitirmiş işsiz güçsüz köylüler, ya taşradaki medreselere, ya bölgesel askeri birliklere ya da devletin doğu ve batı sınırlarına yaptığı seferlere katılıyorlardı. Şehir nüfusunu şişirerek işsizliği daha da vahim duruma sokan şehre göç olgusu daha az önemliydi. Başlangıçta görece sınırlı olan, yerel ve bölgesel nitelikteki bu hareketler, genelde insanların şikâyetleri ve devletin icraatlarıyla, olduklarından daha büyük ölçekli, daha taşkın görünmeye başlıyorlardı. Bunun sonucunda da Osmanlı devletinin, kendisinin yarattığını kabullenmek zorunda kaldığı, ya bünyesine dahil etmesi ya da ortadan kaldırması gereken büyük ölçekli eşkıyalık hareketleri meydana geliyordu.

16. yüzyılın sonlarında Anadolu'nun kırsal kesimlerini devletin ve pek çok yerli ve yabancı gözlemcinin dikkatini çeken bir kargaşa dalgası etkisi altına aldı. Atılılardan oluşan silahlı çeteler köyleri basıp yağmalıyor, hem merkezi hem de yerel otoritelere meydan okuyorlardı. Silahlı eşkıyalar, Batı Anadolu'dan Kuzey Anadolu'ya, güneydoğu bölgelerinden Suriye'nin kuzeyine kadar pek çok yerde ortalığı kasıp kavurdular; meydan okudukları devletten pek çok defasında büyük tavizler kopardılar.

Anadolu'nun kırsal kesimi 16. yüzyılın sonlarından 17. yüzyılın ortasına kadar "celali" denen ve devletin iki ayrı sınırda savaşıyor olmasından faydalanarak köylere, küçük topluluklara ve hatta büyük kasabalara saldıran bu eşkıyaların tahribatına maruz kaldı. Seyyar tüccarlara yaptıkları saldırılar, kervan güzergâhlarına düzenli baskınlara dönüştü; şehir kuşatmaları şehir halkından düzenli haraç almayı da kapsayacak şekilde yoğunlaştı. Bazı eşkıyalık faaliyetleri (Aydın ile Saruhan'daki Yusuf ve Üveys paşaların-

ki gibi) yerel düzeyde kalırken, bazıları çabucak yayıldı (Amasya ve Çorum'daki Karayazıcı Abdülhalim çetesi ile Ankara, Kütahya ve Afyonkarahisar'daki Deli Hasan çetesi gibi). Bazıları ise (Kilis ve Halep'teki Canbolad ailesi gibi) birkaç eyalette Osmanlı ordularıyla sıcak çatışmaya girdi. Taşrada asayiş ancak vezir-i azam Kuyucu Murad Paşa'nın celalileri kırmaları için her yere güçlü ve iyi eğitilmiş ordular göndermesiyle (1606-7) sağlanabildi. Tek bir çatışmanın sonrasında vezir-i azamın otağının önüne 20.000 kellenin yığıldığı söylenir.[25] Eşkıyalık bir süre ortadan kalktı, ancak 1622'de yeni liderler (Abaza Mehmed Paşa, daha sonra da Abaza Hasan Paşa) yönetiminde ancak eski bileşenleriyle yeniden belirdi. Bu olaylar, yeni bir vezir-i azamlar hanedanının taşrada yeniden güçlü bir devlet denetimi kurmasıyla 1658 yılında bastırıldı.

İtaatsizlik Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez rastlanan bir olgu değildi. Merkezi yönetim 1519'daki Şeyh Celal isyanından sonra tüm asilere, eşkıyalara ve adi haydutlara celali adını vermiş,[26] celali muamelesi yapmıştı. Bu yafta, tüm eşkıyaları Şeyh Celal'in mirasıyla, isyanıyla ve Osmanlı toplumundaki, İran'ın Şii nüfusuyla yeraltı bağlarının kurulmasını sağlayan ve devletin denetim gücünü tehdit eden esaslı ideolojik değişimle özdeşleştiriyordu.[27] Celal'in isyanı, devlet güçleri hareketi bastırıp liderlerini öldürdüğü için uzun ömürlü olmadı. Ancak toplumun hafızasında devletin korkunç bir şiddet uyguladığı bir olay olarak, devletin hafızasında da toplumun dokusunu tehdit eden ilk iç isyan olarak yer etti. Devlet, herhangi bir muhalefet ortaya çıktığında bu imgeyi canlandırıyor ve halkın desteğini kazanmak için anarşi tehdidini kullanıyordu. Ayrıca, buna koşut olarak, isyan içeriği ve tehlikesi olmayan eşkıyalığın bastırılmasını meşrulaştırmak için de bu yaftayı kullanıyordu.[28] 16. ve 17. yüzyıllardaki eşkıyalık hare-

25 William J. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion, 1000-1020/1591-1611*, Berlin, 1983.

26 Griswold, "Djalali", *The Encyclopedia of Islam*, Leiden, 1981, 2.

27 Şeyh Celal'in hikâyesi, devlet karşıtı isyan unsuruyla isyanı güçlendiren ideolojik unsuru bir araya getirdiği için önemlidir. Şeyh Celal, kırsal bölgelerde dilediği gibi dolaşmaya alışmış, ancak devlet tarafından zorla iskân edilmeye çalışılan göçebe Türkmenlerin hoşnutsuzluğundan faydalandı. Bu göçebeler heterodoks dinsel inançlara sahiptiler ve Safevi devletinin propagandasına meyletmiyorlardı. Merkezileşen devletten duyulan hoşnutsuzluğu kendi menfaatine kullanan ve Mehdi imgesinden yararlanan Şeyh Celal, etrafında bazı tarihçilerin 20.000 kişi olarak tahmin ettiği bir güç topladı. Bkz. Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. I, Cambridge, 1976, s. 86; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 2, İstanbul, 1971, s. 49-50; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuât*, c. 1-2, haz. Neşet Çağatay, Ankara, 1979, s. 88.

28 Herhangi bir kanıt aramadan daha sonraki hareketlerin Şii ideolojisini benimsediği-

ketleri, bariz biçimde ideolojik içerikten yoksun olmalarına rağmen, işte bu bağlam ve imge çerçevesinde algılanıp safdışı ediliyordu.

Silahlı çeteler elbette bir gecede türemiyordu; bunlar, 16. yüzyılın sonlarında kırsal kesimde yaşanan düşük düzeyli silahlanma sürecinin ürünleriydi. Bu süreçte, kırsal kesimdeki nüfusun en büyük dilimini teşkil eden köylülerin hiç değilse önemli bir kısmı devlet tarafından silahlandırılmış ya da kendi kendilerine silahlanmışlardı.[29] Vasıti'nin anlattığına göre, sıkıntı çeken pek çok köylü çiftliğini dağıtıyor, öküzlerini satıp at alıyor, sabanlarının demirlerini silahla takas ediyordu; üvendire yerine mızrak kullanmaya başlamışlardı. Zengin-fakir, genç-yaşlı pek çok köylü, atlarına atlayıp kale ve sur inşa etmek, uzak sınırlara ve düşman kalelerine akınlar düzenlemek için sekban ordularına katılıyorlardı. Ancak zafere koşarken yoldan sapıyorlar, dümdüz gitmeyip isyan yoluna giriyorlardı.[30] Dönemin layiha yazarları, köylülerin silahlanmasından kaygıyla bahsediyorlar, silah edinen köylülerin çiftçiliğin gündelik yaşantısı yerine savaşmayı tercih edeceğini yazmışlardı.[31] 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun kırsal kesimleri çok yaygın bir şekilde silahlanmıştı; köylerini terk etmeyen ya da eşkıyalara katılmayan köylülerse işlerini sağlamak için köylüleri kullanan çeşitli milis güçlerinin, haydutların ve zorbaların kurbanı oluyorlardı.

ni kabul eden yazarların çalışmalarında bu açıkça görülmektedir; bkz., Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia*; Çetin Yetkin, *Türk Halk Hareketleri ve Devrimler*, İstanbul, 1984; Mehmet Bayrak, *Eşkıyalık ve Eşkıya Türküleri*, Ankara, 1985.

29 Köylülerin silahlanması çiftçiliği bıraktıkları anlamına gelmiyordu. Köylüler aynı zamanda hem alternatif yarı-askeri birlikler kurup hem de çiftçilik faaliyetlerini yürütecek şekilde örgütlenebilirler. Elde ettikleri silahları eski bağlarından kurtulup yeni bir hayata başlamanın aracı olarak da kullanabilirler. Bu tür kırsal silahlanma durumlarının çoğunda, tarihsel olarak, yan yana kolaylıkla var olabiliyor gibi görünen bu alternatiflerin bir karışımı gözlenmiştir. Fransa'da geçici bir silahlanma yaşanmış, Çin'de de devletin kır milisleri ile bağımsız milisler ya da çiftçileri hem toprakta tutup hem de civarda devriye gezecek yarı-askeri örgütlenmelere dahil eden yerel savunma birlikleri arasında çeşitli ayrımlar yapılmıştır. Bkz., Philip A. Kuhn, *Rebellion and Its Enemies in Late Imperial China: Militarization and Social Structure, 1796-1864*, Cambridge, Mass., 1980. Elizabeth Perry de, topraktan aldıkları ürün, geçimlerini sağlamaya yetmediği için yarı zamanlı eşkıyalık eden köylülere dair örnekler veriyor; bkz. *Rebels and Revolutionaries in North China, 1845-1945*, Stanford, 1980, s. 133.

30 Vasıti, *Kuyucu Murad Paşa Vukuatı Tarihi*, Esad Efendi 2236/I, yazma, varak 5b.

31 Koçi Bey şöyle diyor: "Reaya ki ata binüp kılıç kuşanmağa mutâd ola, ol lezzet dimağında cây-gîr olup [yerleşip], tekrar raiyyet olamaz. Ve askerî dahi olmağa yaramaz. Bilahara gürûh-ı eşkıyaya mülhak olup, nice fitne ve fesâda bais olur." Koçi Bey, risalesinde birkaç defa köylülere ve statülerindeki değişikliklere ilişkin sorunlardan bahseder; bkz. Koçi Bey, *Risale*, haz. Zuhuri Danişmend, İstanbul, 1972.

Kırsal kesimdeki silahlanma, devletin köylülerin yaşadığı krize verdiği tepkinin, hatta merkezileşmiş denetimi koruma çabasının bir sonucuydu. Silahlanmanın gerçekleştiği aşamaları sırasıyla tam olarak saptamak pek mümkün değil. Ekonomik koşullar kötüleştiğinde, hain devlet görevlileri, işsiz güçsüz köylüler, eşkıya ve haydutlar orayı burayı yağmalamaya başladılar ve hem devleti hem de köylüleri harekete geçmek zorunda bıraktılar. Silahlanma, genelde, askeri alandaki istihdam imkânlarıyla, toplumdaki mevcut silahları ele geçirme suretiyle ya da belli bir kolektif eylem repertuvarının[32] gelişmesi yoluyla gerçekleşebilir. Oysa bu durumda silahlanmanın esas kaynağı devlet ile onun kırsal kesim üzerindeki denetimini bazen gevşetip bazen sıkılaştırmaya dayalı politikasıydı. Dolayısıyla, ince elenip sık dokunarak çözümlenmesi gereken, devletin bu türden icraatlarıdır.

Anadolu, 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın ilk yarısında yükselmek isteyen köylülere belli başlı üç fırsat sunuyordu. Medreselere gidebilir, yerel iktidar sahiplerinin maiyetine ya da Osmanlı ordusuna katılabilirlerdi. Bu seçeneklerden ilkinde, kişiye kısa vadede mevki ve başarı sağlamayan bir dinsel eğitim yer alıyordu. Diğer ikisinde ise, silah sahibi olup, en azından geçici bir dikey hareketlilik sağlayabilecek yeni bir mesleği öğreniyorlardı. Dinsel ya da askeri, her iki doğrultunun da kişiyi yarı yolda bırakma ihtimali vardı. Bu gerçekleştiğinde ise öğrenciler ve paralı askerler eşkıyalığa ve haydutluğa yönelmeyi tercih ediyorlardı.

Devlet, ister suhte ister paralı asker olsun, kırsal kesimin düzenini bozan herkese aynı muameleyi yapıyordu. Merkezin kırsal bölgeler üzerindeki denetimini sürekli arttırmaya çalışıyor, alternatif bir iktidar tabanı oluşturduğundan korkulan yerel devlet görevlilerini devre dışı bırakarak bertaraf etmeye gayret ediyordu. Devlet bu amacı gerçekleştirmek için askeri güçlerini genişletiyor, bu da ironik bir biçimde, isyan etme ihtimali taşıyan silahlı paralı askerlerin sayısını arttırıyordu. Ancak ne dinsel gruplar ne de paralı askerler dönüştürücü bir güce sahip olmadıkları için devlet için gerçek bir tehdit haline gelemediler. Her iki hareketin de ardında herhangi bir ulusal ideoloji yoktu. Her ikisi de kısa vadede fayda sağlamaya yönelik teleplerle harekete geçiyor ve kolaylıkla sisteme dahil edilebiliyorlardı. Bu gruplar, kırsal kesimde zaten mevcut olan mücadele ve rekabet yollarını be-

32 "Kolektif eylem repertuvarı" sözünü ilk kullanan Charles Tilly'dir. Tilly, belli tarihsel dönemlerde belli hareket türlerinin öne çıktığını vurgulamaktadır; bkz. *As Sociology Meets History,* New York, 1981; a.y., "Social Movements and National Politics", Charles Bright ve Susan Harding ed., *State Making and Social Movements. Essays in History and Theory* içinde, Ann Arbor, Michigan, 1984, s. 297-318.

nimsiyorlardı; bildik çatışmaları, bildik rekabetleri kendi lehlerine kullanarak başka türlü yapabileceklerinden daha fazla çıkar elde ediyorlardı. Örneğin suhteler, kadılarla kırsal kesimdeki diğer görevliler (ehl-i örf) arasındaki çatışmaları ve köylülerle tımar sahibi, muhassıl ve mültezim gibi daha düşük düzeyli devlet görevlileri arasındaki sürtüşmeleri kendi yararlarına kullanıyorlardı. Bu onların ayakta kalma şanslarını kuvvetlendirdi ve yirmi yıl gibi uzun bir süre boyunca var olmalarını sağladı.

Suhteler

Anadolu'nun kırsal kesimleri 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın ilk yarısında, çıkar birliği yapan, aynı uğraşlarda buluşan, sonra tekrar yolları ayrılan, bu çıkar ve uğraşları yeniden tanımlayan grupların yarattığı eşkıyalık ve haydutluk dalgalarına maruz kalmıştı. Bütün bu hareketlerin kaynağı, fazlasıyla kalabalık olan memleketlerini terk edip tümü de geçici nitelikte çeşitli uğraşlar bulan işsiz güçsüz avare insanlar öbeğiydi. Bu gruplardan biri, yerinden yurdundan ayrılıp eğitim almayı seçen ve dinsel eğitim almak için medreselere kaydolan suhtelerdi. Bu genç insanlar mezun olunca yeni mesleklerinde çok az iş olanağı olduğunu görüyorlardı. O dönemde zaten çok fazla sayıda kadı olduğu için, mahkemelere giremiyorlardı. Bu öğrenciler yaklaşık 1575'ten 1597'ye kadar, daha sonra da 1613'te, bir araya gelip köylü hanelerini talan ettiler, görevlilerin topraklarını ve ticaret kervanlarını yağmaladılar.[33] En çok tercih ettikleri faaaliyet ise köylere gidip "cerre çıkmış" gibi yaparak cemaate namaz kıldırmak, ardından da köy halkından ağır vergiler almaktı. En iyi numaraları, tımar sahibi, kadı ya da naib gibi atanmış görevlilerden biriymiş gibi yapmak ve böylelikle vergi toplamaktı.[34] Faaliyet bölgeleri, Amasya, Tokat ve Samsun gibi şehirlerin bulunduğu Yeşilırmak havzasından Batı Anadolu'nun kırsal kesimlerine, özellikle de Aydın, Manisa ve Menteşe gibi şehirlere uzanıyor, Kastamonu ile Bolu bölgelerini de kapsıyordu.[35]

Suhteler kendilerini çeşitli nedenlerle istihdam sisteminin dışında buldular. Öncelikle, belli medreselerin, özellikle de İstanbul, Edirne ve Bursa'dakilerin mezunları tercih ediliyor, daha az iyi kurumlardan yetişme pek çok öğrenci işsiz kalıyordu. Ayrıca, merkezi yönetimin çeşitli emirleri, kayırmacılığın çok ileri safhada olduğunu, iyi kurumlardan diploma alanlar

33 Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 200.

34 Tımarlı sipahi taklidi yapılan üç vakaya rastladım. Ancak bu suhtelerle ilgili hiç böyle vakalara rastlamadım. Ancak Uluçay, Saruhan'da Eşkıyalık'ta (s. 23-24), Batı Anadolu'daki kadıları bu uygulamaya karşı uyaran en az üç hükümden bahsetmektedir.

35 Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 200.

genelde liyakatsiz kişilerken, daha liyakatli fakat daha az bağlantılara sahip gençlerin önemli merkezlerden dışlandığını göstermektedir.[36] İkinci olarak, dinsel eğitim (köylüler için olmasa da) eskiden beri yükselmenin saygın ve kabul edilmiş bir yolu olduğu için dinsel ve hukuksal kurumların kadroları 16. yüzyılda ciddi derecede şişmişti. Dalga dalga gelen işsiz güçsüz, yarı okur-yazar köylüler, pek hoşnutlukla karşılanmadı. Devlet çareyi kadılara dönüşümlü görev vermek suretiyle daha iyi eğitimli kişileri sistemin içine itmekte buldu.[37] Esas kadılar da, naib denen yardımcılar alarak ve denetimleri altındaki bölgeleri/kazaları onlara devrederek sistemin üzerindeki basıncın hafiflemesine katkıda bulunuyorlardı. Daha az prestijli medreselerde eğitilmiş olan bu naibler, çok fazla kazaya/bölgeye bakmak zorunda olan ve giderek toplumdaki daha başka mücadelelere dahil olmaya başlayan kadılara çok faydalı oldular.

Dinsel eğitimin üzerindeki yükü hafifletmeye yönelik çabalara rağmen, medreselerden yetişen büyük sayıda genç iş bulamıyor, bundan dolayı bir kızgınlık duyuyor ve gruplar halinde kırsal bölgelerde dolaşmaya başlayıp köylülerden yiyecek, barınak ve geçimlik para istiyorlardı. 15-20 kişilik küçük topluluklardan daha büyük gruplara doğru evrilmeleriyle birlikte köylere inmeye, köylülerin emeğinin ürünü olan hasadı mahvetmeye, tecavüzlere, yağmalara ve hatta köylüleri kendilerini evlerinde barındırmaya zorlamaya başladılar. Onların yerel iktidar sahipleri için bir başbelası olmalarının nedeni, ürünlere zarar vermeleri, köylülere saldırmaları, dolayısıyla vergi ve rüsumları toplamayı imkânsız hale getirmeleriydi. Ayrıca, kadılarca desteklendikleri yerlerde, devletin askeri-idari hiyerarşisinin temsilcileriyle adli-idari hiyerarşisinin temsilcileri arasındaki mevcut gerilimleri körüklüyorlardı. Onları devlet için daha az tehlikeli kılan, genelde ateşli silahlara sahip olmamaları (daha çok kılıç, bıçak, ok ve yay kullanıyorlardı), bu yüzden de alternatif bir silahlanma anlamına gelen yarı askeri birimler teşkil etmeyişleriydi. Devlet de bunun sonucunda, değişken bir tutum sergiliyor, suhtelere her zaman kaba kuvvetle karşılık vermiyor, bazen güç kullanıp bazen de affediyor ve yapılması gerekenleri başkalarına havale ediyordu. Bu örüntü, devletin, pazarlık etmeye, ciddi bir tehdit haline gelmedikçe ve çevre bölgelerine ya da stratejik bakımdan önemli alanlara sıçra-

36 Bu durumu düzeltme çabaları vardı. Örneğin, eğitim sistemini standartlaştırmak ve bağlantı sahibi ama vasat öğrencilerdense, en iyi, en parlak olanların okullara alınmasını sağlamak amacıyla emr-i hümayunlar (1575) çıkarılıyordu. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 256-57; ayrıca bkz. Mühimme Defteri 27.

37 Bu tez en açık şekliyle Halil İnalcık tarafından, "The Ruznamçe Registers of the Kadıasker of Rumeli as Preserved in the İstanbul Müftülük Archives"de ortaya konmuştur (*Turcica*, 20 [1988], 251-75).

madıkça, sorunu doğrudan halletmektense denetim altına almaya yatkın olduğunu göstermektedir. Suhteler, belli bir bölge üzerinde hak iddia etmedikleri, çeşitli vergiler dayatmadıkları, bir başka deyişle, devletin otoritesinden çalmadıkları sürece merkezin pek dikkatini çekmediler; bununla birlikte, pazarlığa taraf olabildiler.

Devletin suhteler karşısındaki icraatları sınıflandırılabilir. İlk olarak, suhtelerin faaliyetlerine verilen birtakım alışıldık tepkiler vardı. Bunlar esasen suhte grupları görece küçükken ve bu grupların zararlı faaliyetlerinin durdurulmasına yönelik şikâyetlerin yönetime resmi olarak iletildiği durumlarda kullanılırdı. İkinci olarak, taşrada yaşayan halkın ya da bölgesel güç sahiplerinin hiç beklemediği, alışılmışın dışında birtakım tepkiler vardı. Bunların alışılmadık olmasının nedeni, düzeni bozan suhteleri, geçici olarak da olsa, merkezle bütünleştirip güçle donatarak yerel görevlilerin iktidarlarını zayıflatmalarıydı. Son olarak da olağanüstü önlemler diye adlandırabileceğimiz, taşradaki gruplarla devlet arasındaki kutuplaşmayı genelde daha da vahimleştiren savaş koşullarına özgü önlemler vardı.

Devletin ilk verdiği tepkiler, genelde alışıldık tepkiler oluyordu; bunlar genelde, bölgesel güç sahiplerini işin içine katan tepkisel önlemlerdi. Suhtelerin çıkardığı olaylar, yönetime beylerbeyleri ve sancakbeyleri gibi bölgesel görevlilerce aktarıldığı için devletin ilk refleksi bu görevlilere suhtelerin izini sürme, suçlarını soruşturma ve onları sürgüne, genelde de Kıbrıs'a, gönderme yetkisi vermek oluyordu. Kargaşa arttığında ise devlet, bilgi toplama kanalları kurarak ve bu hareketlerin liderlerinin, merkezi yönetim kadrosunun mensuplarının daha eksiksiz bilgiler edinebileceğini ve suhtelerle gereğince başetmek için yeni yöntemler geliştireceği İstanbul'a gönderilmelerini emrederek duruma uyum sağlamaya çalışıyordu. Genelde, suhte liderlerinin aktardıkları, padişahı kendi taşra görevlilerinin ihanetlerinden haberdar ediyordu. Söz konusu görevliler, suhteleri ele geçirdiklerinde onların ganimetine el koyup kendi aralarında bölüşüyorlardı. Devlet bu olaylara başlangıçta tepki gösterirken (hırsızlık yapanları parayı iade etmeye zorlamak, suhteleri cezalandırmak gibi) konuyla ilgili bilgi toplandıkça ve gelecekte benzer olaylar yaşanmaması için politikalar geliştirildikçe, önlem almaya yönelik icraatlar ağırlık kazandı.

Devletin alışılmışın dışındaki tepkileri ise bölgesel görevlilerin, otorite ve denetim gücü sağlayan belli mevkilerden uzaklaştırılarak önemsiz idari işlere kaydırılmasından, köylülerin tüm yağmacılara karşı silahlandırılmasına kadar uzanıyordu. Devletin bu türden ilk ve daha da az alışılmış tepkisi, bölgesel görevlileri yaşanan kargaşa üzerinde otoritelerini gösterebilecekleri konumlardan alıp suhtelerin kendi aralarında çekişmesini, yani yağ-

macı suhtelerle merkezle bütünleştirilmiş suhtelerin birbirleriyle pazarlığa oturmasını sağlayarak onlar üzerinde yeni bir denetim gücü elde etmekti. Bölgesel suhteleri denetim altına alıp, faaliyetlerini sınırlamaları için baskı yapmaları amacıyla İstanbul'daki suhtelerin yardımına başvurulması bir yenilikti. Devlet politikalarını belirleyen kurnaz yöneticiler, İstanbul'daki kimi suhteleri merkezle bütünleştirerek taşradaki suhteleri köylülere, tüccarlara ve kasabalılara zulmetmekten vazgeçirmeleri için Anadolu'ya gönderdiler. Devlet, aynı zamanda merkezle yeni bütünleştirilen bu suhtelere tamamen güvenmeyerek, güvenilirlikleri ve iyi halleri için kefalet istedi. Demek ki merkez, bazı suhteleri yanına çekip, onları kendi arkadaşlarının faaliyetlerini durdurmaya ikna etmeleri için kullanıyor, bir bakıma pazarlık gücünü arttırıyordu.[38] Bu, bölgesel görevlileri kilit mevkilerden uzaklaştırıyor, devletin onları harcayarak merkezileşmesine olanak tanıyordu. Sorunlu bölgelerde iktidar bu şekilde perçinlendi. bu da bazı grupları güçle donatırken bazılarını da güçsüzleştirdi. Kırsal kesimin silahlandırılması hiç şüphesiz merkezi otoritelerin en alışılmadık tepkilerindendi. İsteksizce ve aşırı bir temkinlilikle uygulanan bu seçenek, çevre bölgelerindeki silahlı ayaklanma olasılığını hortlattığı için korku yaratıyordu. Aslında bu, genelde, köylülerin kendilerini eşkıyalardan, yağmacılardan ve mütecaviz görevlilerden korumak için milisler örgütlemeye başladığı bölgelerde zaten işlemekte olan bir sürecin devlet tarafından sahiplenilip sürdürülmesinin bir yoluydu.[39]

Padişahların adaletnameleri, pazarlık süreci boyunca devletin neler düşündüğünü ve taşrada ne gibi gelişmeler yaşandığını ortaya koymaktadır. Kanuni (1520-66) ile III. Murad (1574-95) taşradaki kargaşanın perde arkasında gizlenen gerçek faillerini bulduklarını iddia etmişlerdir. Adaletnameleri bu keşifleri yansıtmaktadır. Kanuni, 1565 tarihli bir adaletnamesinde "yerel liderlerin adamlarını, kadı naiblerini, tımar sahiplerini, voyvodaları ve reaya içinden güçlü olanları", bir başka deyişle, alt düzey görevlileri zalim olarak tanımlamakta ve kadılarla yerel liderlerin, suhtelerin uğradığı haksızlığı telafi etmelerini istemektedir.[40] Ancak 1579 tarihli adalet-

38 Akdağ, devletin ek bir emniyet mekanizması olarak kefalet senetlerini kullandığını açıkça gösteren bilgiler sunuyor; bkz. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası,* s. 261. Ayrıca bkz. aynı taktikten bahseden Mühimme Defteri 31; ve Uluçay, *Saruhan'da Eşkıyalık.*

39 Kadı sicillerinde köylerdeki bu milislere değinen ancak onlardan silahlı adamlar olarak değil bir grup iyi Müslüman olarak bahseden belgeler vardır. Ancak vakalar bu adamların kim olduğunu ortaya koymaktadır.

40 Kanuni'nin adaletnamesi Akdağ tarafından *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*'nda (s. 503) ve İnalcık tarafından "Adaletnameler"de (s. 99) yayımlanmıştır.

namesinde daha üst düzey komutanlar ile kadıların da dolandırıcılık ve hırsızlığa karıştığını ileri süren III. Murad, halkı silahlanmaya ve kendisini korumaya çağırmıştır.[41] Bu artık son çareydi. Daha önce suhtelerin lider kadrolarını merkezle bütünleştirmeye çalışmıştı. İstanbul'a değişik bölgelerden suhte temsilcileri getirilmiş, çatışmayı sona erdirebilmek için ne gibi önlemler alınabileceği tartışılmış ve öğrencileri merkezle işbirliği yapmaya teşvik edecek adımlar atılmıştı. Sonuç olarak da suhtelerin işlediği suçları engellemeye yardımcı olması için on iki suhte temsilcisinden oluşan bir komisyon atanmıştı. Uzlaşmacı bir tutum takınan devlet, adaletnameden önce işlenen suçların affedilmesini buyurdu. Daha da büyük bir teşvik olarak başarılı öğrencilere 1000'er akçe verilecek, bunlar daha ileri düzeyde okullara alınacak ve devlete yardımcı birtakım işlerde görevlendirileceklerdi.[42]

Merkezle bütünleştirme stratejisi başarısızlığa uğrayınca devlet, köylüleri silahlandırmayı denedi. Bu son seçenek biraz çetrefildi, çünkü bazen toplumdaki güçlerce bazen de devlet tarafında devreye sokuluyordu. Ancak her iki durumda da devletçe pazarlık konusu yapılıyor ve merkezin denetimine alınıyordu. III. Murad'ın adaletnamesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun İran'la savaştığı bir sırada (1577-89) ve 1593'te Avusturya ile savaşa girmesinden hemen önce yayınlandı. Henüz İran'la savaşa girilmemişken, bölgesel güçlerin seferber edileceğini anlayan köylüler ile cemaat liderleri, kendi kendilerine silahlanmak, bir lider ("yiğitbaşı") seçmek ve düzenli ordunun yokluğunda bu yiğitbaşının kumandası altındaki yarı askeri güçlerle (il erleri) köyleri korumak için devletten izin istemişlerdi. Köylülerin attığı bu adım, devlet müdahalesine direnebilecek alternatif güç odakları yaratma potansiyeli taşıyordu ve dolayısıyla, İstanbul'daki devlet yöneticilerinin gündeminde çok gerilerde bir yerde bulunuyordu. Gerçekten de talep kabul edilmedi ve devletin cevabı her küçük birimde 40-50 kadar düşük maaşlı tımar sahibi bırakarak, bunlara köylerdeki tüm silahları toplamalarını emretmek oldu. Ancak bölgesel huzursuzluk sürdüğü için devlet ister istemez köylülerin kendi alternatif yarı-askeri örgütlerini kurmalarına izin vermek zorunda kaldı ve böylece kırsal kesimlerdeki silahlanmanın önemi arttı. Hem köylüler, hem de devletin bölgesel görevlileri, merkezin yerel düzeydeki silahlanmaya ilişkin kararlarından faydalanmaya çalıştılar. Köylülerin silahlanmasıyla güç sahipleri, eskiden köylü, şimdiyse levend ve sekban[43] olan serbest, işsiz güçsüz, bağlantısız kimse-

41 Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 286.

42 *Age.*, s. 262-63. 36 no'lu Mühimme Defterindeki belgeler de bunu doğrulamaktadır.

43 Cezar, "sekban" ve "doğancı" terimlerinin avârız-ı divaniye ya da tekâlif-i örfiyye gibi vergi yükümlülüklerinden türediği, kökenlerinin, bu vergilerden muafiyet tanınma-

leri parayla tutmaya, böylelikle de suhtelerle savaşacak kapıhalklarını büyütmeye başladılar. Daha doğrusu, suhte tehdidini, bölgesel askeri güçlerini genişletmelerini meşrulaştırmakta kullandılar.

Devletin icraatlarının geçici (*ad hoc*) niteliği, en iyi şekilde, alınan çelişik kararlar bağlamında anlaşılabilir. Devlet bir yandan halkından silahları kuşanıp kendilerini suhtelere karşı korumalarını isterken, bir yandan da suhtelere arabulucu temsil heyetleri gönderiyordu. Suhtelere tanınan genel affa koşut olarak köylere birtakım emirler gönderiliyordu: köylüler, bu suhteleri köylerine sokmayacak, devlet görevlilerine gerekli bilgileri ulaştıracaklar ve ciddi bir şekilde kendi yerel milislerini örgütleyeceklerdi. Kırsal milislerle ilgili emirlerde, köylülere herbirinin başında bir lider bulunan onar kişilik gruplar kurmaları söyleniyordu. Taşranın korunması için örgütlenen bu gruplara, suhteleri gördükleri anda öldürmeleri emredilmişti.[44]

Uzun vadede, bir başka deyişle 17. yüzyıla gelindiğinde, merkezle bütünleştirme stratejisi, devletin hâkimiyetini güçlendirmek için en sık başvurulan seçenek haline geldi. III. Murad'ın 1584 tarihli fermanı yönetimle suhteler arasındaki eski anlaşmaları pekiştirdi. Suhtelerin sürekli temsilcileri haline gelen "kemerbaşılar", bu merkezle bütünleştirme politikasının kurumsallaştığının göstergeleriydiler. İstanbul'da, herbiri bir eyaleti temsil edecek şekilde on bir suhte seçiliyor ve bunlar suhtelerle ilgili sorunlarla uğraşmak için temelli İstanbul'da kalıyorlardı. Bu da sorun çıkaran dinsel çevrelere merkezde müttefikler kazandırıyor ve onlarda sahte bir emniyet ve kabul görmüşlük hissi uyandırıyordu. Daha da önemlisi, dini liderlerin merkezle bütünleştirilmesi, taşradaki görevlilerin iktidarını azaltmaya yönelikti. Devlet-suhte ilişkilerinin kurumsallaşması ve merkezden yönlendirilmesi, yerel taşra görevlilerinin kapıhalklarını büyütmek için ileri sürdükleri nedenlerden birini ortadan kaldıracaktı. Suhtelerin merkezle bütünleştirildiği, köylülerin silahlandığı, ve bölgesel görevlilerin dizginlendiği bir sürecin neticesinde merkezi otoriteler taşrayı sıkı bir biçimde denetleyebilmeye başladılar.

Suhteler ne kadar önemliydi? Pek değil. Farklı güçlerin oluşturduğu şebekelerle yüz yüze gelen, taşrada farklı farklı mücadele düzeyleriyle başetmeye çalışan devlet, suhteleri taşradaki genel bir hastalığın belirtisi sayma-

sı karşılığında verilen hizmetlere dayandığı sonucuna varmaktadır. Yeniçeri güçlerine katılabilen ancak yeniçeriler kadar iyi talimli olmayan bu askerlere Fatih Sultan Mehmed dönemi kadar eskilerde bile rastlandığını da belirtmektedir. 16. yüzyılın ortasından sonra sekban genel olarak askerler için, sıklıkla da celalilerle ilişkili olanlar için kullanılmaya başlandı. Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 28-29.

44 Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 273; Mühimme Defteri 48.

ya başladı. Suhtelerin kendi başlarına pek bir önemi yoktu; güçlü bir orduyla kolaylıkla altedilebilirlerdi. Ancak bu hiçbir zaman yapılmadı. Neden? Bir kere suhteler, faaliyetlerinin kendilerinin iradeleri dışında ortaya çıkan sonuçları nedeniyle önem kazandılar. Devletin suhteler yüzünden attığı adımlar, köylülerin silah satın almasını kolaylaştırdı, kırsal kesimin silahlanmasını ve yeni toplumsal oluşumların ortaya çıkmasını mümkün kıldı. Köylüler silah edinmenin kendilerini ve tarlalarını korumak bakımından faydalı olduğunu gördüler. Kırsal kesimlerdeki devlet görevlileri konumlarını devletten ayrı olarak tanımlamaya başladılar; suhtelerle eşkıyaları kendi ordularının boyutlarını büyütmek için kullandılar. Devlet suhteleri merkezle bütünleştirerek tepki verince de, devletin çıkarları ve kendileriyle olan bağları hakkındaki fikirleri değişmeye başladı. Bu değişim, 17. yüzyılın ortalarına kadar istikrarlı bir biçimde sürdü. Bunun sonucunda taşrada, kapıhalklarını genişletmek ve devlet tarafından tercih edilmek için girişilen rekabet daha da hararetlendi. Devletin icraatları, pek çok resmi görevliyi merkeze yabancılaştırmış ancak bütün bu süreç boyunca devlet görevlisi olmanın her zamanki kadar avantajlı olduğu imajını ayakta tutabilmişti.

Öte yandan, suhtelere ciddi bir ilgi gösterilmişe benzemiyor. Kriz süresince, sıkıntılarının farkedildiğini ifade edecek ya da onları tatmin edecek pek bir şey yapılmadı. Devlet görevlileri, ancak suhteler İstanbul'a yaklaştığında, Bursa'yı, Balıkesir'i, daha doğrusu Batı Anadolu'nun tümünü suhte korkusu sardığında ve Afyonkarahisar'ın öğrencilerin merkezi haline geldiğinden korkulmaya başlandığında bir şeyler yapma zorunluluğunu hissettiler. Suhte meselesi, 1581-82 yıllarında ordunun dikkatinin İran'la savaşa çevrilmesiyle vahim bir hal aldı. Bu dönemde yeni adaletnameler, af ilanları çıkarıldı ve daha başka türden çözümler halka duyuruldu. Devlet medreseden çıkan herkes için doğru düzgün bir iş bulunamamasının olayların nedeni olduğunu nihayet kabul ettiğinde, yetkililer, tövbe edenlere bir toprak kiralayacakları ya da uygun bir iş verecekleri sözünü verdiler. Ancak eğitilmiş kimseler, eğitimleriyle örtüşen işler istiyor ve toprağa geri dönmeyi reddediyorlardı.

17. yüzyılın başlarında suhteler, bir eşkıyalık dalgasının etkisi altına girdiler. Kırsal kesimde eşkıyalarla sekban ordularının yaygınlaşmasıyla ve mücadelelerin, savaşların daha da alevlenmesiyle birlikte suhtelere karşı takınılan tutumlar da değişti. İlk defa, bu öğrencilerle, tüm yönlerini, sembolik güçlerini ve çıkarlarını hesaba katarak pazarlık edip anlaşmak için ciddi bir çaba sergilendi. Bu çaba ile, suhteleri taşradaki diğer mücadelelerin dışında bağımsız bir birim olarak yok etmek hedefleniyordu. Örneğin,

1613'te İstanbul, Edirne ve Bursa dışındaki yerlerde suhtelerin kendilerine özgü kıyafetlerini giymelerini yasaklayan bir ferman çıkarılmıştı. Bu, kimliğini aldığı eğitim ile, dolayısıyla da kıyafetiyle tanımlayan bir gruba yapılmış doğrudan bir saldırıydı.[45] Tarihçilerin çoğu, bu hamlenin, öğrencilerin sayısının iyice şiştiğine ve bunların merkezin yöneticilerini çatışmalarda zorladığına dair raporların ardından yapıldığı inancında olsalar da ben buna katılmıyorum.[46] Bence bu dönemde eşkıyalık artık o derece yaygınlaşmıştı ki tek bir grubun faaliyetlerine ket vurmaya çalışmak akla uygun bir başlangıçtı. Suhteler görece önemsiz bir gruptu ve onları kolay hedefler kılan ayırt edici özelliklere (özellikle kıyafetlere) sahiptiler. Tarih kitapları suhtelerin 1613'ten sonra yok olmaya başladığını söyler. Tarihsel anlatılarda, suhtelerin, yavaş yavaş oluşan ve kırsal kesimin yağmalanması ve tahribi etrafında örgütlenen başka grupların içine karıştıkları üstü kapalı şekilde belirtilir. Suhteler belki ayırt edici özelliklerini yitirdiler ama diğer potansiyel eşkıya, haydut ve paralı askerlerle ittifaka girdikleri ölçüde sayıları ve örgütsel güçleri arttı.

Eşkıyalar ve Paralı Askerler

Kırsal kesimin para karşılığı birinin hizmetine girmeye hazır asker öbekleri biçiminde silahlanması, kendilerini silahlandırmayı ve geçimlerini köylülerle kırsal alanların diğer unsurlarına saldırarak sağlamayı seçen levendler ile devlet arasındaki ciddi pazarlıkların ürünüydü. Daha önce de ele aldığım gibi, bu avare takımı, çiftçiliğin sınırlarının dışındaki dünya uğruna kırsal hayatı terk etmiş köylülerdi. Köylülerin topraklarını ve bundan sağladıkları geçimlerini bırakıp gitmeleri Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bir olgu değildi; daha küçük ölçekte de olsa 15. yüzyılın tümü boyunca yaşanmıştı. Toprağını terk edenler "yevmlü" (maaşlı asker) olarak kolaylıkla orduya katılabiliyor ve savaştan sonra topraklarına dönüyorlardı. Bu dönemde, herhangi bir büyük ölçekli kargaşa yaşanmadığına göre demek ki toprak geri dönenleri kolaylıkla kabul ediyordu.[47] Ayrıca Süleyman döneminde köylüler, gerektiğinde Osmanlı ordusuna alınıyor, ve askeri statüsüne dahil ediliyordu. Demek ki 15. yüzyıl ile 16. yüzyılın ikinci yarısı, köylüleri askeri statüsüne taşıyan dikey hareketliliğin bir örneğini sunuyor. 17. yüzyılın meşhur risale yazarı Koçi Bey, köyünü bir kez

45 Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 206.

46 Naima, Karaman beylerbeyinin seferde olduğu bir sırada Larende kasabasında 3.000'den fazla suhte olduğunu aktarmaktadır; *Age.*, s. 207.

47 Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 98. Ayrıca bkz. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation", s. 292, n. 22

terk eden köylünün, silahıyla atı aklını başından aldığı için asla geri dönmeyeceğini ileri sürerek bu tür bir hareketliliğin zararlarına karşı uyarılarda bulunmuştu. Koçi Bey'e göre köylüler, askeri statüsüne layık olmadıkları için eninde sonunda eşkıyalığa kayacaklardı. Köylüyü topraktan orduya götüren bu hareketliliğin boyutları, çoğu layiha yazarının hayalgücünün çok ötesindeydi.

17. yüzyılda, silahlanma kırsal kesimdeki en önemli dönüşüm haline geldi. Hem merkezi hem de bölgesel orduları etkileyen silahlanma sürecini başlatan ve sürdüren, devletin merkezileşme ihtiyacıydı. Köylüler, üst düzey resmi görevlilerce ayartılıp onların maiyetlerine katılıyor ya da doğrudan orduya kaydediliyorlardı. Kırsal kesimde ateşli silahların bulunması, topraktan uzaklaşıp askeri uğraşlara kaymayı mümkün kıldı. Buradaki iki seçeneği -yerel iktidar sahiplerinin maiyetlerine girmek ve devletin ordularına katılmak- ayrıntılı bir şekilde incelemekte fayda var.

Silahlanma büyük ölçüde yerel iktidar sahiplerinin kapıhalklarının genişlemesinin ürünüydü. 17. yüzyılın ilk yarısında elitler arası rekabetin kızışmasıyla kapıhalkları önem kazanarak ekonomik ve siyasi bir yatırım niteliğine büründüler. Beylerbeyi ile sancakbeyinden muhzırlara ve denetimleri altındaki inzibat kuvvetlerine, muhafizlar gibi alt düzey görevlilere kadar pek çok yerel resmi görevli, devletin dağıttığı imtiyazlar için rekabet ettikçe kendi çıkarlarına odaklandılar ve kırsal cemaatin daha az güvenilir üyeleri haline geldiler.[48] Onların davranışları, köylülere ve devlete ilişkin iki ayrı düzeyde önem taşıyordu. Bu görevlilerin, özellikle de yüksek mevkilerdekilerin, padişahın kapıhalkı örnek alınarak oluşturulmuş büyük kapıhalkları vardı ancak devletin yarattığı rekabet, görevlileri daha fazla saygınlık ve güç elde etmek için kapıhalklarını genişletmeye zorladı. Kapıhalkları ne kadar büyük olursa o kadar güçlü oluyorlar, savaşlara yaptıkları askeri katkı da o derece önem kazanıyordu; devletten aldıkları lütuflar da buna göre artıyordu.[49] Kapıhalkı sahibi olmak bir saygınlık ve şeref meselesi, yerel gücün bir göstergesi haline geldi.[50] Giderek daha fazla adama ihtiyaç duymaları, güç sahiplerini köylüleri maiyetlerine almaya itti. Böylelikle, kapıhalklarının geleneksel kaynağı olan kölelerin yerini köylüler almış oldu.

48 Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 242.

49 I. Metin Kunt, *The Sultan's Servants: The Transformation of the Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, New York, 1983, s. 89.

50 "Kapu halkı", öncelikle levend denen işsiz güçsüz köylülerden, en çok da düzensiz askerler olan sekbanlardan, onlar gibi geçici olarak istihdam edilen her türden "tüfenkçi"den ve gönüllülerden oluşuyordu. Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 265-76

Kapıhalkını genişletmek hem ekonomik hem de siyasi bakımlardan çok kârlıydı. Maiyet büyüdüğü ölçüde, bu adamları küçük bir düzenli ordu gibi beslemek, giydirmek, silahlandırmak ve bakmak için ihtiyaç duyulan gelir de artıyordu. İronik bir durum ama asker olarak tutulan işsiz güçsüz köylüleri besleme ihtiyacı, köylülerin daha da fazla sömürülmesine neden oldu.[51] Üstelik, kapıhalkı büyükse köylüleri daha iyi korkutuyor, ürünlerini, kümes hayvanlarını ve tasarruflarını vermeye daha rahat zorlayabiliyordu. "Levend" denen bu işsiz güçsüz köylüler, kolaylıkla bir görevlinin hizmetine girip adam yönetimin gözünden düşene dek ona hizmet edebiliyorlardı: "Bu kişilerin herhangi bir resmi statüsü olmadığı için, resmi idarecilerin değişmesiyle işsiz kalıveriyorlardı: haydutluğa başlamayanlar, liderlerinin ayaklanma yoluyla resmi görevleri ele geçirme çabasına destek olmaya kolaylıkla ikna edilebiliyorlardı."[52] Demek ki bu adamlar, bir kez köylerini terk edip çeşitli sancakbeylerinin hizmetine girdiklerinde toprakla düzenli bir ilişkisi olmayan yarı-askeri güçlerin parçası haline geliyorlardı. Yaptıklarının çoğu kırsal gelişmeye ket vuruyordu. Bu kişiler kendi köylerindeki evleri bile yağmalayıp soyuyorlardı. Kısacası, devletin yarattığı rekabetin dolaylı sonucu, idarecilerin kapıhalklarını besleyen akışın kuvvetlenmesi ve paralı askerlerin tek tek devlet görevlilerinin yıldızının parlamasına ya da sönmesine göre işe alınıp kovulduğu, padişahın adamlarını ve tebaasını yönetmesindeki standartlaşmış ve merkezileşmiş üslubu sonsuza dek yok eden bir sürecin başlamasıydı.[53]

Bu bölgesel görevlilerin kapıhalkları öylesine önem kazandı ki bölgesel liderlerin merkezi yönetime karşı fesat çıkarma niyetinde olup olmadıklarının göstergesi sayılmaya başladılar. Devlet görevlileri iki arada bir derede kalmışlardı; bir taraftan beylerbeyleri, sancakbeyleri ile çeşitli paşaların kapıhalklarının büyümesi, imparatorluğun giderek çetinleşen savaşlarda daha iyi savaşacağı anlamına geliyordu. Öte yandan ise bu yarı-talimli levendlerin sayısı arttığında, ordu zaptedilmesi güç, pek güvenilemeyecek bir orduya dönüşüyordu. Asker kapmanın açık arttırmaya dönüşmesi ve

51 Uluçay, *Saruhan'da Eşkıyalık*'ta, esas olarak sancak beyi ile bölgenin diğer sipahilerine ait olan bu adamların köylülere ettikleri kötü muameleleri ayrıntılı bir şekilde tasvir eden mahkeme belgelerini kullanıyor.

52 Suraiya Faroqhi, "Rural Society in Anatolia and the Balkans During the Sixteenth Century", 2. kısım, *Turcica*, II (1979), s. 134. Cezar, Osmanlı Tarihinde Levendler, s. 264.

53 Bu da bütünüyle yeni bir gelişme değildi. Mustafa Selâniki, (*Tarih-i Selâniki (1003-1008/1595 1600)*, haz. Mehmed İpşirli, İstanbul, 1989, s. 37) bu kişilerin sancak beyleri ile diğer sipahilerin hizmetinde Kanuni'nin son seferi olan Zigetvar kuşatmasına (1566) katıldıklarından bahsetmektedir.

yerel beylerin ordu kurmada bazen devletten daha başarılı olması, daha da ürkütücüydü. Örneğin, Mehmed Paşa eşkıya reisi Karayazıcı ile savaşacak bir ordu toplarken devletten daha cömert davranmasıyla ünlenmişti.[54] Kuyucu Murad Paşa'nın vezirliği sırasında bu meseleler enine boyuna tartışılmıştır. Dönemin kurnaz veziri Kuyucu Murad Paşa, güçlü bölgesel paşaları iç savaşlarda kendi yanına katacağı zaman, genelde onları kapıhalklarını yanlarında getirmemeye ikna edebiliyordu.[55] Bu vezir-i azam, Diyarbekir beylerbeyi Nasuh Paşa'yı, birkaç bin adam toplayıp, Bayburt'ta bulunan kendi kumandası altındaki orduya katılmaya geldiği için azarlamasıyla da tanınır (1609).[56]

Kapıhalkı besleme uygulaması yerleştiğinde, bunu herhangi bir biçimde değiştirmenin mümkün olmaması esaslı bir sorun oluşturuyordu. Tehditler, mevki kaybı, ya da başka bir bölgeye kaydırılma, bu bölgesel görevlilerin çabucak çözmeye çalıştığı geçici başağrılarıydı. Üstelik, bu görevliler, belli işler için tuttukları paralı askerlere karşı hiçbir yükümlülük hissetmiyorlardı. Bunlar ne parayla satın alınmış kölelerdi, ne de tımarlı sipahilerin cebelüleri gibi hanenin bir parçası olup orada eğitiliyorlardı. Bu adamlara uzun vadeli bir yatırım yapılmıyordu; kolayca gözden çıkarılabiliyor ve yerlerine yenileri alınabiliyordu.[57] Başka bir bölgeye kaydırılan görevliler de yeni yerlerinde yeni adamlar tutmaya ve güç kazanmaya çalışıyorlardı. Devlet ile cüretlenen bölgesel görevliler arasındaki pazarlıklar 17. yüzyılda kızışacaktı. Ancak bazı yerel liderler daha şimdiden kapıhalklarını merkezi görevlileri kendilerine toprak ve vergilendirme üzerinde daha büyük bir denetim hakkı tanımaya zorlamak için kullanıyorlardı.[58]

54 Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 385.

55 Kuyucu Murad Paşa, asi Yusuf Paşa'ya orduya katılmasını ve maiyetinin büyük bir kısmını asayişi korumaları için Manisa'da bırakmasını söylemiştir. Bu, Kuyucu'nun, paşanın maiyetini uzakta tutup onu alt edebilmek için başvurduğu bir hileydi; Mustafa Naima, *Tarih-i Naima*, c. II, İstanbul, 1283 (1866), s. 63-64.

56 Bu adamlar ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmişlerdir: "Bin nefer tüfeng-endaz safi kızıl çuha giyer, ve beş yüz nefer sekbanı sarı giyer, beş yüz neferi dahi siyah takyeli ve beş bin kadar atlısı alay gösterdiler." Mustafa Naima, *Tarih-i Naima*, c. II, s. 37. Döneme ait tarihlerde, paşaların, beylerbeylerinin ve sancakbeylerinin kalabalık kapıhalklarına pek çok atıf bulunabilir.

57 Bu sekbonlar, tam da 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın ilk yarısında kalabalık resmi hanehalklarının fertleri ile sabit maiyetleri önemini yitirdiği için kiralanıyordu.

58 İlyas Paşa örneği bu bağlamda çok anlamlıdır. İlyas Paşa'nın merkezi yönetime sadık bir görevli olduğu düşünülür, ve genelde Anadolu ya da Rumeli'ye atanırdı. Ününü, Kalenderoğlu ile daha küçük başka asi gruplarına karşı devleti cesurca müdafaa ederek kazanmıştı. Mali sıkıntıya düştüğünde devlet tarafından kurtarılmış ve kendisine pek çok kez arpalık olarak sancaklar tahsis edilmiştir. Tüm bunlara rağmen, İl-

Osmanlı yöneticileri, yerel iktidar sahiplerince yürütülen faaliyetlerin sonuçlarıyla uğraşmaya mecburdular. Hemen hemen her gün, büyükçe kapılhalklarına sahip görevlilerin suiistimallerini aktaran haberler geliyordu.[59] Bölgesel görevliler, bu görevlilerin kapılhalkları ve suhteler arasında sıkışıp kalan köylülerin, ürettikleri artığa el konuyor, evleri ve tarlaları talan ediliyor, kadınları ve çocukları tecavüze veya kötü muameleye maruz kalıyordu. Kırsal kesim, köylülerin gözü önünde tahrip ediliyordu. Bu tür saldırılara karşı küçük ölçekli yerel savunma önlemlerini kendi kendine alan köyler, hemen devletin onayını alıyordu. Devlet, taşradan gelen şikâyetler ve güvenlik talepleri karşısında köylülerin silahlanmasına ve düşük düzeyli milisler türünden savunma örgütleri kurmalarına izin veriyor, böylelikle de taşradaki güç sahiplerinin yağmacılık etmesini güçleştiriyordu.[60] Merkezi yönetimin de teşvik ettiği yeni köy örgütleri, "il eri" denen milis güçleriydi. Köylülerin çoğu, tehlikeye atılmamak ve geçici olarak da olsa toprakla bağlarını kaybetmemek için bu örgütlere katılmıyorlardı. İl eri örgütlerine her zaman gerekli sayıda insan katılmıyor, kadrolar ancak fakirler, topraksızlar ve levendlerle dolabiliyordu.[61] İl eri örgütü bu süreç zarfında sivil görünümünü yitirip yarı askeri bir örgütlenmeye dönüştü. Merkezi görevlilerin, örgütlerin hem askeri hem de sivil niteliklerinin korunması bakımından hakiki anlamda milisler kuran yarı-askerileşmiş göçebelerinkine benzer bir modele göre hareket etmiş olmaları mümkün.[62] Ancak levendlerin çok faz-

yas Paşa 1620'lerde Balıkesir bölgesinde büyük bir kapı halkı toplamaya başladı. Kendilerini tehdit altında hisseden devlet erkânı duruma müdahale etmeye çalıştı ve İlyas Paşa'yı vezir yaptı. Bundan cesaret alan İlyas Paşa faaliyet alanını genişletti ve Manisa şehri ile civarındaki köylere saldırdı. Kayıtlardan, köylülerin dağlara kaçtığı anlaşılmaktadır. Ancak İlyas Paşa'nın gücü kısa ömürlü oldu. Belgelerden, İlyas Paşa'nın hükümette müttefikleri olduğu sürece, hem bu müttefikleri hem de kapı halkını kullanarak gücünü arttırmaya çalıştığını anlıyoruz. Müttefikleri öldürülünce karşıt güçlerce kolaylıkla alt edildi. Uluçay, *Saruhan'da Eşkıyalık,* s. 37-42.

59 Bu bölümün başında I. Ahmed'in adaletnamesinden yaptığımız alıntıya bakınız.

60 Manisa kadı sicillerinde, köylülerin köylerine saldıran eşkıyaları kovaladıkları ve yakalayıp mahkemeye çıkarmaya çalıştıkları yer almaktadır. Bunlardan birinde iki kadın, mahkemede, kocalarının tüfekle öldürülmeden önce eşkıyaları kovalayan köylülere nasıl katıldıklarını anlatmaktadır. Ancak bu belgelerden hiçbirinde "il eri" milislerinin adı geçmemektedir. Manisa kadı sicilleri, Defter 11 ve 12. 11 no'lu defterdeki 50 ve 51 no'lu davalar tipik örneklerdir.

61 Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası,* s. 291.

62 Kuhn, *Rebellion and Its Enemies,* s. 13. Milis ve kırsal kesimin silahlanması kavramları Kuhn'dan alınmıştır. Kuhn, Çin'deki milislerin tamamen askeri nitelikte örgütler olmadıklarını göstermektedir. Bu örgütlerdeki kişiler cemaatlerine bağlı kalmış ve cemaatin değerleri ile normlarını paylaşmaya devam etmişlerdir.

la olduğu 17. yüzyılda iş arayan kişiler yerel milislere katılmaya can atıyorlardı. Toprakla bağlantısı olmayan bu levendler, sürekli milislere dönüştüler. Kırsal kesimde ateşli silahların giderek yaygınlık kazanması, bu dönüşümü kolaylaştırıyordu.

Ateşli silahlar, 1559'daki Şehzade Bayezid isyanından başlayarak kırsal kesimde yaygınlaşmıştı. Köylüler de zanaatkârlardan ucuz silah almanın bir yolunu buluyorlardı. Şehzade, padişah olduğu zaman yandaşlarına tımar dağıtacağını vaat ederek pek çok levendi silah kuşanıp kendisi için dövüşmeye ikna edebilmişti.[63] Bayezid saf dışı bırakıldığı için bu vaat hiçbir zaman gerçekleşmedi, ancak levendleri parayla tutup, silahlanmalarına müsaade etmek yaygın bir uygulama haline geldi.[64] Ateşli silahların kolayca elde edilebilmesi, milis oluşumu sürecini kolaylaştırarak, taşradaki isyancı unsurları güçlendirdi. O günlerde "sıradan bir tüfek, üç ilâ beş altın paraya, yani bir atın fiyatının yarısı, hatta üçte birine, kısa süre içinde bulunabiliyordu."[65] Bu, devleti, silah imalatçılarını tehdit eden sayısız ferman çıkarmaya ve yerel görevlilere köyleri teftiş ettirip silahları toplatmaya itti.[66]

Kapıhalkları, yerel milisler ve kuşatma altındaki köylüler, devleti birbirinin tam zıddı iki ayrı politika gütmeye götürdü: köy düzeyinde yerel savunma için köylüleri silahlandırmak ile silah taşımayı ve resmi görevlilerin, eşkıyaların ya da başkalarının hizmetine girmeyi yasaklamak. Suhte tehdidi, önceki kısımda bahsettiğimiz gibi, merkezi yönetimin köylülerden kendi milislerini kurmalarını istemeye karar vermesinde son derece etkili oldu. Devlet, bir yandan kırsal kesimin düşük bir düzeyde silahlanmasını teşvik ederken diğer yandan da bu silahlanmanın derecesini ve etkinliğini sınır-

63 Halil İnalcık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East", V. J. Parry ve M. A. Yapp ed., *War, Technology and Society in the Middle East* içinde, Oxford, 1975, s. 196. Ayrıca bkz. Mücteba İlgürel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ateşli Silahların Yayılışı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 32 (1979), 303-4.

64 1578 tarihli bir belgede, Aydın sancak beyinin sancağındaki köylülerden 1.500 ateşli silah topladığından ve bunları İzmir'den İstanbul'a giden bir gemiye yükleyip divan-ı hümayuna gönderdiğinden bahsedilmektedir; bkz. Mücteba İlgürel, "Ateşli Silahların Yayılışı", s. 307, n. 19.

65 İnalcık, "Military and Fiscal Transformation", s. 294. Ayrıca bkz. Ronald C. Jennings, "Firearms, Bandits and Gun-Control: Some Evidence on Ottoman Policy Towards Firearms in the Possession of Reaya, From Judicial Records of Kayseri, 1600-1627", *Archivum Ottomanicum*, 6 (1980), 339-58.

66 İnalcık, "The Socio-Political Effects of Fire-arms" ve "Military and Fiscal Transformation", s. 294. Ayrıca bkz. İlgürel, "Ateşli Silahların Yayılışı", s. 304-307.

landırmaya çalışıyordu. Çelişik olmalarına rağmen, bunların her ikisi de merkezileşmeye yönelik politikalardı. Devlet, milislerin denetimini eline alarak toplumdaki özsavunma biçimlerini sahipleniyor ve kendi denetimini kabul ettirdiği inancını duymaya başlıyordu. Devlet, silah akışını denetim altına almaya çalışmasıyla, denetimi kırsal kesimin içlerine kadar genişletmiş oluyordu.

Devletin merkezi denetim sağlama çabası bir diğer tipik merkezileşme politikasında, yerel denetimin merkezi görevliler aracılığıyla yeniden kurulması politikasında gözlenebiliyordu. Köy düzeyinde alternatif bir savunma örgütü kurma girişimi, merkezi yönetimin milislere liderlik etmeleri için resmi görevliler atamasıyla, baştaki amacından uzaklaştı. Taşraya, gerek milisleri yönetmeleri gerekse yerel çatışmaları manipüle etmeleri için merkezin güvendiği adamların atanması, merkezi hükümetin son derece çıkarınaydı. Bu tür milislerin liderlik konumlarına merkezi ya da yerel görevlilerin yerleştirilmesi, merkezin denetim gücünü bir süreliğine arttırdı. Mustafa Cezar -ister dönüşümlü görevlendirme usulüne göre değiştirilen tımar sahipleri, ister çavuş, serdar gibi diğer görevliler olsun- bu liderlere dayatılan koşulların onları dürüst davranmaya teşvik etmediğini ileri sürmektedir. İleri kuvvetlerinin liderliğini ele geçirenler, mevkilerini ve emirlerindeki yeni levend ordusunu, çeşitli vergiler almak için köylülere baskı yapmakta kullanıyorlardı.[67] Dahası, kargaşanın sürdüğünü öğrenen devlet görevlileri, teftiş yapmaları için daha başka görevliler gönderiyor, ancak bu müfettişler de fırsatı kaçırmayıp köylülerden zorla yiyecek alıyor ve hizmet talep ediyorlardı. M. Ç. Uluçay'ın belgeleri, hem bu kişilerin dayatmalarını hem de aldıkları hediyeleri anlatmaktadır. O dönemde devlet, Sakız ile Çeşme'yi savunmak için savaşa girmişti. Bu bölgeleri korumaları için ikı paşa görevlendirilmişti. Görev yerlerine giderken Manisa'da konaklamışlar ve ahaliden zorla yiyecek, kalacak yer ve kendileri ile maiyetleri için erzak temin etmişlerdi. Aynı yıl, Aydın ve Saruhan muhassılı Mustafa Paşa sancakta üç gün kalıp ayrılmış ve ardında kendisi ile adamlarının tükettiği erzak ve malları içeren beş sayfalık bir liste bırakmıştı.[68] 1659 yılında müfettiş İsmail Paşa, Manisa'ya gelip beş gün kalmış, bu ziyaret boyunca köylüler paşa ve maiyeti için 511.641 akçe harcamıştı. Müfettişin suyuna gitmek için onu toplam değeri 144.000 akçeyi bulan hediyelere boğmuşlardı.[69] Konaklamak, vergi toplamak ya da teftiş yapmak için yerleşim yerlerini zi-

67 Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 328.

68 Uluçay, *Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 323-29, belge 136.

69 *Age.*, s. 106-107.

yaret eden ve bu süre zarfında köylülerin ya da kasaba halkının sırtından geçinen resmi görevlilerin listesi bitmek bilmiyor. Dolayısıyla, merkezileşmek ve denetim sağlamak için başvurulan önlemlerin tümünün köylüler üzerinde olumsuz etkileri olduğu sonucuna varabiliriz.

Devlet, 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın ilk yarısı boyunca, bu iki tepki, yani yerel milislerin kurulması ile merkezden görevlilerin atanması politikaları arasında gidip geldi. Merkezi yönetim birkaç ferman çıkardıktan sonra resmi görevlilerin yağmacılığına göz yummayı seçti ve dikkatini daha ziyade levendlerin, eşkıyaların ve suhtelerin yağmalarına çevirdi. III. Murad (1574-95) imparatorluğun çevre bölgelerinden gelen şikâyetlere cevaben sık sık levendlerin genel teftişe tabi tutulması emirleri veriyor, bu kişileri köylerin güvenliği için bir tehdit olarak tanımlayıp faaliyetlerinin yasadışı olduğunu vurguluyordu. Örneğin, Aydın, Saruhan ve Hamid sancaklarına gönderilen 10 Ekim 1576 tarihli bir fermanda levendlerin teftişe tabi tutulmasını emrediyor ve bölgedeki beylerin topraklarına yeni giren levendlerin sayısını denetlemelerini istiyordu. Sekiz gün sonra komşu bir bölgenin beylerine de benzer bir emir gönderilmiş ve liderlerden benzer katkılar talep edilmişti.[70] Birkaç yıl sonra, merkezileşme ve denetimin sağlanmasında bölgesel görevlilerin kullanılması politikasının açıkça iflas etmesinin ardından, III. Murad imparatorluğun çeşitli bölgelerine, kırsal kesimin düşük düzeyde silahlanmasını emreden bir adaletname gönderdi. Artık köylüler, hain beylerin köylerine girmesini engellemek için silahlanacaklardı. Böylelikle bir yandan kendilerini korurken, bir yandan da görevlilerin olağan vergi toplama işlerini engelleyebileceklerdi.[71] Bir süre sonra, bu defa görevlilerin şikâyetleri dikkate alındığı ve görevlilerin muhassıl olarak ya da asayişi sağlamak için köylere girmesini mümkün kılan, dolayısıyla da ilk adaletname ile çelişen fermanlar çıkarıldığı için bu politika etkisini yitirdi.[72] Birkaç yıl sonra yeni padişah III. Mehmed, Eğri'deki savaştan dönüşünde, köylerde ilerilerin yeniden kurulmasını isteyen ve bunun nasıl yapılması gerektiğini tarif eden bir emir çıkardı. Emirde ayrıca köylülerin kendi aralarından birini seçip bu milislerin başına getirmeleri gerektiği de belirtilmekteydi. Köylüler de bu durum karşısında yeniden örgütlenmeye başladılar.[73]

70 Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 136.

71 Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 330-33. Bu adaletname, suhtelerle ilgili kısımda da bahsedilen adaletnamedir. Taşradaki görevlilerin kırsal kesimdeki kargaşayla baş edemeyeceğinden duyulan korkuyu ve görevlilerin bu kargaşadan fayda sağlayabildiklerini göstermektedir.

72 *Age.*, s. 335.

73 *Age.*, s. 370.

Güdülen politikalar arasındaki bu çelişkiler, taşradaki pek çok grubu aynı anda denetleme ve tatmin etme çabasından kaynaklanıyordu. Devlet elitleri birbirlerine karşı oynamaya ve taşradaki diğer sınıflar-arası düşmanlıkları denetim altında tutmaya çalışıyordu. Bir yandan köylüleri içinde bulundukları sıkıntılı durumdan kurtarmak istiyor, diğer taraftan da savaşmak için görevlilere ve onların kapıhalklarına ihtiyaç duyuyordu. Onların kendisine sadık kalmasını sağlamak, bu büyük savaşçı birimlerinin geçimini güvenceye almak zorundaydı. Dolayısıyla, her iki tarafın da amaçlarını destekliyormuş gibi görünmekten başka çaresi yoktu. Osmanlı devlet görevlileri, 17. yüzyılın ilk yarısı boyunca bu açmaza katlanmak zorunda kalmıştı. Yeni çareler deniyorlar, bunların bazısı işe yarıyor, bazısı da yaramıyordu. Örneğin, III. Mehmed, savaş zamanında asayişi korumak için alışılmadık bir önleme başvurdu. Bir mevkiden ötekine kaydırılan beylerbeyleri, denetime ve düzene en fazla ihtiyaç duyulan yerlere geçici görevliler olarak gönderildiler.[74] 17. yüzyılda, büyük kapıhalklarının beslenip bakılmasını kurumsallaştırmak için de bir adım atılarak sırf bu amaca yönelik yeni birtakım vergiler kondu. Yılda üç kez toplanan bu vergiler (kapı harcı, imdadiye-i hazariye ve mübaşiriye),[75] görevliler arasındaki gerilimleri hafifletmek niyetiyle tasarlanmışlardı. Ancak bunlar da çok karışık sonuçları olan geçici çözümlerdi.

Devletin bu politikalarının farklı sonuçları köy düzeyinde gözlenebilir; ancak bu sonuçlardan en önemlisi şüphesiz kırsal kesimin silahlanmasıydı. Bazen geçici de olsa alternatif geçim olanakları, topraktan ayrılma tercihini yapmayı levendler için kolaylaştırmışa benziyor. Giderek daha fazla köylü, işi gücü bırakıp daha heyecanlı bir hayat peşinde koşmak için köyünü terk ediyordu. Aslında devlet görevlilerinin kafasında sınırlı bir silahlanma biçimi vardı ama güttükleri politika, sonuçta, yapacak başka hiçbir şeyi olmayan bu yoksul kimselere silah ve örgütlenmenin iskeletini sağladı. Devlet politikalarındaki dalgalanmalar, özellikle de köylü yanlısı bir çizgiden resmi görevlileri kayıran bir politikaya kayma, uzun vadede hiç hesapta olmayan ciddi sonuçlar doğurdu. Özellikle, III. Murad'la III. Mehmed'in yerel görevlilerin yağmacılığını dizginlemeye yönelik emirleri, bu kişileri kapıhalklarını besleyemez hale getirdi. Aç ve hoşnutsuz askerler bu kişilerin hizmetinden ayrılıp eşkıya olarak aynı işi kendi başlarına sürdürmeye başladılar.

74 Rumeli beylerbeyi Hasan Paşa Anadolu'ya gönderildi. Aynı şekilde Trablusşam beylerbeyi Nuh Paşa Karaman'a, beylerbeyi Ahmed Paşa da Rum'a yollandı. Akdağ bu uygulamanın işe yaramadığını ileri sürmektedir; Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 341.

75 Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 286-87.

Bu görevlilerin hizmetine girenler, bu konumda ne kadar kalabilecekleri hiç belli olmadığından ve sık sık nereye gideceklerini bilmeden ortada kalakaldıklarından daha sorunlu bir durumdaydılar. Hep birlikte serbest bırakıldıklarında ya da hamileri gözden düştüğünde tekrar serseriliğe dönüyor ve eşkıyalık etmeye başlıyorlardı. Ayrıca, yeni gelen ve dolayısıyla taşrada hâkimiyetini kurmak, vergilerden aldığı payı arttırmak ve düşmanlarını zaptetmek zorunda olan bir sonraki yöneticinin hizmetine girmeye hazır bekliyorlardı. Sonuçta, belli bir bölgeyi denetimi altına almak isteyen herhangi bir güç sahibi tarafından işe alınmayı bekleyen paralı asker yığınları oluşturdular. Devlet, bu askerleri hizmetine almak için birbiriyle rekabet eden hamilerin en güçlüsüydü ve onları emrine alabilmek için aynı şekilde pazarlığa giriyordu.

Savaşların yoğunlaştığı bu dönemde, merkezi ve kırsal aktörlerin çıkarları örtüşüyordu. Devletin tüfekli ordulara ihtiyacı vardı. Savaşma usulleri önceki yüzyılda çok ciddi bir değişim geçirmişti ve Osmanlı devleti giderek daha fazla tüfekli asker kullanma ihtiyacı hissediyordu. Sancakbeyleri ve diğer yerel görevliler, bu kişileri kendi adamları olarak zaten seferlere getiriyorlardı. Artık mesele, devletin, kendisinin genişleme ve merkezileşme amaçları doğrultusunda bu uygulamayı üstlenmesi ve ihtiyaçlarına uyacak şekilde değiştirmesiydi.[76] Paşaların kapıhalklarına mensup levendlerin ve diğer kişilerin de daha iyi iş olanaklarına ihtiyaçları vardı. Dolayısıyla, devlet, paralı askerlerin önemli bir müşterisi haline geldi. Devlet, paralı askerlerin örgütlenişine kendi ihtiyaçlarını ve formatlarını dayatan güçlü bir müşteriydi. Paralı askerler için dönüşümlü görevlendirme usulüne benzer bir sistem dahi geliştirdi. Devletin ihtiyaçları savaş zamanında artıyordu. Barış zamanlarında ise çeşitli dönüşümlü görevlendirme biçimleri uygulanıyor, bu da imparatorluktaki tüm diğer dönüşümlü görevlendirme uygulamaları gibi ilgili grupları sıkıntıya sokuyordu.

Birimlerin örgütlenişi ve yapılan pazarlıklar devletin ihtiyaçlarını yansıtıyordu. Devletin bu askerlere ilişkin politikası, bölükbaşı ile başbölükbaşıları kendilerine ait askeri birimleri olan, her sefer için ayrı ayrı anlaşmalar yapılarak yararlanılabilecek, *condotierre** tarzı liderler olarak kullan-

76 Üçüncü Bölümde Osmanlı ordusunun her biriminin 16. yüzyılda geçirdiği değişimleri anlatmıştım. Ateşli silah ihtiyacının, devlet işlerindeki önemi, meşruiyeti ve etkinliği artan yeniçeri ordusunu da değiştirdiğini belirtmek gerekir. Bir sonraki yüzyıldaki olaylar bunu gözler önüne sermektedir. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation", s. 289, n. 14.

* Avrupa'da özellikle 14. ve 15. yüzyıllarda prenslerin ya da devletlerin hizmetine girmiş paralı askerlerin komutanı -çn.

maktı. Bu savaşçı birimlerinin kaynakları, düzenli ancak bağlantısız levendler, kırsal milisler, kırsal yöneticilerin hizmetinden çıkardığı kapıhalkları ya da bu kategorilerin tümünün bir karışımı, bir başka deyişle, işsizlik yüzünden eşkıyalık yapan, yol kesen kimselerdi. Levendler kolaylıkla orduya katılabiliyordu; orada verdikleri hizmet onları vergilerden muaf kılıyordu. Devlet levendleri bölüklere ayırıyor, örgütlüyor, silahla donatıyor ve onlara bir geçim kapısı sağlıyordu. Köylerdeki milis güçleri, devletin sıkı gözetimi altında örgütleniyor, savunma birimleri oluşturuyor ve kendi bölgelerini korumaları için silahlandırılıyordu. Kapıhalkları ise genelde kısa ömürlü, geçici gruplar olsalar da yine de belli birtakım bilinen askeri ilkeler etrafında örgütlenmişlerdi. Padişahın ordusu olan kapıkulu örgütünün liderlerine bakarak çizilmiş çeşitli liderlikler etrafında toplanmışlardı. En yüksek iki liderlik mevkii -bölükbaşı ile başbölükbaşı- yeniçeriler arasından geliyor, dolayısıyla da yeniçerilerinkine benzer örgütsel ve askeri rolleri yerine getiriyorlardı. Bölükbaşı elli kişilik bir birimi yönetiyor, başbölükbaşı da bu birimlerin birkaçına birden kumanda ediyordu.[77] Bu levend-askerler, bir taşra görevlisinin hizmetinde olmadıkları zamanlarda belli bir bölükbaşının yönetimi altında birimlerini bir arada tutuyor ve bölük olarak hep birlikte alternatif istihdam olanakları arıyorlardı. Bu örgütlere girip çıkan tüm bu insanlar, kaynakları tükendiğinde bir taraftan da eşkıyalık ediyordu.

Anadolu'nun kırsal kesimlerinin insanları, hizmetlerinin karşılığını aldıkları ve beslendikleri sürece devlet için çalışmaya hazırdılar. İnalcık'ın da kısaca ifade ettiği gibi:

> İstanbul'dan her kadılığa kendilerine re'ayayı askere alma yetkisi tanıyan bir buyruldu verilmiş olan yeniçeri çavuşları gönderiliyordu (yüzyılın sonlarına doğru âyânlar bu işte çavuşların yerini aldılar). Yeni asker yazılan kimselere, sefere hazırlanabilmeleri için, 1698'de 12 guruşu bulan ve bahşiş denen bir ön ödeme yapılıyordu. Ulufeye denk düşen belli bir miktar da önceden ödeniyordu. Bu miktar, günlük ücret ile iki, üç, dört, hatta altı aydan fazla sürebilen hizmet süresindeki gün sayısının çarpılmasıyla hesaplanıyordu. Ayrıca, bu adamlara, kendilerinin yiyecek payıyla hayvanlarının tükettiği yemin nakdî karşılığı olan bir ta'yinat ya da zahire-baha veriliyordu. Ulufe aylık iki buçuk guruş, ta'yinat da bir guruşun sekizde biri idi.[78]

Örgütlenme formatları hem devletin hem de birim liderlerinin pazarlık gücünü etkiliyordu. Milislerin ya da kapıhalkı örgütlenmelerinin dağıl-

77 *Age.*, s. 292-93, n. 23.

78 *Age.*

madan bir arada kalması, devlet için lider kadrosuyla pazarlık etmeyi ve tek tek bireylerdense bütün bir bölüğü hizmetine almayı daha kolay kılıyordu. Bu, bir yandan büyük orduların kurulmasını kolaylaştırıyordu ama diğer yandan da devletin ihtiyaçlarını anlayabilen ve bunları kendi yararına göre manipüle eden birtakım orta kademeli bölük kumandanlarına devlet karşısında güç kazandırıyordu. Merkezi yönetim başbölükbaşları atayarak ve bunların yine sadece bu yeni ordunun yönetimi için seçilmiş, daha üst kademeli bir merkezi görevli olan serçeşmeye rapor vermesini zorunlu kılarak bu durumdan kaçınabildi. Merkezi yönetim, bu yeni orduyu askeri sistemle bütünleştirmek istiyordu. Zaten örgütlenişi merkezi kapıkulu ordusunun formatını taklit ederek oluşturulmuştu. Ve bu yeni ordu, tehditlere karşı koyması ve savaş meydanlarında kanıtladığı becerisiyle Osmanlı askeri teşkilatının önemli ve sadık bir bölümü gibi görünüyordu.

Yine de devlet, bu süreç boyunca çeşitli güçlüklerle karşılaştı. Bir kere, sekbanlar sadece Osmanlı devletine sadık değildi; yeterli gördükleri bir maaş ödeyen herkese sadakat gösterebilirlerdi. Sekban birimlerinde sabit olan, grubun iç örgütlenişi ve birlik ruhuydu. Yoksa lider kadrolarını herkes kendi hizmetine alabilirdi.[79]

İkinci olarak, sekbanların askeri sistemle bütünleştirilmesi pek çok bürokratı hiddetlendiriyor, geleneksel devlet ordusunu kızdırıyordu. Bu askerler hiçbir zaman Osmanlı merkezi ordusunun eğitildiği tarzda eğitilmemiş olmalarına ve eninde sonunda serserilik hayatına geri dönmelerine rağmen kendilerine yapılan muameleyle ilgili birtakım beklentiler içine girdiler ve kendilerine de yeniçeri birimlerinin sahip olduğu saygınlığın verilmesini istediler. İster yerel bir görevlinin ister devletin hizmetinde olsunlar, bu birimler, yeniçeri ordusunun sekban birimlerinin mensupları olarak statülerinin daha yüksek olması gerektiğinde ısrar etttiler. Hiçbir saygınlık ve işlerinin sürekliliğine dair bir güvence verilmeyen bu askerler, yüz bulamayınca daha da büyük bir hoşnutsuzluk hissetmeye başladılar. Farklı orduların nüfusun farklı kesimlerinden insanlarla kurulması ve bunların birbiriyle karışmasına izin verilmemesi, aralarındaki gerilimi iyice yükseltti. Devşirmelerden oluşan yeniçeri ordusu, padişahın ordusuydu, ve hiç şüphesiz daha saygındı, daha üstün sayılıyordu.[80] Bariz bir şekilde yeniçe-

79 İnalcık şöyle diyor: "Sekban ruhu, Karayazıcı örneğinde olduğu gibi, ortak bir tehlikeye maruz kalındığında bölüklerin güçlerini birleştirmesini ve tek bir lider altında toplanmasını sağlıyordu." *Age.*

80 Hem Selim hem de Murad yeniçeri ordusuna levendleri aldılar. Ancak bu uygulama yeniçerilerin muhalefetiyle karşısında terk edildi. Akdağ, bunun, uygulanmış olsaydı iyi bir politika olacağını ileri sürüyor.

rilerin sahip olduğu imkânlardan yoksun olan Anadolulu sekban güçlerinin aşağı statüden olma fikrine direnişi, terhis edilen birimleri bir araya getiren esas fikir oldu.

Üçüncü olarak, devletin giderlerini kısmaya yönelik, bir tür grup düzeyinde dönüşümlü görevlendirme uygulaması olan terhislerin devlet ve toplum için çok yıkıcı etkileri oldu. Sürekli ordularla rekabet içinde olmaları ve savaşlara göre hizmete alınıp işsiz bırakılmaları, terhis edilen birimleri hırçınlaştırdı. Dönüşümlü görevlendirme uygulaması, onları işsiz kaldıklarında yaşamlarını sürdürebilmek için başvurdukları yağmacılığa bağımlı hale getirdi. Bu, sadece paralı askerler için geçerli değildi; liderleri de duruma göz yumuyorlardı. Alt kademelerin yanı sıra -kendi eşkıya grubunu kurmak için kapıhalklarını terk eden bölükbaşılar- daha üst kademelerde de -asilik ve yağmacılık eden beyler ile paşalar- meşru örgütlenme biçimlerinden gayrimeşru biçimlere sürekli akış vardı. Bununla birlikte, Osman dönemine gelindiğinde bazı bürokratların kafalarında daimi bir sekban ordusu fikri iyice olgunlaşmıştı.

Özetleyecek olursak, devletin icraatları ile bunlara taşradan gelen tepkilerin etkileşimi, kırsal toplumun yapısında kalıcı değişimlere yol açtı. 16. yüzyılın ikinci yarısıyla 17. yüzyılın ilk yarısında taşra düzeyinde alternatif örgütlenme tarzları gelişti. Bunlar köylülüğün daha alışıldık çizgilerde örgütlenememesinin sonuçlarıydı. Bunda payı olan etkenlerden bazıları, ortodoks ve heterodoks dinsel pratiklerin yarattığı ayrılıklar, köylülerle göçebelerin çatışma ile uyum arasında gidip gelen ilişkileri, devlete farklı farklı şekillerde bağlı olan yerel görevlilerin çeşitliliği, toplulukların krize tepki olarak örgütlenişinde devletin büyük bir rol oynaması ve yerel görevlilerdeki ahlaki yozlaşmaydı. Öte yandan, alternatif örgütlenme tarzları olarak yerel silahlanma ve eşkıyalık ortaya çıktı. Bunların bazıları toplumdaki diğer tüm biçimlerden bağımsız olarak doğdu ve geliştikçe Osmanlı toplumundaki temel askeri ve siyasi formatları pekiştirdi. Bazıları ise farklıydı. Yukarıdaki tartışmanın açıkça ortaya koyduğu gibi, devlet, bu alternatif örgütleniş tarzının yaratılmasında çok belirleyici oldu. Devletten bağımsız birtakım gelişmeler meydana geldiğinde de devlet bunları sahiplenme, merkezileşmeyi ve idari denetimi sağlamak için kullanma amaçlarıyla hemen işin içine giriyordu.

Philip A. Kuhn, 18. ve 19. yüzyıllarda Çin'in kırsal kesimlerinde yerel silahlanmanın hangi yollarla alternatif bir örgütlenme tarzı olarak geliştiğini, özellikle de bunun nasıl olup da mevcut siyasi ve toplumsal örgütlenme çerçevesi dahilinde yapılabildiğini ele alıyor. Kuhn, Çin toplumunun 1820'lere gelindiğinde, köylüleri çeşitli yollarla aşırı vergilendirmeden koruyacak yerel işbirliği ağları geliştirmiş olduğunu ileri sürmektedir.

Çin örneğinde, resmi silahlanma sistemleri yerel pratikler gözetilerek geliştirilmişti.[81] Osmanlı toplumunda, desteklenebilecek herhangi bir kurumsal biçimin bulunmaması, bu toplumu anlamak açısından çok önemlidir. Yerel silahlanma bu yüzden devletin formatına uygun gelişti. İşsiz güçsüz köylüleri doğuran küçük ölçekli bir dönüşüm kendiliğinden gerçekleşmiş ve yerel silahlanma köylülerin attığı adımlarla başlamış idiyse de merkezi yönetim gelişmeyi sahiplenmekte ve onu kendi formatına uydurmakta atik davrandı. Bu alternatif örgütlenmeler, bu noktadan sonra devletin kanatları altında serpildi.

TOPLUMSAL BİR KAVRAM OLARAK EŞKIYALIK

Levendler, gerek devlet ordularında doğrudan, gerekse yerel güç sahiplerince dolaylı olarak istihdam edilerek paralı askerlere dönüştüler ve devletin askeri çerçevesi içinde örgütlendiler. Bu koşullarda eşkıyayı kırsal kesimin bir ürünü olarak görmek zor; daha ziyade, devletin bu yeni toplumsal tipin üretilmesinde oynadığı rolü kabul etmek gerekiyor.

Eşkıyalığın, ordu ve görevlilerin kapıhalkları (ve, daha sınırlı derecede, medreseler) gibi kurumların topraksız, işsiz güçsüz ve yoksul köylüleri kendi içlerine almaları, eğitmeleri, örgütlemeleri, seferlerde kullanmaları ve savaş sonunda topluca terhis etmeleriyle oluşan bir yığılmanın ürünü olduğu aşikâr. Terhis edilen bu askerler, birinin hizmetine girmeye hazır paralı asker öbekleri oluşturdular; ancak bu arada eşkıyalık ve yağmacılığa, tecavüzlere ve çeşitli tahribatlara giriştiler. Dolayısıyla, bu kişileri köylü, levend ya da öğrenci olarak düşünmek bir işe yaramıyor. Onları daha ziyade yeni bir kategori olarak yeniden değerlendirmemiz, özelliklerini ve bu özelliklerin ne gibi anlamlar taşıdığını saptamamız önem taşıyor.

Bu grubun iki temel özelliği ilk bakışta bile göze çarpıyor. Bunlardan ilki, bu kişilerin çoğul ve değişken kimlikler edinmeleriydi. Basit köylülerken, topraksız levendlere, askerlere, sekbanlara ve eşkıyalara dönüştüler. Avarelikten milis güçlerine, oradan da sekban ordularına geçen eşkıya, toplumsal bir tip olarak, köylü toplumundaki esas kökeninden açık bir şekilde uzaklaşmış, kendi dünyasında bir parça imtiyaz ve kalıcılık elde edebilmek için savaşan bir tip olarak belirdi. Bu özelliklerden ikincisi, eşkıyaları bir topluluğun parçası haline getiren sürecin diğer grup oluşumu pratiklerinden farklı oluşuydu. Eşkıyaların durumunda yatay bağlar kuruluyordu çünkü bireylerin kendi referans gruplarıyla bağları kesilmişti. Eşkı-

81 Kuhn, *Rebellion and Its Enemies.*

yalar kendi iradeleriyle bir araya gelmiyorlardı; toplumdaki elitler tarafından, bu elitlerin çıkarları için bir araya getiriliyorlardı. Dolayısıyla eşkıyalık, bir tehdit haline gelen, sahte bir tehdit olarak kullanılan, ya da hâkim sınıfın ihtiyaçlarına göre devletin yönetim mekanizmasıyla bütünleştirilen yapay bir toplumsal kurguydu. İsyanları, toplumsal yapıyı parçalamayı hedeflemediği için geleneksel anlamda kolektif eylemler değillerdi; eşkıyalar toplumdan olabildiğince çok fayda sağlamaya çalışıyorlardı. Herkes tarafından bilinen bir müttefiki ya da düşmanı, kayda değer herhangi bir ideolojisi olmayan eşkıya, sistemdeki boşlukları manipüle ediyordu.

Devlet, işsiz güçsüz kimselerle paralı askerlerin eşkıyalara dönüşmesinde en büyük payı olan aktördü. Merkezi ve bölgesel düzeylerde baskı ve denetim yapıları oluşturma çabasının bir yanürünü olarak bu olguyu yaratmıştı. Osmanlı devleti sınıf tabanlı hareketleri engelleyen denetim yapılarını yaratmış, devreye sokmuş ve manipüle etmişti; ancak devlet kurumları aynı zamanda, askeri, idari hedeflerine ve meşruluk sağlama amacına hizmet edecek topluluklar da meydana getirmişti. Bir sonraki bölümde de göreceğimiz gibi, bu hareketliliği yaratan devlet, onu kendi merkezileşme stratejileriyle etkin bir biçimde bütünleştirdi. Merkezileşme, bu süreç zarfında farklı bir tarza büründü -bu yeni tarz, yapay olarak yaratılmış bir grupla, yani celalilerle pazarlığa oturup anlaşmalar yapmaya dayanıyordu.

Eşkıya, hiç şüphesiz başlangıçta işsiz güçsüz bir köylüydü. Ne var ki köylü, Osmanlı devletinin merkezileşme ve denetim politikalarına tepki olarak eşkıyalığa yönelmişti; eşkıya ise kendini köylü toplumunun geri kalan kısmından ayırıyor ve içinde kökenlerine yer olmayan kendine ait bir dünya kuruyordu. Bu dönüşüm, kırsal toplumu tehdit eden yeni bir unsur doğurdu; köylüler bir kez daha -ancak farklı bir yolla- devlet politikalarının kurbanı oluyorlardı. Eşkıyalar bu yeni türden sömürüyü gerçekleştiren aracılar haline geldiler. Bu yüzden, eşkıyalık olgusunun edebiyatta sık sık rastladığımız gibi romantik bir tarzda ele alınmasına katılmak mümkün değil.

Eşkıyalık konusundaki çalışmaların çoğu, köylülerle eşkıyaların aynı "toplumsal tip"ten oldukları ve aynı kırsal cemaatin mensupları oldukları varsayımına dayanmaktadır. Örneğin, Çin üzerine yapılan çalışmalarda köylü ile eşkıya birbirinden ayrılmamıştır. Elizabeth Perry'ye göre, eşkıya pek çok durumda orduya katılmak için cemaatini terk etmesine ve köylülere karşı eşkıyalık etmesine rağmen yine de köylü toplumunun bir mensubu sayılıyordu. Perry, kaynaklar kıt olduğunda "rakiplere karşı şiddet"

uygulanacağı önkabulünden yola çıkıyor; dolayısıyla da Çin örneğinde gözlediği, biri saldırgan diğeri savunmacı iki stratejinin içkin ussallıklarını köylü cemaatinin kendisinde yatıyormuş gibi algılıyor. Bu eşkıyalar, geliştikçe örgütlenip devlet için ciddi bir tehdit haline geldilerse de köylülerin hoşnutsuzluklarını ifade etmesine yarayan pek çok örgütsel biçimden biri olarak görülmüşlerdir. Eşkıyaya dönüşen köylülerin, köylerini terk ettiklerinde kolektif davranış tarzlarını ya da taleplerini değiştirmedikleri kabul edilmiştir. Perry'nin de bize hatırlattığı gibi, eşkıyalar kendi cemaatlerini yağmalamıyorlardı. Perry şu sonuca varıyor: "Belli ki bazı eşkıya grupları yeniden-dağıtımcı bir *ethos* sergiliyorlardı."[82]

Eric Hobsbawm, köylü ve eşkıya kategorilerini üst üste bindiriyor.[83] Sunduğu çözümleme, esas eşkıyalık biçimi olduğunu ileri sürdüğü tek bir biçimin, toplumsal eşkıyalığın üzerinde duruyor. Toplumsal eşkıya, yoksulluk ve zulme karşı temel bir toplumsal protestoyu dile getirir; toplumsal eşkıyalık, hırsızlık, yol kesme ve Hobsbawm'ın vaka incelemelerinde ayrıntısıyla tasvir edilen daha başka türden faaliyetlerde kendini gösterir. Eşkıyalar bu faaliyetler aracılığıyla halkın hoşnutsuzluğunu dillendirir; zenginden çalıp yoksula dağıtırlar ve kırsal cemaatin "erdemliliğini" temsil ettiklerini iddia ederler.

> Sosyal eşkıyalar hakkında söylenecek şey, lord ve devlet tarafından suçlu olarak değerlendirilen, kanundışına düşmüş köylüler oldukları, ancak yine de köylü toplumunun içinde olup, kendi insanlarınca kahraman, dava adamı, intikamcı, adalet savaşçısı, hatta bazen kurtuluş lideri olarak, yani öyle ya da böyle hayran olunacak, yardım edilip desteklenecek kişiler olarak görüldükleridir. Toplumsal eşkıyalığı ilginç ve önemli kılan, sıradan köylülerle asiler, kanundışılıkla soygunculuk arasındaki bu ilişkidir. Bu özelliği, toplumsal eşkıyalığı aynı zamanda diğer iki tür kırsal cürümden farklı kılar: "Yeraltı" dünyasının profesyonellerinden ya da adi haydutlardan ("sıradan soyguncular") kurulu çetelerin faaliyetlerinden ve Bedeviler gibi yağmacılığı olağan hayat tarzının bir parçası olarak benimsemiş topluluklardan.[84]

Eşkıyalar, buna koşut olarak, köylü toplumunun sınırlarında yaşamalarına rağmen, bu cemaatin değerlerini paylaştıkları gerekçesiyle köylülerle aynı sembolik alana yerleştirilmişlerdir; dolayısıyla, köylüler eşkıyaların siyasi ve toplumsal ideolojisini paylaşmakta ve onlarla sık sık ittifak yapmak-

82 Perry, *Rebels and Revolutionaries*, s. 73-74.

83 Eric J. Hobsbawm, *Primitive Rebels*, New York, 1959; *Bandits*, New York, 1981.

84 Hobsbawm, *Bandits*, s. 17-18.

tadırlar.[85] Köy toplumu ayrıca eşkıyaları merkezi devlete ve yerel düzeydeki zulme karşı savaşan bir kahraman olarak görür. Amaçlarının toplumun amaçlarıyla benzerliği eşkıyayı toplumsal kılar; o, toplumun iyiliği için çalışıyor gibi görülür. Buna ek olarak, toplumsal eşkıyalık tarıma dayalı toplumların bulunduğu her yerde evrensel olarak görülen genel bir olgudur.[86]

Toplumsal protesto konusu, pek çok tarihçi ile sosyal bilimciyi cezbetmiş, bu araştırmacılar eşkıyalığa ilişkin pek çok tarihsel kaydı toplumsal protesto olarak yorumlamış ve böylelikle olguya meşruiyet atfetmişlerdir. Bense, bu tür yargılara varmadan önce tarihsel kayıtların dikkatle incelenmesi gerektiğini düşünüyorum. Ayrıca bu kayıtlar, iyice incelendikleri zaman, köylülerin sıradan haydutlar ve hırsızlar tarafından sömürüldüğü pek çok örnek içinde ancak bir iki tane toplumsal eşkıyalık vakası bulunduğunu gösterecektir. Eşkıyalık olgusunun görüldüğü ülkelerin çoğunda, sayısız sıradan cürüm arasında tek tük "zenginden alıp fakire verme" vakasına rastlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyılı buna bir örnektir.

Kırsal eşkıyaların çoğunun yeniden-dağıtımcı unsurlar mı yoksa doğru dürüst bir ideoojisi ya da toplumsal ve siyasi ideali olmayan fırsat düşkünü, yol kesen haydutlar mı oldukları sorusu yine de çok işe yarar bir sorudur. Kırsal toplumda Robin Hood'ların var olduğu su götürmez. Köylüler, cemaatlerinin bir parçası olmayı sürdüren ve zenginden çalıp yoksula dağıtarak kendilerine yardım edenlere sevgilerini göstermek için pek çok halk hikâyesi ve türküsü üretmişlerdir. Ender rastlanan bu insanlar, başlangıçta, halk hikâyelerinde rastladığımız efsanelerin yaratılmasına katkıda bulunmuşlardır. Hobsbawm'a göre bunlar, gelişkin bir adalet duygusuna sahip, eşitliği yeniden kurmak için gerekenleri yapabilen olağandışı toplumsal varlıklardı. Oysa köylülerin zihninde yer edenlerin çoğu, başlangıçtaki hayır amaçlı faaliyetlerini kırsal nüfusun kendileriyle işbirliği etmesini gü-

85 Pek çok çalışmada Hobsbawm'ın tanımlamalarının ne gibi anlamlar doğurduğu zaten sıralanmıştı. Bu çalışmalardan bazıları Nathan Brown'un "Brigands and State Building: The Invention of Banditry in Modern Egypt"i (*Comparative Studies in Society and History*, 32 [1990], 258-81) ile Pat O'Malley'nin "Social Bandits, Modern Capitalism, and the Traditional Peasantry: A Critique of Hobsbawm" adlı makalesidir (*Journal of Peasant Studies*, 6 [1979], 489-501). Bu temalardan bazıları, Hobsbawm'ı eleştirenler arasında en önde gelen yazar olan Anton Blok'un çalışmalarında da yer almaktadır. Örneğin, "The Peasant and the Brigand: Social Banditry Reconsidered", *Comparative Studies in Society and History*, 14 (1972), 494-503; *The Mafia of a Sicilian Village, 1860-1960: A Study of Violent Peasant Entrepreneurs*, Prospect Heights, Ill., 1974.

86 Hobsbawm, *Bandits*, s. 19-20.

venceye almak için ince ince tasarlamış olanlardı.[87] Bu kişileri efsaneleştiren anlatılar, ülke topraklarında yayılıyor ve köy hayatının repertuvarlarının bir parçası haline geliyorlardı.

Bu repertuvarların varlığı ve efsanevi kişilikler üzerine anlatılar birtakım metodolojik sorunlar doğurmaktadır. Tarihsel kayıtlardaki farklılıkları birbiriyle bağdaştırmak güçleşmektedir. Bir kere, tarihsel kayıtları, hikâyeler, şiirler ve pek çok kişinin zihninde olaylara biçilen efsanevi açıklamalarla bağdaştırmak genelde zor oluyor. Ahaliyi eşkıyalara karşı kışkırtmak devletin çıkarına olduğu için, tarihsel kayıtlarda bu adamlardan genelde tehlikeli asiler olarak bahsedilir. Halk hikâyeleri ise büyük bir değişkenlik göstermekte ve bu adamların yapıp ettiklerini insanüstü işler seviyesine çıkararak inanılırlıklarını yitirmektedirler. "Eşkıyalar, kötü ünleri ve halkta uyandırdıkları hayranlık dolayısıyla, gerçekle kurgu arasındaki arafta yaşarlar" diyen Richard Slatta bunu çok iyi ifade etmektedir.[88]

Osmanlı topraklarında yaygın bir halk kahramanları geleneği vardı. Sıradan insanlarca yüzyıllar boyu yaşatılan geniş bir sözlü ve yazılı efsaneler dağarcığı, 20. yüzyıla kadar gelebilmiştir. Bu literatür, özellikle köylülerin büyük tarım imparatorlukları tarafından sömürülmesi üzerine çalışan Marksist araştırmacıların toplumsal eşkıyalığı bir tür köylü isyanı olarak ele almaya başlamasıyla birlikte yeniden canlandı. Köylüler sömürülmelerine, topraklarını terk ederek, kanun dışına çıkıp yönetimin askeri ya da adli görevlilerine saldırarak ve dağa çıkarak tepki gösteriyorlardı. Bu yazarlar arasında Kemal Tahir'i, *İnce Memed* romanıyla tanınan Yaşar Kemal'i, Çek tarihçi Xenia Ceinarova'yı ve Rus tarihçi A. S. Tveritinova'yı

87 Örneğin, Pierre Bettez Gravel, Hobsbawm'ın düşüncelerinin bazılarını açımlarken "toplumda hoşnutsuzluk yaşandığı dönemlerde, bencilce ve kişisel de olabilen nedenlerle, köylülüğün ana gövdesinden kopup kanun kaçağı ve çete reisi olan kişilere hep rastlanır. Bu olaylar, genelde daha geniş ölçekli isyancı hareketlerle aynı anda meydana gelir ve eşkıya, bunlardan haberi olmasa bile, halkın zihninde kısa zamanda bunlarla özdeşleştirilir" demektedir; "Of Bandits and Pirates: An Essay on the Vicarious Insurgency of Peasants", *Journal of Political and Military Sociology*, 13 (1985), 209-17.

88 Bkz. Richard W. Slatta ed., *Bandidos: The Varieties of Latin American Banditry*, New York, 1987, s. 1. Bu kitap eşkıyalığı somut bir gerçeklik olarak ele almaya çalışmaktadır. Ancak bu eşkıyaların bazıları hakkında, halkın ortak bilinci düzeyinde, halk efsanelerinin yaşadığı da su götürmez. Slatta'nın editörlüğünü yaptığı bu kitaptaki makalelerden yalnızca ikisi, Chandler ile Lewin'inki meseleyi dikkatlice ele almaktadır. Bu makalelerde toplumsal eşkıyalık konusundaki gerçeklerle efsaneler ayrıştırılmaya çalışılıyor.

sayabiliriz.[89] Ünlü toplumsal eşkıyalardan Pir Sultan Abdal, Köroğlu ve Dadaloğlu devletin politikalarına karşı çıkmış ve köylülere zulmeden yerel liderlerle mücadele etmişlerdir. Devlet tarafından köylülere saldırmakla suçlanmalarına rağmen toplumsal eşkıya statüleri hiç sorgulanmamıştır.

Devlet belgeleriyle halk ürünleri arasında tutarsızlığa Osmanlı İmparatorluğu'nda da rastlanır. Hükümet görevlileri, devlet belgelerinde ünlü toplumsal eşkıyalardan celaliler olarak söz etmiş ve bölgesel liderlere onları yok etmelerini emretmişlerdir. Halk edebiyatı ise onları Anadolu'nun kırsal kesimindeki her erkek çocuğunun özendiği kahramanlara dönüştürmüştür. Ancak halk edebiyatının kendi içinde de çelişik noktalar vardır. Bunlar toplumsal eşkıyahğı doğru değerlendirmeyi güçleştirmektedir. Öncelikle, sayıları aslında bir elin parmaklarını geçmeyen kahramanların her biri büyük bir destan öbeğiyle özdeşleştirilmektedir. Bu destanların çoğunun gerçek *dramatis personae*'si* hakkında bilgi yoktur. Anlatılarda geçen az sayıdaki ismin, ülkenin her yerindeki âşıklar, ozanlar tarafından kullanılan genel isimler olup olmadığı da tam belli değildir. Bu sorulara cevap bulmak bu kitabın kapsamını aşmaktadır. Ancak tüm bunlar, halk ürünlerinin büyük çoğunluğunu sorgulamadan okumanın mümkün olmadığını göstermeye yeter.

Eşkıyaların gerçekten toplumsal eşkıyalar olup olmadıklarını saptamak için, işe başlarken yararlanılabilecek birtakım yöntemler yok değil. Kadı sicilleri, devletin alanının dışında üretildikleri için genelde devletin iddialarını, yerine göre, doğrularlar ya da doğrulamazlar. Bu belgeler, köylülerin şikâyetlerini doğru bir şekilde ifade ederler ve köylülerin meselelerini ve kaygılarını doğrudan temsil ettikleri için kırsal gerçekliği devlet kökenli kanıtlardan da halk kaynaklı kanıtlardan da daha iyi yansıtırlar. Batı Anadolu'da kadı sicilleri çok büyük boyutlarda eşkıyalık faaliyetleri olduğuna dair kanıtlar sağlamaktadır: Vakaların yüzde 20'si eşkıyalık ile ilgilidir.[90] Eşkıyaların devletle etkileşimi, toplumsal eşkıya olup olmadıklarını belirlemede önemlidir. Çünkü devlet her ne kadar eşkıyalığa karşı idiyse de onlarla

89 Bu yazarların yapıtları, Bayrak'ın *Eşkıyalık ve Eşkıya Türküleri* adlı kitabında ayrıntılı bir şekilde tartışılmaktadır. Ayrıca bkz. Yetkin, *Türk Halk Hareketleri*. Bayrak onların bakış açısını paylaşıyor ve halkın ürettiği destansı şiirler aracılığıyla toplumsal eşkıyalık örnekleri sunuyor. Ne var ki bu örnekler, 16. ve 20. yüzyıllar arasındaki dört yüzyıllık süreye dağılmıştır ve toplam sayıları yüzyıl başına üç-dört halk kahramanını geçmez. Dolayısıyla, hakkında efsaneler yaratılan kahramanların oldukça ender olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

* Bir piyesteki karakterler -çn.

90 Bu, incelenen dönemlerin sadece ikincisi için geçerlidir. 102, 104 ve 106 no'lu defterler.

pek çok farklı biçimde başetmeye çalışmıştır. Bunlardan biri hükümet mevkilerini kabul ettirmek için pazarlığa oturmaktı. Oysa toplumsal eşkıyaların "ilkel isyancılar" olarak tanımlandıkları hatırlanırsa, onları devletin bir parçası olmaya hevesli aktörler olarak düşünmek zordur. Örneğin, Köroğlu hiçbir zaman idari bir mevki elde etmek için hükümetle pazarlığa girmemişti.

Yerel zulme karşı isyan eden ve böylelikle köylüler arasında şöhreti duyulan toplumsal eşkıya tiplemesine en çok yaklaşan, Köroğlu'dur (Bolu bölgesi). Köroğlu, meşhur mücadele çağrısıyla tanınır:

Köroğlu'yum kayaları yararım
Halkın kılıcıyım hakkı ararım
Şahtan padişahtan hesap sorarım
Uykudan uyanan katılır bana[91]

Köroğlu'nun, egemen elite karşı verdiği mücadeleye köylülerin de katılması için yaptığı çağrı başarılı olmadı. Köroğlu 1580-81 yıllarında isyan etti ve devlet tarafından hemen celali olarak yaftalandı. O (bölükbaşı olarak) ve askerleri (terhis edilmiş paralı askerlerden ve levendlerden oluşan, yaklaşık 200 atlının yer aldığı bir bölük) dağlarda karargâhlar kurmuşlardı, yerel görevlilere saldırmak için düzenli aralıklarla aşağı iniyorlardı.[92] Döneme ait kimi belgeler, Köroğlu'nun hem zalimliğiyle bilinen kadılara ve diğer yerel görevlilere hem de masum köylülere saldırdığını göstermektedir;[93] kimi belgelerse onun toplumsal bilincine tanıklık etmekte, öteki eşkıyaların aksine Köroğlu ve adamlarının kendi güvenliklerini tehlikeye atma pahasına da olsa köylülerin tarlalarını asla çiğnemediklerini belirtmektedir.[94] Dönemin büyük seyyah ve vakanüvisi Evliya Çelebi ise Köroğlu'nun hem bir celali (devletin söyleminden alınmış bir yafta olduğu aşi-

91 Bayrak, *Eşkıyalık ve Eşkıya Türküleri*, s. 37.

92 *Age.*, s. 36-38.

93 Akdağ, (*Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 298-99) Köroğlu'yla ilgili mühimme belgelerinin bir kısmını yayımlamıştır. Bu belgelerde, hem yerel görevlilere hem de halka saldırıldığı açıkça ifade edilmektedir. Halka saldırılar konusunda elimizde yalnızca devlet belgeleri var. Bunlar, köylüleri otoritelerle işbirliği yapmaya ikna etmek için meydana gelen hasarı abartmış olabilirler. Akdağ'ın yanı sıra, Pertev Naili Boratav ile Faruk Sümer de Köroğlu'nun tarihinin kökenlerini ve efsaneyle gerçeğin ne derece iç içe geçtiğini çözümlemek için tarihsel belgelerle folkloru bir arada kullanıyorlar. Bu halk kahramanı konusunda, özellikle belgelerle efsanenin aynı kişiden bahsettiğine ve Köroğlu'nun önemli sayılabilecek tarihsel bir kişilik olduğuna dair bir fikir birliği var gibi görünüyor.

94 Pertev Naili Boratav, *Folklor ve Edebiyat*, c. 2, İstanbul, 1983, s. 232.

kâr. Nitekim Evliya Çelebi o sırada Sultan IV. Mehmed'le birlikte seyahatteydi) hem de bir âşık olduğunu söylemektedir.[95]

Daha başkaları da kısmen eşkıya, kısmen de toplumsal eşkıya olduğunu ileri sürüyorlar. Ancak Köroğlu destanlarını anlatıp duranların yüreklerinde ve kafalarında o bir kahramandı. Son olarak, Köroğlu'na ilişkin devlet raporları ile yerel görevlilere gönderilen emirler, herhangi bir eşkıya reisine ilişkin rapor ve emirlerle tamamen aynıydı. Bu da bütün asileri aynı kefeye koymanın devletin işine geldiği fikrini uyandırmaktadır. Bir Ermeni kaynağı, celalilerle toplumsal eşkıyaların nasıl olup da yanlışlıkla aynı kategoriye dahil edilebileceğine dair ipuçları sunuyor. Tebrizli Arakel, Köroğlu ile arkadaşları Köse Sefer, Giziroğlu Mustafa Bey ve Koca Bey'in, beraberlerinde celali çetelerinin kötü bir ünü olan, şüpheli mensupları ile kırsal kesimde dolaştıklarını söylemektedir.[96] Celalilerle Köroğlu'nun ilişkilendirilmesi -kısa ömürlü olduysa da- devlet tarafından manipüle edildi. Osmanlı devlet görevlilerinin Köroğlu'nu celali olarak yaftalamasına yardımcı oldu. Bu fikir daha yakın zamanlarda, Köroğlu'nun kişiliğini ve yaptıklarını tüm celalilere mal eden tarihçilerle folklorcular tarafından benimsendi. Her iki yorum da belli bakışaçılarının çıkarlarına hizmet eden çarpıtmalardır.

Merkezi devlet kayıtları, kadı sicilleri ile o dönemde yaşayan vakanüvisler, şairler ve âşıklar, köylülerin eşkıyaların büyük kısmının elinden çok çektiğini ve yönetimden tekrar tekrar yardım istediğini gözler önüne sermektedir. Karayazıcı ile Canboladoğlu hakkındaki efsaneler, bu kişilerin köylüler için övünç değil, korku kaynağı olduğunu gösteriyor. Hikâyelerle halk şarkıları, insanlara kötülük ve zulüm etmek için ömrünü heba eden eşkıyalara verilen öğütlerle doludur. Örneğin, bir türküde Batı Anadolulu eşkıya reisi Haydaroğlu, insanlara kötülük etmeye devam ederse adamlarıyla birlikte kancalara asılacağı konusunda uyarılmaktadır.[97] Haydaroğlu'nun ta-

95 Bayrak tarafından alıntılanmıştır, *Eşkıyalık ve Eşkıya Türküleri*, s. 120

96 Boratav, *Folklor ve Edebiyat*, c. 2, s. 239 40.

97 Bu türküler, şarkılar ve hikâyeler de günümüze kadar gelebilmiştir. Bunlardan bazıları, 17. yüzyıl ozanı Kâtip Ali gibi merkezi yönetime yakınlık duyan kişilerce söylenmiştir; bkz. M. Çağatay Uluçay, "Üç Eşkıya Türküsü", *Türkiyat Mecmuası*, 13 (1958), 89-90. Bazıları da halkın acı ve sıkıntılarını dillendiren ve kısa bir süre için bile olsa insanlara ıstırap veren koşulları değiştirebilen yerel yöneticileri öven yerel ozanlarla gezgin âşıklar tarafından üretilmiştir. Manisalı yerel bir ozan olan Birri Mehmed Dede'nin Nasuh Paşa'ya övgü olarak yazdığı şiir buna bir örnektir. Nasuh Paşa, vezir-i azam Kuyucu Murad Paşa'yla kısa bir süre çatıştıktan sonra Manisa muhassıllığına atanan eski bir asiydi. Elbette ozanın Nasuh Paşa'yı kahraman mertebesine

nmmasının bir nedeni de, tüm gaddarlığına rağmen modern yazarlarca romantize edilmiş olmasıdır. Bu eşkıya, kendi insanlarına acı ve kargaşa getirmekle kalmadı, birkaç defa yönetimde bir mevki elde etmeye çalıştı.[98]

Özellikle Doğu Anadolu için önemli olan bir başka türden tarihsel kaynakta, Ermeni rahip ve vakanüvisleri karşılaştıkları eşkıyaların hikâyelerini anlatmaktadırlar. "Kesekes", "Kör Gaya", "Ebu Hançer", "Topuzi Böyük", "Siki-Böyük" ve "Gara Sahat" gibi lakapları olan bu kişileri,[99] köylülerin iyiliği için kendi hayatlarını tehlikeye atan iyi kalpli Robin Hood'lar olarak düşünmek biraz zor. Ermeni vakanüvislerinin anlattığı hikâyeler dehşet verici: "İnsanlık dışı işkenceler yapıyorlar, yiyeceklerinin gerisini nereye sakladıklarını söyletmek için köylüleri ayaklarından asıyorlardı. Hovhannavank manastırındaki yaşlı ve hasta bir keşiş, kendisine kilise hazineleriyle papazların tören giysilerinin yerini söyletmeye çalışan eşkıyalarca işkenceyle öldürülmüştü."[100] Hobsbawm'ın tasavvur ettiğinden çok farklı bir olguyla karşı karşıya olduğumuz şüphe götürmez.

Ben, köylü ile eşkıya arasında analitik bir ayrım yapılması gerektiğini düşünüyorum. Her ne kadar eşkıya ile köylü başlangıçta aynı köyün insanları idiyseler de, daha önce bahsettiğim dönüşümler onu yeni koşullardan ve yeni seçeneklerden faydalalanacak şekilde yeniden yarattı. Eşkıya bu süreç zarfında kökenlerine sadık olmayan, hatta kendi köyünün ahalisinin baskı altına alınmasına katkıda bulunan yeni bir kişiliğe büründü. Eşkıyalar, gerek işsiz, aç, açıkta kaldıklarında, gerekse kendilerini kapıhalklarına katılmaları için parayla tutan hamilere hizmet ederken, çeşitli suçlar işlediler, gaddarlık ettiler ve köylülere büyük bir bağlılık hissetmediklerini, hatta sık sık köylünün aleyhine hareket edebileceklerini gösterdiler. Anton Blok, ilginç bir şekilde aynı saptamayı alternatif istihdam seçenekleri için yapıyor: "Eşkıyalar birisinin maiyetine girdiklerinde (tam zamanlı ya da yarı zamanlı olarak), köylülerin hareketlenmesinin engellenmesine ve bastırılmasına en az iki şekilde hizmet ederler: bunlardan ilki, köylülerin kolektif eylemlerini

oturtması abartılıydı; yine de, paşa bölgedeki eşkıyaların -yani veri toplama konusundaki potansiyel rakiplerinin- çoğunu saf dışı bırakmayı başarmıştı; *age.*, s. 92-93.

98 Halil İnalcık, "Haydar-oğlu Mehmed", *Encyclopedia of Islam,* Leiden, 1969, s. 317-18.

99 Bkz. Edmond Schütz, "An Armeno-Kipchak Document of 1640 from Lvov and Its Background in Armenia and the Diaspora", *Between the Danube and the Caucasus. A Collection of Papers Concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe,* ed. György Kara, Budapeşte, 1987, s. 252.

100 *Age.*

tedhiş ile bastırmak, ikincisi ise köylü toplumlarındaki öteki pek çok dikey bağ gibi sınıfsal gerilimleri zayıflatan dikey hareketlilik yolları açmaktır."[101] Bu saptama 17. yüzyıl Anadolu'su için de geçerli.

Eşkıyalarla köylüler, artık aynı cemaate mensup olmayan, aynı tür faaliyetlerde bulunmayan ve kolektif eylemden bekledikleri de örgütleniş biçimleri de artık örtüşmeyen farklı toplumsal tiplerdi. Köylü toplumunun bir kesimi, yerel ekolojik ve siyasi koşullara uyum sağlayacak şekilde dönüşmüş, ortaya çıkan bu yeni grup zaman içinde köylülüğün ayırt edici özellikleri olan toprak ve emekle olan bağlarını ve ilişkilerini yitirmişti. Bunlar, üretim araçlarıyla ilişkisi köylülerinkinden tamamen farklı yeni bir grubu oluşturuyorlardı. Kökenleri ve geçim kaynakları kendilerininkinden farklı olsa da kırsal toplumun çiftçilikle uğraşmayan sınıflarıyla daha yakın bir ilişkileri vardı. Ancak hizmetlerini diğer sınıflara kiralıyor olmaları, onları sadık müttefikler yapmıyordu. Fırsatçı davranıyorlar, konumlarını, hangi kesimden olursa olsun zayıfın elindekileri almak için kullanıyorlardı.[102] Dolayısıyla, kırsal toplumu, aktörlerinin sadece köylülerle toprak sahipleri olduğu iki kutuplu bir toplum olarak düşünmek uygun değildir. Kapılhalklarından eşkıyalığa sürekli bir geçiş olması, nasıl sınıflar arasındaki ayrımları bulanıklaştırdıysa, kırsal toplumda bu yeni grubun ortaya çıkışı da aynı şekilde, köylülere ve toprak sahiplerine farklı bir hoşnutsuzluk nesnesi vererek, aralarındaki ilişkileri değiştirdi. Ayrıca, köylülerin bu yeni gruplarla ilişkisi ile toplumdaki yeni fay hatları, kolektif eylem konusunu değerlendirirken daha da önemli hale gelmektedir.

Köylülerin hareketleri, örgütlenişleri ve talepleri eşkıyalarınkinden farklıdır. Bu iki grup, belli bir meselede devlete karşı ittifak kurabilirlerse de hayatlarının farklılığı, güçlerini kolektif bir şekilde, kolaylıkla birleştirmelerini imkânsız kılar.[103] Bu iki gruptan herbirinin toprakla nasıl bir ilişkisi

101 Blok, "The Peasant and the Brigand", s. 499-500.

102 Kadı sicillerinin yanı sıra mühimme defterlerinde de tımar sahiplerine, özellikle de devlet politikaları yüzünden giderek yoksullaşan küçük toprak sahiplerine yönelik eşkıyalık faaliyetlerinden bahsedilir. Tımar sahipleri, hırsızlık olaylarını ve kendilerine yönelik tacizleri de mahkemeye bildirmişlerdir. Bkz. Manisa kadı sicilleri, 11, 12, 102, 104, 106 no'lu defterler.

103 Eric R. Wolf (*Peasant Wars of the Twentieth Century*, New York, 1973, s. 34-35), köylü tabanlı kesim (Güney'deki Zapatistalar) ile eşkıya tabanlı kesimi (Kuzey'deki Villistalar) birbirinden ayırarak Meksika Devrimi'nin coğrafi ve örgütsel bakımdan nasıl bölümlendiğini açıklıyor. Açıklamalarının bir kısmı, bu iki hareket arasındaki farklılıklara dayanmaktadır: Biri daha bölgeseldir ve hareket sahası kısıtlıdır; diğeri ise büyük bir eşkıya ve kovboy grubundan yararlanarak kurulmuş, hareketli süvari ordusu tarafından desteklenmektedir.

olduğu son derece önemlidir. Toprak, köylüler için tarımsal üretimin ana unsurudur; geçimleri için ona bağlıdırlar. Oysa eşkıyalar, toprağı kullanma haklarından vazgeçmişler, ya ekolojik koşulların zoruyla ya da kendi arzularıyla toprağı terk etmişlerdir. Toprağa hiçbir bağlılıkları yoktur, ya da olsa olsa geçici bir bağları vardır.

Geçimini topraktan sağlayan köylüler, toprak sahibine ve devlete yıllık gelirleri üzerinden vergiler verirler. Çiftçi olmayan sınıflarla ilişkileri, emeklerinin sömürülmesine dayalıdır. Eşkıyalar vergi ödemez. Vergilendirilebilecek herhangi bir üretken faaliyette bulunmazlar. Eşkıyalar, şu ya da bu şekilde, köylülerden şiddet kullanarak vergi keserler; bu bakımdan çiftçi olmayan sınıflara daha yakındırlar. Her ikisi de artıkürüne el koyar; dolayısıyla da rekabet halindedirler. Eşkıya reisleri ile toprak sahiplerinin/görevlilerin genellikle rekabet ettiği ve servetleriyle denetim güçlerini arttırmak için kapılhalklarını genişletmeye çalıştıkları Osmanlı İmparatorluğu'nda bu şüphesiz böyleydi. Bir toprak sahibi ya da güçlü bir paşa bu eşkıya gruplarının ne kadarını maiyetine dahil edebilirse ganimetin o kadar büyük kısmına ortak oluyordu. Dolayısıyla da eşkıyalarla resmi görevlilerin ittifakla rekabet arasında sürekli gelip giden ilişkileri köylüleri şaşkına çeviriyor, köy cemaatinin sürekli tedirgin ve tetikte olmasına yol açıyordu.

Eşkıyalarla köylüler, örgütlenme kabiliyetleri bakımından da farklılıklar gösterirler. Köylüler, bir araya gelebilmek ve etkileşimi güvenceye almak için önceden mevcut olan köy kurumlarına ihtiyaç duyarken eşkıyalar herhangi bir kurumsal biçimi kolaylıkla benimsiyor gibi görünüyor. Hobsbawm'a kalsa eşkıyaları herhangi bir biçimden ya da somut örgütlenmeden yoksun kurumsallık-dışı gruplar olarak düşünmek gerek ama aslında eşkıyalık bir bakımdan uyumlu ve esnek, bir bakımdan da katı ve esneklikten uzak.[104] Osmanlı örneğinde, köylülerin kolektif eylem için harekete geçirilmeye muhtaç oldukları, eşkıyalarınsa kendi amaçları dışında, başka bir kurumsal güç tarafından zaten harekete geçirilmiş oldukları aşikâr. Eşkıyalar devlet görevlileri tarafından bir kez askeri birimler halinde örgütlendiler mi, terhis edilseler de askeri oluşumlarını koruyabiliyorlardı. Eşkıyaların dağılmayıp, kendilerini reddeden sistemin kurumsal formatını korumayı tercih etmeleri ilginç. Köylünün toprağa ve köydeki çeşitli kurum-

104 Bu sav da eşkıyalığı daha çok kendiliğinden oluşan gruplar olarak gören Hobsbawm'ın düşüncelerinden farklı; bkz. *Primitive Rebels*, s. 26. Hobsbawm, eşkıyaların başka bir kurumla bütünleşerek ya da başka kurumların formatlarını taklit ederek edindikleri az çok kalıcı örgütlenme ve harekete geçme biçimlerini hesaba katmıyor.

lara bağımlılığı, kolektif eylemlerini çok daha az cüretkâr ve daha mahalli kılıyordu. Köylülerin eşkıyalara oranla kolektif eyleme girişmekle kaybedecek daha çok şeyi vardı. Ayrıca, eşkıyalar toprağa bağlı olmadıkları için hareket edebiliyorlar ve çeşitli bölgesel grupların birleşik bir ordu oluşturduğu büyük ölçekli kolektif hareketler başlatabiliyorlardı.

Levend hayatını tercih edip eşkıyalığa ve yarı zamanlı paralı askerliğe kayan Osmanlı köylüsü, uzun vadede baştaki halinden epeyce farklı bir kişiye dönüşüyordu. Çeşitli kırsal grupların taleplerindeki farklılıkları incelediğimiz zaman bunu açıkça görüyoruz. Köylülerin talepleri, devlet ile yerel görevlilerce daha az vergilendirilme ricalarından bir sancaktan alınıp bir başkasının yetki alanına dahil edilme ricalarına[105] kadar uzanıyordu. Eşkıyaların talepleri ise güçlerine, lider kadrolarına ve liderlerinin konumuna göre değişiyordu. Celalilerin genelde Osmanlı hanedanını devirmek gibi bir kaygısı olmadığı aşikâr. Devlet kurma potansiyeli taşıyan tek celali lideri Kuzey Suriyeli Canboladoğlu Ali Paşa idi (bkz. Altıncı Bölüm). Eşkıyalar genelde toplumdaki belli bir grubun temsilcisi değillerdi. Toplumdaki sınıf çatışmalarının hiçbirini benimsemiyor ya da temsil etmiyorlardı.

Kimi eşkıya reisleri sadece yağmacılıkla, olabildiğince çabuk ve çok ganimet elde etmekle ilgileniyordu. Örneğin, Edmund Schütz, Deli Hasan'ın yardımcısı konumundaki reislerin kendilerine önerilen askeri idari mevkileri reddettiklerini belirtiyor. Sivas ve Tokat'ta topladıkları ganimetin miktarıyla cesaretlenmiş ve bu tür korsan akınlarına devam etmeyi çıkarlarına daha uygun görmüşlerdi.[106] Kimi diğer eşkıyalarsa, ganimeti güvenceye alma ve sürekli kılma derdindeydiler. Bu yüzden de belli bir bölgeyi ve bu bölgenin köylülerini vergilendirme hakkını almaya çalışıyorlardı. Ne var ki askerleri çoğu zaman yağmacılıktan kaçınmayı bilmiyor, bu yüzden de köylüler, yoksulluk çekmeye, eziyet görmeye devam ediyorlardı. Bunlara ek olarak, döneme ait layihalara baktığımızda, hem ilk zamanlardaki paralı askerlerin ("yevmlü") hem de daha sonra ortaya çıkan sekban/sarıcaların, kişiye kalıcı bir statü ve sürekli maaş sağlayan, saygınlığı yüksek kapıkulu ordusuna alınmak istediklerini görürüz. 17. yüzyılın ilk yarısında yazılmış bir nasihatname olan *Kitab-ı Müstetab*'ın meçhul yazarı "Türkler, Kürtler, Çingeneler ve reayadan pek çok kişi, o zamana dek Osmanlı devletinin temel kanunla-

105 Bu, köylülerin daha az sömürülmek için uyguladıkları yöntemlerden biriydi. Yakınlardaki bir başka idari birimin kadısı köylülere karşı daha müsamahalı olarak biliniyorsa, onu yetki alanına kaydedilmeyi istiyorlardı. Köylülerin şikâyetleri arasında bu tür belgeler bulunmuştur. Örneğin, bkz. Topkapı Arşivleri, belge 2387.

106 Edmond Schütz, "An Armeno-Kipchak Document", s. 253.

ri uyarınca sadece ve sadece kullara açık olan askeriyye'ye sokulmanın yollarını buluyorlardı."[107] İnalcık da Abaza Mehmed isyanının kapıkulu ile Osmanlı askeri yapısının paralı kesimleri arasındaki rekabet bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini öne sürüyor.[108]

Son olarak, kırsal toplumda yeni bir seçenek olarak eşkıyalığın ortaya çıkışının kolektif eylem olasılığını etkilediğini söyleyebiliriz. Blok'un da söylediği gibi eşkıyalık, yoksulluğa, zulme ve devletin artığa el koyma aygıtlarına karşı bir tepkiyi ifade ediyordu. Ancak bir yandan alternatif bir istihdam kanalı açarken diğer yandan da köylü için daha değerli olabilecek pek çok başka alternatifin önünü tıkıyordu. Kolektif eylem açısından bakarsak, eşkıyalığın sınıflar arasındaki mevcut gerilimleri değiştirebileceği ve grup oluşumuna ket vurabileceği çeşitli yollar vardı. Eşkıyalık, toplumun en yoksul ama en genç ve güçlü en yerinde kesiminden besleniyordu. İsyanların savaşçı gücünü genelde yaşlı erkekler, evli aile reisleri ya da kadınlar oluşturmazlar. Genç erkeklerin yerel görevliler adına baskı ve denetim uygulamaya, devlet için savaşmaya ya da kendi hesaplarına yağmacılık etmeye başlamasıyla, köylüler, halkın ayaklanması daha az muhtemel bir kesimiyle başbaşa kalıyordu.[109] İkinci olarak, eşkıyalık genelde bir bölgenin ekonomik kaynaklarını kurutur. Eşkıyalar, artıkürüne şiddet kullanılarak el konulmasına ya yardımcı olurlar ya da kendi adlarına toplayarak çekilen artıkürün miktarının artmasına neden olurlar. Bir grup ne kadar yoksul olursa (esas derdi geçimini sürdürmek olacağından) ayaklanmaktan o kadar aciz olacaktır. Eşkıyalar, köylülerin sömürülmesine katılarak o yıl ürettiği artığı koruyamayan köylülerin kolektif eylemlilik konusunda isteksiz davranmalarını güvenceye alıyordu. 1604 tarihli bir rapor, çekilen acı ve eziyetleri vurguluyordu:

> [Aralarında Arslan Gazioğlu, Ali ve Mehmed çavuşlar, Sarı Mehmed ile Köroğlu'nun da bulunduğu yirmi dört ismi de içeren] birkaç yüz atlı ile sekban, emsali eşkıya ile taşraya geldiler, fukaranın mallarını talan etti, evlerini yaktı, 200'den fazla kişiyi öldürdü, oğlanları ve genç kızları kaçırdı ve 50.000'den fazla koyun, keçi, at ve kaliteli deveyi çalıp, arpa, buğday, yağ, bal stoklarını ve daha başka malları aldılar; ardından 300'den fazla adamı yakalayarak gece gündüz işkence ettiler.[110]

107 İnalcık tarafından "Military and Fiscal Transformation"da (s. 287, n. 11) alıntılanmıştır.

108 *Age.*, s. 298.

109 Batı Avrupa'daki isyanlar hakkında bildiklerimiz bunu doğrulamaktadır. Fransa'daki kırsal isyanların hikâyelerine baktığımızda, köylülerin üretken kesiminin, erkek ve kadın genç köylülerin isyanlara katıldığını görüyoruz.

110 Griswold, *The Great Anatolian Rebellion*, s. 49.

Köylüler askerlerin istediği miktarları ödemekte zorlandığında işkenceler yoğunlaşıyordu. Bu eşkıya/askerler aynı zamanda belli bir bölgeyi işgal edip köy köy ilerleyerek "sekban akçesi" denen bir vergi isterlerdi.[111] Osmanlı görevlilerine ait bu kapılhalkları da kırsal kesimin çehresinin değişmesine katkıda bulundular. Şahsi maiyetler olarak parayla tutulan bu kişiler, genelde hamilerine vergi toplama işinde ve başka yükümlülüklerin dayatılmasında yardımcı oluyor, aynı zamanda da haminin şahsi fedaileri olarak hizmet ediyorlardı.[112] Bu fedailerin vergilerin ödenmesini sağladığını ve fazladan bir miktarı da cebe indirdiklerini varsayabiliriz. Konumları meşru ya da gayrimeşru olsun, bu kişiler köylülerin direnmesini imkânsız kılmışlardır. Liderler, özellikle de meşru bir konum elde eden asi liderler, kapılhalklarını denetim altına almaya çalıştıklarında, yağmacılığa alışmış bu kişileri dizginlemekte güçlük çekiyorlardı. Eşkıyalığın yaygınlık kazanması, şüphesiz köylülerin kolektif eylemlere girememesinin ardındaki nedenlerden biri sayılmalıdır.

111 *Age.*

112 Faroqhi, "Rural Society", 2. kısım, s. 134.

ALTINCI BÖLÜM

DEVLET - EŞKIYA İLİŞKİLERİ: DEVLETİ MERKEZİLEŞTİRME TASARISI

SİYASİ BİR DAVET: MAYIS 1606

Cânpûlâdoğlu Ali Paşa kullarının kazâyâ defteridir.
Haleb beylerbeyiliği bu kullarının üzerinde ibkâ ve mukarrer buyurulursa evvel baharda fermân olunan sefer-i hümâyûna beş bin nefer adam ile teveccüh ve 'azîmet etmeğe ta'ahhüd ederim deyü 'arz eder. Şöyle ki, eyâlet i mezbûre vezâret ile 'inâyet olunup iltifât-ı padişâhîye mukârın buyurulursa on bin asker ile sefere gideyim deyü ricâ eder. 195
Bundan gayri m'ez |okunamıyor| |sa|ncağa |okunamıyor| ve ba'zı tevâbi'i olup mez|bur| |okunamıyor| ri|'ayet| ve ba'zı |adam|larına müteferrikalık ve çavuşluk bölük[başılık| 'inâyet olunursa yirmi |okunamıyor| |ya]rar adam ile sefer-i hümâyûna gidüp her ne hidmet fermân olunursa can ve baş fedâ [eyley]im deyü |rica?| eder.
Babası ve dedesi olduğu üzere Türkmân-ı Haleb nezâreti fermân olunursa iki yüz katar deve vereyim deyü ta'ahhüd eder. İki bin adam ile sefere gitmek üzere sâbıkâ Ayntab beyi Haydar Bey'e Maraş beylerbeyliği.
Beş yüz adam ile sefere gitmek üzere Ebu Zeyd Bey'e Hama sancağı. Beş yüz adam ile sefere gitmek üzere 'emmüzâdesi Mehmed Bey'e mukâtaâtı ile Ma'arra sancağı.
Beş yüz adam ile sefere gitmek üzere Hüseyin Paşaoğlu Ali Bey'e 'Üzeyir sancağı. Bin beş yüz adam ile sefere gitmek üzere sâbıkâ Samsad beyi olan Derviş Bey'e Malatya sancağı.
Bin adamla sefere gitmek üzere zü'emâdan Kâsım Bey'e Kars sancağı [Kars-ı Zülkadriye, bugün Kadirli], Tedmür sancağından ma'zûl Cuma Bey'e sekiz yüz adamla sefere gitmek üzere Birecik sancağı mezbûre tergiban Rakka ve Kars beylerbeyliklerinden biri verilürse dahi ziyâde adamla gider deyü bildirir.

Beş yüz adamla sefere gitmek üzere Birecik'ten ma'zûl Ali Bey'e Samsad sancağı.

Bin adamla sefere gitmek üzere Elvendoğlu Arslan Bey'e Tarsus sancağı. Bin beş yüz adamla sefere gitmek üzere Birecik'ten ma'zul Seyhî Bey'e Bozok sancağı.

Bin adamla sefere gitmek üzere Kulu Bey'e Sis sancağı. Beş yüz adamla sefere gitmek üzere zü'emâdan İsa'ya Çemişkezek sancağı.

Yüz yirmi katar deve ve der'uhde olan malı edâ eylemek üzere müteferrika Derviş'e Türkmân ı Haleb voyvodalığı, zü'emâdan altı nefere müteferrikalık, on dört nefere çavuşluk beş yüz ibtidâdan bölük ricâ eder.[1]

Canboladoğlu Ali Paşa, mektupta, toplam 16.000'den fazla adamını doğu sınırında yakın gelecekte yapılacak savaşlara yollayacağına söz vermiş, kendisi ile emrindeki çeşitli bölgesel görevliler için doğuda on dört üst düzey idari mevki talep etmişti. Bu taleplerin yerine getirilmesi, imparatorluğun doğu kanadının denetiminin Canboladoğlu'na teslim edilmesi demekti.

Bu mektup bir devletin başı ile onun kumandanı arasında basit bir askeri anlaşmayı öngörmediğinden, özel bir ilgiyi hak etmektedir. Söz konusu anlaşmanın tarafları oldukça tuhaftı: Osmanlı İmparatorluğu'nun padişahı ile dönemin en azılı eşkıyalarından biri. Mektup, Canboladoğlu Ali Paşa tarafından yazılıp Sultan 1. Ahmed'e gönderilmişti. Padişah, mektubun sol üst köşesine kendi elyazısıyla "Bu kadarı da fazla. Bu kadarını vermek mümkün mü?" diye not düşmüştü.[2] Belli ki bu soru, çeşitli divan üyeleri ile diğer devlet erkânının anlaşmanın uygun olup olmadığını tartıştığı divan ı hümayunda sorulmuştu. Döneme ait emir ve fermanlardan devletin bu tür talepleri yerine getirdiği anlaşılmaktadır. Asıl önemlisi, tarih, pazarlık ede ede 1606 Eylül'ünde beylerbeyi unvanını almayı başaran Canboladoğlu Ali Paşa'nın, en azından bir süreliğine, Osmanlı yönetiminin Halep'teki meşru temsilcisi olabildiğini gösterdi. Ne var ki Canboladoğlu 1607 Aralık'ında kurnaz vezir i azam Kuyucu Murad Paşa'ya yenilerek mevkiini, ordusunu ve servetini yitirdi. Canboladoğlu olayında ilginç olan, eşkıyanın talihinin dönmesi değil, padişahın adı çıkmış asi bir eşkıya ile anlaşma yoluna gitmesiydi.

Padişah ile eşkıyalar arasındaki anlaşmalar, devletin hâkimiyetini perçinlediği bir sürece işaret etmektedir. Bu süreç ilk bakışta algılanamayabi-

1 Mektup, Ali Emiri Tasnifi'nden alınmıştır, belge no. 616, İstanbul Arşivleri. Aktaran, William J. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion,1000-1020/1591-1611*, Berlin, 1983, s. 240-243.

2 *Age.*, s. 268. Ali Emiri Tasnifi'nin 456, 457 ve 459 nolu belgelerinden, bu taleplerin bazılarının kabul edildiğini biliyoruz.

lir ya da yanlış yorumlanabilir: I. Ahmed'in derkenarı, en azından zayıf bir anın yaşandığını, bir suçluya ne kadar taviz verilebileceği konusunda tereddüde düşüldüğünü göstermektedir. Ancak batı sınırında savaş sürdüğü, doğu sınırına yapılacak sefere hazırlanıldığı için bir anlaşma yapılması gerekiyordu. Eşkıyaların savaşları kazanmak için yapılanları sabote etmesinin engellenmesi ve cepheye fazladan asker sağlamaya ikna edilmesi lazımdı. Sonuca baktığımızda devletin epey bir dalavereye başvurduğunu anlıyoruz; Canboladoğlu Ali Paşa ile yapılan anlaşma, vezir-i azamın eşkıya ile savaşmaya hazırlanmak için zaman kazanmasını sağlayan bir politikanın parçası haline geldi. Devlet görünüşte zayıftı belki, ama etkin bir biçimde pazarlığa giriyor, gerektiğinde asileri merkezle bütünleştirebiliyor, potansiyel rakiplerini olabildiğince çabuk ortadan kaldırıyordu.

Denetimin bölünmemesini, ya muhtemel rakiplerini saf dışı bırakarak ya da kişileri padişahın hanehalkına dahil etmek suretiyle sadakatlerini güvenceye alarak sağlayan bir patrimonyal rejim, kaçınılmaz olarak anlaşmalar yapmaya, "aracılık" tarzı ilişkiler kurmaya meyliyordu. Hem rakiplerin saf dışı bırakılması hem de muhtemel rakiplerin merkezle bütünleştirilmesi, Osmanlı devletinin önemli siyasi faaliyetlerindendi. Ancak şehzadeleri eğitilip yetişmeleri için (genelde sancakbeyi olarak) başka yerlere gönderme geleneğine son verilmesiyle ve kardeş katli uygulamasının, en azından bir süre için, terk edilmesiyle birlikte, merkeze dahil etme, bir denetim mekanizması olarak önem kazandı. Patrimonyal hanehalkının reisi ile yakın çevresi, muhalif unsurları sisteme dahil etmekten ve yeni müttefikler kazanarak güçlerini arttırmaktan fayda sağlıyorlardı. Rhoads Murphey, merkezi idarenin 17. yüzyıldaki ihtiyaçlarıyla Osmanlı geleneklerindeki bu değişimler arasında doğrudan bir bağlantı kuruyor. Devletin müttefiklerini çoğaltmak için başvurduğu belli başlı yollardan bir diğerinin de evlilik olduğunu ileri sürüyor. Murphey'nin kelimeleriyle "Bu üst düzey bürokratlar, padişah kızlarıyla evlendirilerek hanedana akraba yapılıyor, böylelikle sadakatleri güvenceye alınıyordu"[3] Bu uygulama bölgesel görevliler ile önemli aileleri de kapsayacak şekilde genişletildi ve bu gruplar da evlilikler aracılığıyla merkeze içerildi. Asi sancakbeyi İpşir Mustafa Paşa ile padişah I. İbrahim'in kızını evlendirme tasarısı bu tür ittifak kurma girişimlerinin en cüretlilerinden biriydi. Evliya Çelebi'nin bu evliliklerin hikâyelerini anlatırken söylediği gibi, esas gaye mali kaynakları ele geçirmek değildi. Bu

3 Üst düzey görevlilerin evlilik yoluyla hanedana akraba yapılması, Kanuni dönemine (1520-1566) gelindiğinde yaygın bir uygulama haline gelmişti. Rhoads Murphey, "The Historical Setting", *The Intimate Life of an Ottoman Statesman, Melek Ahmed Pasha (1588-1622)*, çev. R. Dankoff, New York, 1991, s. 32.

evlilikler, daha ziyade, devletin belli bir bölge üzerindeki denetim gücünü ve iktidarını pekiştiren, kişilere Osmanlı yönetiminde önemli mevkiler kazandıran siyasi evliliklerdi.[4]

Siyasi saikler, kültürel temsiller tarafından pekiştiriliyordu. Devletle bütünleşme, beraberinde büyük bir semboller öbeğini getiriyordu; devlet, himayesine girenleri uygun törensel giysilerle donatıyordu. Devlete dahil olunduğuna dair simgeler, dahil olanlara ödüller şeklinde, dışarıda kalanlara da içeride olmanın daha arzu edilir olduğuna dair mesajlar şeklinde, büyük bir debdebeye bürünmüş olarak ulaşıyordu. Bir zamanlar devletin baş düşmanı olarak yaftalanmış olanlar, daha sonra en yüksek mevkilere getirilebiliyorlardı. Hem Canboladoğlu Ali hem de Abaza Mehmed, ömürlerini Bâb-ı Âli'de tamamladılar ve orada padişahın konukları olarak onun en yakın danışmanlarıyla eşit muamele gördüler. Merkezle sembolik bütünleşme beraberinde maddi ihsanlar da getiriyordu -bunların her ikisi de ancak devletin otoritesinin ve hazinesinin sunabileceği çok büyük ödüllerdi.

Bu bölümde Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. yüzyılda görülen en önemli siyasi pazarlık biçimlerinden biri olan eşkıya reisleriyle pazarlık uygulamasını ele alacağım. Osmanlı devleti 17. yüzyıl boyunca, büyük sekban gruplarının başındaki eşkıya reislerinin taleplerini merkezle bütünleştirebilmek için sık sık siyasi anlaşmalar yapma ve merkeze dahil etme yöntemlerine başvurdu. Bu noktada, eşkıyalara verilen bu tavizlerin ciddi bir zaafa işaret etmediğini ileri sürmek istiyorum. Bu anlaşmalar, aslında, Osmanlıların aynı anda üç cephede birden savaşmak zorunda kalmaması için ülkeler arası ve ülke içi basınçları dengeleme hesabıyla yapılmışlardı. Anlaşma yaparak ve merkezle bütünleştirerek hâkimiyeti pekiştirme çabalarının ardında yatan en önemli saiklerden biri de jeopolitik kaygılardı. Bu yorum, pek çok tarihsel anlatıya ve ilkel isyancılar kavramını kullanan daha geleneksel sosyolojik yaklaşıma ters düşüyor. 17. yüzyıl Osmanlı tarihi üzerine çalışan tarihçiler, eşkıyalığın gerilemenin işareti olduğunu ısrarla belirtmişler, devlet ile eşkıyaların karşı karşıya geldiği dönemlerin ardından merkezi iktidarın sağlamlaştırıldığı dönemler geldiğini büyük ölçüde göz ardı ederek devlette lider konumunda olan kişilerin zayıf olduğu dönemler üzerinde odaklanmışlardır.[5] Sonuç olarak da araştırmacılar devleti zayıf, gerilemekte olan, sık sık çözülmeye uğrayan bir devlet olarak, eş-

4 *Age.*, s. 34.

5 Selâniki, Topçular Kâtibi Abdülkadir, Naima ve Peçevi gibi hem o dönemde hem de daha sonraki dönemlerde yaşamış yazarlara ait anlatılarda, eşkıyaların ne denli tehlikeli olduğu ve devletin zayıflığı vurgulanıyor. Malzemesinin büyük kısmını o dö-

kıyaları da devletin bekasını ciddi şekilde tehdit eden unsurlar olarak yansıtmışlardır. Ayrıca "ilkel isyancılar" literatüründe ve köylü-eşkıya ilişkileri hakkındaki daha genel literatürde öne sürülen savlar, eşkıyalığı sömürüye, yoksulluğa ve devletin denetimine tepki olarak gerçekleştirilen bir tür devlet karşıtı isyan olarak yansıtmışlardır. Bu yaklaşıma göre ilkel isyancılar, devletle, mevcut yapı içinde kendilerine yarar sağlamak amacıyla karşı karşıya gelmiyorlar, güya bir toplumsal protesto olan bir kavga veriyorlardı.[6] Bana göre, bu eşkıyalar daha ziyade, devletin hâkimiyetini perçinlemesi sürecinin bir parçası olarak kullanılıyorlardı. Başkalarının devletin zaafı olarak gördüğünü ben devletin gücü olarak değerlendiriyorum.

Burada incelediğimiz yaklaşık yüzyıllık dönem, hayatlarının akışı birbirine kabaca benzeyen ve devlet tarafından önemli oranda belirlenen eşkıyaların hikâyeleriyle doludur. Merkezileşme ve taşrada denetimin sağlanması süreçlerinin bir yanürünü olan eşkıyalık, genel olarak, toplumu tehdit eden boyutlar kazandı ve devletin hâkimiyetini pekiştirmesi süreci tarafından içerilene dek bir tehdit olmayı sürdürdü. Devlet nihayet, eskiden himayesinde olan bu kişilere boyun eğdirerek zaferini ilan etti. Eşkıyalar zaman zaman devlet için tehlike teşkil etmedi değil; denetimleri altında çok sayıda sekban olduğu için tehlikeli olabiliyorlardı. Ancak devlet hiçbir zaman tam olarak çözülmediği ve eşkıyalar devleti yıkmak için ciddi bir girişimde bulunmadığı için gerçek bir tehdit haline gelemediler. Bu eşkıyaların faaliyetlerini, görece güçlü olan ve varlığına yönelik tehditleri savuşturabilen devlete karşı etkili bir harekete dönüştürmeleri için kayda değer bir fırsat çıkmadı.[7] Tam tersine, eşkıyalar devletle bütünleştirildi. Eşkıya

nemde yaşamış bu yazarlardan alan Joseph von Hammer (*Histoire de l'empire Ottoman*, çev. M. Dochez, Paris, 1844) de benzer görüşler ileri sürüyor. Bunlardan başka, eşkıyalık sorununu olduğundan daha vahim göstererek imparatorluğun çökmek üzere olduğunu söyleyen bir dizi yabancı tarihçi, elçilik personeli ve diplomat vardır. Şüphesiz, bir zamanlar Avrupalıların korkulu rüyası olan bir imparatorluğun durumunun vehametini abartmak bu yabancı ricalin işine geliyordu. Örneğin bkz. Orhan Burian, *The Report of Lello, Third English Ambassador to the Sublime Porte*, Ankara, 1952.

6 İsyanı, zulme ve yoksulluğa karşı bir toplumsal protesto olarak yorumlayan yaklaşımın en iyi örneği Hobsbawm tarafından *Primitive Rebels*'de (New York, 1959) ve *Bandits*'de (New York, 1969) verilmektedir.

7 Bu düşünce, Theda Skocpol'un *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China* adlı kitabında öne sürülen görüşlerle (New York, 1959) aynı çizgidedir. Skocpol bu çalışmasında devletin çözülüşünü, devrimci eylemlerin önünü açan yapısal değişiklik olarak nitelemektedir. Güçlü devletlerde devrim olmaz. Aynı şekilde, bu literatüre katkıda bulunmuş daha pek çok kişi, belli başlı dev-

korkusu, aynı zamanda, toprakların daha fazla denetime tabi kılınmasını, merkezle daha sıkı bir şekilde bütünleştirilmesini meşrulaştırmakta kullanıldı. Faaliyetleri Osmanlı yönetimi için ciddi bir tehdit oluşturan çok az eşkıya reisi vardı. Çoklukla, korku ve kanundışılık edebiyatı yapılarak devletin müdahalesindeki yoğunlaşma meşrulaştırılıyordu.

Devletin merkezileşmesi meselesi bakımından o dönemdeki en önemli olgu, yerel düzeyde ya da ülke çapında etkili olan güç sahiplerinin hizmetine para karşılığı girmeye hazır büyük sekban öbeklerinin varlığıydı. Yerel güç sahipleri, bu paralı orduları denetimlerine almakla, devletten mevki istemelerini mümkün kılan pazarlık kozları kazanıyorlardı. Diğer ülkelerle olan sınırlarda yapılan savaşların kaderi, paralı asker öbeklerinin denetim altına alınmasına bağlı olduğu için, eşkıya ordularının siyasi pazarlıklarla ya da ülke içi savaşla kazanılması, toprakları üzerindeki hâkimiyetini pekiştirme, böylelikle de jeopolitik konumunu güçlendirme çabasındaki devletin önündeki en temel işlerden biriydi. Eşkıya ordularının devletin hizmetkârları arasına mı alınacağı yoksa ortadan mı kaldırılacağı, ülkeler arası çatışmaların hangi bölgede seyrettiğine ve nasıl bir nitelik taşıdığına bağlıydı. Devlet, ülkeler arası düzeyde savaş olduğu zamanlarda eşkıyaları kendi kadrolarına dahil ediyor, barış tesis edildiğinde ise eşkıyalığın başını ezme yoluna gidiyordu. Bu bölümde anlatılan olaylar, Avrupa devletlerinin karşı karşıya kaldığı köylü isyanlarına benzemiyor, yapılan pazarlık ve anlaşmalar da Avrupalı devlet kurucuları ile tüccar ve bankerler arasında yapılanlardan ayrılıyordu. Osmanlı tarihinin bu dönemindeki en önemli anlaşmalar, devlet ile, liderleri zaman zaman meşruiyet elde edebilen birtakım paralı asker/eşkıya orduları arasında yapılan anlaşmalardı. Dolayısıyla, Osmanlı devlet merkezileşmesi farklı bir hatta ilerlemişti. Ülke içindeki parah askerlerle yapılan anlaşmalar ve savaşlar sonucunda, kısmen de ülkeler arası alandan gelen baskılarla biçimlenen bir süreç ile, güçlü ve merkezileşmiş bir devlet ortaya çıktı.

Her ne kadar hâkimiyeti sağlamlaştırma adına yapılan siyasi anlaşmalar ve savaşlar, birbirine büyük ölçüde benzese de, incelenen dönemdeki devlet-eşkıya ilişkilerinde üç farklı modele rastlanmaktadır. Bu dönem, eşkıyalık faaliyetleri bakımından kendi içinde de ikiye ayrılabilir: 1590-1611 ile 1623-48. Her iki dönemin hemen öncesinde doğu ve batı sınırlarında önemli savaşlar yapılmış, bu zaman dilimlerinin ardından da devlet hâkimiyetinin tüm alanlarında devlet denetimi yeniden tesis edilmiştir. Yirmi-

rimci kaynaşmaların hemen hemen tümü için bu saptamayı yapmışlardır. Bu görüşün mükemmel bir örneği için, bkz. Eric R. Wolf, *Peasant Wars of the Twentieth Century*, New York, 1973.

şer yıllık bu aralıkların her ikisinde de hemen hemen hiç kesintiye uğramadan süren ve kadıların yazdığı raporlarda kalan küçük ölçekli kırsal eşkıyalık faaliyetleri ile devletin doğrudan müdahalesiyle karşılaşan birkaç büyük ölçekli -Anadolu çapında-, örgütlü gruplar tarafından yürütülen eşkıyalık faaliyetlerine rastlanmaktadır. Bu ayrım, küçük eşkıya gruplarının yerel ölçekli faaliyetleri devletin eşkıyalar üzerine ürettiği retoriği beslediği ve yerel topluluklarda yönetimin kendilerini korumak ve eşkıyalığı önlemek için harekete geçmesi gerektiği inancını doğurduğu için önemlidir. Oysa devlet, hâkimiyetini perçinleme çabalarına ve büyük ölçekli icraatlara, daha büyük, daha yıkıcı ama aynı zamanda da daha olağandışı ve yalıtılmış eşkıyalık faaliyetleri karşısında girişiyordu. Yerel asilerin sebep olduğu hasar, Anadolu çapında etkili olanların yarattığı tahribatın yanında önemsizdi. Burada daha çok, büyük asi gruplarıyla ilgileneceğim ve zaman zaman yerel gruplarla aralarındaki tezata işaret edeceğim.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1590-1611 yılları arasında asilerle merkez arasında süregiden etkileşim, eşkıyalarla anlaşma yoluyla devlet hâkimiyetinin sağlamlaştırılmasının mükemmel bir örneğini teşkil etmektedir. Devletin hâkimiyetinin pekiştirilmesinin bu çeşidinde, asiler devletin ihtiyaçlarına göre ya merkeze dahil ediliyor ya da ortadan kaldırılıyordu; Osmanlı ordularına köstek olmaya başladıklarında cepheden geri gönderilmeleri kaydıyla ya da hesaplanandan daha uzun süren seferlerde fazladan insan gücüne ihtiyaç olduğunda devlete dahil ediliyorlardı. Tüm eşkıya reisleri kendisi için bir devlet mevkii istiyor ve Osmanlı bürokrasisiyle bütünleştirilmeyi talep ediyordu. Eşkıya reisleri de tıpkı Osmanlı elitleri gibi başarıyı Osmanlı taşra idaresinde üst düzey mevkiler elde etmekle bir görüyor ve devletle bütünleştirilme peşinde koşuyordu. Bu yüzden "isyanları," sisteme muhalefet değil, sistem içinde hareketlilik kazanabilmek için yapılan manevralardı. Osmanlı devleti de buna paralel olarak bu eşkıyaları kendi hâkimiyetini sağlamlaştırmakta kullanarak hizmetkârları üzerindeki denetim gücünü arttırdı, muhtemel rakiplerini saf dışı bıraktı ve taşradaki önemli mevkilere güvendiği, güçlü kişileri atayabildi.

Ancak tüm eşkıyalar bu modele uymamaktadır. Bir başka türden asi eşkıya ile devlet arasındaki etkileşim süreci, yapılan anlaşma ve savaşların niteliği bakımından birinci türden eşkıyalarla yaşanan etkileşime benziyorduysa da, bu ikinci grup aslında imparatorluktan ayrılma raddesine varan amaçlar taşıyordu. Sadece tek bir eşkıya lideri, Kuzey Suriye'deki Canboladoğlu Ali Paşa, sınırları nispeten belli ve müreffeh bir bölge üzerindeki nüfuzunu isyana kalkışmakta kullandı. Ancak onun ayrılıkçı emelleri bile ikircikliydi; bunların içinde Osmanlı sisteminde yüksek bir mevki elde etme talebi de yok değildi, ve daha da önemlisi, paşanın ayrılıkçılığı dış güç-

lerce kışkırtılıyor gibiydi. Bu asinin başının ezilmesi, Kuzey Suriye'nin imparatorlukla yeniden bütünleştirilmesi ve buradaki topraklar üzerinde Osmanlı denetiminin ve idaresinin yeniden kurulması anlamına geliyordu. Son olarak, 1623-1648 yılları arasındaki dönemde, söylemlerinin siyasiliği dışında birinci tip eşkıyalardan kayda değer bir farklılık sergilemeyen üçüncü bir eşkıyalık tipi görülmektedir. Eşkıyaların örgütleniş biçimleri ve lider kadroları pek farklı değildi. Burada da eşkıyalarda kayda değer bir siyasileşmeden bahsedemeyiz; yalnızca, eşkıya reisleri devletin kendi içindeki sorunları kendi çıkarları için kullanmayı öğrenmişler, bunları isyankâr bir söylem oluşturmakta kullanıyorlardı. Ancak devlet görevlileri asilere devlet mevkileri teklif ettiklerinde, bunları kabul ettiler. Demek ki yukarıda bahsedilen durumların her üçünde de, ufak tefek farklılıklar hariç, aynı süreç işlemiş, asi eşkıya/paralı askerlerle anlaşma ve savaşma yoluyla hâkimiyet pekiştirilmiştir.

EŞKIYALARLA ANLAŞMA YAPILARAK MERKEZİ HÂKİMİYETİN SAĞLAMLAŞTIRILMASI

Osmanlı tarihinin 1550-1650 yılları arasındaki dönemini, imparatorluğun iç çatışmalar ve eşkıya şiddeti ile sarsıldığı bir dönem olarak anlatmak klasik çalışmalarda âdet haline gelmiştir. Osmanlıların kendi icraatlarının bir yanürünü olan eşkıyalık, en çok köy ve kasabalarda yaşayan ahaliye zarar vermiş ve devlet, ülkenin içişlerine ilişkin tasarılarını yeniden gözden geçirmeye, içte hâkimiyeti sağlamlaştırma ve dışta güçlenme gibi çelişen hedefleri uzlaştırmak için kendi tasarılarıyla ülke içi kargaşayı dengelemeye mecbur olmuştu. Eşkıyalık faaliyetlerinin yoğunlaştığı bu iki dönem, 1590-1611 ile 1623-48, belirgin bir benzerlik sergilemektedir. Yüzyıl boyunca, işe alınmayı bekleyen bir levend ve sekban öbeği, eksilip çoğalmadan varlığını korudu. Bu öbeğin içinden kimileri lider olarak sivrildi, kimileri de liderlerin takipçileri olarak kaldılar. Oluşan grupların hem bileşenleri hem de amaçları bariz bir benzerlik taşımaktaydı. Yağma ve tecavüze devam edenler, celali olarak yaftalandı.[8]

Eşkıyaların çoğunun gözünde devlete cephe almanın tek nedeni onun "en fazla avantaj vaat eden iktidar alanı,"[9] hak iddia edilirken muhatap alı-

8 "Celali" olarak yaftalanan gruplar, hem boyutları hem de önemleri bakımından çok çeşitliydiler. En küçük gruplar 10-15 ile 50-100 kişi arasında değişiyordu. Daha büyük gruplarda en az 2.000 sekban/sarıca askeri bulunuyordu. Topçular Kâtibi Abdülkadir (*Vekayi-i Tarihiye*, Süleymaniye Esad Efendi no. 2151, varak 73), en önemli asilerden biri olan Karayazıcı'nın en az 20.000 adam toplamış olduğunu söylüyor.

9 Elizabeth J. Perry, *Rebels and Revolutionaries in North China, 1845-1945*, Stanford, 1980, s. 72.

nacak en bariz merkez olmasıydı. Eşkıya liderlerinin çoğunun devlete karşı herhangi bir iddiasının bulunmadığını belirtmek gerek; tümü de şu ya da bu konumda devlet görevlileri olmuş, ya bir sancakbeyinin hizmetine girmiş, ya kethüdalık yapmış veyahut da mütesellim olarak hizmet görmüşlerdi; ve yeni, daha yüksek konumlar istiyorlardı. Bu asilerin, sancakbeyi ya da beylerbeyi olduktan sonra bağımsızlık ilan etmemeleri, kendi paralarını bastırmamaları, başka ülkelere elçiler göndermemeleri, ya da yeni bir devletin kuruluşuna işaret eden başka faaliyetlere girişmemeleri bu kanıyı güçlendirmektedir. Döneme ait tüm anlatılar da bunu açıkça ortaya koymaktadır.[10] Eşkıyalığı ve devlete karşı hareket etmeyi cazip kılan, daha fazlasını elde etme, kendileri için daha büyük alan kapma olasılığıydı. Bu asilerin çoğu, devlet idaresinde kârlı ve güçlü konumlar elde etmek için devlet yönetiminde mevki sahibi olan hamileriyle bağlarını kullandılar. Daha büyük toprakları elde etmekteki amaçları, Osmanlı devletinden bağımsızlık kazanmak değildi; esas dertleri, devletin memurları olarak vergilendirecekleri topraklardı. Bununla birlikte, vergi toplama imtiyazı olmazsa olmaz değildi; toprağı olmayan celaliler, yağmacılığa girişiyorlardı. Eşkıya liderleri her iki durumda da iktidarı ellerinde tutmalarını temellendirebilmek için emirlerindeki paralı askerlere kaynak sağlamak zorundaydılar. Ayrıca, genelde sekban ordularında bölükbaşı olan bu liderler, paralı askerleri paylaşmak için rekabet etmek zorunda kalıyorlardı; paylarına ne kadar çok asker düşerse potansiyel gelirleri ve devlet karşısındaki pazarlık güçleri o kadar fazla oluyordu. Eşkıyalığın ardında, liderler düzeyinde şahsi ihtirasların, iktidar sahibi olma arzusunun ve şahısların büyük gruplar üzerindeki hâkimiyetini güçlendirecek ittifaklar kurabilme becerisinin yattığı sonucuna varılabilir. Bu bakımdan, şahsi ordularını güçlendirebilmek için aynı rekabete dahil olan, saray tarafından atanmış sancakbeylerinden ya da diğer görevlilerden pek bir farkları yoktu.[11] Bâb-ı Âli de onlara benzer şekilde davranıyor ve dönüşümlü görevlendirme politikasının bir türevini uyguluyordu.

Paralı askerlerin liderleri, ittifaklar kuramamaları nedeniyle devlet için hiçbir zaman ciddi bir tehdit oluşturamadılar; oraya buraya dağılmış durumdaydılar ve kısa vadeli çıkarları uğruna birbirilerine ihanet ediyorlardı. William Griswold "bir celali bir başka celaliyle ancak kısa bir süreliğine bir-

10 Bkz. Mustafa Akdağ, "Kara-yazıcı", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1955, s. 339-43; William Griswold, "Djalali", *Encyclopedia of Islam*, Leiden, 1981; ve Griswold, *The Great Anatolian Rebellion*.

11 Bkz. üçüncü ve beşinci bölümler.

leşiyor, bunu da ancak işine geldiğinde yapıyordu" demektedir.[12] Küçük grupların liderleri yakınlık kuracak ve ganimeti paylaşacak arkadaşlar arama eğilimindeyken büyük gruplar katı bir hiyerarşik yapı olarak örgütlenmişlerdi ve bu da liderler arası ittifaklara pek imkân tanımıyordu.[13] Aralarında Griswold'un da olduğu kimi uzmanlar, celali isyanlarının ortak bir ideolojisi olmadığını belirtmişlerdir.[14] Liderler arasındaki mektuplaşmalar, belirli bir isyancı amaç doğrultusunda ortaklaşa hareket etme ihtiyacı hissedildiğini göstermez. Daha önceki bölümlerde de söylediğim gibi, eşkıyaların herhangi bir ideolojiden ve ortak bir siyasi amaçtan yoksun olmaları, çok çeşitli grupları ve halkları tek bir temel kurumda bir araya getiren, ancak bunun sadece geçici bir süre için yapan paralı asker birimlerinin kendine özgü niteliklerinden kaynaklanmaktadır.

Her ne kadar eşkıyalık, dikkatli bir planlama ve örgütlenmeden ziyade fevri ve pervasız bir şiddete ilişkin imgeler çağrıştırıyorsa da, celaliler bu iki niteliğe de sahipti. Bunun nedeni, büyük ölçüde, devlet tarafından paraylа tutulduktan sonra örgütleniyor olmalarıydı. Bu paralı askerler bölükler halinde örgütleniyor, başlarında, savaşa katılımlarını denetleyip yöneten bir bölükbaşı oluyordu. Ordu tarafından seferber ediliyor ve savaşın ardından terhis ediliyorlardı. Veyahut da hizmetine girdikleri yönetici ölünce dağılıyorlardı.[15] Halil İnalcık, bu paralı askerlerin orduya yazılması için gerekli işlemleri anlatıyor:

> Padişah yerel otoritelere bir emir gönderiyor ve tüm işlemleri gözetim altında tutması ve toplanan askerleri gidecekleri yere götürmesi için özel bir görevli atıyordu. Padişah ayrıca, kurulacak bölük sayısı kadar alem de gönderiyordu. Her bir alemin altında, elli, bazen de yüz sekbandan oluşan bir bölük toplanıyordu. Bir bölük, alemi geri alındığı anda kanunen dağılmış sayılıyor, o noktadan sonra grup olarak yürüttükleri tüm faaliyetler kanun dışı görülüyordu. Asker yazılma işlemleri başlamadan önce, yerel otoriteler, kurulacak bölükler için bölükbaşları seçiyor, ardından onları da yönetecek bir baş bölükbaşı saptanıyordu. (...) Her bir sekbana sefere hazırlanması için belli bir "bahşiş" ile hizmet vereceği ayların maaşı önceden veriliyordu. Tüm bunlar, baş bölükbaşı ile

12 Griswold, *The Great Anatolian Rebellion*, s. 57.

13 Örneğin Vasıti (*Kuyucu Murad Paşa Vukuatı Tarihi*, Süleymaniye, Esad Efendi no. 2236, varak 8b), Deli Pürsün, Sevilmiş-oğlu ve Köse Mahmud gibi nispeten tehlikesiz sayılabilecek eşkıya reisleri arasındaki ittifakları anlatıyor. Deli Pürsün ile Köse Mahmud, İneönü'deki önemli bir hassa çiftliğinin birlikte yağmalamışlardı.

14 Griswold, *The Great Anatolian Rebellion*, s. 57. Ayrıca bkz. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Ankara, 1975.

15 Bkz. Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, 6 (1980), 283-337.

bölükbaşları aracılığıyla dağıtılıyordu. Ortaçağ Avrupa'sındaki *condottieri*'nin bir benzeri olan bu kişiler, yönettikleri ve örgütledikleri askerlerin gerçek liderleriydi.[16]

Bölükler dağıldığında, bölükbaşları etrafında örgütlenmiş birer birim olmayı sürdürüyor, dolayısıyla da birimler varlığını aynen koruyordu. O dönemde yaşamış olup eşkıyaların hareketlerini gözlemleyenler, eşkıyaların devlet ordularının işleyiş tarzını taklit ettiklerini -doğru olarak- varsaydıkları için, çok sayıda birimin nasıl daha büyük bir örgütlenmeyle bir arada tutulduğundan pek az bahsederler. Eşkıyaların devlet ordularının örgütlenişini taklit etmeleri son derece doğaldı, çünkü bir araya gelmelerini sağlayan, talimlerini yaptıran hep üst düzey askeri kumandanlardı. Dolayısıyla, devlet ordularıyla eşkıya orduları arasındaki karşılaşmalar, örgütlenme ve uygulanacak taktikler konusunda benzer bilgilere sahip, birbirini tanıyan ordular arasındaki karşılaşmalardı.

Eşkıyalığın yoğun olduğu dönemler, yerel ölçekli olaylarla başlıyor (Batı Anadolu'da olduğu gibi), sonraları çok daha büyük, çok daha tehlikeli grupların devletle silahlı çatışmaya girdiği görülüyordu. Ayrıca, tüm bu dönem boyunca, görece küçük eşkıya çeteleri ve resmi görevlilerin yerel eşkıyalık faaliyetleri ile büyük eşkıya bölükleri bir arada görüldü. Büyük gruplar bölgesel nitelikte değildi; geniş bir alan üzerinde etkili oluyorlardı. Örnek verecek olursak, tek bir eşkıya ordusu (Deli Hasan'ınki) Sepedlü'den kuzeye doğru hareket ederek Sivas'a, Tokat'a, Amasya'ya ve Çorum'a gitmiş, ardından batıya yönelerek Ankara'ya ve Kütahya'ya geçmiş ve hemen güneyindeki Afyonkarahisar'a vararak, kendilerini alt etmek üzere gönderilen Osmanlı ordularını yenmişti. Bu eşkıyaların çoğu konakladıkları şehirlerden zorla para almışlardı. Şehir ahalisinden bazı kimseler, eşkıyalarla anlaşmaya çalışmış ve şehirlerinin yağmalanmasını engellemek için onlara büyük paralar teklif etmişlerdi.[17] Burada, incelediğimiz dönemlerden hem birincisinde hem de ikincisindeki örneklerle uyum içinde olan, tipik bir devlet-eşkıya ilişkileri tarihçesiyle karşı karşıyayız. Aşağıda, öncelik

16 Halil İnalcık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East", V. J. Parry ve M. E. Yapp ed., *War, Technology, and Society in the Middle East* içinde, Londra, 1975, s. 200.

17 Griswold, Akdağ tarafından yayımlanan ve Deli Hasan'ın askerlerinin Ankara ahalisinden 80.000 guruş topladığını gösteren bir belgeden yararlanmaktadır. Griswold ayrıca zorla alınan bu paranın ne kadar fazla olduğuna dair bir fikir veriyor: Osmanlı devletinin 1607 yılının ilk yarısındaki toplam harcamaları 202.973.744 akçe iken, Deli Hasan 9.600.000 akçe toplamıştı. Bkz. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion*, s. 251, n. 69.

le bu tarihin daha genel özelliklerinden bahsedeceğim, ardından da kendilerine özgü yönleriyle birlikte bazı somut örnekler sunacağım.

Devletin merkezileşmesinin hikâyesini eşkıyalıkla bağlantılı olarak anlatmak kolay değil. Söz konusu süreç, taşradaki meşru ve gayrimeşru konumlar arasındaki sınırların belirsizliği nedeniyle sık sık bulanık bir görünüm alıyor. Sancakbeyleri gibi üst düzey görevlilerden, daha aşağı kademelerdeki aracılar ve muhassıllara kadar pek çok devlet görevlisi, kanuna uygun olarak vergi toplamak ile kanuna aykırı dayatmalar arasında gidip geliyor, görev süreleri boyunca birkaç kez kanunları çiğniyordu. Bunun sonucunda görevden alınıyorlar, sonra yeniden atanıyorlar ve bu, birkaç defa daha böyle tekrarlanıyordu. Bu da meşru devlet görevlileri ile gayrimeşru olanları ayırt etmeyi güçleştiriyordu. Osmanlı tarihinin bu dönemi boyunca her çeşit yerel ve bölgesel görevliler, topladıkları sekban/sarıca ordularının yardımıyla kanuna aykırı olarak köylülerden vergi ve haraç topladılar ve onlara çok zulmettiler. Bu yüzden devlet görevlileri ellerine gelen arzuhallerde meşru ve gayrimeşru görevliler hakkında, birbirine paralel nitelikte şikâyetlerle karşılaşıyorlardı.[18] Eşkıyalığı ve onun merkezileşme ile ilgili sonuçlarını, gücünü yitirmekte olan toprak sahibi sınıfların, levendlerin, eşkıyaların ve yerel güç sahiplerinin ellerinde olanı kaptırmamak için mücadele verdiği ve genelde de mütecaviz, tehlikeli gruplara dönüştüğü taşradaki genel kargaşa ortamını akılda tutarak çözümlemeliyiz.

Meşhur eşkıya reislerinin pek çoğu, emirlerindeki paralı askerlerin yağmacılığa girişmesinden sonra bir şiddet dalgasının patlak vermesiyle birlikte önemsiz liderler olarak sahneye çıkmışlardı. Celali çetesi biçimine bürünen gruplarda, kadro içinden yeni liderler çıkarak eski, yenilmiş ya da devletle bütünleşmiş liderlerin yerini aldı. Köylerle kasabaların yağmalanması devam edince, bölgelerin başına gelenler yerel yöneticiler ya da kadılarca merkezi otoritelere bildirilmeye başlandı. Devlet de "Celali serdarı" denen, fazla önemli olmayan askeri görevlilere düzeni sağlama görevi vererek duruma tepki gösterdi. Celalileri bastırmaya yönelik bu ilk girişimler, Anadolu'daki eşkıyalığın kökünün kazınmasında nadiren başarıyla sonuç-

18 Akdağ, üst düzey görevlilerin yağmacılığıyla ilgili belki de en iyi örneği vermektedir. 1600 baharında, Sivas beylerbeyi merkezi yönetime bir mektup yazarak celali Karayazıcı ile savaşmak üzere gönderilen Vezir Mehmed Paşa'nın, sözde düşmanından daha beter bir eşkıya olduğunu iddia etmiştir. Akdağ'ın da belirttiği gibi, genelde talanla karnını doyuran sekban ordularının başındaki bu iki komutan arasında fazla bir fark yoktu; bkz. *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 390-95. Akdağ'ın verdiği diğer örnekler, kendilerinden önce görevde olan yöneticilerin payına düşen vergileri de talep eden ve yasal miktarın çok üstünde vergiler koyan sancakbeyi, kadı gibi görevlilerle doludur.

landı. Devletin bu girişimlerle eşzamanlı olarak başvurduğu bir diğer önlem de kargaşa içindeki bölgelere vezirlerin atanmasıydı. Mustafa Naima doğu eyaletlerinden bahsederken şöyle diyor: "Baş gösterecek herhangi bir isyan ruhunun zaptedilmesi ve bastırılması amacıyla doğu eyaletlerine birer vezir atanması payitahtta son derece önemli sayılıyordu. Nitekim bu eyaletlerin tümünde de böyle bir durum söz konusuydu".[19] Alt düzey görevliler ya da özel olarak atanmış vezirler başarısız olduğunda "böl-parçala-yönet" türü taktiklere de başvuruluyordu: Paralı askerler, asi suhtelere, karşı kışkırtılıyor, bunların birbirini ezeceği ya da tüketeceği umuluyordu. Alışılmışın dışında bir önlem olarak suhtelere silahlanıp eşkıyalara karşı savaşmaları bile emredilmişti.[20] Bu, devletin sonradan pişman olduğu bir hata oldu. Sürecin ilerleyen aşamalarında devlet eşkıyaların üstüne büyük ordular gönderdi ya da eşkıya liderlerine taşra idaresinde mevkiler önererek onları Osmanlı sistemine dahil etti. Bu anlaşmaların sonucunda paralı askerlerin liderleri, taşrayı yönetebilecekleri, nüfusu vergilendirebilecekleri ve seferberlik çağrılarına Osmanlı idari yapısının sadık üyeleri olarak yanıt verebilecekleri meşru konumlara yerleştiler. Osmanlı idari yapısına dahil olma imtiyazı pek çok eşkıyanın aklını çeldi, özellikle de devlet katında mevkiyle birlikte, eşkıyaları etkilemek amacıyla, bir de hilat sunulduğu durumlarda. Merkeze dahil etme uygulaması zaman içinde en önemli etkisiz hale getirme mekanizması oldu ve özellikle elinde pek az askeri kaynak olan seferdeki vezir-i azamlar tarafından desteklendi. Ne var ki, celalileri meşru görevlerin vaat ettikleriyle ayartmak daha zordu ve genelde bir kez kanun dışı bir iş yaptıkları anda yağma ve talan hayatına geri dönüyorlardı; anlaşılan, vergi toplamak yerine yağmacılık etmek, kırılması zor bir alışkanlıktı.

Artık meşru bir konuma sahip bu yöneticiler, yağmacılığın yanında bir de imparatorluğun seferlerine katılma konusunda isteksiz davranınca sonlarını hazırlamış oluyorlardı. Özellikle I. Ahmed'in padişahlığı sırasında güdülen devlet politikaları, başına buyruk adamlarını yola getirmeden çeşitli mevkiler elde eden tüm eski eşkıyaların gücünü kırmayı hedefliyordu; onlarla ya savaşılacak ya uzlaşılacak ya da ikisinin karışımı bir yol tutulacaktı. Asi eşkıyalara ölümüne savaş ilan edildi ve sonuçta ortadan kaldırıldılar. Celalilerin yenilgisinin ardından devlet üstünlüğü ele geçirdi ve taşrasını ve tebaasını, uzak köy, kasaba ve şehirlerdekileri bile, denetim altına almaya girişti. Her zaferden sonra vezir-i azamların mültecileri memleketlerine

19 Charles Fraser *The Annals of the Turkish Empire from 1591 to 1659 of the Christian Era*, c. I, Londra, 1832, s. 307.

20 Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 403.

geri göndermeleri ve onların güvenliğinin sorumluluğunu kendi üstlerine almaları bu imajı daha da güçlendiriyordu. Vezir-i azamlar ayrıca merkezi idari işleri yeni baştan düzenlediler, taşra üzerindeki denetimlerini arttırdılar ve devletin hem merkez hem de çevre bölgeleri üzerindeki gücünü pekiştirdiler. Celalilerin sebep olduğu kargaşa daha çok imparatorluğun çekirdeği olan Anadolu'da yoğunlaşmıştı. Vezir i azam sorununun aşılması, çevrede yer alan bir bölgenin topraklarının imparatorluk ile bütünleştirilmesinden ziyade idari yapının yeni baştan kurulmasını gerektiriyordu. Bu, yeni görevlilerin, devlete sadık kalacağı bilinen, güvenilen kişilerin iş başına getirilmesiyle başarıldı. Bu olaylar silsilesine ufak tefek farklılıklarla her celalinin hayatında rastlanabilir.

Devlet-eşkıya ilişkilerine hâkim olan temel örüntü tekrar tekrar kendini gösteriyorduysa da Osmanlılar ile batıdaki Avrupalı komşuları ve doğudaki Safeviler arasındaki çatışma noktaları sık sık değişiyordu. Padişahlar ile vezir-i azamların zihnini, iç sorunlardan çok sınır boylarındaki savaşlar ve komşu ülkelerin, kaybettikleri toprakları geri almak için giriştikleri ve kimi zaman başarılı olan çabaları kurcalıyordu. Kanuni'nin padişahlığı sırasında, daha sonra hiç erişilemeyen bir ihtişam ve itibar düzeyi tutturuldu. Süleyman'ın ölümünden sonra da birkaç önemli fetih gerçekleştirilebildi. 16. yüzyılın geri kalanı ile 17. yüzyılın büyük kısmı, en önemli iki cephede, genelde büyük lojistik güçlüklerle yürütülen ve önemsiz başarılar getiren savaşlarla geçti. Yine de Süleyman'dan sonraki padişahların tahtta daha kısa süre kalmasına, bunların yaşının gençliğine ve vezir-i azamların sayısının çokluğuna rağmen, devlet etkin bir şekilde toprakları üzerindeki hâkimiyetini pekiştirme çabalarını sürdürdü.[21]

1590-1611 yılları arasındaki dönemde İran'a karşı yürütülen pek çok savaş, mevcut topraklar üzerindeki hâkimiyetin pekiştirilmesini amaçlayan savaşlardı. Her iki devlet de Kafkaslar'dan Kürdistan'a, oradan da Azerbaycan'a uzanan tek bir büyük tampon bölge üzerinde odaklanmıştı (1579-90 ve 1588-1612). İmparatorluğun öteki ucunda, Osmanlıların İnebahtı yenilgisinin (1571) ardından batı sınırındaki Hıristiyan güçler cesaret kazanmış ve üstünlüklerini kabul ettirmenin yollarını aramaya başla-

21 Burada, söz konusu iki dönem boyunca atanan çok sayıdaki vezir-i azamdan bahsediyorum. Bunların bazıları atamalarının üstünden bir yıl bile geçmeden görevden alınmış ve yeniden atanmışlardı. Örneğin, 1590-1611 yılları arasındaki dönemde üç padişah III. Murad, III. Mehmed ve I. Ahmed- ülkeyi yönetti ama vezir-i azam yirmi kere değişti. 1623-48 yılları arasında yalnızca iki padişah -IV. Murad ve İbrahim- vardır ama çok sayıdo valide sultan, şeyhülislam ve yeniçeri ağası yönetime karışmış ve sık sık devleti yönetmek için kurulan komplolarda işbirliği yapmışlardır. Bu 25 yıllık dönemde vezir-i azam on dört kere değişti.

mışlardı.Osmanlılar ancak 1579-90 Osmanlı-İran savaşının sona ermesinden sonra batıda on üç yıl süren bir savaşa girebildiler (1593-1606). Bu süre zarfında iki yeni padişah daha tahta çıktı.[22] 1606 yılında Osmanlılar ile Avusturyalılar arasında barış antlaşması imzalandığında (Zitva Torok Antlaşması), Osmanlı kuvvetlerinin hemen toparlanıp doğu sınırında olabileceklere hazırlanması ve eşkıya reislerinin orada burada çıkardığı isyanlara karşı harekete geçmesi gerekti. Her ne kadar Osmanlı devletinin hâlâ emperyalist hayaller peşinde koştuğunu iddia etmek mümkün değilse de, topraklarını etkili bir şekilde savunduğu, daha önceki padişahların aldığı toprakları elinde tutmak ve bu bölgeler üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırmak için savaşlar yaptığı söylenebilir. Savaşın, devletin hâkimiyetini pekiştirme işlevlerinin kaçınılmaz bir yönü olduğu sonucuna varabiliriz.

1623-48 yılları arasında padişahların sık sık değişmesine ve bunların genelde genç yaşta olmalarına rağmen her iki sınırda da savaşlar devam etti. II. Osman, idari yapıda gerçekleştirmeyi planladığı idari reformlara yönelmeden önce eski sınırların olduğu gibi kalmasını sağlama almak için Lehistan'la savaştı. I. Mustafa'nın ülke içi ve ülkeler arası işlerdeki yetersizliği, devlet ricalini IV. Murad'ı tahta çıkarma fikrinde birleştirdi. Murad'ın padişahlığının başında Bağdat düştü; bu, Osmanlı topraklarındaki iç karışıklıklardan toprak elde etmek için yararlanan kurnaz Şah Abbas'ın marifetiydi. Bağdat'ı yeniden alma girişimleri, eşkıyaların faaliyetleri ile alt üst oluyordu. Fakat en sonunda IV. Murad, neredeyse tek başına, iktidarını pekiştirdi, asayişi yeniden tesis etti ve doğu sınırlarını bir kez daha zorlamaya başladı. Doğu seferi sonunda başarılı oldu: kaybedilen topraklar geri alındı, Osmanlı sınırlarını kesinleştiren yeni bir anlaşma imzalandı ve İran'ın Osmanlı sınırlarına yaptığı yıkıcı akın ve saldırılara dur dendi (1638-39).[23]

Savaş yoluyla hâkimiyetin sağlamlaştırılması ve idari yapının daha da geliştirilmesi, esas olarak üç padişahın ve onların vezir-i azamlarının ülkeyi yönettiği dönemde gerçekleştirildi. Bu dönemin, devlet işlerinde herhangi bir bilgisi olmayan gözdelerin yönetime burnunu soktuğu, entrikalarla dolu bir gerileme dönemi olduğuna dair yaygın kanının aksine, atılan adımların sonuçları devlet için hiç de olumsuz olmadı. Tam tersine, söz konusu dönemde ciddi bir idari reform yapıldı ve Osmanlı kanunlarının yenilenmesi ve zamanın ihtiyaçlarına cevap verebilen daha kapsamlı bir kanun yazılması gibi önemli hukuki değişiklikler gerçekleştirildi. Bu dönem-

22 Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. I, Cambridge, 1976, s. 183-84.

23 *Age.*

de ayrıca devlet, imparatorluğun kaynaklarını zor kullanarak kendine akıttı. Aynı durum, merkezin askeri ve idari işlevlere dahil etmek istediği imparatorluk halkları için de geçerliydi. Bu dahil etme ve nüfuz, devletin iktidarının daha da güçlendirilmesi bakımından vazgeçilmez nitelikteydi. Paralı askerlerden yeni ve yaratıcı bir tarzda yararlanan I. Ahmed ile vezir-i azamı Nasuh Paşa, devletin düzenli ordularının desteklenmesine yarayan sekban ve sarıca birimlerini yaratmışlardı. Bu yeni orduların askerleri, Türkler, Kürtler ve Anadolu'da yaşayan diğer halklardan seçiliyordu, ama diğer birliklerin askerleri Abhazya, Çerkezistan ve Kafkaslar'ın diğer bölgelerinden alınan esirlerden oluşuyordu.[24] Askeri ve bölgesel idarenin heterojenliğindeki bu artış, normal olarak birbirinden yalıtılmış olan grupları bir araya getiriyordu. Aynı kapıya hizmet, bu dönemde Osmanlı devletinin yeni birleştirici gücü oldu.

ANLAŞMALAR VE KABA KUVVET (1590-1611)

III. Mehmed'in de I. Ahmed'in de, sınır boylarında savaştıktan sonra payitahta dönerek askerlerin çıkardığı ayaklanmaları bastırmayı başarabilen güçlü vezir-i azamları vardı. Divan-ı hümayun mensuplarının entrikalarda rol alması devlet görevlilerinin doğru kararlar almasını engellemiyordu. Karar alma süreçlerinde belirleyici konumda olan yöneticilere ve askeri liderlere yönelik darbelerin çoğu, vezir-i azam Yemişçi Hasan Paşa örneğinde olduğu gibi (1602-3) başarısızlıkla sonuçlanıyor ve denetim kısa sürede yeniden kuruluyordu. Derviş Paşa'nın Lala Mehmed Paşa'ya karşı 1605-6'da düzenlediği darbe gibi başarılı girişimler de vardı. Ancak bu dönemde göreve gelen vezir-i azamların çoğunun devletin hâkimiyetinin pekiştirilmesini sağladığı rahatlıkla söylenebilir. Bunlar arasında Yemişçi Hasan Paşa, Yavuz Ali Paşa, Lala Mehmed Paşa, Derviş Paşa ve "Kuyucu" lakabını asilerin cesetlerini kuyulara doldurtmasından alan, kurnazlığıyla ünlü Kuyucu Murad Paşa sayılabilir. Meşhur asiler Karayazıcı Abdülhalim, Deli Hasan, Tavil Halil, Kalenderoğlu, Yusuf Paşa ile Muslu Çavuş, hep bu vezir-i azamların yönetimde olduğu zamanlarda etkinlik göstermekteydiler. Vezir-i azamlar, padişahın emirleri dahilinde veyahut da divan ı hümayun içinde, asileri kovalayacaklarına mı, devlete dahil edeceklerine mi, yoksa umursamayacaklarına mı kendileri karar veriyorlardı. Aşağıda, bu vezir-i azamların hikâyesi anlatılmaktadır.

Celalileri anlatan hemen hemen tüm metinler, Haçova Savaşı'nın ve vezir-i azam Cağalazade Sinan Paşa'nın savaşa gelmeyen ya da savaş meydanından kaçan tımar sahiplerinin ordudan çıkarılması girişiminin bir tas-

24 Murphey, "The Historical Setting", s. 33.

viriyle başlarlar.[25] Kimi tarihçiler, asker kaçaklarının o olaydan sonra patlak veren büyük eşkıya ayaklanmalarının temel bileşeni olduğunu öne sürerek ayaklanmaların kökenini ve sebebini buna bağlamışlardır. Asker kaçakları, ordudan atıldılar ve imparatorluğa, onun insanlarına ve yönetimine karşı savaşarak intikam aldılar. Haçova Savaşı'ndan kaçanlar bu nedenle değil, kaçmaları Osmanlı tarihinde hâkimiyetin pekiştirilmesi sürecinde yeni bir dönemi başladığının habercisi olduğu için önemlidirler. Devleti, tımarlarını düzenli olarak genişleterek büyük topraklar elde eden, bazı eski tımar sahiplerinin dirliklerini geri almaya başlamak gibi güdeceği politikalarla ilgili önemli bir karar vermeye ittikleri için önemlidirler. Bu arada asker kaçaklarının bir kısmı, farklı sınıflardan (yeniçeriler, sipahiler, baltacılar, bostancılar, akıncılar) yüksek maaşlı askerlerdi.[26] Ordudan atılmaları, devlet görevlilerine, daha iyi savaşabilecek, orduya taze kan getirecek gençleri ödüllendirmek için kaynak sağladı. Bu olayın hayal kırıklığına uğrayan pek çok sipahinin serbest kalıp Anadolu ovalarında at koşturmaya başlamasına neden olduğu su götürmez. Uzmanlar, Karayazıcı Abdülhalim'in adamlarını bu asker kaçaklarının oluşturduğunu söylemişlerdir. Ancak bunun kısmen doğru olduğu anlaşılıyor.[27] Bununla birlikte, Haçova kaçaklarının çoğu yüksek gelirli zeamet sahipleri idi ve konumu Karayazıcı'nınkine yakın liderler olmaları mümkün. Karayazıcı'nın emrindekiler ise taşradaki eşkıya ordularını oluşturan tüfekli askerlerdi.[28]

Karayazıcı'nın kendisi de yükselerek sonunda bölükbaşı olan bir tüfengciydi.[29] 1599 ile 1602 arasındaki üç yıl boyunca, askeri birimler halin-

25 Vezir-i azam, yoklamada bulunmayan sipahilerin yakalanıp idam edilmesini emretmişti. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Üçüncü Bölüm.

26 Akdağ, vezir-i azamın yaptıklarını mükemmel bir şekilde çözümlerken Griswold bunun acele alınmış fevri bir karar olduğunu söyleyerek Sinan Paşa'yı eleştiriyor. Bkz. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 375-76 ve Griswold, *The Great Anatolian Rebellion*, s. 20.

27 Döneme özgü tarihlerde ve özel olarak celaliler üzerine yazılmış metinlerde bu görüşe rastlıyoruz. Örneğin bkz. M. A. Cook ed., *A History of the Ottoman Empire to 1730*, Cambridge, 1976, s. 129-30; Shaw, *History of the Ottoman Empire*, c. I, s. 185-86. Ayrıca bkz. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion*, s. 20-21. Akdağ (*Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 381) bu iddiayı araştıran tek kişidir ve Karayazıcı'nın güvendiği liderlerden bazılarının sipahi olduğu sonucuna varmıştır.

28 Celalilerin etkin olduğu dönemde sipahi olduğunu iddia eden bazı eşkıyaların köyleri basıp vergi istemesi, kafaları daha da karıştırabilir. Köylülerin bu konudaki şikâyetlerini mahkemeye intikal ettirmeleri sayesinde bu sahtekârlar hakkında bilgi edinebiliyoruz. Ayrıca bkz. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 406.

29 Topçular Kâtibi Abdülkadir, *Vekayi-i Tarihiye*, varak 73. Naima, *Tarih-i Naima*, c. I, İstanbul, 1283 (1866-67), s. 232.

de örgütlenmiş olan Karayazıcı'nın orduları Anadolu köylülerinin sırtından geçindi. Liderleri ise Avrupa'daki *condottieri* gibi hareket ediyordu. Osmanlılar, batı sınırında savaşmakta iken Karayazıcı'nın faaliyetlerini durdurması için bir komutan gönderdiler. Osmanlı komutanı ise şaşırtıcı bir hamle yaparak asilere katıldı. Bu onun için pek hayırlı olmadı çünkü kısa süre sonra Karayazıcı onu arkadan vurdu.[30] Osmanlı devlet adamları uzun uzun düşündükten sonra asi liderin kendilerine zaman ve asker bakımından pahalıya patlayacağını, özellikle de batıdaki seferin en yoğun olduğu o sırada bu bedeli ödeyemeyeceklerine karar verdiler ve Karayazıcı'yla anlaşmaya karar verdiler. Sakin sakin oturacağını umarak ona önce Ayıntab beyliğini ardında Amasya sancakbeyliğini önerdiler (1600).[31] Karayazıcı daha sonra Çorum'a aktarıldı. Devlet etkin bir şekilde Karayazıcı'ya resmi bir mevki vermeye, ona ve adamlarına vergilendirebilecekleri, geçimlerini sağlayabilecekleri bir bölge tahsis etmeye çalıştı. Ancak Karayazıcı'nın alt kademedeki askerleri her zamanki gibi yağmacılığa devam ettiler ve kanundaki vergilerin dışında kanuna aykırı vergiler de topladılar. Osmanlı ordusunun Avrupa'da birkaç zafer kazanmasının ve voyvoda Yiğit Mihal'in önderliğindeki Eflak isyanının bastırılmasının ardından İç Anadolu'nun kuzeyindeki celalilerin üstüne bir ordu gönderilmesi kararlaştırıldı.[32] Osmanlı ordusunun yeni komutanı, asileri güneye ve doğuya doğru kovalayarak pusuya düşürdü ve ortadan kaldırdı. Bu yenilgi, celalilerin kalan kısmının çok sayıda gruba bölünmesine ve Karayazıcı'nın kuzeye, Canik dağlarına kaçmasına neden oldu. Karayazıcı kısa süre sonra burada öldü. Siyasi kaygıları olduğuna dair söylentiler vardı ama Karayazıcı eşkıya reisliği ettiği süre boyunca apolitik kaldı.[33]

Tarih-i Selâniki adlı risalesinde bahsettiği tek eşkıya lideri olan Karayazıcı ile çağdaş bir vakanüvis olan Selâniki, Karayazıcı'nın, kendisinin Şah'ın soyundan geldiğini söylediğini ve gönderdiği emirlerde onun tuğrasının bulunduğunu iddia eder. Selâniki'nin başka hiçbir çağdaşında bu bilgiye rastlamıyoruz. Daha ileriki bir dönemde yazan Naima, Karayazıcı'nın bir "hükm"ü olarak nitelediği ve kendisinin o bölgede Osmanlıları yendiğini

30 Mustafa Efendi Selâniki, *Tarih-i Selâniki*, c. II, haz. Mehmet İpşirli, İstanbul, 1989, s. 827, 836-37. Ayrıca bkz. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion*, s. 28-30.

31 Akdağ, "Karayazıcı", s. 341, Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuat*, c. I-II, haz. N. Çağatay, Ankara, 1979, s. 184.

32 Griswold, *The Great Anatolian Rebellion*, s. 36. Celalilerin Amasya ve Çorum'da yaptıkları yağma için bkz. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 387-88.

33 Selâniki, *Tarih-i Selâniki*, s. 837; Akdağ, "Karayazıcı", s. 342.

ilan eden ve bölgenin kendi denetiminde olduğundan bahseden kısa bir metin sunuyor. Karayazıcı bu metinde ayrıca bir ferman gönderdiğini iddia ederek kendisini bir padişah gibi gösteriyor.[34] Naima'nın bu bilgileri Selâniki'den almış olması son derece muhtemel olduğu için, ilk kaynağı sorgulamamız gerekiyor. Akdağ, Karayazıcı'nın tüm emir ve mektuplarında, sadece imzasının bulunduğu gerçeğine dayanarak Selâniki'nin iddialarından kuşku duyuyor. Bunun yanı sıra, Karayazıcı'nın yakınında bulunan kişilerin anlattıklarında, eşkıya reisinin siyasi emelleriyle ilgili benzer bir iddia yer almıyor. Döneme ait tüm yabancı kaynakları ve diplomatik mektupları taramış olan William J. Griswold da Karayazıcı'nın bu tür niyetler taşıdığından bahsetmiyor. Bu nokta çok önemli; çünkü Canboladoğlu örneğinde olduğu gibi ayrılıkçı tasarıların farkına ilk varanlar Avrupalılar oluyor ve bunları kendi çıkarları için kullanmaya çalışıyorlardı. Karayazıcı'nın eylemlerinde, daha siyasi bir isyancı olan Canboladoğlu'nunkilerin aksine, siyasi ihtiraslar beslendiğine dair bir işaret yok. Bu nedenle ben, yukarıda bahsedilen yorumlardan ikinci türdekilere katılıyorum. Karayazıcı'nın sözleri mağrur bir asinin ibareleri olarak kaldılar ve hiçbir zaman eyleme dönüşmediler.

Karayazıcı'nın kardeşi olan Deli Hasan, güya, Osmanlı ordusu tarafından öldürülen kardeşinin intikamını almak için isyan etmişti, ama devlet aygıtı içindeki bağlantılarından yararlanarak devletle anlaşmayı talep etmesini de bilmişti. Deli Hasan isyanı, vezir-i azam Yemişçi Hasan Paşa'nın ordunun güçlü kısmının büyük bölümüyle birlikte Avusturya sınırındayken, aynı zamanda da farklı askeri hiziplerin önemli devlet görevlilerini çatışmaların içine sürüklediği bir elit içi mücadele yaşanıyorken patlak verdi. Altı Bölük Halkı'nda hoşnutsuzluk yaratan meselelerden bazıları yeniçeriler taşrada kök salıp güçlerini ve gelirlerini arttırırken, saray işlerinin yetersiz kimselerin eline kalması ve padişahın savaşa gitmeyi reddetmesiydi. Bir diğer önemli şikâyet, celalilerin taşra yönetiminde önemli mevkiler elde etmesiydi. Kapıkulu sipahisi, yöneticilerin ve taşra eşrafının çoğunun aynı şekilde ahlaksız olduğunu iddia ediyordu; kırsal kesimi eşkıyalar gibi yağmalayan Erzurum beylerbeyi Gusah Nefer Paşa [Gazanfer?] ile Sivas beylerbeyi Ahmed Paşa'yı, Deli Hasan, Tavil Halil ve Kara Said gibi asilerle bir tutuyorlardı.[35] Vezir-i azam, askerler kendisini hedef alacak kadar ileri gidince cepheden dönerek kontrolü eline aldı, askerler arasındaki hizipleri teskin etti, celalilerle anlaştı, ardından da asi sipahilerden kurtulmak için işe koyuldu.

34 Naima, *Tarih-i Naima*, c. 1, s. 246-47.

35 Griswold, *The Great Anatolian Rebellion*, s. 43.

Deli Hasan, iç mücadelelerin yaşandığı işte bu dönemde vekili Şahverdi'yi İstanbul'a göndererek af diledi ve taşrada kendisine bir mevki verilmesini rica etti. Sarayla doğru zamanda kurulan bu bağlantı, ona Bosna beylerbeyliğini getirdi ve, Naima'ya göre, merkezi yönetim bu eşkıyaya "bir tabl, bir alem, bir de hilat" gönderdi. Deli Hasan 400 adamının Altı Bölük Halkı'na dahil edilmesini sağladı ve ardından askerlerini toplayıp Bosna'ya gitti.[36] Bu orduyu, uzun saçlı ve üzerlerinde nazarlık, muska gibi tuhaf nesneler bulunan askerlerden oluşan acaip bir topluluk olarak tasvir eden Joseph von Hammer-Purgstall, Osmanlıların Deli Hasan'ı batı cephesinde kâfirlerle savaşmaya göndermek istedikleri kanısındaydı.[37] Kardeşi gibi, Deli Hasan da imparatorluktan bağımsızlık kazanmanın yolunu açacak bir mevki elde etme peşinde değildi. Osmanlı sistemi içinde kendine meşru bir konum istiyordu. Güven duyduğu müttefikleri ve yardımcıları bunu bile önemsemiyorlardı; tüm dertleri Doğu Anadolu'da, özellikle de Sivas ve Tokat'ta yaptıkları gibi eski usul yağmacılığa devam etmekti.[38]

Deli Hasan'ın sekbanları Eszek (Ösek) ve Peşte'de Hıristiyanlara karşı savaştılar. Celali askerler, savaşa katılmalarına rağmen bir yandan da Osmanlı topraklarını talan etmeleriyle diğer askerlerden ayrılıyorlardı. Askerleri yağmacılık ederken, Deli Hasan'ın da Venedik'e ve Papa'ya mektup yazarak altın karşılığında toprak satmayı teklif ettiği söyleniyordu.[39] Bu durum meydana çıkınca Deli Hasan Belgrad'a kaçtı ve 1604'te öldürüldü. Deli Hasan'ın sonu, yeni padişah I. Ahmed'in tahta çıkar çıkmaz doğuya sefer yapma zorunluluğuyla karşı karşıya kaldığı 1603-4 olaylarıyla da bağlantılıydı. Hem doğuda hem de batıda savaşlar sürüyordu. Deli Hasan batı cephesinde eskisi gibi yararlı olmuyordu ve Osmanlı orduları Şah Abbas'ın Osmanlı İmparatorluğu'yla yaptığı anlaşmaları ihlal etmesi karşısında harekete geçmek zorundaydı. Tüm bunlar eşkıya beylerbeyini merkez için yararlı olmaktan büyük ölçüde uzaklaştırdı; ve ölüm emri verildi.

Üçüncü bir eşkıya reisi Tavil Halil'in kendisine teklif edilen Halep, Anadolu ve Sivas eyaletlerini -yani neredeyse Anadolu'nun tümünü- büyük bir mağrurlukla reddetmesi, bu asilerin siyasi saikler taşımadıklarını

36 Hammer, *Histoire de l'empire Ottoman*, c. 2, s. 307.

37 *Age.*

38 Burada, Deli Hasan'ın yardımcısı konumundaki reislerin, devletin kendilerine teklif ettiği askeri-idari mevkileri yağmacılığa devam edebilmek için reddetmiş olmalarından bahsediyorum; bkz. Edmund Schütz, "An Armeno-Kipchak Document of 1640 from Lvov and Its Background in Armenia and the Diaspora", s. 253.

39 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1983, c. 3 kısım 1, s. 102. Ayrıca bkz. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion*, s. 44-45.

kesin bir şekilde gösteriyor. Böylesine büyük bir bölgeyi denetimi altına alma fırsatı verilen Tavil Halil, teklifle hiç ilgilenmedi ve daha sonra kendisi Bağdat beylerbeyliğine, önemli adamlarından on ikisi de çeşitli sancakbeyliklerine atandılar.[40] Tahta çıktığında kendini dört taraftan kuşatılmış hisseden I. Ahmed, divan-ı hümayunuyla birlikte eşkıyalar karşısında uzlaşmacı bir politika uygulanmasına karar verdi. Osmanlı ordularının Tavil'e yenilmesinin ardından I. Ahmed celalilerin üstüne kendi yürümeye karar verdi, ancak kısa süre sonra payitahta geri döndü. Sadaret kaymakamı olan Sofu Sinan Paşa'nın Sultan Ahmed'in yokluğunda Tavil için hazırladığı anlaşma, fazla cömertti ve Ahmed, Sinan Paşa'yı hemen görevden aldı. Tavil de neyse ki anlaşmayı reddetmişti.[41] Ahmed, bu olaydan sonra celalileri merkezle bütünleştirme ve onlarla uzlaşma politikası uygulamaya karar verdi. Celalileri devletine bağlı Osmanlı yöneticileri yapmayı, ordularını kendi ordularıyla birleştirmeyi umuyordu. Ahmed, eşkıyaların üzerinde düzenlediği seferde onlarla anlaşmalar yapmıştı; bu eşkıya-tüfekçilerin iki-üç yüz kadarı affolunmuş ve hemen Osmanlı ordusunun birimlerine katılmıştı. Griswold, giderek daha fazla sayıda celalinin Osmanlı sitamine dahil olmasıyla "celali liderlerinin Müslüman köylü Türklerden sadık Osmanlı askerisine doğru toplumsal ve siyasi bir dönüşüm geçirdiklerini, emirlerindeki adamların da padişahın arkasında hizaya girdiklerini, Safeviler ve Habsburglarla savaşırken kuşatma yapmak için gerekli insan gücünü sağladıklarını ve Osmanlı yönetici elitinin faydalandığı nimetlerden nasiplendiklerini" ileri sürmektedir.[42]

Daha önceki dönemin muhtemelen en örgütlü eşkıyalarından biri olan Kalenderoğlu, yine bir eşkıya olan Muslu Çavuş'a gönderdiği ve onu güçlerini birleştirmeye ikna etmeye çalıştığı mektupla ünlüdür: "Kuyucu'yu alt edersek, Osmanlıları Üsküdar'ın doğusunda kalan her yeri (yani Anadolu'yu) vermeye mecbur edebiliriz; yok alt edemezsek adımıza yakılan

40 Griswold, *The Great Anatolian Rebellion*, s. 55.

41 *Age.*, s. 54. Bu üç bölgenin anlaşma malzemesi yapılması konusunda farklı görüşler vardır. Griswold, Tavil için bu anlaşmayı hazırlayanın Sofu Sinan Paşa olduğunu söylerken, Peçevi bu bölgenin önce Tavil tarafından talep edildiğini, ancak Sofu anlaşmayı sunduğunda Tavil'in devletin önerilerini reddettiğini ileri sürmektedir. Naima, Tavil'in merkezi yönetime bir mektup yazdığını (muhtemelen bir mevki elde edip edemeyeceğini anlamaya çalışıyordu) ancak bu bölgeleri kapsayan anlaşmaları Sofu Sinan Paşa'nın hazırladığını söylüyor. Kesin olarak bildiğimiz, I. Ahmed'in anlaşmanın ayrıntılarını öğrenince paşayı azlettiğidir. Bkz. Peçevi, *Tarih-i Peçevi*, c. II, İstanbul, 1980, s. 314. Ayrıca bkz. Naima, *Tarih-i Naima*, c. I, s. 432-33.

42 Griswold, *The Great Anatolian Rebellion*, s. 56.

türkülerle yetiniriz!"[43] Bu mektubun içeriği, ayrılıkçı bir eğilim gösteriyor gibiyse de Kalenderoğlu hiçbir zaman bu yönde somut bir adım atmamıştır. Osmanlı devleti ile en uzun süre pazarlık etmiş eşkıya reislerinden biridir; Kalenderoğlu'nun önemli bir konuma geldiği sırada, Habsburglarla barış imzalayan (Zitva Torok, 1606) Kuyucu Murad Paşa, sakladığı sırrı açıklamış, celalileri ortadan kaldırmak için büyük bir savaş başlatmıştı.

Yaklaşık aynı zamanlarda, vezir-i azam Derviş Paşa, devletin hâkimiyetinin güçlendirileceği bir dönem başlatmıştı; her ne kadar kendisi savaşa girmeyi istemiyorduysa da tüm kuvvetleri Safevilere karşı doğuya yöneltmeyi amaçlıyor ve cepheye sekban sağlamak için padişahın celalilerle uzlaşma politikasını sürdürüyordu.[44] Göreve geldikten sonra yaptığı ilk şeylerden biri, kısa süre önce Şah Abbas'a kaptırılan Azerbaycan'ı geri almak için İran sınırına asker göndermek oldu. Askerler zoraki bir şekilde yola koyuldular. Hazırlıklı değildiler; başlarına komutan olarak atanan Ferhat Paşa bunu biliyor ve yaşayacakları başarısızlığı önceden tahmin ediyordu. Savaşların ardından, özellikle de batı cephesindeki savaşların başarıyla sonuçlanmasıyla birlikte asilerin üstüne ordu yollanacaktı. Derviş Paşa, vezir-i azamlık yaptığı üç-beş aylık sürede bir taraftan dış düşmanlarla savaşma tasarıları yaptı, diğer yandan da iç düşmanları, devlet için potansiyel bir tehdit oluşturan kişi ve grupları baskı altında tutmak için gerekli adımları attı. Derviş Paşa, imparatorluğun en hayati sorunlarının mali açıklar, idari yapıdaki verimsizlik, işleklik eksikliği ve kimi merkezi ve bölgesel görevlilerin haddinden fazla güce sahip olması olduğunu düşünüyordu. Bunların hiçbirinin peşini bırakmayacağına yemin etti. Devlet için yeni mali kaynaklar sağladı, bürokrasideki birtakım yozlaşmış idari uygulamaları değiştirdi, güçleri ve servetleri devletin gücünün tazelenmesi bakımından vazgeçilmez olan çeşitli siyasi ve ticari elitler üzerindeki denetimi sıkılaştırdı.[45] Örneğin, "cumba vergisi" denen bir vergi koyarak, evlerine cumba yaptıra-

43 M. Ç. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1944, s. 17. Naima bu mektubun metnini biraz daha farklı veriyor.

44 Biraz sonra da görüleceği gibi, Canboladoğlu Ali Paşa, bölümün başında alıntıladığım meşhur mektubunu o sıralarda göndermişti.

45 Bu vezir-i azamın yaptıklarıyla ilgili fikir ayrılığından haberdarım. Örneğin vezir-i azam Lala Mehmed Paşa'yı seven Naima'nın Derviş'in yaptığı hiçbir şeyi beğenmeye niyeti olmadığı aşikâr; bkz. Naima, *Tarih-i Naima*, c. 1, s. 441-49. Peçevi de *Tarih-i Peçevi*'de (c. 2, s. 324-25) Derviş Paşa'yı yoluna çıkan herkesi sokabilecek yılanlara benzetmiş ve yaptıklarında herhangi bir hayır görmemiştir. Bununla birlikte, bilgilerini farklı kaynaklardan toplayan Hammer ile Griswold, vezir-i azam hakkında daha dengeli bir tablo çizmekte ve merkezileşme politikalarının bazılarından olumlu

cak kadar zengin olanları vergilendirmeye çalıştı.[46] Vezir-i azam Derviş Paşa'nın idam edilmesinden sonra görevi devralan yeni vezir-i azam Kuyucu Murad Paşa, merkezileşme ve merkezde denetimi sağlama çabalarını sürdürdü. Bir yandan da doğu seferi hazırlıklarının devam etmesinden faydalandı. Bu hazırlıkları, eşkıyaları kandırmak, savaş için girişilen seferberliğe güya dahil etmek ve orduyla bütünleştikleri sırada ortadan kaldırmak için kullandı. Uzlaşma artık bir politika değil, bir hileydi yalnızca. Kuyucu, eşkıyalığın kökünü kazımak için o güne dek görülmedik çapta bir harekata girişti. Bu sekbanların Osmanlı ordusuna dahil edilmemesi gerektiğine inanan Kuyucu, onları ortadan kaldırmaya yöneldi. 1610'a gelindiğinde, bir başka deyişle, Kuyucu'nun ölümünün hemen öncesinde Osmanlı devleti içteki başağrılarından kurtulmayı başarmış, taşrasına barış getirmiş ve muhalefetin asla hayır getirmeyecek bir kumar olduğunu açıkça göstermişti.

Osmanlı kuvvetleri ile Kalenderoğlu arasındaki savaşın ardından Osmanlı ordularına, faaliyetleri Kalenderoğlu'nunkilerden daha vahim sayılan, daha önemli bir eşkıya olan Canboladoğlu Ali Paşa üzerine yürümeleri emredildi. Ancak Kalenderoğlu'nu oyalamak ve diğer asilerle, özellikle de Canboladoğlu ile birleşmesini engellemek amacıyla Kuyucu Murad Paşa ona bir mevki vermeyi kararlaştırdı ve 1607 Ocak'ında beylerbeylik teklif etti. Vezir-i azam, Mart ayında ona ikinci bir beylerbeylik teklif etti, ama celali yıkıcı faaliyetlerini sürdürdüğü için teklifini hemen geri aldı. Vezir-i azam, Canboladoğlu'na hücum etmeye hazır hale geldiğinde çeşitli eşkıyalara mektup göndererek görüşmek için gün verdi.[47] Bunların arasında, üçüncü kez mevki verilen Kalenderoğlu da vardı: Eşkıyaya Ankara verilmiş, ancak kadıyla şehir ahalisi ona şiddetle karşı koymuşlar, onu uzakta tutmak için Osmanlı ordusundan yardım istemişlerdi. Kalenderoğlu'nun adamlarının yağmacılıktaki ünü öylesine büyüktü ki Ankara ahalisi onları yağmadan vazgeçirmek için 200.000 duka vermişti. Çetin ceviz çıkan Ankara ahalisine karşı verdiği mücadelede Kalenderoğlu'na başka celaliler de

ifadelerle bahsetmektedirler. Bkz. Hammer, *Histoire de l'empire Ottoman,* c. 2, s. 324-25; Griswold, *The Great Anatolian Rebellion,* s. 160-61. Ayrıca bkz. Burian, *The Report of Lello,* s. 25-27.

46 Griswold, *The Great Anatolian Rebellion,* s. 159.

47 Bu mektuplardan çok çeşitli şekillerde bahsedilmektedir. Kimileri eşkıyaların ona mektup yazıp seferine katılmayı teklif ettiklerini söylüyor. Bkz. Vasıti, *Kuyucu Murad Paşa Vukuatı Tarihi,* varak 7b. Kalenderoğlu'nun faaliyetleri hakkında ayrıntılı bir açıklama için bkz. Topçular Kâtibi Abdülkadir, *Vekayi-i Tarihiye,* varak 221b-227a.

katıldılar. Osmanlı birlikleri yardıma koştular ama bu sekbanlar tarafından yenilgiye uğratıldılar. Eski bir başkent olan Bursa'ya, ardından da İstanbul'a yürüyen Kalenderoğlu daha da büyük bir korku yarattı.[48]

Merkezi yönetim, ilk kez bu kadar yakından tehdit ediliyordu. Kuyucu hâlâ doğuda Canbolad'la savaşmakta olduğu için, devlet görevlileri özel birtakım önlemler aldılar. Öte yandan, Kalenderoğlu'nun kafasında, payitahtı korkutmak ve I. Ahmed'i kendisine Osmanlı idari yapısında bir mevki daha vermeye zorlamaktan fazlasının olmadığı tahmin edilebilir. Ancak İstanbul'da, "il erleri" denen taşra milisleri, şehir halkından 40.000 kişi ve az sayıda asker, Bursa, İstanbul ve civarını korumaları için işbaşına çağrılmışlardı.[49] Bu girişimler başarısızlıkla sonuçlandı ve sadece 6.000 kişi çağrıya cevap verdi. Ama bu arada Kalenderoğlu da güzergâhını değiştirmiş ve kış kampını kurmak için güneye yönelmişti. Giderken, I. Ahmed'den bir mevki istemeyi ihmal etmedi. Yönetim onu belki ödüllendirmek istiyordur diye düşünmüştü herhalde! Vezir-i azam, Kalenderoğlu'nu nihayet alt edebildiği son perdenin öncesinde asinin muhtemel müttefiklerini saf dışı bıraktı; her biri bir mevki verilerek uzağa gönderildi. Tavil Halil'e Bodrum sancağı, Muslu Çavuş'a İçel verildi, diğerleri de çeşitli mevkilere gönderildiler. Kalenderoğlu Osmanlı devletine yenildikten sonra İran Şahı'na katıldı ve bu durum iki ülke arasında diplomatik sorunlara yol açtı.

Canboladoğlu Ali Paşa ile Kalenderoğlu'nun alt edilmesinden sonra Kuyucu Murad Paşa cömertçe dağıttığı mevkileri geri almaya başladı: Tavil Halil'in kendi adamlarından biri tarafından öldürülmesi işleri kolaylaştırdı. Kuyucu, güvendiği biri olan Zülfikâr Paşa'ya, Muslu Çavuş'u kandırarak kendi ordugâhına getirmesini ve öldürtmesini emretti. Kendisi de eşkıya Yusuf Paşa'ya bir mektup yazarak doğu seferi hazırlıklarında kendisine yardımcı olması için yanına davet etti. Paşa'ya "oğlum" diye hitap etmiş, onu Saruhan sancağına muhassıl yapmış ve asiyi avucunun içine almıştı: "Oğlum, senin faziletlerinin ve yüksek kabiliyetlerinin bazılarını duydum; bunları çok takdir ediyorum. Emrinde bunca adam olmasına rağmen, zalimlik ettiğin hiç duyulmamış. Sende zalimlik değil, tam tersi bir meziyet var."[50] Yusuf Kuyucu'ya katılmayı kabul etti ama vezir-i azamın

48 Peçevi, *Tarih-i Peçevi*, c. II, s. 332-34; Hammer, *Histoire de l'empire Ottoman*, c. II, s. 329; Naima, *Tarih-i Naima*, c. II, s. 10-12.

49 Griswold, *The Great Anatolian Rebellion*, s. 180-83.

50 Naima, vezir-i azamın hilesini gözler önüne seren mektubun metnini veriyor. Bkz. Fraser, *Annals of the Turkish Empire*, s. 381. Ayrıca bkz. Hammer, *Histoire de l'empire Ottoman*, c. II, s. 340; Griswold, *The Great Anatolian Rebellion*, s. 206.

çadırında kellesi uçuruldu. Anadolu'daki celali liderlerinin çoğu aynı kadere kurban gittiler; merkezi yönetimle ancak, devletin iki cephede birden savaştığı ve dayanma gücünün sınırına geldiği zamanlarda, savaş meydanından uzakta tutulmaları gerektiğinde ya da devletin daha sonra hesaplarını görmek üzere o an için hileye başvurduğu durumlarda anlaşmalar yapabildiler.

Bu celalilerden herhangi birinin Osmanlı tahtına talip olduğunu söylemek zor. Bunlar, sekban/sarıca grupları ile Osmanlı devleti içindeki bazı hizipler tarafından güçlü bir şekilde desteklenen yetenekli askerlerdi. Faaliyetleri, çok sayıda sekbanı seferber edebildiklerinde (onlara ödeme yapabilecekleri şüpheli olduğu için bunu yağma vaadi ile gerçekleştirebiliyorlardı), ve Osmanlı devleti kaynaklarını ve ordusunu asilerin üzerine yürümekte kullanamadığında ya da kullanmak istemediğinde başarılı olabiliyordu. Öte yandan, bu çözümlemenin de gösterdiği gibi, gücüyle, himaye sunma yeteneğiyle kendilerini denetim altına alabilen, bastırabilen ve merkeze dahil edebilen Osmanlı devletinin insafına kalmışlardı. Devletin icraatlarını belirleyen pratik kaygı, ülkeler arası alandaki meselelerle ülke içindekiler arasında bir denge tutturulmasıydı. Devletin karar alma aygıtı, asilerin üstüne mi yürüneceğine yoksa onlarla anlaşma yoluna mı gidileceğine bu kıstasa göre karar veriyordu. Asilerle ilgili her durumda imparatorluk ordusu kullanılarak küçük çaplı bir savaş yapma politikası deneniyordu. Bu politikanın işe yaramadığı, ya da dış baskıların daha önemli hale geldiği durumlarda devlet, celali liderlerini sisteme dahil etmeye çalışıyordu: Karayazıcı için Amasya ile Çorum, Deli Hasan için Bosna ile Temeşvar, Kalenderoğlu için de Ankara bölgesi, devletin daha sert eylemleri sonucunda yenilgiyle bitecek bir yolda ancak geçici olarak sahip olunabilen hediyelerdi.

Bu anlaşmaların, asileri denetim altına almaya, onlardan yararlanmaya ve daha sonra onları saf dışı bırakmaya yönelik daha geniş bir planın parçası olduğu, celalilerin gönderildikleri yerlerden belliydi. Beylerbeylikleri sadece devlete yönelik tehdidi azaltmak için değil, aynı zamanda bu kısa süreli anlaşmalardan yarar sağlamak amacıyla da dağıtılıyordu. 14. yüzyılda, yakalanan asiler mümkün olduğunca sınır bölgelerine gönderiliyor, genişlemenin ve savaşların kesintisiz devam ettiği bu bölgelerdeki acımasız koşulların herhangi bir asi için yeterli bir ceza olacağına inanılıyordu. Eşkıyaları uç bölgelerine -özellikle de buralar İranlılar ya da Avusturyalılarla yapılan savaşlara sahne olduğunda- gönderme uygulaması 17. yüzyılda da devam etti. Belli ki devlet bu bölgelerde bulunacak fazladan ordulardan yararlanmak istiyordu. Örneğin Deli Hasan, batı cephesine beraberinde

10.000 asker getirdi.[51] Bu politikanın mimarları, ülkeler arası sorunları hallettikten sonra eşkıyaların hesabını göreceklerini düşündüklerinden, uygulamanın uzun vadeli sonuçları üzerine pek kafa yormuyorlardı. Muhtemelen de bu tür olumsuz bir sonuca yol açmıyordu.

Bu politika, farklı farklı düzeylerde kurumsallaştı. Orduyu desteklemek için eşkıyalarla anlaşma, olağan bir uygulama haline geldi. Hem merkezi devlet görevlileri hem de savaş meydanındaki komutanlar, güçlerini arttırmak için uygun gördükleri anlaşmaları yaptılar. Bu uygulama, özellikle paralı askerlerin iki cephede birden savaşan imparatorluk ordusu için önemli hale geldiği zamanlarda öne çıktı. Cağalazade Sinan Paşa, doğu cephesine atandığında 40.000 kişilik bir ordu toplamayı başardı. Pek çok birliğin batıda savaşmakta olduğu bir dönemde böyle büyük bir ordu toplayabilmesi, kısmen, Çıldır beylerbeyliği karşılığında celali Karakaş Ahmed Paşa'nın askerlerini devletin ordularıyla bütünleştirebilmesi sayesindeydi.[52]

Taşradaki köy ve kasabaların açısından bakınca, imparatorluğun huzur ve refahının sürmesi için devlet müdahalesi şarttı. Eşkıyaların yarattığı kargaşa süresince, bundan cesaret alan bazı yerel görevliler, kendi kanunlarını uygulamaya koyulmuş ve kendileri yağma ve talana başlamışlardı. Büyük eşkıyalık hareketlerinin yerel düzeyde kanunsuzlukları körüklediği sonucuna varabiliriz.[53] Dolayısıyla, büyük orduların her bir bölgede neden olduğu yıkıma, köylüleri felaketin eşiğine getiren daha küçük ölçekli olayları da eklemeliyiz. Yerel düzeyde denetimin sağlanmasına yönelik ciddi bir girişim olmazsa yaşanacak büyük nüfus hareketleri, toprağı, tarımı, insanları, dolayısıyla da devleti tehdit edecekti. Yerel güçleri, nelere kadar olduğunu göstererek etkilemek, merkezi yönetimin işine geliyordu. Yerel düzeyde asayişi sağlamaya yönelik bu çaba, meşhur eşkıyaların ortadan kaldırılmasını ve iç savaşların hemen ardından silahların denetim altına alınmasını ve toplanmasını da içeriyordu. Yerel milisler kendilerini savunmaları amacıyla genelde devletin kendisi tarafından silahlandırıldığı için toplama işlemleri

51 Griswold, *The Great Anatolian Rebellion*, s. 44.

52 *Age.*, s. 101-2.

53 O yıllara ait kayıtlardaki pek çok belge buna işaret etmektedir. Örneğin, Batı Anadolu'da bir bölgede (Hamid), Ömer Bey ile kahyası 600 atlı askerle kırsal kesimde dolaşıyor ve zengin-fakir tüm köylülerden "salma" denen kanundışı vergiler alıyorlardı. Antalya bölgesinde, Arslan Bey ile 400 adamı, köylülerden 800 ile 900 kuruş arasında bir para alıyor, geçtiği yerlerde çalıp çırpıp adam öldürüyorlardı. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*'nda (s. 392-93) benzer örnekler vermektedir. Uluçay (*Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 100), celalilerin çıkardığı kargaşadan yararlanan farklı düzeylerden görevlilerin açgözlülüğüne ve neden oldukları tahribata tanıklık eden pek çok belge sunmaktadır.

çelişkili gözüküyordu. Ancak devletin iki amacı vardı: şiddet tehlikesini ortadan kaldırmak ve halkta, devletin ipleri tekrar eline aldığı ve dolayısıyla yerel yardımlara ihtiyacı olmadığı inancını yaratmak.

Genel olarak rastlanandan biraz daha farklı bir celali olan Canboladoğlu Ali Paşa, devlete, rakip bir devlet aygıtının işleri gibi görünen eylemlerle doğrudan karşı koydu. Canbolad'ın sahneye çıkışı, I. Ahmed dönemindeki dönüm noktalarından birine, bir grup güçlü vezir ile komutanın iyice güçlendiği bir ana rastladı. Bu kişiler, Osmanlı idari yapısı içindeki hiziplerden biri, ama onların en güçlüsüydü. İç güvenliği tehdit eden tüm unsurları temizlemeye kararlıydılar. Bu hizbin başında vezir-i azam Derviş Paşa vardı ama celalilerin büyük kısmını yok eden, asilerin meşhur düşmanı Kuyucu Murad Paşa oldu. I. Ahmed Kuyucu'yu vezirliğe ileride vezir-i azam olması için özellikle atamış ve çalışmalarını öncelikle Anadolu'da yoğunlaştırmasını, önce Canboladoğlu'nu, ardından da Tavil'i, Kalenderoğlu'nu ve Kara Said'i yenmesini ondan şahsen istemişti. Asi kuvvetlerinin yok edilmesinden sonra Kuyucu Murad İran cephesine ilerleyecek, Osmanlıların baş düşmanı olan İran Şahı'yla savaşacak ve daha önceki savaşlarda kaybedilen toprakları geri alacaktı.[54] Asileri bastırma görevine özellikle atanan bu vezir, hileyle, yalan dolanla iş görüyordu.

Osmanlı devletinin Canboladoğlu Ali Paşa'yı diğer celalilerden daha fazla ciddiye aldığı su götürmez. Canboladoğlu, jeopolitik, etnik ve ekonomik bakımlardan farklı bir bölge olan ve ayrılıkçılık potansiyeli taşıyan Kuzey Suriye'de konumlanmıştı. Yalnız Osmanlıların değil, aynı zamanda Avrupalıların da Kuzey Suriye'yi dikkatle takip etmesi, bu bölgesel avantajları daha da önemli hale getiriyordu. Gerçekten de, yabancı güçlerin bölgedeki çıkarlarına baktığımızda, celali liderinin mücadelesinin nasıl büyük ölçüde Avrupalıların, özellikle de İran Şahı'yla ittifak kurmak ve Osmanlı kuvvetlerini ortadan kaldırmak için gerekli basamaklar olarak gördüğü Kıbrıs ile Kuzey Suriye'de gözü olan Arşidük Ferdinand'ın kışkırtmasına bağlı olduğunu görürüz.[55] Kuzey Suriye ile civarını denetimleri altına alma emelleri besleyen Avrupalılar, aracılar göndererek Osmanlılara karşı koymaya hazır olan önemli yerel iktidar sahipleriyle ittifak olanaklarını araştırıyorlardı. Bölgenin ekonomik zenginliği ve bir antrepo olarak taşıdığı önem, bu siyasi emelleri daha da güçlendiriyordu. Bölgedeki potansiyele rağmen Canbolad'ın hareketi hiçbir zaman tam anlamıyla ayrılıkçı olmadı. 1606 yılında her şey Canboladoğlu Ali Paşa'nın, imparatorluktan ilk

54 Topçular Kâtibi Abdülkadir, *Vekayi-i Tarihiye*, varak 230a, b.

55 Griswold, *The Great Anatolian Rebellion*, s. 84-85.

büyük kopuşu için hazır olduğuna işaret ediyordu. Birkaç yıl sonra bu rüya ile onun başkahramanı artık yaşamıyorlardı.

Canbolad ailesi, Kilis'ten Halep'e uzanan bölgeyi en azından bir nesildir denetimi altında bulunduruyordu ve güçlü yerel himaye ilişkileri inşa etme olanağına sahipti. Bölge, Osmanlı merkezi denetiminden uzakta kalıyordu. İstanbul'dan yürüyerek 30 günden fazla sürüyordu. Dolayısıyla da bölge, Osmanlı hâkimiyetine girdiği 16. yüzyılın ilk yarısından beri özel sorunlar yaratıyordu. Devlet, bu sorunları bölgedeki iktidarını paylaşarak çözmeye karar vermişti. Denetim, çok sayıdaki iktidar sahibi ile toplumdaki farklı sınıflar arasında bölüştürülüyor, bu da tek bir grubun öne çıkmasını zorlaştırıyordu. Osmanlılar, aşiret reisleri, yeniçeriler, yerel eşraf gibi grupları, Kuzey Suriye'nin yönetimine katılmaya teşvik ediyordu.[56] Merkezden atanan görevlilerin, mevkilerini ancak kısa bir süreliğine işgal etmelerine izin verilmesi de etkili bir denetim mekanizmasıydı.[57] Osmanlı devleti, İran'la giriştiği uzun savaşlar sırasında, Kuzey Suriye'yle daha az ilgilenmiş ve tek bir büyük ailenin, Canboladların denetimi ele almasına izin vermişti.

Kuzey Suriye, aralarında Kürtlerin, Arapların ve Türkmen aşiretlerinin de bulunduğu çok çeşitli etnik grupların kesiştiği bir bölgeydi. Bu çeşitlilik ortamında, "kâfirleri" (Balkanlardan toplanan çocukları) devlette liderlik mevkilerine getiren devşirme uygulamasına hep kötü gözle bakılırdı.[58] Halep ve civarı da oldukça zengindi. Kuzey Suriye eyaletlerinin denetimini ele geçirmek, tarıma ve ticarete dayalı zengin bir vergi tabanına sahip olmak demekti. Bölgeden birkaç ticaret yolu geçiyordu ve yerel tüccarlar bu ayrıcalıklı konumdan fazlasıyla yararlanıyorlardı.[59]

Canboladoğlu Ali, amcası Canboladoğlu Hüseyin'in ölümünde sonra bölgenin liderliğini ele geçirdi. Dış güçlerin ona olan ilgisi özellikle İnebahtı Savaşı'ndan sonra arttı.[60] Canboladoğlu, Suriye'nin güneyindeki güç

56 *Age.*, s. 60.

57 Griswold (*The Great Anatolian Rebellion*, s. 256, n. 1), Withers'dan alıntılıyor: "Daha oturdukları koltuk ısınmadan yine ma'zul olabiliyorlardı (azledilebiliyorlardı)".

58 Etnik meseleleri ele almak hiç de kolay değil. Etnik farklılıkların olduğunu biliyoruz ama ne gibi etkileri olduğu konusunda ancak tahmin yürütebiliriz. Arap kaynaklarının daha ayrıntılı incelenmesiyle daha fazla bilgi edinmek mümkün olabilir.

59 Toplanan vergilerin miktarı, bölgenin ne kadar zengin olduğunu gösteriyor. 17. yüzyılın ilk yarısında Kilis'in vergileri, 750.000 akçe, Halep'inkiler de 2,8 milyon akçe olarak hesaplanmıştır. Bu rakamlar, Anadolu'nun büyük kısmından alınan vergilerle karşılaştırıldığında çarpıcı biçimde farklıdır. Bkz. Ayn-i Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsâ-yi Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, İstanbul, 1979.

60 Canboladoğlu Hüseyin, savaş alanına geç geldiği için doğu cephesindeki ordunun komutanı Cağalazade tarafından idam ettirilmişti. Cağalazade'nin sözleri ölümcüldü:

sahipleriyle ve hemen kuzeyindeki celali liderleriyle ittifaklar kurarak konumunu sağlamlaştırdı.[61] Padişahın siyasi itibarı bakımından çok önemli yerler olan Mekke ile Medine'ye giden yolları kesti.[62] Canboladoğlu ile Osmanlı devletinin çatışma olasılığı, Suriyeli liderin 1606 Mayıs'ında konumunu sağlama almak için elinde ne koz varsa kullanmaya karar vermesiyle gerçek haline geldi. I. Ahmed'e mektup yazarak, devletin İran cephesinde çok ihtiyaç duyduğu askeri desteği vermesi karşılığında Halep beylerbeyliğini istedi. Canboladoğlu, bölümün başında verdiğimiz bu mektupta, söz konusu mevki karşılığında 10.000 asker vermeyi teklif etti. Anlaşma gerçekleştiği takdirde birden bire bölgedeki en güçlü adam haline gelecekti. Ayrıca, Kuzey Suriye'nin çevre bölgelerinde iktidarını sağlamlaştırmak amacıyla komutanları için sancaklar, diğer adamları için de subaşılık görevleri gibi başka isteklerde de bulundu ve bunların her biri karşılığında imparatorluk ordusuna daha fazla asker göndermeyi teklif etti. Bu süreç zarfında Osmanlı ordusuna yaklaşık 60.000 adam vermeyi vaat etti.[63] Canboladoğlu, kendisine sadık komutan ve görevlilerin çeşitli mevkilere gelmesini sağlarken, etrafını bir güvenlik hattıyla çevirerek ve kendi himaye ilişkilerini kurarak güvenliğini garantilemeye çalışıyordu. I. Ahmed Canboladoğlu'nun isteklerini biraz fazla bulmasına rağmen, Osmanlı devleti onu 1606 Eylülünde Halep beylerbeyi olarak atadı.[64] Yeni beylerbeyi de İran Şahı ve Toskana büyük dükü ile birlikte hesaplar yapmaya koyuldu.

Osmanlı yönetimi, Kuzey Suriye'de siyasi anlamlar taşıyan bölgesel bir muhalefet potansiyeli görüyordu. Burası, en tepesindeki resmi görevlinin Canbolad olduğu üzere ayrı bir bölge olmanın yanı sıra, örgütlü bir idari ve askeri otorite kurmaya yönelik manevraların da yapıldığı bir yerdi. İdari birimlerde ve beylerbeylerinin yetki alanlarındaki örgütlenmelere imparatorluk tarihinde ilk kez rastlanmıyordu. Her beylerbeyi kendi divanını toplar, ve genelde divan-ı hümayunu taklit ederek kendi idari yapısını

"Halep vilayeti, orduyla zamanında buluşup birleşmen koşuluyla sana verildi. Nasıl olur da biz döndükten sonra varırsın? Düşman bize saldırdığında niye gelmedin?" Griswold, *The Great Anatolian Rebellion*, s. 108. Avrupalıların ilgisinin İnebahtı'dan sonra artmasının nedeni, Osmanlı donanmasının yenilgisinin Avrupalıların düşmanları Türkler karşısındaki başarı şanslarını arttırmış olmasıydı.

61 Bağdat'tan Tavil'le ve Kuzey Suriye'den Ma'anoğlu Fahreddin'le ittifak kurduğu söylenir. Batı ve Orta Anadolu'dan Kalenderoğlu, Kara Said ve Cemşid'le de ittifak kurmaya çalışmıştır.

62 Vasıti, *Kuyucu Murad Paşa Vukuatı Tarihi*, varak 7b.

63 Griswold, *The Great Anatolian Rebellion*, s. 240-42.

64 *Age.*, s. 118-20.

geliştirirdi. Ancak Canboladoğlu'nun çağdaşları, olağan bir idari yapıdan daha fazlasından bahsetmektedirler; kendi adına para bastırdığını ve hutbe okuttuğunu, kendini "Suriye Krallığının Şehzade ve Hamisi" olarak nitelendirdiğini, bu arada da ordusunu kurduğunu söylemektedirler.[65] Avrupa kaynaklarını ve elçilik raporlarını tarayan Griswold, Avrupalıların, çıkarları nedeniyle bölgeye büyük bir ilgi duymalarına ve daha önceleri müdahale etmiş olmalarına rağmen, bu aşamada geride durmayı tercih ettiklerini ve Osmanlılarla olan ilişkilerini tehlikeye atmamak için müdahaleden kaçındıklarını ileri sürmektedir. Yine de, Canboladoğlu'nu bir tek Toskanalıların açıkça desteklemiş olmasına rağmen tüm Avrupalılar aslında bölgeyi denetimleri altına almayı istiyorlardı.[66] 1606'nın sonlarına gelindiğinde, Canboladoğlu'nun isyan etmek ve imparatorluktan ayrılmak için fırsat kolladığı artık aşikârdı.

Bunun anlaşılmasıyla birlikte vezir-i azam Kuyucu Murad Paşa, görünürde Şah Abbas'la savaşma amacını taşıyan ama Kuzey Suriye'nin Osmanlı Imparatorluğu'nda kalmasını sağlamak gibi gizli bir niyeti de olan bir doğu seferi başlattı. Habsburglarla barış imzalanmıştı (Kasım 1606) ve daha fazla beklemek için hiçbir neden yoktu. Kuyucu, merkezden uzak olduğu süre boyunca Osmanlı topraklarında tüm işlerin güvenli ve etkili bir şekilde idare edilmesini sağlamak amacıyla en iyi adamlarını imparatorluğun bölgesel ve merkezi yönetiminde önemli mevkilere getirdi.[67] Canboladoğlu henüz kurduğu tüm ittifaklardan ve yaptığı anlaşmalardan yararlanma fırsatı bulamadığı için çabuk davranmak gerekiyordu. Kuyucu Murad Paşa, Kuzey Suriye'ye doğru ilerledi; bu arada da çeşitli oyunlarla celalileri saf dışı bıraktı: Kalenderoğlu ile Ankara sancağı karşılığında anlaşma yaparak onu uzaklaştırdı;[68] Serradcızade Ahmed Bey'i, ona Konya'yı teklif ederek tuzağa düşürdü; Ahmed Bey'in adamlarının kafalarını da özel

65 *Age.*, s. 123. Ayrıca bkz., Hammer, *Histoire de l'empire Ottoman*, c. II, s. 328-29. Hammer Canboladoğlu'nun ordusunun farklı ve dağınık bölgelerden gelen kişilerden oluştuğunu, ancak onun komutası altında birleştikten sonra Osmanlı ordusuna benzer şekilde talim gördüklerini de ileri sürüyor.

66 Griswold, *The Great Anatolian Rebellion*, s. 123.

67 Örneğin, Tiryaki Hasan Paşa Rumeli beylerbeyi, Maryol Hüseyin Anadolu beylerbeyi, Çakırcıbaşı Halil yeniçeri ağası, Baki Paşa da defterdar yapılmıştı; bkz. Hammer, *Histoire de l'empire Ottoman*, c. II, s. 329.

68 Kalenderoğlu ile Kara Said Osmanlı ordularına katılmayı teklif etmiş gibi görünüyorlar. Ama vezir-i azam ittifak tekliflerine şüpheyle yaklaştığı için onları potansiyel savaş bölgelerinden uzaklaştırmanın daha iyi olacağını düşünmüştü; Griswold, *The Great Anatolian Rebellion*, s. 137. Ayrıca bkz. Vasıti, *Kuyucu Murad Paşa Vukuatı Tarihi*, varak 7b.

olarak kazdırdığı kuyulara dolduruttu.[69] Daha pek çok hilenin ardından Kuyucu'nun ordusuyla Canboladoğlu'nunki Halep'in kuzeyindeki Oruç Ovası'nda karşılaştı ve sekban ordusu tamamen yok edildi. Kuyucu Murad Paşa'nın 20.000 sekbanın kellesini otağının önüne yığdırdığı söylenir.[70] Canboladoğlu'nun yenilmesinden sonra Kuyucu sekban ordularının geri kalanıyla mücadele etmeye devam etti. 100.000 kadar kişinin kellesini uçurttu deniyordu. En azından kırk sekiz eşkıya reisinin başı da İstanbul'a gönderilmişti.[71]

Bu savaş Osmanlı İmparatorluğu'nda bir devri kapattı. Kuyucu Murad'ın şiddeti, devletin asileri bastırmaya kadir olduğunu gösterdi. İmparatorluk topraklarının güçlü, bağımsız ve askeri yetenekleri gelişmiş kişilerin hâkimiyetine girmesini engellemek için siyasi anlaşmalardan ve merkeze dahil etme stratejilerinden yararlanıldı. Osmanlı İmparatorluğu hep bu politikayı gütmüştü; ancak dönüşümlü görevlendirme uygulamasının yetersiz kaldığı durumlarda devlet, geleneksel amacını gerçekleştirebilmek için şiddete başvurdu. Bunun devlet için ne kadar önemli olduğu, tamamen meşru, ancak giderek güçlenen bir komutan ve vezir olan Nasuh Paşa'yı çağırtıp, kapıhalkını sürekli genişlettiği için azarlayan Kuyucu'nun hikâyesinde bir kez daha görülmüştü.[72] Devlet yeterli askeri gücü bulduğunda, asi liderlerin kökünü kazıyarak iktidarını pekiştirmişti.

Giderek daha fazla şiddete başvuran devlet, en sert önlemleri Canboladoğlu'na saklıyordu. Bunun nedeni Suriyeli beylerbeyinin isyanının devletin iktidarını kalıcı kılmasını engelleyecek doğrudan bir tehdit sayılmasıydı. Bu isyanın boyutları, diğer eşkıyaların faaliyetleriyle karşılaştırıldığında daha iyi anlaşılacaktır: Eşkıyaların çoğu yağma peşinde Anadolu'yu arşınlarken Canboladoğlu bölgesinde kalıyor, sancaklarına bilinçli olarak kendi askerlerini yerleştiriyor ve hepsinden önemlisi Avrupalı güçlerin desteğinden yararlanıyordu. Yine de güç kazanabilmek için tıpkı ilk gruptaki hareketler gibi sekban bölüklerini mobilize edebilmesi ve onları asiliğe yönlendirebilmesi gerekiyordu.

Devletin iktidarını sağlamlaştırması sürecinin daha törensel ve teatral yönleri Canboladoğlu'nun yenilgisiyle birlikte ortaya çıktı. Saraya getirilen asi, orada genç Sultan I. Ahmed'in yanında kaldı; ona akıl danıştı ve asilikten tövbe etti. Oğulları enderuna yerleştirildi ve harçlık almaya başladı;

69 Hammer, *Histoire de l'empire Ottoman*, c. II, s. 239.

70 Griswold, *The Great Anatolian Rebellion*, s. 145-146.

71 Hammer, *Histoire de l'empire Ottoman*, c. II, s. 336; Naima, *Tarih-i Naima*, c. II, s. 45.

72 Hammer, *Histoire de l'empire Ottoman*, c. II, s. 333-34; Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 299.

böylelikle, onlara gelecekte padişahın hizmetkârları olma fırsatı verilmiş oldu. Canbolad'a devletin bir parçasıymış gibi davranıldı. Padişaha, daha önceleri yaptıklarına, çevresindekilerin kötü tavsiyelerinin neden olduğunu, artık padişahın güvenine layık olmaya çalışacağını söylediği rivayet edilir. Canboladoğlu, beylerbeyi olarak Temeşvar'a gönderildi ancak bir süre sonra Kuyucu Murad Paşa tarafından boğduruldu. Canboladoğlu'nun sonu, ıslah edilmesinin önemini göz ardı etmemize neden olmasın. Sultan Ahmed'in celalilerin şüphesiz en tehlikelisi olan Canbolad'ı kabul etmeye, ona tavsiyelerde bulunmaya bu kadar hevesli olması, devletin, muhtemel asilere iletmek istediği mesajın ne olduğunu gösteriyor: Devlet yolu her zaman açıktır. 1600'lerin başlarında oturtulan bu model, tüm yüzyıl boyunca takip edildi. İsyanların görüldüğü ikinci dönemde de çok az bir değişiklik oldu. Sadece, işin içinde artık siyasi bir söylem de vardı. İkinci dönemin eşkıyaları, isyanlarının ardında siyasi saikler olduğunu söylüyorlardı; hedeflerini (ki bunlar hâlâ talancılık ya da vergi toplamaktı) gerçekleştirmek için siyasi olayları kullanmasını öğrenmişlerdi.

Kuyucu'nun zaferinin hemen ardından, merkezileşme sürecini daha da ilerletmek gerekiyordu. Ülke içindeki bu savaş, eşkıyalar karşısında kazanılmış büyük bir zafer olarak görüldüğü için, bir sonraki adım doğal olarak taşradaki nizam ve asayişin yeniden kurulmasıydı. Taşradaki nüfus, etrafı surlarla çevrili büyük şehirlere, özellikle de İstanbul'a göçtüğü ya da dağlardaki güvenli yerlere kaçtığı için, yapılan ilk işlerden biri, insanlara köylerine dönüp toprağı yeniden işlemeye başlamalarını emretmek oldu. Kuyucu, padişahı, insanların İstanbul'u terk etmelerini emreden bir ferman çıkarmaya ikna etti. Anadolu'nun insanların yeniden Anadolu'ya yerleştirilmesine ilişkin fermanlarda, emirlere itaat edilmesini sağlamak için tehditlere başvuruldu.[73] Bu dönemin esas mağdurları olan Anadolu ahalisi konusu halledildikten sonra Kuyucu dikkatini bölgesel bürokrasiye çevirdi, pek çok beylerbeyini ve daha alt düzey bürokratı değiştirdi, ve karşısına çıkan eşkıyaları saf dışı bırakmaya devam etti. Bunların yanı sıra, imparatorluğun idari aygıtının eksiksiz bir değerlendirmesini, bir başka deyişle, hukuki, mali ve askeri kurumlara ilişkin ayrıntılı incelemeler istedi.[74] El değme-

73 Hrand D. Andreasyan memleketlisi olan diğer Ermenilerle birlikte evlerine dönmeye çalışırken karşılaştıkları güçlükleri anlatıyor. Andreasyon ayrıca bunu zorunlu kılan vezir-i azamın, evlerine dönenlerin zorluklarla karşılaşacağını bildiği için bu kişilere bazı vergi muafiyetleri tanımaya razı olduğunu da belirtiyor; "Celolilerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan* içinde, Ankara, 1976, s. 45-53.

74 Tahmin edilebileceği gibi, bu değerlendirme işlemi sayesinde pek çok çalışma yapıldı. Örneğin ben bunlardan, Ayn-i Ali'nin, yönetim, ordu, maaşlar ve ücret sistemle-

dik alan bırakmayan ve kurulu düzeni sürdürme derdinde olan Kuyucu, Anadoluluları yeniden iskân etmeyi, taşradaki sancakbeyleri ve beylerbeylerini değiştirmeyi, ve daha önce kaybedilen toprakları geri almak amacıyla İran'a iki kısa sefer düzenlemeyi başardı. 1611'de, savaştayken öldü. Yerine, İranlılarla barış imzalayacak olan Nasuh Paşa geçti.

Ne var ki, Kuyucu ile birlikte celali dehşetinde belli bir aşama kaydedilmiş idiyse de, celalilerin kaynaklarını ve her bir bölgedeki potansiyel celalileri yok etmek fiilen imkânsız olduğu için yerel düzeyde yağma devam etti. Sekbanların yaratılmasını ve ordulara katılmasını sağlayan süreç, sisteme insan gücü sağlamaya devam etti. İmparatorluk tamamen yeniden örgütlenmediği takdirde, celalilerin, büyük ölçekli bir hareket olamasalar da, yerel düzeyde önemlerini korumaları kaçınılmazdı.

ANLAŞMALARIN SÖYLEMİNİN SİYASİLEŞMESİ (1623-1648)

Siyasi hareketlerin ikinci dönemi, devletin, Anadolu kaynaklı krizlere karşılık verme yeteneğini birkaç yıllığına yitirmesinin ardından başladı. Bu birkaç yıllık kesintinin nedeni, çeşitli siyasi hizipler arasındaki rekabetin iyice kızışmasıydı. Öyle ki bu hizipler imparatorluk tarihinde ilk kez, kimin padişah olacağını belirleyebildiler. I. Ahmed'in 1617'de ölmesinin ardından, kardeşi I. Mustafa, Ahmed'in karısı Kösem Sultan ile yandaşlarının desteğiyle tahta çıktı. Ancak bir yıl sonra, darüssaade ağası Mustafa Ağa'nın liderliğindeki bir başka hizip, I. Mustafa'nın deli olduğu iddiasıyla II. Osman'ı başa geçirdi. Böylece Osman, Kuyucu Murad Paşa ile birlikte Anadolu'daki huzursuzluk, eşkıyalık ve kargaşa ile mücadele etmeyi başarabilen I. Ahmed'in ölümü üzerinden fazla zaman geçmeden tahta çıkmış oldu. Kuyucu, önce yakın gelecekteki savaşlara katılmalarını isteyerek eşkıya reislerini orduyla bütünleştirmiş, daha sonra da kellelerini uçurtmuştu. I. Ahmed, kısmen becerikli ve etkili maiyeti sayesinde, merkezi denetim uygulayan ve bu konuda somut başarıları olan güçlü bir lider haline gelmişti. II. Osman babasından da başarılı olacağa benziyordu ama ömrü vefa etmedi. 1622'de yeniçeriler ve sipahiler tarafından tahttan indirildi, daha sonra da öldürüldü. Belki Osmanlı tarihinde ilk kez bir padişah tahttan indirilip öldürülüyordu ama kimi uzmanların ileri sürdüğü gibi bu

rinden bahseden *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsâ-yi Mezâmin-i Defter-i Dîvân*'ını; yeniçerilerin örgütlenişini ve mevcut durumunu tasvir eden *Risale-i Asâkir-i Osman*'ını; geleneksel ceza hukukunu, imparatorluk halkının statülerini ve ödedikleri vergileri açıklayan *Kanun-ı Osmaniye*'sini; ve Mısır'ın mali sisteminin açıklamasını içeren *Kanun-ı Mali-i Mısır*'ını kullandım. Bu yapıtların tümü Kuyucu'nun vezir-i azam olduğu dönemde ismarlanmıştı. Bkz. Shaw, *History of the Ottoman Empire*, c. I, s. 290-91; Griswold, *The Great Anatolian Rebellion*; s. 209-10.

olay devletin çözüldüğünü göstermiyordu.[75] Devletin ve devlet ordusunun içindeki hiziplerin, padişahın güttüğü politikalardan kaygı duyarak onu planlarından vazgeçirmek için işbirliği yaptığı basit bir darbeydi; başlangıçta toplanan grup, bir başıbozuklar güruhuna dönüşünce, asi askerler ilk defa bu denli kadar başına buyruk hareket etmeye başladılar. Padişah öldürüldü ve Mustafa yeniden başa geçirildi ve bir yıl tahtta kaldı.

Oldukça genç yaştaki II. Osman'ın (14-18 yaşları arasında hüküm sürdü) politikaları, güçlü bir merkezi denetim sağlamaya yönelik yöntemler olarak öne çıkmaktadırlar; bunlar, merkezin hâkimiyetini sağlamlaştırmayı amaçlayan, padişaha muhalefet edebilecek -başta ordu olmak üzere kargaşa çıkarma ihtimali taşıyan- unsurların kökünü kazımak için başvurulan politikalardı. Kapıkulu sipahisinin yanı sıra yeniçerliler de saray entrikalarına ne denli yatkın olduklarını göstermişlerdi. II. Osman'ın nezdinde, Lehistan seferi yeniçerilerin başlangıçtaki ilke ve amaçlarından büyük ölçüde saptığını açıkça göstermişti. Padişah, yeniçerilerin yerel bir güç haline geldikleri takdirde imparatorluğun adem-i merkezileşmesine neden olacaklarını anlamıştı. Yeniçerilerin önemi inkâr edilemezdi; sayıları, 1420' lerde 12.000 iken, 1620'lerde 40.000'e çıkmıştı. İmparatorluğun her yerindeki şehir ve kasabaların ticaretinde ve idaresinde etkindiler. Üstelik evlilik yoluyla yerel eşraf sınıfıyla da bütünleşiyorlardı.[76] Yeniçerileri denetim altına almak isteyen II. Osman'ın, geleneksel olarak *onun* ordusu olan bu merkezi orduyla arası bozuldu. Padişahların yeniçerileri hoşnut tutmaya özen gösterdiklerini hatırlatmakta fayda var; tahta çıkarken onlara "cülûs bahşişi" denen hediyeler verirler ve başa geçer geçmez akçenin değerini düşürmemeye dikkat ederlerdi. II. Osman ise orduya cephe aldı ve onu dağıtıp yerine kullardan değil, Anadolu kökenli Türkmenlerden oluşan bir ordu kuracağına dair söylentiler çıkardı. Ordu, II. Osman'ın sert davranmayı düşündüğü elit gruplarından yalnızca birisiydi. Uğraşmak istediği bir diğer önemli grup da bürokrasiydi. Ulema, başta şeyhülislamın yetkilerinin kısıtlanması olmak üzere pek çok siyasi ve ekonomik kayba uğradı. II. Osman ulema sınıfının arpalıklarını geri alarak onları devlete bağımlı kılmaya çalıştı; imtiyazlarını kısıtladı ve saraydaki faaliyetleri denetlemeye uğraştı. Birkaç ay içinde tüm askeri ve bürokratik aygıt, güçlerinin iyice azalacağını hissetmeye başladı.

Padişahın, hacca gitmek bahanesiyle, Türk köylülerine dayalı yeni bir ordu kurmak üzere Anadolu'ya doğru yola çıkmak üzere olduğu söylenti-

75 Osmanlı hanedanının maruz kaldığı tek gerçek tehlike, 1687-88'de ortaya atılan farklı soydan birini başa geçirme önerisiydi.

76 İnalcık, "Military and Fiscal Transformation", s. 299.

leri yayılınca yeniçeriler çileden çıktı. Bürokrasinin de desteğiyle, padişah ve yandaşlarını protesto etmek amacıyla toplandılar. Ancak kısa süre sonra, liderlerinin çevirdikleri dolaplarla, padişahı planlarından vazgeçmeye ve en yakın destekçilerini öldürtmeye zorladılar; nihayet, hâlâ tatmin olmayan askerler, padişahı tahttan indirdiler ve kısa süre sonra da öldürdüler.[77] Döneme ait kaynaklarda bunun II. Osman'a karşı önceden planlanmış bir isyan olduğuna, hele de onu tahttan indirmeyi hedeflediğine dair hiçbir gösterge yoktur. Ordu ilk toplandığında, sıradışı bir durum yoktu. Hammer'in de belirttiği gibi, yeniçeriler, I. Mustafa kapalı tutulduğu yerde bulunup kurtarıldığında onu kendilerine lider yapabileceklerini ve padişahı tahttan indirebileceklerini anladılar. Sonuç olarak, II. Osman sonsuza dek susturuldu. Birkaç yıl sonra IV. Murad aynı türden merkezileşme politikaları uygulamaya çalıştı ve Osmanlı tarihinin akışını değiştirecek bir ayak divanı topladı. Ama aynı zamanda kapıhalkının saygısını kazanmayı bildi.

II. Osman'a yönelik darbenin ardından yaşanan dönüşüm sırasında Anadolu yeni bir isyan dalgasıyla sarsıldı. İç çekişmeler devleti şüphesiz güçten düşürmüştü; Mustafa ülkeyi yönetemiyor, devletin meşruiyeti aşınıyordu. Onun ardından tahta çıkan IV. Murad, ülkeyi etkili bir şekilde yönetebilmek için divan-ı hümayun'da destekçi bulması gereken çok genç bir padişahtı. Devlet, Osman'a karşı yapılan darbe sırasında çözülmemişti. Ne var ki Anadolu'daki eşkıyalar, bir kez daha, öncekilere benzer nitelikte, devleti ve yerel düzeydeki yönetimi sıkıntıya sokan faaliyetlere girişmişlerdi. Celalilerin bu faaliyetleri yine iki ayrı dalga halindeydi; bir yanda esasen kırsal nüfusa zarar veren, yerel düzeyde kalan daha önemsiz ve küçük ölçekli faaliyetler görülürken, diğer yanda tüm Anadolu'yu kasıp kavuran ve Osmanlı sisteminde daha iyi bir yer elde etmek için devlete kafa tutan, büyük yıkımlara neden olan daha büyük ölçekli ve önemli hareketler vardı.

II. Osman'ın katli, asilerin taleplerini politize etmeleri ve devlet açısından tehlikeli sayılabilecek bir tarzda ifade etmeleri için eşi bulunmaz bir fırsat sağladı. Asilerin yaptıklarında Osmanlı devletine zarar verme niyetinde olduklarını gösteren pek bir şey yoktu ama, artık asiler sosyopolitik eşitsizlikleri ve rekabetle ilgili meseleleri gündeme getiren daha karmaşık bir söylem içinden konuşuyorlardı. Örneğin, ordular -yeniçeriler ve kapıkulu sipahisinden oluşan merkezi ordu ile sekban ve sarıca bölüklerinden oluşan bölgesel ordu- arasındaki farklar üzerinde duruyorlardı. Bu iki grubun

77 Peçevi, *Tarih-i Peçevi*, c. II, s. 379-80. Naima, *Tarih-i Naima*, c. II, s. 225-31; Hammer, *Histoire de l'empire Ottoman*, c. II, s. 374-79; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 3 kısım 1, s. 137-43. Ayrıca bkz. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation", s. 297.

arası, daha evvelki taht kavgalarından beri açıktı. II. Selim ve III. Murad'ın başta olduğu dönemde köylülerden yeniçeri ordusuna katılmaları istendi. Bu, tımar sistemindeki değişikliklerin ve Avrupa ile yapılan savaşların gerektirdiği yeniliklerin doğal sonucuydu. İki taraf arasındaki mesafe, sekban liderlerinin devlet yönetiminde rahat mevkiler işgal etmeye başlamasıyla birlikte uçuruma dönüştü. Bu politikanın (ordudaki tüfekli askerlerin sayısını arttırma ve Anadolu'daki levendlerin sayısını azaltma) olumlu yönleri kadar, farklı türden ordular arasındaki sınırların bulanması ve bölgesel mevkilerden merkezi mevkilere ilerlemeyi mümkün kılan kanalların açılması, dolayısıyla da rekabetin kızışması gibi olumsuz taraflı da vardı. Abaza Mehmed Paşa, ordular arasındaki bu mücadeleyi kendi yararına kullanan bir celaliydi.

İki kez vezir-i azam olan Halil Paşa'nın himayesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun sadık bir görevlisi olarak hizmet veren Abaza Mehmed Paşa, yeniçerilerin II. Osman'ın katlini emretmiş olmaları gerekçesiyle devlete karşı isyan ilan etti.[78] Ancak dile getirdiği siyasi amaçlar, tamamen onun şahsına aitmiş gibi görünmüyor. Kösem Sultan'ın Abaza Mehmed'le şahsen görüşüp onu II. Osman'ı öldürenlerle mücadele etmeye çağırdığına dair bazı kanıtlar var. Abaza'nın, rüyasında onu yüksek bir mevkide gördüğünü söyleyen bir şeyh tarafından isyana teşvik edildiği yolunda söylentiler de dolaşıyordu. Abaza'nın karışık bir geçmişi vardı. Başta Canboladoğlu Ali Paşa'nın hazinedarıyken,[79] Halil Paşa'nın himayesi ile sadık bir memur haline gelmişti. Önce Halil Paşa'nın silahdarı, ardından derya beyi, daha sonra Maraş beylerbeyi, ve nihayet Erzurum beylerbeyi olan Abaza Mehmed Paşa,[80] sadece sadık değil, aynı zamanda devlete ve halka faydalı bir görevli olduğunu göstermişti. Yeniçerilerle sekbanlar arasındaki rekabeti kendi yararına kullanabilmesi ve bu paralı askerlerin şüphesiz esas kaygılarından biri olan geleneksel yağmacılık uygulaması sayesinde sekban ve sarıca ordularını seferber edebildi. Abaza Mehmed Paşa, ününü köyleri yağmalayan, yüksek vergiler alan yeniçerilerle savaşarak, pek çoğunu da öldürerek kazandı.[81]

78 Abaza, yeniçeriler konusunda neler yapılacağı hakkında II. Osman'la mektuplaştığını iddia ediyordu. Bazı kaynaklar bunu doğrulamaktadır: bkz. Hammer, *Histoire de l'empire Ottoman*, c. II, s. 384; Çetin Yetkin, *Türk Halk Hareketleri ve Devrimler*, İstanbul, 1984, s. 203.

79 Naima, *Tarih-i Naima*, c. II, s. 240-41.

80 Hammer, *Histoire de l'empire Ottoman*, c. II, s. 384.

81 Hrand D. Adreasyan, "Abaza Mehmed Paşa", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 22 (1968), 131-34.

Abaza Mehmed Paşa, adamlarıyla yeniçeriler arasında Erzurum kalesinde yaşanan kavga, çok kan dökülmesiyle sonuçlanınca celali ilan edildi.[82] Abaza, yeniçerileri Erzurum'dan atınca celali sayılmaya başladı ve Sivas'a gitmesi emredildi. Abaza da beraberinde savaşmaya hazır 15.000 adamıyla birlikte Sivas'a gitti.[83] Hiç şüphesiz merkezdeki kargaşa, Abaza'nın mücadelesine destek vermeye çağırdığı bazı beylerbeylerinin onun yanında yer almaya karar vermesinde etkili olmuştu. Kimileri de kaba kuvvet ile Abaza'ya katılmaya mecbur kalmış olabilirler. Abaza Mehmed'e karşı üç sefer düzenlendi. Bunların ardından paşa geçici olarak yeniden Erzurum'da görevlendirildi. Her bir sefer, öncekinden daha ciddi ve kapsamlıydı; celaliyle savaşmaları ya da anlaşma yapmaları için tanınmış, itibarlı kimseler atanıyordu. Örneğin, 1624 Nisan'ındaki ikinci sefer, vezir-i azam Çerkez Mehmed Paşa, yeniçeri ağası ve Anadolu ve Karaman beylerbeylerinin kumandasında gerçekleşti. Eşkıya lideri yenilgiye uğrayınca anlaşmaya razı oldu. Daha da önemlisi, saraydaki hamisi hemen yardımına koştuğu ve ona, affedilmesi karşılığında Safevilere karşı savaşması gibi bir uzlaşma teklif ettiği için kısa sürede yeniden belini doğrultabildi. Bu yapılanların hiçbiri işe yaramayınca nihayet vezir-i azam Hüsrev Paşa'nın yürüttüğü başarılı sefer sonucunda Abaza teslim oldu.[84]

Abaza'nın yenilmesine rağmen vezir-i azamın, onu Osmanlı devletinin sadık bir hizmetkârına dönüştürmek için onurlandırmayı tercih etmesi ilginçtir. Dahası, vezir-i azam Abaza'nın 600 adamını cebeci ocağına yazdırdı.[85] Bu hamleler, devlet görevlilerinin celali meselesini halletmeyi ne kadar çok istediklerini göstermektedir. Eşkıyaları merkezle bütünleştirmek hem iç barış hem de yeni ordular getireceği için bu celalileri terfi ettirmek, devletle bütünleştirmek, itibar gördüklerini hissetmelerini sağlamak boşa gidecek değildi. Bosna'ya atanan Abaza, orada da yeniçerilerle çatıştı.[86]

82 Abaza'nın, öldürttüğü yeniçerilere karşı çok zalimce davrandığı söylenir. Naima, (*Tarih-i Naima*, c. II, s. 410-11), Abaza'nın, yeniçeri olmadığını söyleyen bir adamı belden aşağı soydurup baldırlarında yeniçeri donunun izi olup olmadığına baktığını anlatıyor.

83 Bu adamların pek çoğu, Osmanlı ordularınca yakın zamanda yenilgiye uğratılmış olan celali liderlerinin askerleriydi. Bir başka deyişle, Karayazıcı, Canboladoğlu, Kalenderoğlu, Tavil Halil gibi eşkıyaların adamlarıydı. Yeni bir komutanın altında toplanıp liderlerinin ve arkadaşlarının Vezir-i Azam Kuyucu Murad Paşa tarafından katlinin intikamını almaya hazırdılar. Bkz. Hammer, *Histoire de l'empire Ottoman*, c. II, s. 389.

84 *Age.*, c. II, s. 426.

85 *Age.*

86 *Age.*, c. II, s. 427. Naima, *Tarih-i Naima*, c. III, s. 196.

Daha sonraları, batıdaki seferlere katıldıktan sonra padişah IV. Murad'la yakınlaştı ve İstanbul'da kalmaya başladı. Ancak padişah devletin hâkimiyetini sağlamlaştırmak için kendi politikalarını uygulamaya başlayınca öldürüldü. Eşkıya reisi Abaza Mehmed'in, ömrünün son yıllarını Anadolu'yu celalilerden arındırmaya adamış olan vezir-i azam Kuyucu Murad Paşa'nın yanına şaşaalı bir törenle gömülmüş olması da oldukça ilginç.[87] Bu gibi eylemler esasen debdebe yaratmaya yönelikti ama muhtemel asilere, devletin hizmetine girmenin daha fazla güç ve itibar getirdiği mesajını iletiyorlardı. Siyasi anlaşmalar yapmaya dayalı kısa vadeli kimi devlet politikaları bazılarını eşkıya olmaya heveslendirmişti belki ama bu törenlerle asiliğin hiçbir zaman fayda getirmeyeceği hatırlatılıyordu.

Abaza Mehmed'in en büyük başarısı belki de şahsi isyanını ve liderliğini kendisini takip eden sekban ve sarıcalar için bir siyasi programa dönüştürebilmiş olmasıydı. Osmanlı askeri teşkilatındaki çekişmelerden yararlanarak büyük ordular kurabilmiş ve devleti tehdit edebilmişti. Abaza, imparatorluktan ayrılmak yerine sistemin içinde daha iyi bir konum elde etmeye çalışmasıyla 17. yüzyılın ilk yarısındaki celali liderlerine benzetilebilir. Tıpkı o dönemdeki gibi, imparatorluktan ayrılmaya yönelik bir çaba yoktu; daha ziyade, eşkıya reisinin konumunu sürekli yükseltmeye yönelik girişimler söz konusuydu. Abaza'nın saraydan gördüğü ilgi, 17. yüzyılın ikinci yarısında, tümü de Osmanlı ordusundaki yeniçeri-sekban rekabetini kullanarak gelişen bir dizi hareketin izleyeceği modeli belirledi. Yaratıcısı Abaza Mehmed Paşa yenilgiye uğramasına rağmen siyasi söylem tutmuştu.

Eşkıyalık faaliyetlerinin ikinci döneminde, imparatorluktaki iç gelişmelerle ilgili meseleleri siyasi bir dille ifade edebilen tüm alt düzey görevliler bu yola gittiler. Eşkıyalığın söyleminin siyasileştirilmesi, eşkıyalığın alt düzey görevliler arasında yaygınlaşmasına yol açtı. Anadolu'nun batısında bu türden, devletle bir derdi olduğunu söyleyen ama bu arada vaktini ve enerjisini yağma ve talan için harcayan pek çok eşkıya belirdi. Cennetoğlu, kendisinin, tımar sahibi sınıfın hakları için mücadele eden bir tımar sahibi olduğunu söylüyordu. Tımar sahiplerinin durumu giderek kötüleşiyordu ve devlet politikaları küçük toprakların büyük dirlikler uğruna feda edilmesini öngörüyordu. Cennetoğlu toprağını yitirmiş çok sayıda sipahiye hitap edebileceği, böylelikle de devletten çeşitli taleplerde bulunmasını sağlayacak bir güç elde edeceği umuduyla bu meseleyi seçmişti. Ne var ki Bursa, Saruhan ve İzmir'den pek çok tımar sahibi devlete mektup yazarak bu eş-

87 Naima, *Tarih-i Naima*, c. III, s. 196-205, 225-32.

kıyanın yağmacılığından şikâyet etmişlerdi; tımar sahiplerini savunan söylemine rağmen onları soymasını gayet iyi biliyordu.[88] Batı Anadolu'daki bir diğer alt düzey görevli olan İlyas Paşa, daha uğruna savaşacak bir dava bulamadan kendine bir sekban ordusu kurdu. Daha sonra eşkıyalık faaliyetlerini, vezir-i azam Hüsrev Paşa ile aralarındaki bir yanlış anlaşmaya dayandırdı. Karahaydaroğlu, dağlardaki diğer celalilere katılınca devlet görevlileri tarafından öldürülmüş olan babasının intikamını almak istedi. Bir diğer eşkıya, Gürcü Abdünnebi, 15.000 kadar sekban ve sarıca askerini toplayıp İstanbul'a yürümek için bir vergi meselesini bahane etti.[89]

Bu yerel görevlilerin küçük ölçekli eşkıyalığı, yönetimle olan ilişkilerinin niteliği bakımından oldukça ilginçtir. Bu eşkıya reislerinin faaliyetleri, bu kitapta ileri sürülen genel savın iki hipotezinin doğrulanmasına katkıda bulunmaktadır. Bir kere, bu reislerin kendilerinden öncekilerin siyasi söylemini taklit etmiş olmaları, eşkıyalığın öğrenme ve taklit boyutlarını gözler önüne sererek haksızlığa ve yoksulluğa karşı mücadele eden ilkel isyancılar oldukları yönündeki yorumları inandırıcılıktan iyice uzaklaştırmaktadır. Bu yerel haydutlar, eşkıyalık ettikleri döneme uygun olarak, eşkıyalıkla çözeceklerini iddia ettikleri birtakım siyasi meseleler ortaya attılar. Bu kişilerin her biri, devletle pazarlık ederken bu meseleleri siyasileştirdiler. Ancak en çok, devlet yönetiminde yer alan, kendileri adına anlaşma koparacağını umdukları hamileri aracılığıyla ilişkilerini yürüttüler. Esas kaygıları olan yağmacılık ve devlet katında mevki elde etme, onlar için hep öncelikli oldu. İkinci olarak devletle yaptıkları anlaşmalar, devleti yönetenlerin bu kişilerle anlaşma yapmayı ne kadar önemsediğini göstermektedir. Önemli cephelerin uzağında bulunan ve çok daha az öneme sahip bu eşkıyalara devlet mevkileri teklif edilmedi. Örneğin Karahaydaroğlu, kendini, eşkıyalık ettiği süre boyunca iki kez sancakbeyi olarak atanmayı isteyecek kadar önemli buluyordu; ama aldığı karşılık, vezir-i azamdan sıkı bir azar işitmek oldu.[90] Devletin yaptığı bu anlaşmalar, her ne kadar geçici ve aldatıcı olsa da, aslında devletin hâkimiyetini kalıcı kılmaya yönelik ince bir stratejinin parçaları olduklarından, mevki dağıtılırken cimri davranılıyordu.

Abaza'nın IV. Murad'la yakınlaştığı ve eşkıyalıktan tamamen vazgeçecek gibi görünmeye başladığı sırada kapıkulu sipahileri yeniden isyan çıkarmış, devletin en üst düzey yöneticilerinin -vezir-i azam Hafız Paşa'nın,

88 Uluçay, *Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 35-36. Ayrıca bkz. Goffman, *Izmir and the Levantine World, 1550-1650*, Seattle, 1990, s. 26-30.

89 Uluçay, *Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 54-55.

90 Halil İnalcık, "Haydar-oğlu Mehmed", *Encyclopedia of Islam*, Leiden, 1969.

şeyhülislamın, defterdârın, yeniçeri ağasının ve daha pek çoklarının- kellelerini istiyorlardı (1632). Padişah başta bu asi güruhun taleplerine boyun eğip vezir-i azamının ve güvendiği başka adamlarının ölümüne izin vermek zorunda kaldıysa da kısa süre sonra tavrını değiştirip elebaşını yakalattı ve kafasını vurdurdu. IV. Murad, kapıkulu askerinin çıkardığı bu isyanın ardından imparatorlukta denetimi sağlamak ve devletin hâkimiyetini pekiştirmek için esaslı bir harekete girişti. Bu amaçla olağanüstü durumlarla ilgili bir düzenlemeye başvurarak ayak divanını topladı.

Bu ayak divanı, merkezi hâkimiyeti güçlendirme konusunda Kanuni döneminden beri atılmış en önemli adımdı. IV. Murad, sipahilerin isyanından sadece birkaç ay sonra, 1632 Mayıs'ında vezir i azamını, şeyhülislamı, Anadolu ve Rumeli kazaskerlerini, ulemayı, yeniçeri ağasını ve diğer ricali bir araya getirdi. Bu kişilerin her birinden sadakat yeminleri aldıktan sonra, imparatorluğun askeri teşkilatının ve bürokrasisinin her kısmına tek tek hitap ederek onları suçlarıyla yüzleştirdi, asilik ve yolsuzlukla suçladı ve kendilerini savunacak zaman dahi vermedi. Pek çoğu öldürüldüler. Yeniçeriler, sipahiler, ahlaksız kadılar hep sıradan geçirildiler. Her grup kendi içindeki asileri ve sahtekârları ayıklamaya zorlandı. Devletin gücünün yetmediği yerde, özellikle de taşrada, halktan bu ayıklama işini kendi kendine yapması istendi. Bir başka deyişle, kendinden önceki padişahlar gibi IV. Murad da temizliğin son kertesinin halkın adaleti ile halledilmesini buyurdu; devletin "nefîr-i âmm", yani genel seferberlik ilan etmesiyle kitlesel halk eylemleri gerçekleşti. Sipahi, yeniçeri ya da sekban olsun, tüm suçlular ortadan kaldırıldı.[91] Bu hareketleri, hâkimiyeti sağlamlaştırma ve ıslahat amaçlı bir iç seferberlik izledi. IV. Murad daha önceki yıllarda hazırlanan risale ve layihalara dayanarak mevcut kurumları teftiş etmeye girişti. Yapılan ıslahatlarla, kimi kurumlar feshedilirken kimileri de yapıları ve bileşenleri büyük ölçüde değiştirilerek yeniden etkinleştirildi. Örneğin, daha önce tımar sisteminden bahsederken belirttiğimiz gibi, belirli süreler için dirlik tevziine dayalı bu kurum muhafaza edildi ancak devletin iktidarının bölgesel düzeyde perçinlenmesinden sorumlu beylerbeyleri tarafından yeniden örgütlendi. Bu alandaki yeniden örgütlenme ve hâkimiyetin sağlamlaştırılması faaliyetleri, devlete belirgin ve doğrudan bir faydası olmayan kişilerin yerine, genelde "türedi" olarak anılan yeni insanların getirilmesini içeriyordu. Ve nihayet, ülkenin ahlaki değerlerini korumak için çeşitli kısıtlamalar getirildi. IV. Murad asayiş ve düzenin, ancak insanların güçlü

91 İnalcık, "Military and Fiscal Transformation", s. 304-7; Shaw, *History of the Ottoman Empire*, c. I, s. 197.

ahlaki değerlere sahip olmasıyla, içki, tütün ve diğer kötülüklerden kaçınmasıyla mümkün olabileceğine inanıyordu. Bu yüzden bunların yasaklandığını ilan etti ve şehirlerle kasabaları teftiş etmek için hafiyeler gönderdi.[92]

I. Ahmed'in vezir-i azamı Kuyucu Murad Paşa'nın ve IV. Murad'ın başarıları, celalilerin faaliyetlerini kesintiye uğrattı. Hem vezir-i azam hem de daha sonra başa geçen padişah, celali liderlerini ve çok sayıda sekbanı ortadan kaldırmayı başarmıştı. Ancak bu hareketleri doğuran koşullar hiçbir zaman yok edilemedi. Sancakbeyleri ile beylerbeylerinin güçlerini ve itibarlarını arttırmak için büyük ordular kurma peşinde koşmalarına neden olan sistem değişmedi; padişahlar hâlâ, IV. Murad örneğinde de gördüğümüz gibi, halkın kendi kendine silahlanmasını emreden fermanlar çıkarıyorlardı; devlet görevlileri hâlâ sekban öbekleri içinden kendilerine adam topluyorlar, seferler için de liderleriyle anlaşıyorlardı; ve devletin her düzeyinde kırsal kesimin düşük düzeyde silahlanması hâlâ teşvik ediliyordu. Devlet sekbanlarla savaştıkça yenilerini yaratıyordu. Bu, devleti yönetenlerin silahlanmanın tehlikelerinden haberdar olmadığı anlamına gelmiyor; bu durumun sonuçlarına gün be gün tanık oluyorlardı. Ne var ki sekbanlar devletin en önemli boyutu olan savaşma işlevine katkıda bulundukları sürece bunlara katlanılacaktı. Yapısal gerilimleri hafifletmek için kimi ıslahat ve yeni düzenlemelere girişilecekti. Dolayısıyla, IV. Murad'ın tımar sistemini yeniden düzenleme çabasını gerçek bir tedavi olarak değil de bir ilkyardım hamlesi olarak görebiliriz.

Yeni sekban yığınları yaratması kaçınılmaz olan bu politikaların sürdürülmesinin bir başka nedeni de bu paralı askerlerin aslında o kadar da büyük bir tehlike teşkil etmemesiydi. Sekbanlarla diğer silahlı levendler o güne dek hep devletin memurları olan taşra görevlilerinin hizmetine girmişlerdi. Bu görevliler, kapıhalkları ne kadar genişlerse genişlesin devletin hizmetinden çıkmıyorlar ve devletin içinde yükselmeye çalışıyorlardı. 17. yüzyıl, devletin, ister meşru isterse gayrimeşru olsunlar, bu yöneticilerle anlaşarak ya da savaşarak iktidarını hızlı bir şekilde yeniden sağlamlaştırabildiğini kanıtladı. Bu görevliler devlet aygıtının bir parçası olmaya devam ettiler. Ve ne zaman dışına çıkmaya kalksalar, kısa sürede tekrar içeri alınıp sistemle bütünleştirildiler. Devlet için esas tehlike, devlete doğrudan bir bağlılığı olmayan âyânların ordular kurup adam toplamaya başladıklarında ortaya çıkacaktı. Bu kişiler devletin bir parçası değillerdi ve kolay kolay devlet aygıtının içine çekilemiyorlardı. Bu yüzden yerel milisleri denetim-

92 Naima, *Tarih-i Naima*, c. III, s. 168; Howard, "The Ottoman Timar System", s. 204-6; Hammer, *Histoire de l'empire Ottoman*, c. II, s. 448-53.

leri altına alıp kendi kapıhalklarının bir parçası yaptıklarında daha büyük bir tehlike arz etmeye başladılar. Yerel kökleri vardı. Devlet görevlilerinin aksine dönüşümlü olarak görev almıyor, yerel bağlar ve güçlü himaye ilişkileri geliştiriyorlardı. Adem-i merkezileşmenin gerçek âmilleri onlar oldu. Ancak 17. yüzyılın büyük kısmında devlet merkezin hâkimiyetini korumayı başardı ve görevlilerini denetim altında tutabildi. Anlaşmalar aracılığıyla devlet mekanizmasıyla bütünleştirilen kişilerin bir kısmının eşkıya olması, sistemin yalnızca hoş olmayan bir yanürünüydü.

YEDİNCİ BÖLÜM

SONUÇ

Devlet oluşumuna ilişkin açıklamalar disiplinlere ve kuramsal bakışlara göre çeşitlilik gösterse de, hepsi Batı'da yaşananlardan çıkarsanmış tek bir ana süreci vurgulama eğilimindedir. Sosyologlar, antropologlar, tarihçiler ve siyaset bilimciler genelde Batı'nın izlediği rotayı devletleri merkezileşmeye taşıyan yegâne olaylar silsilesi olarak algılayıp çeşitliliğe pek az yer verirler. Batı'daki devlet gelişimi modelini dünyanın tümüne ilişkin bir perspektif mertebesine yerleştirmişlerdir. Bu perspektife göre devlet oluşumu, devlet ile toplum arasındaki çatışma aracılığıyla, devletin rekabetçi, isyankâr bir toplum üzerinde giderek daha fazla denetim kurmasıyla sağlanmıştır. Devlet, bu süreç boyunca, askeri ve bürokratik-idari yeteneklerini geliştirerek ve üzerinde hâkimiyet kurmak için topluma nüfuz ederek gücünü arttırmıştır. Devletin topraklarının bütünlüğünü sağlama ihtiyacından kaynaklanan bu süreç, gerekli kaynakların ahaliden sağlandığı savaşlar sayesinde gerçekleştirildi. Kaynakların kırsal kesimden alındığı durumlarda ahali, daha çok sınıflararası ittifaklar kurarak isyan etti. Şehirletin baskın olduğu durumlarda ise şehirli sermaye sahipleri ile anlaşmalar yapılmıştır.

Bu açıklama, modern dönemin başlarında Batı'daki devlet oluşumu örüntülerini temel almakta ve tasvir etmektedir. Ancak Batı'nın devlet oluşumu modeliyle meşgul zihniyet, Batılı olmayan toplumların sergiledikleri farklılıkların yeterince incelenmesine imkân tanımamaktadır. Tarih, Batılı olmayan devlet oluşumu süreçlerinin değişik sonuçlara giden farklı patikalar izlediğini göstermektedir. Bu devletlerin tümünde isyanlar yaşanmadı; her birinin, toplumları üzerinde baskıcı bir denetim kurmuş güçlü devletler haline geldiği de kesinlikle söylenemez. Madem bu farklılığı şu anda hâkim olan devlet oluşumu modeliyle açıklayamıyoruz, keşfettiğimiz farklı farklı rotaları nasıl daha iyi anlamlandırabiliriz? Batı'daki süreçlerle

Batı dışındakiler arasındaki farklılıkların altında yatan nedenleri nasıl bulabilir ve daha büyük bir süreci daha serbestçe kuramsallaştırmaya ne şekilde yardımcı olabiliriz?

Ben, süreçler arasındaki farklılıkların altını çizip devlet oluşumuyla ilgili unsurları ortaya çıkarmak amacıyla Batı dışından bir devlet konsolidasyonu örneğini tanıtarak, bu belli bağlam içinde yukarıdaki soruya cevap vermeye çalıştım. 'Batı-olmayan'ı, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'nu yeni bir tarihsel ve karşılaştırmalı sosyolojik perspektife yerleştirdim. İki amacım vardı: Devlet merkezileşmesine ilişkin kuramsal çerçeveyi genişletmek için 17. yüzyıl Osmanlı tarihini incelemek, ve 17. yüzyılın tarihsel olaylarını daha iyi değerlendirebilmek için yeni bir kuramsal bakışaçısı geliştirmek. Bir başka deyişle, önce kuramı geliştirmek için tarihi, sonra da tarihi aydınlatmak için kuramı kullandım. Bu süreç, devlet oluşumuna dair daha kapsayıcı bir açıklama kurmamı ve Osmanlı'daki devlet-toplum ilişkilerinin karmaşıklığını daha iyi açıklayabilmeme imkân tanıdı. Elbette tek bir örnek yetersiz; daha ince kuramsal değişiklikler için daha başka çalışmalara ihtiyaç var. Yine de, Osmanlı İmparatorluğu örneği, devlet oluşuma ilişkin çalışmaların Batı dışındaki devlet-toplum ilişkilerine daha fazla odaklanması gerektiğini göstermektedir. Devletin bireylerle, toplumsal sınıflarla, özellikle de eşkıyalar gibi gruplarla, onları denetim altına almak ve geniş topraklar üzerinde merkezileşmiş bir hâkimiyet kurabilmek amacıyla pazarlığa giriştiği, onları kuşattığı durumların önemli bir örneğini teşkil etmektedir. Ben, patrimonyal hâkimiyet tarzı ile aracılık tarzı bir merkezileşmenin bileşiminin devletin hedeflerine ulaşmak için uyguladığı siyasi yönetimde esnekliği ön plana çıkardığını ileri sürüyorum.

Daha somut olarak, 17. yüzyıl Osmanlı tarihi ile 17. yüzyıl Avrupa, özellikle de Fransız tarihi arasında bir karşılaştırma, devlet oluşumunun tüm toplumlarda aynı şekilde gerçekleşmediğini gözler önüne sermektedir. En az iki farklı süreç saptamış bulunuyorum. Fransız devleti, artan nüfuzuna karşı isyanda işbirliği yapan sınıflara boyun eğdirerek, Osmanlı devleti ise, zaten büyük ölçüde devlet konsolidasyonunun ürünleri olan eşkıya ordularıyla pazarlık ederek, onları kendisiyle bütünleştirerek merkezileşmiştir. Fransız devleti, merkez-çevre dengesinde ciddi bir kaymaya neden oldu; bunu takiben, gelirleri ve özerklikleriyle birlikte sadakatlerini de yitiren köylüler ile toprak sahipleri isyanlar çıkardılar. Osmanlı devleti ise, toplumdaki sınıfların çoğunu manipüle ederek isyandan caydırabildi. Bunun bedeli eşkıyalığın artması oldu. Devlet eninde sonunda bunu denetim altına almak zorundaydı, ama artık koşullar merkez için eskisinden daha az tehdit edici nitelikteydi. Bu karşılaştırmalı çözümlemeden

çıkan birkaç sonuç var: Devletlerin merkezileşme süreçlerinin tektiplikten, hatta tekyönlülükten hayli uzak olduğu; sınıf tabanlı isyanların her zaman devlet oluşumu sürecinden kaynaklanmadığı; devlet-toplum ilişkilerinin niteliğinin bu iki süreç arasındaki en önemli farklılıkların göstergesi olduğu.

Batıda, merkezileşmiş, örgütlenmelerini ayırabilmiş, belli bir toprak parçasının sınırları içinde zor kullanma tekeline sahip örgütlenmeler inşa etmeyi başaranlar, toplumun yapısını kendi gündemlerine göre manipüle eden devlet kurucuları oldu. Bu süreç zarfında, hem boyun eğdirip vergilendirmeye çalıştıkları nüfusun çeşitli kesimlerinin, hem de mevcut alternatif örgütlenmelerin direnişiyle karşılaştılar. Ancak Batı'daki devletler vergilendirme ve denetim sağlama konusunda giderek başarı kazandılar ve toplumda iktidar için yarışan tüm diğer iktidar sahiplerinden daha güçlü hale geldiler. Bu devlet konsolidasyonu süreçlerinin tek yönlü olmak zorunda olmadığını, devletlerin geçici gerileyişler yaşadığını, ancak bunların yönetim aygıtının tamamen çökmesine kadar varmadığını daha önce de belirtmiştim. Devlet gelişimi, daha baştan görece merkezileşmiş birimler olan ve merkezileşmiş denetimlerini korumaya çalışan devletlerde gerçekleşebilir. Böyle durumlarda devlet gelişiminin devletin denetimindeki artışın doğrudan sonucu olduğu söylenemez. Benim çalışmamdan farklı bir bileşim çıkıyor: güçlü bir denetim işlevinin içine yedirilmiş, daha gevşek hâkimiyet biçimleri. Osmanlı İmparatorluğu örneği, farklı türlerde denetim mekanizmalarını bir arada uygulamanın, ayrılıkçılık potansiyeli taşıyan unsurları sıkı bir denetim altında tutmak için tasarlandıkları takdirde başarılı olabildiğini gösteriyor. 17. yüzyıl tarihi, kırsal bölgelerde düşük düzeyde silahlanmadan, kalabalık eşkıya gruplarıyla yapılan iç savaşlara dek uzanan çok çeşitli denetim yöntemlerini içinde barındırır. Devlet, bu denetim yöntemlerinin tümünde düzeni korumayı başardı, çünkü toplumdaki biçimleri değiştirmek, onlara karşılık vermek için siyasi kararlar aldı. Yerel silahlanma biçimleri ve eşkıyalık süreçleri, istikrarı tehdit eder gibi gözüktüyse de, merkezileşme gerçekleşti.

Devlete karşı isyanların, devlet oluşumu sürecinin vazgeçilmez parçası olmadığını da öne sürdüm. Bu konudaki literatür, devlet tarafından sömürülen ve üzerinde denetim kurulan bu grupların tek başına ya da ittifaklar kurarak isyan edeceğini varsaymıştır. Bense, isyanların oluşmasında ya da önlenmesinde devlet-toplum ilişkilerinin önemli olduğunu savundum. Devlet-toplum ilişkileri, toplumun sınıfsal yapısı ile devletin merkezileşme politikalarının bileşiminden oluşur. Toplumsal yapı, devlet ile toplum arasında belli bir etki-tepki zincirini tanımlar. Devlet, devletin he-

defleri karşısında toplumun yapısını dengede tutacak bir icraat çizgisi seçer; ve toplum -devletin icraatı ile bu icraata gösterilen tepkiler sürecinde- şekillenir ve yeniden şekillenir. Bu nedenle de, toplumsal yapı ve devletin icraatları, bir gelişim sürecinin parçasıdır. Bu yaklaşımda temel olan, devlet ile toplumdaki güçler arasındaki dinamiği incelemek, bunu yaparken de bu dinamiğin yarattığı yapısal değişimlere iyice dikkat etmektir.

Bu iki değişken, yani toplumsal yapı ile devletin icraatları devlet-toplum ilişkilerinin özünü oluşturmakta, Batı'da ve Batı dışında isyanların gerçekleşmesini ya da gerçekleşmemesini açıklamaktadır. Bu zıt sonuçlar, Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu'nun karşılaştırılmasıyla örneklendirilmiştir. İki durum arasındaki temel fark, Fransa'da 17. yüzyıl boyunca mutlakiyetçi devlete karşı güçlü köylü-soylu ittifakları kurulmuşken, Osmanlı İmparatorluğu'nun taşrasında karşılıklı bağımlılığın ve işbirliğinin kural olmamasıdır. Fransa'da, devlet politikaları uzun vadede tüm yerel iktidar sahiplerini merkeze tabi kılmayı hedeflediğinde köylü isyanları çıktı. Böylelikle, taşradaki mevcut toplumsal yapının toprak sahipleri ile köylüler arasında bağımlılığı ve cemaat-içi etkileşimi teşvik ettiği Fransa'da yerel iktidar sahipleri ile köylüler arasında ortak yerel çıkarlar oluştu. Fransız köylüleri, köylerinde kalıp tepkilerini mevcut taşra yapısının içinden ifade etmeyi seçtiler. Buna, kendileri kadar hoşnutsuz olan soylularla ittifak yapmak da dahildi. Merkezileşme, asker-soylularla devlet kurucularını yerel özerklik konusunda ciddi bir çatışmaya sürükledi ve köylülerle devlet kurucularını vergilerdeki artışlar yüzünden karşı karşıya getirdi. Köylüler, kendileri gibi devlete karşı olan soyluları doğal müttefikleri olarak gördüler. Bunun tersine, Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet politikaları, yerel iktidar sahiplerinin kısa süreli bölünmesine ve denetlenmesine yönelikti; ayrıca taşradaki sınıfsal yapı, güçlü himaye ilişkilerini ve toplumsal ittifakları desteklemiyordu. Bu nedenle Osmanlıda köylü isyanlarının çıkması ihtimal dahilinde değildi. İsyanların görece az oluşu, devletin her toplumsal sınıfa boyun eğdirebilmesinin ve kırsal çerçevede kolayca iletişim kurup örgütlenmeyi engelleyen nispeten kısır bir toplumsal yapının ürünüydü.

Devletin icraatıyla toplumsal yapı arasındaki etkileşimi vurgularken sosyoloji literatüründeki iki önemli değişken üzerinde odaklanıp, tekil grupların kendilerine özgü nitelikleri ya da zihniyetlerine dayalı pek çok başka tezi de göz ardı ettim. Devletin icraatının yanı sıra toplumsal yapıyı vurgulamakla, sınıfların karşılıklı çıkar ilişkileri olmasına rağmen, bunu algılamayabileceklerini ya da başarı şansı olan bir hareket yaratamayabileceklerini gösterdim. Köylülerin de, öteki sınıfların da ortak hoşnutsuzlukları ve çıkarları vardır; ancak bunları ortak(laşa) bir siyasi eyleme, özellikle de devrimci bir eyleme dönüştüremeyebilirler. Maddi çıkardan siyasi eyleme gi-

den yol, Batı'da yaşananlardan bile daha sarp ve çetin olabilir. İsyan çıkmaması, kültürel olarak belirlenmiş değildi; kolektif eylemin gerçekleşebilmesi için, yıkılması şart olan yapısal engellerin sonucuydu.

Kültürel bağlam, bir harekete destek de olabilir, köstek de; ancak dönüştürücü eylemleri tek başına açıklayamaz. Osmanlı İmparatorluğu'nda herhangi bir muhalefet kültürü bulunmadığını iddia etmiyorum. Daha ziyade, Daire-i Adalet'te ve devlet merkezli ödüllendirme yapısında ifadesini bulan devlet-toplum sözleşmesini, aktörlerin ve grupların taleplerini dile getirip kabul ettirmek için çabaladıkları esas kültürel bağlam olarak görüyorum. William H. Sewell'den uyarlayarak, kültürün, kurumların yapısını ve bir toplumdaki toplumsal ilişkilerin niteliğini canlandırıcı bir yapısı olduğunu düşünüyorum.[1] Bu anlamda kültür, toplum yapısının içine gömülmüştür; eylemler için, daha genel kavrayışlar ve yardım sağlar. Devletin ödül ve imtiyazlar dağıtan bir merkez olarak algılanması Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Çağı'nda hâkim görüştü; bu anlayış, 17. yüzyılın ortalarına kadar varlığını sürdürdü ve belli icraatları kabul edilebilir kılan sınırları biçimlendirdi. Daire-i Adalet'e olan inanç ve bunun, halkın yönetilmesi ve korunması bakımından ifade ettikleri, şüphesiz, köylülerin dünya görüşünü etkiledi. Ancak daha pratik düzeyde bu dünya görüşü, şikâyetlerin aktarıldığı alternatif bir kanal olarak köylülere kırsal meselelerde söz hakkı sağlayan kadıların ve mahkemelerin aracılığıyla ifade ediliyordu. Adalete ilişkin daha geniş bir fikirler repertuarı kültürel formatın kurumsal somutlanışı olan kadı mahkemeleri düzeyinde pazarlığa konu oluyordu.

Bu kitaptaki en önemli temalardan biri de, Osmanlı devletinin toplumdaki sınıfları, isyanların önünü keser nitelikteki düzeni koruyacak şekilde manipüle edebilmesidir. Bu, esasen Osmanlı İmparatorluğu'ndaki devlet-toplum ilişkilerinin niteliği sayesinde mümkün olmuştur. Her sınıf için imparatorluğun toplumsal yapısının ve devletin belli icraatlarının denetimi nasıl mümkün kıldığını gösterdim. Osmanlı devletinin 16. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde taşranın ve buradaki çeşitli sınıfların denetimini kaybettiğini ileri süren tarihsel tezlerin tersine, Klasik Çağ ile 17. yüzyılı karşılaştırarak devletin çeşitli bileşenlerini oldukça başarılı bir şekilde koordine ve kontrol edebildiğini gösterdim.

Klasik Çağ'a gelindiğinde, patrimonyal hanehalklarının farklılaşmasına ve işleyişine göre ayrılan sınıflar üzerindeki hâkimiyet epey gelişmişti. Devlet, kullarını kendisiyle bütünleştirme suretiyle ödüllendirerek ve başka

1 William H. Sewell Jr., "Ideologies and Social Revolutions: Reflections on the French Case", *Journal of Modern History*, 57 (1985), 61.

bağlılıklar geliştirmelerini engellemek amacıyla dönüşümlü olarak görevlendirerek, onların sadakatini güvenceye aldı. Bu kul sistemi, hâkim sınıfın devletin dışında özerk bir kimlik ve kurumsallık geliştirememesini sağladı. Bireylerin geçimleri devlet politikaları aracılığıyla, devletin hizmetkârları olmaları sayesinde sağlandı. Kendilerine ait bağımsız bir güç ya da servet kaynakları olmayan bu kişiler, devlete itaat etmeye devam ettiler. Dolayısıyla, hayattaki toplumsal konumları, orta ve yeni çağların Avrupa'sındaki benzerlerinden çarpıcı bir farklılık gösteren, devlete mensup bir elitler sınıfı tahayyül etmemiz gerekiyor. Sistem de kendisini, devletten bağımsız bir biçimde iktidar, servet ve statü elde etmedeki zorluklarda ve her resmi görevlinin takdir yetkisine uygulanan sayısız sınırlamalarda gösteriyordu.

Osmanlı tarihinde kırsal toplulukların denetimi, toplumdaki göçebe unsurun merkeze tabi kılınıp zorla iskân edilmesine yönelik hararetli çabalarla başladı. Devlet, göçebeleri yerleşik çiftçilere dönüştürebildiği ölçüde idari ve askeri bakımdan denetim altına alabildi. Toprak tasarrufunu düzenleyen tımar sistemi ile doğrudan birleşmeye dayalı yargı sistemi arasında zaman içinde oluşan rekabet, köylülerin katı bir otorite yapısının içinde sıkışıp kalmamalarını, şikâyetlerini dile getirebilecekleri alternatif bir kanala sahip olmalarını sağladı. Demek ki kırsal topluluklar hem birtakım farklı kimseler tarafından denetleniyorlardı, hem de şikâyetlerini iletebilecekleri meşru kanalların bulunduğuna ve böylelikle devletten bir karşılık alabileceklerine inandırılmışlardı. Kırsal toplumsal düzen açısından baktığımızda, cemaat tipi örgütlenmenin cemaat içi etkileşimin ve cemaatler arası iletişimin asgari düzeyde oluşu, köylülerin kolektif eylem hazırlamasını güçleştiriyordu.

Hem Avrupa hem de Osmanlı bağlamlarında, daha bürokratik denetim biçimlerinin bir sonucu olan devlet müdahalesi, şüphesiz devletin hâkimiyetini arttırdı. Devletin isyan yaratmadaki rolü hakkındaki literatürde yer alan pek çok sav bu olasılığı kabul etmektedir. Ancak daha önemli olan, Osmanlı örneğindeki devlet görevlilerinin -Avrupa'dakilerle karşılaştırıldığında- bu müdahaleyi devletin lehine nasıl kullanabildikleri ve devletin toplumdaki sınıflarla pazarlık etme, onları denetleme yeteneğini nasıl güçlendirebildikleridir. Osmanlı devleti kendisine olan desteğin sürmesini güvenceye almak için çeşitli sınıfları manipüle etmekte oldukça başarılıydı. Tek bir sınıf ya da bir sınıflar ittifakı isyan çıkaramayacaktı. Denetim ile dönüşümlü görevlendirme usulünün bileşimi sayesinde devletin taşradaki herhangi bir kademeden görevlisi, üreticilerle himaye ilişkileri kuramayacak, bu da ikisi arasında olası bir ittifakı güçleştirecekti.

17. yüzyılda, devletin değişen uluslararası dünya sistemi karşısında takındığı tutumun elitler arasında mücadeleler başlatması toplumsal sınıflar için işleri daha da güçleştirdi. Devlet, itinayla elit isyanı olasılığını ortadan kaldırmaya çalışıyordu. Elit gruplarını, hem geçimleri hem de otorite ve denetim gücü için mevcut eşraf ve güç sahipleri ile rekabet edecekleri taşra mevkilerine dağıtan devlet, elitler arası çatışmaya yeni katmanlar eklemiş oldu. Devlet, özellikle taşradaki veya merkezdeki devlet mevkilerini dağıtma mekanizması sayesinde, taşra yönetiminde görev yapan bazı kimseleri kendi saflarına katıp diğerlerini dışlamayı başardı. Dahası, merkezdeki görevliler ile taşradakilerin dikkatli bir şekilde birbiriyle harmanlanması yönetimin çeşitli katmanları arasında çatışmaları doğurdu. 17. yüzyılın başlarında görülen, merkezden dışlama ve merkezle bütünleştirme biçimleri, elitler arasındaki genel kargaşa duygusunun güçlenmesine ve çatışmanın yoğunlaşmasına büyük katkıda bulundu. Devlet, mümkün olduğu ölçüde, hamilerle himaye ettikleri arasındaki eski sömürü biçimlerini pekiştirdi; bunun mümkün olmadığı durumlarda da kırsal nüfusun sömürülmesinde kullanılan yeni biçimleri teşvik etti. Zaten 17. yüzyıl krizinden mustarip olan köylüler ile elitler, bir de devletin icraatları tarafından manipüle edilince isyancı bir eylemde birleşemediler.

Devlet oluşumu kuramcıları, devletin iktidarını pekiştirmesi sürecinin pürüzsüz bir seyir izlemediğini söylerken yanılmıyorlar. Onların açıklamakta yetersiz kaldığı, devlet gelişimi süreçlerinde yaşanabilecek çatışmaların çeşitliliğidir. Bu çeşitlilik, daha önce de belirttiğim gibi, gelişen devlet-toplum ilişkilerinin türüne bağlıdır. Osmanlı İmparatorluğu örneğinde, iktidarın kalıcı kılınması sürecinin devletin pazarlık edeceği yeni bir grup yarattığını belirttik. Geçimlerini topraktan sağlamayan ya da sağlayamayan köylüler, toprak dışında bir uğraşa yönelmeye karar verdiler. Bu farklı meslek çizgisi için gerekli fırsat, devletin kendisi tarafından sunuldu. Osmanlı devleti, Avrupalılar ve Safevilerle savaşmak için bu köylüleri ordusuna alıp asker yaptı. Silahlanma ile silahsızlanma arasında gidip gelen bu süreçte askerler, talihlerinin sık sık değiştiğini görüp, zamanla herhangi bir güç sahibine hizmet edebilecek paralı askerler olarak örgütlendiler. Bu adamlar uzun bir dönem boyunca kırsal toplumsal ilişkilerin dengesini bozacaktı.

Eşkıyalar/paralı askerler her ne kadar kırsal kökenli olsalar da, daha önce de ileri sürdüğüm gibi, devletin iktidarını pekiştirme çabasından kaynaklanan düşük düzeyli silahlanma aracılığıyla dönüştürülmüşlerdi. Kırsal kimlikleri köylüden eşkıya/paralı askere dönüştü. Köylüler arasında keskin sınıf ayrımları bulunmadığı için bu kişilerin kimliklerini daha ayrıntılı tasvir etmek mümkün değil. Burada kaynakların eşitsiz dağıtımının önemli

olmadığını iddia etmiyorum. Sadece, okuyucuyu, sınıf oluşumunu varsaymayı haklı kılacak veriler bulunmadığı konusunda uyarıyorum. Mevcut verilerin bize gösterdiği, eşkıyalığı yaratan kırsal tabakalaşma ve hareketlilik düzeyinin hem olumlu hem de olumsuz etkileri olduğudur. Bu eşkıyalar yerel iktidar sahiplerince kiralanıyor, dolayısıyla da kırsal toplumdaki sınıf çatışmalarını yoğunlaştırıyorlardı. Ama aynı zamanda eşkıyalık, yersiz yurtsuz kimseler ve yoksullar için bir hareketlilik kanalı açtı; onlara tarım dışında iş olanakları sağlayarak kırdaki gerilimleri hafifletti.

Osmanlı İmparatorluğu üzerine çalışan geleneksel tarihçiler, devletin paralı askerleri massedememesi üzerinde odaklanmışlardır. Oysa, devletin bu binlerce adamı hiçbir zaman kendi bünyesine kalıcı şekilde dahil etmeye çalışmadığını görebilmek çok önemlidir. Devletin, eşkıyaları bu şekilde massetmesi çok pahalıya mal olacaktı. Devlet bunun yerine, onları geçici olarak kendisiyle bütünleştirmek için dönüşümlü görevlendirme politikası güderek ya hizmetlerini kiraladı ya da, daha sonraları yaptığı gibi, liderlerini önemli mevkilere getirdi. Devletin bu politikası, hedeflerini gerçekleştirmedeki başarısızlığı olarak değerlendirilmemelidir. Zaaf gibi görünen, aslında kurnazca bir siyasi hareketti: devlet, gerektiği gibi kullanılıp feshedilebilen, pazarlığa bağlı sözleşmelerle bu kişileri askere alıyordu.

Eşkıyalarla olan bu etkileşim, Çin devletinin, geç dönem İmparatorluk Çin'inde ortaya çıkan yerel milis güçlerini düzenli orduya dönüştürme çabaları ile karşılaştırıldığında daha iyi anlaşılabilir. İlk bakışta, her iki durumda taşradaki yerel silahlanma birbirine çok benzediği için, bu iki devlet politikasını yan yana koymak ilginç olacaktır. Osmanlı devleti, bu milislerin yaratılmasına katkıda bulunmuşken, Çin örneğinde yerel milisler toplumdaki bir ihtiyaç nedeniyle meydana çıkmıştı: Çinliler hem cemaatlerinin ihtiyaçlarını karşılamak hem de vergilere karşı direniş birimleri kurmak için örgütlenmişlerdi. Philip A. Kuhn'un ikna edici bir şekilde iddia ettiği gibi, Çin devleti bu alternatif kırsal örgütlenmelerin ortaya çıkmasıyla tehdit altına girmiş ve onları devletin yarattığı toplumsal formatlara uydurarak denetlemeye ve düzenli ordular haline sokmaya çalışmıştı.[2] Osmanlı devleti ise kendi alternatif milislerini yaratmıştı; onlar tarafından tehdit edilmiyordu. Tam tersine, bu milisleri kırsal toplum üzerinde daha fazla denetim sağlamak için kullandı. Ayrıca, milis birimleri eşkıya olarak denetimden çıktıklarında, devlet çeşitli pazarlık taktikleriyle onları yeniden devletin sınırları içine soktu. Bu karşılaştırma, bir toplumsal yapı içinde orta düzey örgütlenmeler meydana çıktığında başvurulan çeşitli konsolidas-

2 Philip A. Kuhn, *Rebellion and Its Enemies in Late Imperial China: Militarization and Social Structure, 1796-1864*, Cambridge, Mass., 1980.

yon yollarını daha ayrıntılı bir şekilde incelememizi mümkün kılıyor. Her iki toplumda da sonuçta kırsal bölgelerde alternatif örgütlenme tarzları ortaya çıktı; ancak iki örnekteki yönetici elitler, bu alternatif tarzların yaratılmasına farklı derecelerde katıldıkları için onları farklı şekillerde algıladılar. Yerel silahlanmada Çin'in ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kullandığı taktiklerin karşılaştırılması, devlet-toplum ilişkilerinin çapraşık tabiatının derinlemesine irdelenmesi için ayrıca yararlı bir yöntem olacaktı.

Osmanlı yöneticilerinin akıllı siyasi icraatları, bir devlet konsolidasyonu biçimiydi. Devlet, eşkıyaları, topraklarını bütünleştirmek ve denetimini daha da merkezileştirmek için kullandı. Elbette eşkıyalık toplumda belli bir kargaşaya neden oldu. Devlet de duruma göre halkın, bu başına buyruk paralı askerlerin zaptedilmesi taleplerine yanıt vermek zorunda kalıyordu. Yine de eşkıyalığın en önemli işlevi konsolidasyon seferberliğine katkısıydı. Bu konuda Batı'yla olan farklılıklar, devlete karşı mücadeleye katılan toplumsal grupların farkından daha önemlidir. Avrupa devletleri monarşiyi ve onun merkezileşmiş uygulamalarını hedef almakta kararlı, iktidara talip, ciddi rakiplerini püskürtmek zorunda kalmışlardı. Osmanlı eşkıyalarının ise sistemi değiştirmek gibi bir niyeti yoktu. Örneğin Fransız devleti, monarşiyi yıkmak için entrikalara girip isyan çıkaranlar tarafından tehdit edilmişti. Osmanlı eşkıyaları ise mevcut sistemden yararlanmak istiyorlardı; onların gözünde başarı, Osmanlı'nın bölgesel ya da merkezi idaresiyle bütünleşmekti. Devlet görevlileri bu uygulamanın ne kadar faydalı olduğunu gösterdiler; hem meşru görevlileri hem de gayrimeşru olanları, gözetim altında tutabilmek için sistemle bütünleştirdiler. İdari nedenlerden ziyade, salt devletin siyasi amaçları doğrultusunda mevki dağıtmakta başarılı oldukları ölçüde kendi denetimleri altındaki bölgelerde zaten sağlamış oldukları hâkimiyetlerini korudular.

Bu kitapta varılan önemli sonuçlardan biri de, özgün devlet-toplum yapısındaki katılığın gerektiğinde önemli ölçüde yumuşatıldığı bulgusudur. Örneğin Fransız devleti, belli bir merkezi görevliler grubunun taşrayı idare etmesi ve nüfuzu sayesinde burada giderek daha katılaşan bir devlet denetimi kurma yolundaydı. Ortaçağ krallıklarından modern devletlere geçiş sürecine dair açıklamaların çoğu, Avrupa'daki süreçlerdeki bu katılığı vurgulamışlardır. Bu, Max Weber'in, Avrupa'daki dönüşümlerin anlaşılmasında, rasyonel bir bürokrasinin ortaya çıkışının kavranmasının merkezi bir yer tuttuğuna dair açıklamasını anımsatıyor. Osmanlı devleti bu tabloda gedikler açıyor ve bu yaklaşımın bazı yetersizliklerini gözler önüne seriyor. Osmanlı devleti, aynı anda hem yeni koşullara uyum hem de konsolidasyonu sağlamak için, mevkileri, idari düzeyleri ve meşruiyet normlarını sık

sık değiştirdi. Osmanlı devleti, hâkimiyetin rasyonel-hukuki yönleriyle geleneksel yönlerinin birleşiminden yararlanarak, düşe kalka, ilerleye gerileye gelişti. Devlet, tekçizgisel bir evrim geçirerek geleneksel biçimlerden daha formel ve yasalara tabi biçimlere geçmedi. Daha ziyade, gerektiğinde geleneksel özellikler(in)e, düpedüz pazarlığa ya da tamamen idari nitelikte dogmalara geri dönen karma tarzda bir süreçten söz edilebilir.

Devletin hâkimiyetinin daha geleneksel yönleri üzerinde yoğunlaşan araştırmacılar, hâkimiyette padişahın rolünü gereğinden fazla vurgulamışlar, bu yüzden de devletin güçlü ya da zayıf oluşunu, ülkeyi padişahın mı, vezir-i azamın mı yönettiği sorusuna verilecek cevaba göre çözümlemek için sayfalar harcamışlardır. Saray taşrayı gerçekten yönetebiliyor muydu, yönetemiyor muydu sorusuna cevap olarak sayısız tez geliştirildi. Vezir ailelerinin öne çıkması, padişahın, dolayısıyla da devletin güç kaybetmesinin göstergesi olarak yorumlandı. Ben buna katılmıyorum. Devleti, padişahın ya da vezir-i azamın şahsından ayrı olarak, daha kurumsal boyutları içinde ele alıyorum. Bu kitapta divan-ı hümayunda seyreden pazarlıkların ya da padişah ile vezir-i azam arasındaki diyalogların ürünü olan karar alma süreçlerini çözümledim, ve daha çok, birimlerin bir arada hareket etmeleri sonucunda ortaya çıkan devletin icraatlarını aradım. Osmanlı devleti, 16. yüzyılda bu şekilde "padişahın kendisi" olmaktan çıkıp bir kurum olmaya başladı. Devletin gücünü ya da kapasitesini tartmak, onu bir kurum olarak düşününce daha kolay oluyor. Savaşlarda çarpışanlar padişah ya da vezir-i azam değildi; bu liderlerin gözetimi ve yönetimi altındaki devlet ordusuydu. Dolayısıyla, ordunun daha fazla maaş almak, hatta padişahı tahttan ya da vezir-i azamı koltuğundan indirmek için çıkardığı kargaşa ve ayaklanmalara geleneksel yorumlardan farklı bir yorum getiriyorum. Bu ayaklanmalar devleti yıkabilecek ciddi tehditler değildi, devlet görevlilerince etkisiz kılınan darbelerdi. Dışarıdan bir kimseyi tahta geçirmeyi amaçlayan radikal bir hareketin kısa bir süre için belirdiği 1687-88'e kadar Osmanlı hanedanını devirmeye yönelik hiçbir çabaya rastlanmadı.

İsyanların yaşama kabiliyeti, Osmanlı'nın 17. yüzyılına ilişkin son zamanlarda ortaya çıkan çok sayıda sosyolojik yoruma ışık tutmaktadır. Osmanlı devletinin birkaç vakada ciddi bir çözülmeye uğradığı yorumunu yapan Jack Goldstone'un aksine, ben bu büyüklükte bir kesintiye işaret eden hiçbir kanıt bulamadım. Kitapta gösterdiğim gibi, Goldstone'un tanımladığı şekliyle devletin çözülmesi için gerekli unsurların varlığına dair hiçbir kanıt yok: Ne elit isyanları ne de halk ayaklanmaları görülüyor. Tekrar tekrar gösterdiğim gibi, devletin çözülmesi için gerekli üçüncü bileşen olan elit içi mücadele, büyük ölçüde devletin kendisi tarafından üretildi ve dik-

katleri devletten uzaklaştırdığı için tam aksine devletin gücünü pekiştirmesine yaradı. Osmanlı devleti, aynı anda hem elitler arasında çatışma yaratarak hem de bazı elitleri devlet bürokrasisine dahil ederek ciddi çözülmeleri engelleyebildi. Krizleri denetimi altına alarak onlarla başa çıktı; ağırlıkları altında ezilmedi. Bu yüzden Osmanlı örneği Goldstone'un incelediği Avrupa devletlerinden, İngiltere ile Fransa'dan (ki bu ikisi de birbirinden epey farklıdır) ayrılır. Dolayısıyla da, Osmanlı örneğini esneterek Goldstone'un Batılı devlet çözülüşü modeline uydurmak mümkün değildir.[3] Goldstone'un, devletin çözülüşünü imlediğini söylediği belirli tarihsel olaylar, devletin gücünün pekişmesiyle sonuçlanan devlet-toplum pazarlıklarına yol açmıştı.

Böylesine karmaşık ve beklenmedik konsolidasyon stratejilerinin, eşkıyalığın ortaya çıkışının ve pazarlıklar vasıtasıyla eşkıyaları merkezle bütünleştirmeye yönelik bir devlet politikasının sonucunda, Batı'daki meşruiyet ile gayrimeşruiyet arasındaki ayrımlar burada bulanıklaştı. Aslında, tek meşruiyet kaynağı olan devlet, meşruiyetini, konsolidasyonu için güçlü bir silah olarak kullandı. Osmanlı devletinin güttüğü politikanın başarısı, eşkıyaları (16. yüzyılda yaşamış azılı bir asiye göndermeyle) "celali" diye adlandırarak meşruiyet alanının dışında tanımlaması, ve sonra da içlerinden bazılarını seçerek kendisiyle bütünleştirebilmesiydi. İmparatorlukta meşruiyetin kapılarının devletin denetiminde olması ilk kez rastladığımız bir durum değil. Asıl yeni ve ilginç olan, devletin meşru konumları dağıtırken katı kuralları takip etmeyip siyasi amaçlarına uyacak şekilde yaratıcı davranması. Gayrimeşru görevlilere dağıtılan ödüller geçici, iyi hesaplanmış ve geri alınabilir olduğu sürece, bu sürecin devleti tehlikeye atmadığını da eklemek gerek. Devlet, tüm esnekliğine rağmen, kişilerin meşruluğuna ya da gayrimeşruluğuna karar veren yargıç olmayı sürdürdü ve kendisini tehdit etme potansiyeli taşıyanları merkezle bütünleştirerek bu konumunu güçlendirdi.

Bu dönemdeki devlet politikalarının altındaki hesapları göremeyen geleneksel tarihçiler, Osmanlı devletinin zayıf olduğunu ileri sürmektedirler. Buna koşut olarak, Osmanlı devletinin eşkıya liderleriyle yaptığı pazarlıklar, devletin konumunun gücünden değil, zayıflığından kaynaklanıyor gi-

3 Örneğin İstanbul'daki askerlerin 1589 yılında giriştiği hareketin padişahın yeniden sıkı bir denetim kurmasını amaçladığını düşünüyorum. Bu kısa aralık, devletin çözüldüğü bir dönem değildi; devlet hâlâ işlevini sürdürmekteydi. Elitler devlete karşı ayaklanmamışlardı. Elit askerler padişahın daha fazla müdahale etmesini talep ediyorlardı. Bkz. İkinci Bölüm. Goldstone'un verdiği tarihler için bkz., *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, Berkeley, 1991, s. 350.

bi anlatılır. Tarihçiler, Osmanlı yöneticilerinin, dış düşmanlarıyla savaşmak zorunda oldukları için başka seçenekleri olmadığını ileri sürerler. Benim görüşüm farklı: Pek çok tarihçinin zayıflık olarak gördüğünü ben güçlülük olarak görüyorum. Osmanlı devleti askeri güç ile kültürel meşruiyeti birleştirmişti. Devlet, 17. yüzyıl gibi çok önemli bir dönemde, bu iki gücünü toplumdaki eski ve yeni grupların pek çoğu karşısındaki pazarlık gücünü arttırmakta kullanabildi. Bunun en çarpıcı örneği, eşkıyalarla yapılan pazarlıklardı. Eşkıyaların merkezle bütünleştirilmesine yönelik Osmanlı politikaları, güçlü bir devletin uygulayabileceği politikalardı. Bu politikaların ardında, Habsburglara ya da Safevilere karşı yürütülen savaşlara yeni ordular dahil etme ihtiyacı kadar, bu eşkıyaların, kendi hallerine bırakıldıkları takdirde elde edebilecekleri bölgesel gücü aşındırma ihtiyacı da yatıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet güçlüydü çünkü hem eşkıyaların yıkıcılık potansiyeli taşıyan faaliyetlerinin önünü kesebiliyor, hem de bu faaliyetleri, önemli hale geldiklerinde, kendi yararına kullanabiliyordu.

Celalilerin eylemlerini isyan olarak algılayan geleneksel tarihçilerin, bu isyanlar bastırıldı mı bastırılmadı mı, diye sormaması ilginç. Bu soruyu hiç sormazlar çünkü tarihte yatan cevap, bu olaylara biçtikleri isyan tanımıyla çelişecektir. Bir devletin, ayaklanmalarla karşılaştığında, tüm asileri ve diğer muhtemel rakiplerini yok etmeye çalışması doğaldır. Osmanlı tarihi ise devlet görevlilerinin eşkıyaları/paralı askerleri askeri amaçlarla kullanmak suretiyle kargaşayı engellemek kaygılarının çok daha ağır bastığını göstermektedir. Devlet, bu gruplar ancak tamamen yararsız hale geldiğinde onları yok etmeye girişti. Yoksa diğer durumlarda, savaşan ordularına yeni askerler kazandıran bu uygulamayı sürdürdü. Asi diye anılan kimselerin ortadan kaldırılması ender rastlanan bir durumdu; üstelik, eşkıyalığı doğuran yapısal koşulları değiştirmeye yönelik daha geniş ölçekli hiçbir çaba da yoktu. Osmanlı kurumlarından bazıları konsolidasyon dönemlerinde yeniden yapılandırılmıştı; ancak eşkıyalığa neden olan uygulamaların hiçbiri terk edilmedi. Çözümlememe bıraktığımız yerden devam edersek, benzer kökenlere sahip pek çok başka örneğe rastlarız.

Çoğu tarihçi, 17. yüzyılın 18. yüzyıldaki adem i merkezileşmeye neden olan kurumları yarattığını ileri sürer. Devletin 17. yüzyıldaki uygulamalarının 18. yüzyıldaki adem i merkezileşmenin tohumlarını attığı söylenir. Buna da katılmıyorum. 17. yüzyılda yapılan pazarlık ve anlaşmalardan hiçbiri, daha sonraki dönemlerdeki adem i merkezileşmenin nedeni değildir. Bir kere, yapılan anlaşmalar bozuluyordu. İkinci olarak, anlaşmalar ya eşkıyalarla ya da dönüşümlü olarak görevlendirilen sancakbeyleri veya beylerbeyleriyle yapılıyordu. Bir görevli, bu şekilde görevden göreve kaydırıldığı sü-

rece kendisi için kârlı bir anlaşmayı güvenceye almış oluyor ve devleti adem i merkezileşmeyle tehdit etmiyordu. Benzer şekilde, büyük aileler meselesine özel bir dikkat gösteriliyor, bir vezirin büyük bir hanehalkı sahibi olması devlet için bir adem-i merkezileşme tehdidi oluşturmuyordu. Adem i merkezileşme, yalnızca, devletle anlaşma yapıp bir ordu toparlayan kimseler, belli bir bölgede sürekli ikâmet etmeye başlayıp anlaşmayı ve ordularını yerel çıkarlar ve devletten özerklik kazanma uğruna kullandıkları zaman ortaya çıkıyordu. 18. yüzyılda güç sahibi olanlar eşraf ve âyândan olduğu için bu olgu açık bir şekilde yaşandı; bunlar, yerel uğraşlarından kazanç sağlayan yeniçerilerden, yerel eşraftan ve artık dönüşümlü görevlendirme sistemine dahil olmayan kadılardan oluşan karışık bir gruptu. Tümü de yerel toplumun mensuplarıydı ve bölgenin refahında, hatta özerkliğe kavuşmakta çıkarları vardı. Osmanlı devletinin, topraklarını birleştirip gruplar üzerindeki hâkimiyetini pekiştirdiği 17. yüzyılda ise durum farklıydı. 17. yüzyıl "isyanları" tarihçilerin kurgularıdır.

Yeniden karşılaştırmalı bakış açısına dönecek olursak, bu çalışmanın sonuçları bir bakıma önsezilerimize uymadı. Osmanlı devleti, 17. yüzyıl boyunca istikrarlı ve dikkatli bir şekilde merkezileşmiş bir idareye doğru ilerleyen Fransız devletinden daha zayıf gibi görünüyordu. Osmanlı devleti ise Fransız devletinin aksine aynı hedefe, sıçramalar ve duraklamalarla istikrarsız bir biçimde ilerliyor, kimi zaman zayıf bir devlet olduğuna dair yanlış bir izlenim uyandırıyordu.

Ancak görüldü ki, Osmanlı devleti katı ama kırılgan olmaktan çok esnek bir devletti. Her aşamada imparatorluğun sosyoekonomik yapılarına dikkat etti ve toplumdaki güçler bağlamında kendi amaçlarına hizmet eden adımlar attı. Yerel denetim yapılarına, işlemekte olan ekonomik ve toplumsal güçlere gösterilen bu dikkat, kısmen imparatorluğun topraklarının genişliğinin bir dayatmasıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarının daha büyük oluşunun, devleti daha fazla esneklik göstermeye ve en son yerel gelişmelere uyum sağlayacak şekilde stratejilerini geliştirmeye zorladığını ileri sürmek mümkün. Açıkça, imparatorluğun boyutlarının bir yanürünü olan bu strateji üretimi devletin yararınaydı. Osmanlı devletinin bu tür bir stratejiyi uygulamak için akıl ettiği en iyi yöntem kendini "pazarlıkçı devlet" timsaline dönüştürmek, yani kendisiyle bütünleştirmek için pazarlığa girişmek, muhtemel rakip güçleri kendi bünyesine katmaktı. Devlete intisab etmeyi, arzu edilen tek ödül haline getiren bu strateji, devletin geniş toprakları üzerindeki denetimini pekiştirmesine yaradı.

Osmanlıların merkezle bütünleştirme stratejisi, Avrupalı devlet kurucularının programlarından son derece farklıydı. Fransa'da devlet, önce tüm

yerel iktidar sahiplerini devletin alanından dışlamak için uğraştı ve ancak çok sonraları kapsama politikasını ve ideolojisini geliştirdi. O zamana gelindiğinde ise, Fransız devleti kanlı bir devrimle devrilmişti ve yerinde başka bir devlet vardı. Batılı devletler Osmanlı örneğinden yararlanabilirlerdi ancak onlar (ve pek çok araştırmacı) Osmanlı devletini olduğu gibi, yani zayıf değil güçlü bir devlet olarak göremediler. Doğru anlaşılmış olsaydı bile, Osmanlı'nın tuttuğu yol, Avrupalı kralların tavizsiz vakarının aşağısında görülecekti. XIII. ya da XIV. Louis'yi yazı masasında oturmuş, eşkıya liderlerinden ya da asinin birinden gelen mektubun üstüne "bu kadarı da fazla, bu kadar da veremeyiz ki" diye yazarken düşünmek epey zor. Böyle bir mektubun Fransa kralına hiç ulaşmamış olması muhtemel. Oysa I. Ahmed, celali ilan ettiği eşkıyaları dinlemeye, gerektiğinde de onlarla açıkça pazarlığa girişmeye hazırdı.

Ek 1

İNCELEME ALANI

İncelenen alan, Batı Anadolu'da yer alan Aydın ve Saruhan sancaklarıdır. Bazı kısımları havass-ı hümayun olarak şehzadelere ayrılmış olan bu sancaklar, imparatorluğun görece zengin bölgelerindendi. Buralar çeşitli nedenlerle ilgi çekici yerlerdir. Öncelikle, hem Aydın hem Saruhan incelenen dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun denetimi altındaki merkezi bölgelerdendi. I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar da Osmanlı yönetiminde kaldılar ve İstiklal Savaşı'ndan sonra yeniden ülkeye katıldılar. Bu bakımdan, araştırma açısından sağladıkları pek çok başka yararın yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkez sancaklarından olmaları da önemli.

Hakkında, benim sorduğum temel soruları cevaplamaya yarayacak birincil ve ikincil kaynakların bulunabileceği, görece benzer iki bölge bulmak için iyice araştırma yaptıktan sonra Aydın ile Saruhan üzerinde odaklanmaya karar verdim. Seçilen bölgelerin, taşra yönetiminin tabiatı ve işleyişi, bu yönetimin dönüşümü, tarımsal üretim tarzı, köy ve kasaba düzeyindeki toplumsal örgütleniş, yönetim ve etkileşim ağları, ticaret, işbirliği ve gruplar arası evlilikler hakkında belge sağlayacak kaynakları olması; ve eşkıyalık, toplumsal hareketler, askeri ve yarı-askeri faaliyetlerle ilgili hem devlet kaynaklı hem de popüler belge ve bilgilere ulaşmayı mümkün kılması gerekiyordu. Aydın ve Saruhan tüm bu boyutlar hakkında en zengin bilginin bulunabileceği bölgelerdi. Tarımın baskın olduğu bu sancaklarda, geleneksel taşra yönetim sistemi (timar sistemi) ve mikro düzeydeki tarımsal üretim birimi (çiftlhane sistemi) çok önemli bir yere sahipti. Bu yüzden, taşranın idaresi ve toprak tahsisiyle ilgili yeni düzenlemelerin, tarımda ve çiftçilik tekniklerindeki değişikliklerin pek çoğuna bu bölgelerde rastlanabiliyordu. Yönetim merkezine epey yakındılar, ama yine de devletten ve bölgesel otoritelerden bir yere kadar özerk olmalarına yetecek kadar uzaktaydılar. Jeopolitik bakımdan araştırılmak için de son derece uygundular. Ayrıca, bu iki bölgede hiç köylü isyanı görülmemiş (aslında, Osmanlı İmparatorluğu'nun genelinde de köylü isyanı olmadığını düşünüyorum), buralar daha ziyade küçük ölçekli eşkıyalık faaliyetleriyle sarsılmıştı. Seyyahların ve resmi metinlerin de açıkça belgelediği gibi, Saruhan'ın pek çok kazasında eşkıyalık hareketleri oluşmuştu. Ancak bu bölgelerdeki eşkıyalık bölgesel ölçekte kaldı ve imparatorluğun başka bölgelerine yayılmadı. Zaman zaman,

doğudan gelen ve Anadolu'nun kırsal kesimini perişan eden çok daha güçlü ve örgütlü eşkıyalar bölgeye girdiler ve büyük hasar verdiler.

Aydın ile Saruhan, orta büyüklükte iki kasabası (Manisa ve Tire) olan, köylerde üretilen tahılın ve diğer tarımsal ürünlerin aktığı, imparatorluğun görece varlıklı ve üretken bölgeleriydi. Bu da hem köyler arasındaki hem de köylerle kasabalar arasındaki iletişim ağlarını incelemeyi mümkün kıldı. Buna özellikle dikkat ettim, çünkü merkezi kasabası olmayan ücra bir sancağı seçseydim, araştırmam, kırsal topluluklar arasında sıkı bağlantılar olmadığı yönündeki hipotezim lehine peşinen şartlanmış olacaktı. Bu nedenle, köylerin ekonomik bakımdan kendi kendine yeterliğinin ve beslemesi gereken büyük bir kasabanın bulunmayışının toplumsal ve siyasi yalıtılmışlığa yol açması gibi bir durumun söz konusu olmadığı sancaklar seçmeye özen gösterdim.

Son olarak, Aydın ve Saruhan'ın taşranın yapısı ve toprakların el değiştirmesiyle ilgili, karşılaştırma yapmayı mümkün kılacak çoklukta veri sağladığını belirtmek gerekir. Özellikle Saruhan'ın Manisa kazası çok zengin kadı sicillerine sahiptir. Arazi tahrirleri daha düzensizdir, ama 17. yüzyılda sayılarının hızla arttığını eklemeliyiz. Bu belge zenginliğinin yanı sıra, özellikle Saruhan için, seyyahların eşkıyalar hakkında yazdıkları metinler de mevcuttur.

SARUHAN SANCAĞI

16. yüzyılda Saruhan sancağında on üç kaza vardı: Manisa, Menemen, Marmara, Gordos, Nif, Ilıca, Adala, Mendehorya (Tarhaniyet), Demirci, Kayacık, Akhisar, Gördük ve Güzelhisar. Toprak ve toprak aktarımlarıyla ilgili veriler bu kazalar birim alınarak kaydedilmiştir.

Kullanılan verilerin büyük kısmını sağlayan Manisa kazası, beş nahiyeden oluşuyordu: 1531 defterine göre bunlar Manisa, Doğanhisarı, Cançа, Palamud ve Yengi'ydi. Bu nahiyelerde toplam yüz elli köy ve on bir mezra vardı. 1575'e gelindiğinde nüfus artmış, birtakım idari düzenlemeler yapılmış ve Manisa kazasındaki köy sayısı yüz otuz iki, mezra sayısı da on dört olmuştu. Bu köy ve mezralar, altı nahiyenin (Manisa, Belen, Emlak, Palamud, Yengi, Yunddağı) sınırları içinde yer alıyordu. Örneğin Palamud nahiyesindeki köylerin sayısındaki büyük artış, nüfus artışının yanı sıra idari birimlerin sınırlarının yeniden çizilmesiyle de ilgiliydi.[1]

Aşağı Gediz vadisinde yer alan Manisa kazası, verimli vadilere ve başta Bakır Çayı ve Kum Çayı havzaları olmak üzere zengin nehir havzalarına sahipti. Yerleşimler, bu havzalardan üç dağın, Manisa Dağı (Sipil Dağı), Çal Dağı ve Yund Dağı'nın eteklerine uzanıyordu. Bu üç dağ Manisa ovasını çevreliyor, bazı köyler ovada, bazıları da ovaya bakan dağ eteklerinde yer alıyordu. Yerleşimler, sancağın merkezi olan bu ovanın etrafına doğru farklı yönlerde, nehir boylarında uzanıyordu. Doğanın nimetleri en iyi şekilde değerlendiriliyordu, ama seller, yerleşim yerlerinin değiştirilmesini ve vergileri toplayanların idari sınırları sürekli yeniden çizmesini zorunlu kılıyordu. Köyler, önemli bölgesel pazar yerlerine dönüştükçe kazalara

1 Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989, s. 111-13.

Çandarlı
K
Yeni Foça
Foça
İpsala
Karaburun
Menemen
Manisa
Gediz
Köşedere
Koyun Adası
Mirdoğan
Uzun Ada
Tuzlu
Bayraklı
Bornova
Nif
İzmir
Bayramlı
Sakız
Denizli
Çeşme
Ilıca
Urla
Çamlu
Beyler
Dağkızılca
Seferihisar
Sığacık
Küçük Menderes
Tire
Palamud
EGE DENİZİ
Kuşadası
Aydın
Büyük Menderes
Samos
Balat
Batı Anadolu, 1650

isimlerini vermeye başladılar. Bu, bölgesel düzeyde önemli sosyoekonomik değişimlerin yaşandığının göstergesiydi. Feridun Emecen, önemli bir pazar haline geldikten sonra kaza statüsünü kazanan Turgutlu'nun böyle bir idari değişim geçirdiğine işaret ediyor.[2]

Genel olarak, Saruhan sancağı, tükettiği belli başlı tahılları ve ürünleri kendisi üretebiliyordu. 1531 ve 1575 defterleri karşılaştırıldığında görülebilen nüfus artışı karşısında, 16. yüzyıl boyunca üretimini arttırmayı başarmıştı. Bölgede, özellikle de Manisa civarında buğday, arpa, darı, çavdar, yulaf, mercimek ve nohut yetişiyordu. Buğday en fazla Yengi ve Palamud yörelerinde üretiliyordu. Ticari ürünler olan pamuk (özellikle Palamud ve Yengi'de), pirinç, tütün ve üzüm de yetişiyordu.[3] 132 köyden 70'inde pirinç üretiliyordu, dolayısıyla da su kanalları, sulama işlemleri ve yeterli suyun bulunması için yapılan yatırımlara bağımlıydılar. Bölgeye ilişkin kayıtlardan da anlaşıldığı gibi, bu kolay bir işlem olmayabiliyordu. Ekolojik koşullardaki büyük dalgalanmalar, soğuk ve kurak kışlar, kuraklıklar ve çekirge istilaları üretim düzeyinin oynamasına neden oluyordu. Emecen 16. yüzyılda kişi başına yıllık buğday ve arpa tüketiminin düştüğünü hesaplamıştır. Nüfus artışının, üretimdeki artışı etkisiz kıldığı açıktır.[4]

Saruhan belgeleri köylerdeki tüm nüfusun yerleşik olmadığını göstermektedir; hayvancılıkla uğraşan büyük bir göçebe ve yarı-göçebe kesim vardı. Bir başka deyişle, karma bir köylü-yürük ekonomisi vardı. 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde bu nüfusun bir kısmı, özellikle de Manisa'nın güneydoğusundakiler yerleşik hayata geçmeye başlamıştı.

Gediz ırmağının güneyinde, Manisa Dağı'nın (Sipil) aşağı eteklerinde bulunan, Saruhan sancağının merkez kasabası Manisa'da toplam 7.000 kişi yaşıyordu ve bunların 1.995'i vergi mükellefi olarak kaydedilmişti.[5] Manisa, pamuk pazarları ve kendi ismiyle anılan deri cinsiyle meşhurdu (bu da tabakhane gibi atölyelerin ya da bir tür deri üretiminin olduğunu gösteriyor). Bu kasabanın 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın ilk yarısında ne denli önemli olduğu, vakıf dükkânlarının sayısından (Suraiya Faroqhi'ye göre 200-300 arasındaydı) ve İran'dan "acem tüccarlar"ı getiren kervanların çokluğundan anlaşılabilir. Faroqhi'ye göre, bu acem tüccarlar Manisa'da, yerel yöneticiler karşısında devletin himayesinden yararlanabilecek kadar önemliydiler.[6]

16. yüzyıl kayıtlarından da anlaşılacağı gibi, Manisa'nın bac-ı bazarı (pazar vergileri), şehzadelere tahsis edilen hasların bir parçasıydı. 1531 yılına ait kayıtları inceleyen Yuzo Nagata, Manisa'nın fazla gelişmiş bir yer olmadığı, gelişme yönünün

2 *Age.*, s. 113-14. Ayrıca bkz. Çağatay Uluçay, "Manisa", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1945, s. 288.

3 Yuzo Nagata, "16. Yüzyılda Manisa Köyleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 32 (1970), 751.

4 Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s. 243.

5 Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, Cambridge, 1984, s. 303.

6 *Age.*, s. 32-55. Acem tüccarı hakkındaki bilgilerin bir kısmı da Manisa kadı sicillerindendir (Sicil no. 102, 104).

daha çok tarımın yapıldığı hinterlanda doğru uzandığı sonucuna varmıştır. Nagata'nın bu sonuca varmasının nedeni, bac-ı bazarın pek yüksek olmaması ve bu vergiye sadece bir yağhane, bir bozahane, bir de kandil dükkânının dahil olmasıydı.[7] Faroqhi'nin yorumu ise farklı: 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın ilk yarısında bu yörenin ve kıyı bölgelerinin üretim potansiyelinin iç pazara ve hatta ülkeler arası ticarete yönelmiş olduğunu ileri sürüyor. Pamuk, yün ve deri bu bölgenin en önemli ihraç malları haline geldiler. Manisa'da pamuk üreticiliği yaygınlaştı ve kasabanın yünlüleri ve çuha gibi bazı başka cins kumaşları ün kazandı.[8] Faroqhi ayrıca 18. yüzyılın hemen başında Manisa'yı ziyaret eden ve burada ticari bakımdan kayda değer tek faaliyetin pamuk ticareti olduğunu söyleyen bir gözlemciden de alıntı yapmaktadır.[9]

AYDIN SANCAĞI

Aydın sancağı hakkında günümüze çok daha az belge kalmasının nedeni, biraz da, merkez kasabalarında çıkan büyük yangınlardır. Özellikle İzmir ve Tire'nin kadı sicillerinin elimizde olmayışı, bu sancağın köy ve kasabalarındaki yaşam hakkında bir resim çizmemizi güçleştiriyor. Tarihçiler, ruznamçe ve tapu tahrir defterlerinden yararlanarak bu bölgenin tarihinin bir kısmını yazabilmişlerdir; ancak bu bilgilerde bir cansızlık, insansızlık var. Aydın sancağı 16. yüzyılda on bir kazadan oluşmaktaydı: Köşk, Tire, Sart, Alaşehir, Birgi, Kozhisar, Beyşehir, Bozdoğan, Arpaz, Sultanhisarı ve Yenişehir. İzmir'in yüzyılın sonlarına doğru gelişip bölgedeki diğer kasabaları gölgede bırakmasından önce sancağın en önemli kasabası Tire'ydi. Tire'nin 16. yüzyılın ikinci yarısında 2.374 vergi mükellefi vardı.[10]

Aydın sancağı, kuzeyde Küçük Menderes, güneyde Büyük Menderes olmak üzere iki büyük nehir havzasından oluşuyordu. Dağlarla çevrili, çok verimli iki alüvyonlu ovası vardı. Küçük Menderes'in beslediği ovada yer alan Tire kasabası, kuzeyde Boz dağları (özellikle de Çalı Dağı), güneyde de Aydın dağları ile çevriliydi. Büyük Menderes boylarında, Aydın ve Sultanhisarı gibi küçük kasabalar, sınırlı düzeyde de olsa, gelişti. Bu kasabaların kendi pazarı olmadığı için literatürde pek ilgi görmemişler. Faroqhi bölgenin tarım ve üretim faaliyetleriyle ilgili bilgilerin çoğunu Tire'nin ve başka kasabaların pazarlarına gelen ürünlere bakarak elde etmiş. Faroqhi, Tire'nin tüccarlarına ve dokumacılarına yapılacak satışlarla ilgili düzenlemelerde tekrar tekrar bahsedilen pamuğun ve pirincin, tarımsal üretimde önemli yeri olduğu sonucuna varıyor. Komşu kasabalar Akçeşehir ve Aydın-Güzelhisar, yün eğrilen başlıca yörelerdi. Aydın-Güzelhisar ile Tire arasında mal taşıyan kervanların sık sık geçtiği bir yol vardı. Ayrıca, Tire pazarına kestane, elma, üzüm ve daha pek çok meyve geliyordu.[11]

7 Nagata, "16. Yüzyılda Manisa", s. 734.
8 Faroqhi, *Towns and Townsmen*, s. 137.
9 Bahsedilen gözlemci Pitton de Tournefort'tur, *age.*, s. 120.
10 *Age.*, s. 303.
11 *Age.*, s. 29-32.

Batı Anadolu hinterlandında, Küçük Menderes ovasının güneyi ile Aydın dağlarının kuzeyi arasındaki bölgede yer alan Tire, hanları, kervansarayları, büyük pazarları ile imparatorluğun diğer bölgelerinden gelen tüccarları cezbeden merkezi bir kasaba haline geldi. Kasabanın etrafındaki verimli bağ ve bahçelerin yanı sıra, civarda da pamuk, tütün, susam ve çeşitli meyvelerin yetiştiği tarlalar vardı. Kasabanın boyutlarından, koşullarından ve yaşam tarzından bahseden gezginlerin pek çoğuna göre Tire oldukça gelişmiş bir yerdi.[12] Faroqhi'ye göre bu yüzyılda Tire'de 500 ile 599 arasında vakıf dükkânı vardı. Faroqhi, "Sultan II. Murad'ın kumandanlarından biri olan Halil Yahşi Bey b. Abdullah, Tire'ye bugün hâlâ ayakta olan bir cami yaptırdı ... 120'den fazla dükkânıyla, sahip olunan ticari mülkler bakımından Batı ve Orta Anadolu'daki vakıfların çoğunu geçmişti" diyor.[13] Faroqhi, Tire'de pamuk ipliğinin ne kadar önemli olduğunu gösterebilmek için, Tireli dokumacıların, bölgede üretilen pamuk ipliğinin Venedik ve İspanya'ya gittiğini ve oradaki pazarlarda bulunabildiğini iddia ettikleri bir şikâyet dilekçesinden alıntı yapıyor.[14]

12 Hrand D. Andreasyan, "Ermeni Seyyahı Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)", *Türkiyat Mecmuası*, 10 (1953). Evliya Çelebi de bu kasabadan bahsediyor.

13 Faroqhi, *Towns and Townsmen*, s. 35.

14 *Age.*, s. 136.

Ek 2

OSMANLI ARŞİVLERİNDEKİ BİRİNCİL KAYNAKLAR

Kitapta, 1572-82 ve 1654-55 yılları için, toprak tasarrufu, tımar tahsisi ve taşraya yapılan diğer atamalar ve mahkemelerde olup bitenler hakkında topladığım verilere dayanarak, iki önemli dönem hakkında bilgi veriyorum. Bu iki dönemi seçmemin nedeni, bunların arasında yer alan 1632-34 yıllarında Sultan IV. Murad'ın taşra sisteminin yeniden örgütlenmesini ve yenilenmesini emretmiş olmasıdır.

TAPU TAHRİR DEFTERLERİ

Bu defterler, Osmanlıların yeni fethettikleri yerlerde yaptıkları nüfus tahrirlerini içerirler. İçlerindeki bilgileri güncelleştirmekle görevli resmi memurlar tarafından düzenli olarak elden geçirilirlerdi. Tapu tahrir defterleri, Osmanlı tarihçilerinin belli bölgelerdeki nüfus, vergilendirme, idare ve tarım konularındaki bilgilerinin temel kaynakları olmuşlardır. Sağlanan bilgilerin ayrıntı düzeyine göre "mufassal" (ayrıntılı) ve "icmal" (özet) olarak adlandırılan iki türü vardır. Mufassal defterlerde, "mahalle mahalle, köy köy yetişkin erkeklerin isimleri, toplanan vergi türleri ve her birinden beklenen gelir miktarı sıralanır ve her bir kaynaktan toplanacağı hesaplanan gelirin padişahın hazinesine mi kapıkulu sipahileri ile taşra görevlilerinin maaşlarına mı, yoksa belli bir vakfın bütçesine mi gideceği belirtilir."[1]

Tapu tahrir defterleri tamamen güvenilir bilgi kaynakları değillerdir. Amy Singer'ın, bu kaynaklara ilişkin makalesinde çoğunu etraflıca anlatmış olduğu sorunlar vardır.[2] Bunlardan biri, bu çalışma açısından özellikle önemli. Kayıt işlemleri, tımar sahibinin yetki alanındaki köylüleri kayıt görevlilerine getirmesine dayanıyordu. Ancak pek çok kişinin de belirttiği gibi bu, kayıtların belli oranda eksik kalmasına neden oluyordu. Ayrıca, bu kitapta tımar sahibinin köylülerini tanımıyor bile olabileceğini düşündüren bilgiler sunuyorum. Dolayısıyla, bu defterlerdeki nüfus

1 Amy Singer, "Tapu Tahrir Defterleri ve Kadı Sicilleri: A Happy Marriage of Sources", *Tarih I*, 1990, s. 97.

2 *Age.*, s. 95-125.

verilerine şüpheyle yaklaşmamız gerek. Ben de bu defterlerden Aydın ve Saruhan hakkında olan birkaçını, incelediğim dönemlerden her ikisi için de kullandım. Nüfusla ilgili genel rakamlarla pek ilgilenmiyordum, ama bu defterlerden yerleşik ve göçebe toplulukları, göçebelikten yerleşik hayat tarzına geçişleri ve köylerden mezralara olan hareketliliği saptamakta yararlandım. Defterler ayrıca, incelenen topluluklarla ilgili genel bir fikir edinmemi de sağladı. Vergilendirme, üretim ve nüfusla ilgili rakamları sayısal değer olarak kullanmadım ama söz konusu toplulukları anlamak ve betimleyebilmek için bu verileri yorumladım. Tımar ve zeamet sahipleriyle ilgili bilgileri başka kaynaklarla karşılaştırarak doğrulamak için yoklama defterlerini kullandım. 516 nolu defter, Aydın'a ilişkin veriler içeren 1572 tarihli bir icmal defterdi. Tek tek has, zeamet ve tımar sahiplerine göre düzenlenmiş olan defter, gelirlerinin miktarını veriyor, yerleşik ya da göçebe topluluğu kabaca tasvir ediyor ve gelirin türünü (ticaretten mi, tarımdan mı vb) belirtiyor. 683 nolu defter (1582), Saruhan'daki tımar ve zeamet sahiplerinin listesini içeriyor. Son olarak yine askeri nitelikteki 786 nolu defter de (1655) her iki sancaktaki toprak tahsisatına ilişkin bilgi veriyor.

RUZNAMÇE DEFTERLERİ

Bunlar, yerel elitlerin, özellikle de devlet-elit etkileşiminin incelenmesi bakımından en önemli belgelerdir. Tapu tahrir defterleri bu güne dek çok kullanılmışsa da, ruznamçe defterleri aynı dikkatle incelenmemiştir. İstanbul'daki Başbakanlık Arşivleri'ndeki ruznamçe defterlerinden 1550 ile 1650 yılları arasındaki tımar tahsisatıyla ilgili veriler toplanmıştır. Douglas Howard bu defterleri şöyle tanımlıyor: "Ruznamçe 'günlük defter' demektir; bu defterler Defter i Hakani'nin günlük kayıtlarını içerirler. Beylerbeyi ya da merkezi idare tarafından verilen ve Defter-i Hakani'ye işlenen tımar, zeamet ve has tezkerelerini kronolojik bir şekilde kaydederler."[3] Bu defterler tımar sistemi için adeta bir hazine niteliğindedirler; ancak şimdiye dek çok az kullanılmışlardır.[4]

Bu defterlerin ve içlerindeki her bir kalemin gayet açık seçik bir düzeni vardır. Önce, dirliğin deftere işleniş tarihi ve tevzi tarihi girilir. Bu da örneklem alınırken sağlıksız bir seçim yapılmasını engellemeyi kolaylaştırır. Tımarın deftere işleniş tarihinin üstüne, yeri, (adı, rütbesi, görevi, bazen de babasının adı belirtilerek) yeni

3 Douglas Howard, *The Ottoman Tımar System and Its Transformation, 1563-1656,* doktora tezi, Indiana University, 1987, s. 42.

4 Benim haberdar olduğum yayınlar şunlar: Lajos Fekete, *Die Siyaqat Schrift in der Turkischen Finanzverwaltung,* Budapeşte, 1955; Bistra Cvetkova ed., *Turski Izvorni za Bulgarskata Istoriia,* c. 3, Sofya, 1968, s. 145-86; I. Beldiceanu-Steinherr, M. Berendei, ve G. Veinstein, "Attribution du tımar dans le province de Trébizonde (fin du XVe siecle)", *Turcica,* 8 (1976), s. 279-90; I. Metin Kunt, *The Sultan's Servants: The Transformation of the Ottoman Provincial Government, 1550-1650,* New York, 1983; Douglas Howard, "The BBA Ruznamçe Tasnifi: A New Resource for the Study of the Ottoman Tımar System", *Turkish Studies Association Bulletin,* 10 (1986), s. 12-19; "Ottoman Tımar System".

sahibi, bazen de, eğer daha önce başkasına verilmişse ve bunun kim olduğu biliniyorsa, eski sahibi hakkında bilgiler yer alır. Bir sonraki bölümde, tımarın gelir kaynakları olan köylerin ya da başka türden kaynakların listesi yer alır ve tımar sahibinin payına düşen nihai miktar belirtilir. Son olarak da, tüm bu bilgiler, tahsisin yapıldığı koşulları, tahsis işlemleri ve tahsis tarihini içeren bir paragrafla derli toplu bir şekilde anlatılır.

İncelediğim ilk dönem için üç defterden yararlandım: BBA Ruznamçe 37 (980/1572), 46 (984/1576), ve 59 (990/1582).[5] Defterlere işlenen girişlerden hepsinin tarihleri vardı; her on girişten biri de eksiksiz olarak işlenmişti. Bir başka deyişle, defterlere işlenen her bir tımarın yeni sahibine geçtiği tarih ile deftere işleniş tarihi mevcuttu. Alınan örneklemin geneli temsil etmesini sağlamak için bu yöntem kullanıldı. Fazladan bir müdahaleye gerek görülmedi. İncelenen üç defterde Aydın için 42 (yüzde 10), Saruhan için de 45 (yüzde 10) giriş eksiksiz işlenmişti ve incelemede bunlar kullanıldı.

İkinci dönem için, farklı bir şekilde örneklem oluşturdum. Bu defterlerdeki el yazısı çok bozuk olduğu için örneklemi istediklerimi seçerek belirleyemedim. Okuyabildiğim (ve verileri eksik olmayan) tüm kalemleri örnekleme aldım; diğerlerini kullanmadım. Örneklemin ne derece temsil edici olduğunu sınamak için ayrıca bir işlem yapmadım. Elyazısının olağanüstü derecede bozuk olmasının kâtibin kendisinden ya da kağıdı tutumlu kullanma kaygısından başka özel bir nedeni olmadığını varsaydım. Bu ikinci dönemde, tımarların deftere işleniş tarihlerinin ya hiç girilmemiş ya da okunamaz halde olduğu belirtilmelidir. Yine üç defter inceledim; Aydın için 23 giriş (yüzde 39), Saruhan için de 31 giriş (yüzde 43) eksiksiz kayıtlardı ve incelememde bunları kullandım: BBA Ruznamçe 676 (1064/ 1655), 681 (1065/1655), ve 685 (1065/655).[6] İki dönem karşılaştırılırken, biri için on yıllık bir dönemin (1572-82), öbürü içinse bir yıllık bir dilimin (1654-55) seçilmiş olmasında herhangi bir kasıt yoktu. Bunun sebebi yalnızca ikinci dönem için okunabilir nitelikte başka defter olmamasıydı.

KADI SİCİLLERİ

Kadı sicilleri kadıların ilgilendikleri bütün işlerle ilgili kayıtları içerir. Aile meselelerinden (evlilik, çeyiz anlaşmaları, boşanma, miras) toprakla ilgili konulara (Defter i Hakani'nin nüshaları, toprak ihtilafları), ticaretten (borçlarla, fiyatlar, ağırlık ve ölçü birimleriyle ilgili sorunlar) vergi toplama işlemlerine, şahsi meselelerden ceza davalarına kadar uzanan geniş bir yelpazeyi kapsarlar. Kadının yetki alanı 100 ila 150 köy arasında bir alanı kapsardı. Bu köyler de kendi içinde daha küçük on yetki alanına ayrılır, kadılar olağan işleri halletmeleri için buralara vekillerini gönderirlerdi. Mahkeme merkez kasabadaydı; yetki alanına giren köylüler farklı yerlerden kadıya gelirlerdi.

---

5 Bunların seçilmesinin nedeni, zaman olarak birbirlerine yakın olmaları ve her bir bölge hakkında yeterince veri içermeleridir.

6 1650 yılı için hiçbir defter yoktu. Bu üçü, benim incelediğim döneme en yakın olanlardı.

Bu belgeleri çeşitli şekillerde kullandım. Davaları tarayarak, kırsal cemaatlerdeki mücadeleler hakkında bir fikir edindim. Bu sicillerden topladığım pek çok ihtilaf, işbirliği ve mübadele hikâyesinin bazılarını çeşitli saptamalarımı somutlaştırmak için birer vaka çözümlemesi olarak kullandım. Kadı sicilleri ticari ilişkiler, köy içindeki ve köyler arasındaki ihtilaflar ve işbirliği konusunda temel kaynağım oldu. Saruhan'ın bazı kısımlarına ilişkin kadı sicilleri Manisa Etnografya Müzesi'nde mevcut, ama Aydın sicilleri bugün elimizde bulunmuyor. Bu nedenle, kırsal cemaatlerdeki toplumsal etkileşimi çözümlerken alanımı Manisa şehri ve Manisa kadısının yetki alanına giren yerlerle sınırladım. İkisi ilk dönemden (Sicil no. 11, 12) üçü de ikinci dönemden (Sicil no. 102, 104, 106) olmak üzere toplam beş sicil kullandım. Bu sicillerde şehrin kendi iç meseleleri hakkında da en az diğer konular hakkında olduğu kadar bilgi bulunduğu için, bu vakaları elemek ve Manisa ile köyler arasında ve köylerin içinde zuhur eden meseleler üzerinde odaklanmak zorunda kaldım. Kağıdın yıpranmış olduğu ya da elyazısının, içeriği anlamayı imkânsız kılacak kadar zor okunduğu örnekleri atladım.

Kadı sicilleri taraflı kaynaklardır. Öncelikle, kayıtlarda anlaşmazlıklar ve mahkeme müdahalesini gerektiren durumlar çok fazladır. Bu da ihtilafların, gerçekte olduğundan daha büyük bir oranda sicillere yansıdığını gösteriyor. Ayrıca, köy düzeyinde aile fertleri ya da eş dost tarafından çözüme ulaştırılan meseleler de burada yer almıyor ve bu yüzden alınacak örneklemin temsil yeteneği düşüyor. Bunların yanı sıra, mahkemeye çıkmak için belli bir ücret ödemek gerektiği için, sadece bu parayı verebilenler meselelerini mahkemeye taşıyorlardı. Diğer insanların ihtilafları köy içinde, köyün ileri gelenlerinden hakemlik yapmalarını isteyerek çözdükleri düşünülebilir. Bunun hiç değilse bazı meselelerde böyle olduğunu biliyoruz, çünkü, başta köyün ileri gelenlerine havale edilmiş olmasına rağmen sonunda mahkemeye getirilen davalar var. Bu gibi örneklerde, davalının ya da davacının, köyün güvenilir kişileri aralarındaki anlaşmazlığı gideremediği için mahkemeye başvurduklarını söylediğini görüyoruz. Mahkemeye olan uzaklık, buraya getirilen davaların sayısını etkileyen etmenlerden biridir.[7] Ancak yine de bunun mahkemenin rolünü azaltmadığını söylemek gerek. Tam tersine, Osmanlı mahkemelerinin halk tarafından sürekli olarak ve tekrar tekrar kullanıldığı kanısındayım. Millet sistemine göre kendi adli sistemleri olan Hıristiyan köylülerin bile kadıya başvurmaları, iddiaları hakkındaki hükmü şeriatın otoritesine bırakmaları bunu kanıtlıyor.

MÜHİMME DEFTERLERİ

Bunlar, padişahın, taşrada patlak veren çeşitli sürtüşmeler, sorunlar ya da gelen sorular karşısında verdiği emirleri içerirler. Sorunu özetleyip devletin emirlerinin ne olduğunu gösterdikleri için ilginç kaynaklardır. Ancak taşradaki durumu devletin gözüyle bakarak özetledikleri için güvenilirlikleri sorgulanmalıdır. Güvenilirlikle ilgili bu tür sorunlarda sağlama yapmanın en iyi yolu, mühimme defterlerinde

7 Kadı sicilleri hakkında daha fazla bilgi için bkz., Singer, "Tapu Tahrir Defterleri ve Kadı Sicilleri"

bahsedilen meseleleri döneme ait tarih metinlerinde yer alanlarla karşılaştırmaktır. Devletin belli bölgesel çatışmalar karşısındaki tavırlarını değerlendirmek için hem Başbakanlık Arşivleri'nde hem de yayımlanmış eserlerde yer alan mühimmeler arasından yaptığım bir seçkiyi kullandım. Bu defterleri aynı zamanda devletin farklı bölgesel aktörlerden -suhteler, eşkıyalar ve taşra görevlilerinden- bahsederken kullandığı dili değerlendirmek için kullandım.[8]

8 Mühimme defterleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz., Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615: A Study of the Firman According to the Mühimme Defteri*, Oxford, 1960.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar: Arşivler

Ulusal Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul.
Ali Emiri Tasnifi 456, 457, 459, 616
Cevdet Dahiliye 516
Kâmil Kepeci 262, 266
Maliyeden Müdevver 563
Mühimme 31, 36, 48, 71, 73, 78, 79
Tımar Ruznamçe 37, 46, 59, 676, 681, 685
Tapu Tahrir 516, 683, 786
Topkapı Sarayı Arşivi, İstanbul. E 721/83, E 721/84, E 721/96, E 2387, E 2459, E 4642, E 4732, E 5795, E 8400/47, E 8806, E 10758/1, E 11845/12

Yerel Arşiv

Manisa Etnografya Müzesi, Manisa. Kadı Sicilleri, 11, 12, 102, 104, 106

Diğer

Kanun-name-i Osmani bera-yı Tımar Dâden, Bibliotheque Nationale, Paris, A. F. Turc 41.

The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, çev. E. S. Forster, Oxford, 1927.

Birincil Kaynaklar: Anlatılar ve Literatür

Ayn-i Ali Efendi. *Kavânin-i Âl-i Osman der Hülasa-yi Mezamin-i Defter-i Divan*, Tayyib Gökbilgin (haz.), İstanbul: Kalem Yayınları Matbaası, 1979.

Aziz Efendi. *Kanun-name-i Sultani li Aziz Efendi. Aziz Efendi's Book of Sultanic Laws and Regulations: An Agenda for Reform by a Seventeenth Century Ottoman Statesman*, Rhoads Murphey (haz. ve çev.), Sources of Oriental Languages and Literature no. 9, Cambridge: Harvard University Press, 1985.

Kitab-ı Müstetâb. Yaşar Yücel (haz.), Ankara, 1974.

Koçi Bey. *Risale,* Zuhuri Danışman (haz.), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972.

Naima, Mustafa. *Tarih-i Naima,* 6 cilt, İstanbul, 1283/1866-67.

Peçevi, İbrahim. *Tarih-i Peçevi,* 6 cilt, İstanbul, 1283/1866 67. Yeniden basımı: 1980, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî,* 1003-1008/1595-1600, Mehmed İpşirli (haz.), 2 cilt, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1989.

Topçular Kâtibi Abdülkadir, *Vekayi-i Tarihiye,* Süleymaniye Esad Efendi no. 2151.

Vasıti, *Kuyucu Murad Paşa Vukuatı Tarihi,* Süleymaniye Esad Efendi no. 2236/1.

İkincil Kaynaklar: Genel

Adas, Michael. "From Avoidence to Confrontation: Peasant Protest in Precolonial and Colonial Southeast Asia," *Comparative Study of Society and History,* 23 (1981), 217-47.

Anderson, Perry. *Lineages of the Absolutist State,* Londra: Verso, 1979.

———. *Passages from Antiquity to Feudalism,* Londra, Verso, 1978.

Armstrong, John A. "Old Regime Governors: Bureaucratic and Patrimonial Attributes," *Comparative Studies in Society and History,* 14 (1972), 2-29.

Aston Trevor (ed.). *Crisis in Europe, 1560-1660,* New York: Basic Books, 1965.

Avrich Paul. *Russian Rebels, 1600-1800,* New York: W. W. Norton, 1972.

Barkey, Karen. "Rebellious Alliances: The State and Peasant Unrest in Early 17th Century France and the Ottoman Empire," *American Sociological Review,* 56 (1991), 699-715.

———. "The Uses of Court Records in the Reconstruction of Village Networks: A Comparative Perspective," *International Journal of Comparative Sociology,* 32 (1991), 196 216.

Bendix, Reinhard. *Nation-Building and Citizenship,* Berkeley: University of California Press, 1977.

Bercé, Yves-Marie. *Revolt and Revolution in Early Modern Europe,* New York: St. Martin's Press, 1987.

———. *Révoltes et révolutions dans l'Europe moderne (XVIe-XVIIIe siecles),* Paris: Presses Universitaires de France, 1980.

Bettez Gravel, Pierre. "Of Bandits and Pirates: An Essay on the Vicarious Insurgency of the Peasants," *Journal of Political and Military Sociology,* 13 (1985), 209-17.

Bloch, Marc. *Feudal Society, Vol. I: The Growth of Ties of Dependence; Vol. 2: Social Classes and Political Organization,* L. A. Manyon (çev.), Chicago: University of Chicago Press, 1961.

———. *The Historian's Craft,* New York: Vintage Books, 1953.

Blok, Anton. *The Mafia of a Sicilian Village, 1860-1960: A Study of Violent Peasant Entrepreneurs,* Prospect Heights, Ill.: Waveland Press, 1974.

———. "The Peasant and the Brigand: Social Banditry Reconsidered," *Comparative Studies in Society and History,* 14 (1972), 494-504.

Braudel, Fernand. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II,* 2 cilt, New York: Harper and Row, 1972.

Brenner, Robert. "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe," *Past and Present,* 70 (1976), 30-75.

Bright, Charles ve Susan Harding (ed.). *Statemaking and Social Movements: Essays on History and Theory,* Ann Arbor: University of Michigan Press, 1984.

Brown, Nathan. "Brigands and State Building: The Invention of Banditry in Modern Egypt," *Comparative Studies in Society and History,* 32 (1990), 258-81.

Brustein, William. "Class Conflict and Class Collaboration in Regional Rebellions, 1500-1700," *Theory and Society,* 14 (1985), 445-68.

Brustein, William ve Margaret Levi. "The Geography of Rebellion: Rulers and Rebels, and Regions, 1500 to 1700," *Theory and Society,* 16 (1987), 467-95.

Childs, John. *Armies and Warfare in Europe, 1648-1789,* New York: Holmes and Meier, 1982.

Chirot, Daniel. "The Rise of the West," *American Sociological Review,* 50 (1984), 181 95.

Coveney, P. J. (ed.). *France in Crisis, 1620- 1675,* Totowa, N.J.: Rowman and Littlefield, 1977.

Davies, C. S. L. "Peasant Revolt in France and England: A Comparison," *Agricultural History Review,* 21 (1973), 122-34.

———. "Les revoltes populaires en Angleterre (1500-1700)," *Annales: Economies, societes, civilisations,* 24 (1969), 24-60.

De Windt, Edwin B. *Land and People in Holywell-cum-Needingworth: Structures of Tenure and Patterns of Social Organization in the East Midlands Village, 1252-1457,* Toronto: Pontificial Institute of Medieval Studies, 1972.

Duara, Prasenjit. *Culture, Power, and the State: Rural North China, 1900-1942,* Stanford: Stanford University Press, 1988.

Dunn, Richard S. *The Age of Religious Wars, 1559-1715,* New York: W. W. Norton, 1979.

Eisenstadt, S. N. "Bureaucracy, Bureaucratization, and Debureaucratization," *Administrative Science Quarterly,* 4 (1959), 302-20.

———. (ed.). *The Decline of Empires,* Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, 1967.

Evans, Peter, Dietrich Rueschemeyer ve Theda Skocpol (ed.). *Bringing the State Back In,* Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Foster, Robert, ve Jack P. Greene (ed.). *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe,* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1970.

Fulbrook, Mary. *Piety and Politics: Religion and the Rise of Absolutism in England, Württemberg, and Prussia,* Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Goldstone, Jack A. *Revolution and Rebellion in the Early Modern World,* Berkeley: University of California Press, 1991.

Goubert, Pierre. *L'ancien régime, t. 1: La société,* Paris: Armand Colin, 1969.

———. *The French Peasantry in the Seventeenth Century,* Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

———. *Louis XIV and Twenty Million Frenchmen,* New York: Vintage Books, 1970.

Granovetter, Mark S. "The Strength of Weak Ties," *American Journal of Sociology,* 78 (1973), 1360-80.

Hintze, Otto. *The Historical Essays, vol. 4: The Formation of States and Constitutional Development: A Study in History and Politics,* Felix Gilbert (ed.), New York: Oxford University Press, 1975.

Hobsbawm, Eric J. *Bandits,* New York: Pantheon Books, 1981.

———. "The Crisis of the Seventeenth Century," *Past and Present,* no. 5-6 (1954), 33-53, 44-65.

———. "The General Crisis of the European Economy in the Seventeenth Century," *Past and Present,* no. 5 (1954), 33-63.

———. "Peasants and Politics," *Journal of Peasant Studies,* 1 (1973), 1-15.

———. *Primitive Rebels,* New York: W. W. Norton, 1959.

Hobsbawm, Eric J. ve George Rude. *Captain Swing: A Social History of the Great English Agricultural Uprising of the 1830,* New York: W. W. Norton, 1968.

Jones, A. H. M. "The Roman Colonate," *Past and Present,* no. 13 (1958), 1-13.

Kautsky, John H. *Aristocratic Empires,* Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982.

Khazanov, A. M. *Nomads and the Outside World,* Julia Crookenden (çev.), Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Kuhn, Philip A. *A Rebellion and Its Enemies in Late Imperial China: Militarization and Social Structure, 1796-1864,* Cambridge: Harvard University Press, 1980.

Lachmann, Richard. "Elite Conflict and State Formation in 16th and 17th Century England and France, *American Sociological Review,* 54 (1989), 141 62.

———. "Feudal Elite Conflict and the Origins of English Capitalism," *Politics and Society,* 20 (1985), 350-77.

———. *From Manor to Market: Structural Change in England, 1536-1640,* Madison: University of Wisconsin Press, 1987.

Laduric, Emmanuel LeRoy. *The Peasants of Languedoc,* Chicago: University of Illinois Press, 1980.

Laitin, David D., Roger Petersen ve John W. Slocum. "Language and the State: Russia and the Soviet Union in Comparative Perspective," Alexander J. Motyl (ed.), *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities: History andd Comparison in the Study of the USSR* içinde, New York: Columbia University Press, 1992.

Mann, Michael. *The Sources of Social Power, vol. 1: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760,* Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

Markoff, John. "Governmental Bureaucratization: General Processes and an Anomalous Case," *Comparative Studies in Society and History,* 17 (1975), 479-503.

Menning, Bruce W. "The Emergence of A Military-Administrative Elite in the Don Cossack Land, 1708-1836," Walter McKenzie Pintner ve Don Karl Rowney (ed.), *Russian Officialdom: The Bureaucratization of Russian Society from the Seventeenth Century to the Twentieth Century* içinde, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1980.

Methivier, H. "A Century of Conflict: The Economic And Social Disorders of the 'Grand Siecle'," P. J. Coveney (ed.), *France in Crisis, 1620-1675* içinde, Totowa, N.J.: Rowman and Littleield, 1977.

Migdal, Joel S. *Peasants, Politics, and Revolution: Pressures toward Political and Social Change in the Third World,* Princeton: Princeton University Press, 1974.

———. *Strong Societies and Weak States,* Princeton: Princeton University Press, 1988.

Moore, Barrington, Jr. *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World,* Boston: Beacon Press, 1966.

Mousnier, Roland. "The Fronde," R. Forster ve J. P. Greene (ed.), *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe* içinde, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1970.

———. *The Institutions of France under the Absolute Monarchy: 1598-1789*, 2 cilt, Chicago: University of Chicago Press, 1979, 1984.

———. *Peasant Uprisings in the Seventeenth Century: France, Russia, and China*, Brian Pearce (çev.), New York: Harper Torchbooks, 1970.

———. "Recherches sur les soulevements populaires en France avand la Fronde," *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 5 (1958), 81-113.

O'Malley, Pat. "Social Bandits, Modern Capitalism, and the Traditional Peasantry: Critique of Hobsbawm," *Journal of Peasant Studies*, 6 (1979), 489-501.

Paige, Jeffery M. *Agrarian Revolution*, New York: Free Press, 1975.

Parker, Geoffrey. *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659: The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars*, Cambridge: Cambridge University Press, 1972.

———. *Europe in Crisis, 1598-1648*, Brighton: Harvester Press, 1980.

Parker, Geoffrey ve Leslie M. Smith (ed.). *The General Crisis of the Seventeenth Century*, Londra: Routledge & Kegan Paul, 1985.

Perry, Elizabeth J. *Rebels and Revolutionaries in North China, 1845-1945*, Stanford: Stanford University Press, 1980.

Pimsler, Martin. "Solidarity in the Medieval Village? The Evidence of Personal Pledging at Elton Huntingdonshire," *Journal of British Studies*, 17 (1977), 1-11.

Popkin, Samuel L. *The Rational Peasant: The Political Economy of Rural Society in Vietnam*, Berkeley: University of California Press, 1979.

Porchnev, Boris. *Les soulevements populaires en France au XVIIe siecle*, Paris: Flammarion, 1972.

Raeff, Marc. "Patterns of Russian Imperial Policy toward the Nationalities," Edward Allworth (ed.), *Soviet Nationality Problems* içinde, New York, Columbia University Press, 1971.

Root, Hilton L. *Peasant and King in Burgundy: Agrarian Foundations of French Absolutism*, Berkeley: University of California Press, 1987.

Rudolph, Susanne Hoeber. "Presidential Address: State Formation in Asia - Prolegomenon to a Comparative Study," *Journal of Asian Studies*, 46 (1987), 731-46.

Salmon, J. H. M. "Venality of Office and Popular Sedition in Seventeenth Century France: A Review of a Controversy," *Past and Present*, 37 (1967), 21-43.

Scott, James C. *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, New Haven: Yale University Press, 1990.

———. *The Moral Economy of the Peasant,* New Haven: Yale University Press, 1976.

———. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance,* New Haven: Yale University Press, 1985.

Sewell, William H. Jr. "Ideologies and Social Revolutions. Reflections on the French Case," *Journal of Modern History,* 57 (1985), 57-96.

———. "Marc Bloch and the Logic of Comparative History," *History and Theory,* 6 (1967), 208-18.

Skinner, G. William. "Marketing and Social Structure in Rural China," *Journal of Asian Studies,* 24 (1964), 3-43.

Skocpol, Theda. *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China,* Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

Slatta, Richard W. (ed.). *Bandidos: The Varieties of Latin American Banditry,* New York: Greenwood Press, 1987.

Stinchcombe, Arthur L. *Constructing Social Theories,* New York: Hartcourt, Brace, 1968.

———. *Theoretical Methods in Social History,* New York: Academic Press, 1978.

Tilly, Charles. *As Sociology Meets History,* New York: Academic Press, 1981.

———. *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990,* Oxford: Basil Blackwell, 1990.

———. *The Contentious French,* Cambridge: Belknap, 1986.

———. *From Mobilization to Revolution,* Reading, Mass.: Addison Wesley, 1978.

———. "Social Movements and National Politics," Charles Bright ve Susan Harding (ed.), *State Making and Social Movements: Essays in History and Theory* içinde, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1984.

———. "War Making and State Making as Organized Crime," Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer, ve Theda Skocpol (ed.), *Bringing the State Back In* içinde, Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

———. *The Formation of National States in Western Europe,* Princeton: Princeton University Press, 1975.

Walton, John. *Reluctant Rebels: Comparative Studies of Revolution and Underdevelopment,* New York: Columbia University Press, 1984.

Weber, Max. *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology,* Guenther Roth ve Claus Wittich (haz.), 2 cilt, Berkeley: University of California Press, 1978.

White, Harrison C. *Identity and Control: A Structural Theory of Action,* Princeton: Princeton University Press, 1992.

Wolf, Eric R. *Peasant Wars of the Twentieth Century,* New York: Harper and Row, 1973.

Zagorin, Perez. *Rebels and Rulers, 1500-1660,* 2 cilt, Cambridge: Cambridge University Press, 1982.

Zunz, Olivier. *Reliving the Past: The Worlds of Social History,* Chapel Hill: University of North Carolina, 1985.

İkincil Kaynaklar: Osmanlı İmparatorluğu

Abdul Rahim, Abu-Husayn. *Provincial Leaderships in Syria, 1575-1650,* Beyrut: American University in Beirut, 1985.

Abdul Rahim, Abdul Rahman, ve Yuzo Nagata. "The Iltizam System in Egypt and Turkey: A Comparative Study," *Journal of Asian and African Studies,* 14 (1977), 169-94.

Abou-el-Haj, Rifaat A. "The Ottoman Vezir and Paşa Households, 1683-1703: A Preliminary Report," *Journal of the American Oriental Society,* 94 (1974), 438-47.

Adanır, Fikret. "Tradition and Rural Change in Southeastern Europe during Ottoman Rule," Daniel Chirot (ed.), *The Origins of Economic Backwardness in Eastern Europe* içinde, Berkeley: University of California Press, 1989.

Ahmed Refik [Altınay]. *Anadolu'da Türk Aşiretleri, 966-1200,* İstanbul: Devlet Matbaası, 1930.

Akalın, Şehabeddin. "Nasuh Paşa'nın Hayatına ve Servetine Dair," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* 8 (1955), 11-12.

Akdağ, Mustafa. *Büyük Celâli Karışıklıklarının Başlaması,* Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1955.

———. *Celali İsyanları (1550-1603),* Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.

———. "Celâli İsyanlarının Başlaması," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 4 (1963), 23-37.

———. "Celâli İsyanlarından Büyük Kaçgunluk, 1603-1606," *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 2 (1964), 1-49.

———. "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi," *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 4 (1966), 203-47.

———. "Kara-yazıcı," *İslam Ansiklopedisi,* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1955.

———. "Osmanlı Tarihinde Âyânlık Düzeni Devri 1730-1839," *Tarih Araştırmaları Dergisi,* no. 8-12 (1970-74), 51-61.

———. "Timar Rejiminin Bozuluşu," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 3 (1945), 419-31.

———. *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası,* Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975.

———. *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* 2 cilt, Ankara: Tekin Yayınevi, 1979.

———. "Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 5 (1947), 291-309.

Allouche, Adel. *The Origins and the Development of the Ottoman-Safavid Conflict (906-962/1500-1555),* Berlin: Klaus Schwarz, 1983.

Andreasyan, Hrand D. "Abaza Mehmed Paşa," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* 22 (1968), 131-34.

———. "Celalilerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi," *İsmail H. Uzunçarşılı'ya Armağan,* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976.

———. "Ermeni Seyyahı Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)," *Türkiyat Mecmuası, 10 (1953), 269-76.*

Arnakis, G. G. "Futuwwa Traditions in the Ottoman Empire: Akhis, Bektashi Dervishes and Craftsmen," *Journal of Near Eastern Studies,* 12 (1953), 232-47.

Aymard, Maurice. *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle,* Paris: Ecole Pratique des Hautes Etudes, 1966.

Bacqué-Grammont, Jean-Louis. "Etudes turco-safavides, III, notes et documents sur la révolte de Şâh Veli b. Şeyh Celal," *Archivum Ottomanicum,* 7 (1982), 5-69.

———. "Sur deux affaires mineures dans les 'registers d'affaires importantes'," Jean-Louis Bacqué-Grammont (ed.), *Mémorial Ömer Lütfi Barkan* içinde, Bibliotheque de l'institut français d'études anatoliennes d'Istanbul Series, Paris: Librairie d'Amerique et d'Orient, Adrien Maisonneuve, 1980.

Baer, Gabriel. "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds," *International Journal of Middle East Studies,* I (1970), 28-50.

———. "Ottoman Guilds: A Reassesment," O. Okyar ve H. İnalcık (ed.), *Türkiye Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* içinde, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1980.

Barkan, Ömer Lütfi. "Avariz," *İslam Ansiklopedisi,* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945.

———. "Çiftlik", *İslam Ansiklopedisi,* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945.

———. "Defter i Hâkâni", *Encyclopedia of Islam,* Leiden: E. J. Brill, 1981.

———. "Essai sur les données statistiques des registers de recensements dans l'empire Ottoman au XVe et XVIe siècles," *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* 1 (1957), 9-36.

———. *XV ve XVI'ıncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, cilt 1: Kanunlar,* İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1943.

———. "Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı," *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası,* 7 (1941), 157-76.

———. "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* 17 (1955-56), 193-224.

———. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler," *Vakıflar Dergisi,* 2 (1942), 281-365.

———. "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East," *International Journal of Middle Eastern Studies,* 6 (1975), 3-28.

———. "Tahrir Defterlerinin İstatistik Verimleri Hakkında Bir Araştırma," *IV. Türk Tarih Kongresi, 10-14 Kasım 1940,* Ankara: 1952, s. 290-294.

———. "Tımar", *İslam Ansiklopedisi,* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945.

———. *Türkiye'de Toprak Meselesi,* İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.

Bayrak, Mehmet. *Eşkıyalık ve Eşkıya Türküleri,* Ankara: Yorum Yayıncılık, 1985.

Beldiceanu, Nicoarà. *Les actes des premiers sultans conserves dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris,* 2 cilt, Paris: Mouton, 1964.

———. *Le timar dans l'etat Ottoman (debut XIVe-debut XVIe siècle),* Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1980.

———. "Le timar de Muslih ed-Din, précepteur de Selim Şah," *Turcica,* 8 (1976), 91-109.

Beldiceanu, Nicoarà ve Irène Beldiceanu. "Riziculture dans l'empire Ottoman XI-Ve-XVe siecle," *Turcica,* 9 (1978), 2-4.

Beldiceanu-Steinherr, Irène. "Les Laboureurs associésen Anatolie (XVe et XVIe siecles)," Jean-Louis Bacque-Grammont ve Paul Dumont (ed.), *Contributions a l'histoire economique et sociale de l'empire Ottoman* içinde, Louvain: Editions Peeters, 1983.

———. "Loi sur la transmission du timar (1536)," *Turcica,* II (1979), 78-102.

———. "La règne de Selim Ier: Tournant dans la vie politique et religieuse de l'empire Ottoman," *Turcica,* 6 (1975), 34-48.

Beldiceanu-Steinherr, Irène ve Jean-Louis Bacque-Grammont. "A propos des quelques causes de malaises sociaux en Anatolie centrale aux XVIe et XVIIe siècles," *Archivum Ottomanicum,* 7 (1982), 71-115.

Beldiceanu-Steinherr, Irène, Mihnea Berindei, ve Gilles Veinstein. "Attribution de timar dans la province de Trébizonde (fin du XVe siecle)," *Turcica,* 8 (1976), 279-90.

Berktay, Halil. "The Search for the Peasant in Western and Turkish History/Historiography," *Journal of Peasant Studies,* 18 (1991), 109-85.

Birge, John Kingsley. *The Bektashi Order of Dervishes,* Londra: Luzac, 1965.

Boratav, Pertev Naili. *Folklor ve Edebiyat (1982),* 2 cilt, İstanbul: Adam Yayınları, 1983.

Braude, Benjamin. "International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire, 1500-1650: A Study in Underdevelopment," *Review,* 2 (1979), 437-51.

Braude, Benjamin, ve Bernard Lewis (ed.). *Christians and Jews of the Ottoman Empire,* 2 cilt, New York: Holmes & Meier, 1982.

Braudel, Fernand. *Civilization and Capitalism, 15th - 17th Century, vol 3: The Perspective of the World,* Siân Reynolds (çev.), New York: Harper and Row, 1982.

Bruyn, C. *Voyage au Levant,* [y.y.], 1714.

Burian, Orhan. *The Report of Lello, Third English Ambassador to the Sublime Porte,* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1952.

Cahen, Claude. "İktâ", *Encyclopedia of Islam,* Leiden: E. J. Brill, 1981.

Cezar, Mustafa. *Osmanlı Tarihinde Levendler,* İstanbul: Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, 1965.

Çizakça, Murat. "Incorporation of the Middle East into the European World Economy," *Review,* 8 (1985), 353-77.

———. "Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650," *Journal of Economic History,* 40 (1980), 533-50.

Cook, M. A. *Population Pressure on Rural Anatolia, 1450-1600,* Londra: Oxford University Press, 1972.

——— (ed.). *A History of the Ottoman Empire to 1730,* Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

Cvetkova, Bistra A. "Documents turcs concernant le statut de certaines localités dans la région de Veliko-Tărnovo au XVIIe siècle," Jean-Louis Bacqué-Grammont (ed.), *Mémorial Ömer Lütfi Barkan* içinde Bibliothèque de l'institut français d'études anatoliennes d'Istanbul Series, Paris: Libraire d'Amérique et d'Orient, Adrien Maisonneuve, 1980.

———. "Early Ottoman Tahrir Defters as a Source for Studies of the History of Bulgaria and the Balkans," *Archivum Ottomanicum,* 8 (1983), 133-213.

———. "L'evolution du régime féodal turc dela fin du XVIe jusqu'au milieu du XVIIe siècle," *Etudes historiques à l'occasion du XIIe congrès international des sciences historiques Vienne,* cilt 2, Sofya. Ağustos-Eylül 1965, Sofya: 1965.

———. "Mouvements antiféodaux dans les terres bulgares sous domination Ottomane du XVIe au XVIIe siècle," *Etudes historiques à l'occasion du XIIe cong-*

rès international des sciences historiques Vienne, cilt 2, Sofya, Ağustos-Eylül 1965, Sofya: 1965.

———. "Les sources Ottomanes concernant le mouvement des Haïdoulks aux XVe et XVIIIe siècles," György Kara (ed.), *Between the Danube and the Caucasus: A Collection of Papers Concerning The Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South Eastern Europe* içinde, Budapeşte: Akadémiai Kiadó, 1987.

———. (ed.). *Turski Izvorni za Bulgarskata Istoriia,* cilt 3, Sofya: 1968.

Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* 6 cilt, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971.

Dankoff, Robert (çev. ve ed.). *The Intimate Life of an Ottoman Statesman, Melek Ahmed Paşa (1588-1662),* Albany: State University of New York Press, 1991.

Darling, Linda T. "Adaptations in Administration: The Ottoman Fiscal System," Tosun Arıcanlı, Ashraf Ghani, ve David Ludden (ed.), *Political Economies of the Ottoman, Safavid, and Mughal Empires,* çıkacak.

Elker, Salâhaddin. *Divan Rakamları,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953.

Emecen, Feridun. *XVI. Asırda Manisa Kazası,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.

Erder, Leila. "The Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Centuries," *Middle Eastern Studies,* II (1975), 284-301.

Erder, Leila ve Suraiya Faroqhi. "The Development of the Anatolian Urban Network during the Sixteenth Century," *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* 23 (1980), 265-303.

———. "Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620," *Middle Eastern Studies,* 15 (1979), 322-45.

Ergenç, Özer. "Osmanlı Klasik Dönemindeki 'Eşraf ve A'yan' üzerine Bazı Bilgiler," *Osmanlı Araştırmaları,* 3 (1982), 105-18.

Faroqhi, Suraiya. "Agricultural Activities in a Bektashi Center: The Tekke of Kızıl Deli, 1750-1830," *Südost-Forschungen,* 35 (1976), 69-96.

———. "Agricultural and Rural Life in the Ottoman Empire (ca. 1500-1878)," *New Perspectives on Turkey,* 1 (1987), 1-108.

———. "Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *International Journal of Middle Eastern Studies,* 14 (1982), 523-29.

———. "Land Transfer, Land Disputes, and Askeri Holdings in Ankara (1592-1600)," Jean-Louis Bacqué-Grammont (ed.), *Mémorial Ömer Lütfi Barkan*

içinde, Bibliotheque de l'institut français d'études anatoliennes d'Istanbul Series, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient, Adrien Maisonneuve, 1980.

———. "The Peasants of Saideli in the Late Sixteenth Century," *Archivum Ottomanicum,* 8 (1983), 215-49.

———. "Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation (1570-1650)," *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* 35 (1992), 1-39.

———. "Political Initiatives 'From the Bottom Up' in the Sixteenth- and Seventeenth Century Ottoman Empire: Some Evidence for their Existence," Hans Georg Majer (ed.), *Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte: Memoriam Vanco Boskov* içinde, Wiesbaden: Otto Harrasowitz, 1986.

———. "Political Tensions in the Anatolian Countryside around 1600: An Attempt at Interpretation," *Varia Turcica,* cilt 9, Jean-Louis Bacque-Grammont vd. (ed.), *Festschrift for Robert Anhegger,* İstanbul: Editions Divit Press, 1987.

———. "Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century," Bölüm 1, *Turcica,* 9 (1977), 161-95.

———. "Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century," Bölüm 2, *Turcica,* 2 (1979), 103-53.

———. "Seyyid Gazi Revisited: The Foundation as Seen through Sixteenth and Seventeenth Century Documents," *Turcica,* 13 (1981), 90-122.

———. "Sixteenth Century Periodic Markets in Various Anatolia Sancaks, İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın, Menteşe," *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* 22 (1979), 32-80.

———. "XVI.-XVII. Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Aileleri," Osman Okyar (ed.), *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar,* Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975.

———. "Social Mobility among the Ottoman Ulema in the Late Sixteenth Century," *International Journal of Middle Eastern Studies,* 1 (1973), 204-18.

———. "The tekke of Hacı Bektaş: Social Position and Economic Activities," *International Journal of Middle Eastern Studies,* 7 (1976), 183-208.

———. "Textile Production in Rumeli and the Arab Provinces: Geographical Distribution and Internal Trade (1560-1650)," *Osmanlı Araştırmaları,* 1 (1980), 61-83.

———. "Town Officials, Timar-Holders, and Taxation: The Late Sixteenth Century Crisis as Seen from Çorum," *Turcica,* 18 (1986), 53-92.

———. *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts, and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650,* Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

———. "Vakıf Administration in Sixteenth Century Konya, The Zaviye of Sadreddin-i Konevi," *Journal of Social and Economic History of the Orient,* 17 (1974), 145-72.

Fekete, Lajos. *Die Siyaqat Schrift in der Turkischen Finanzverwaltung,* Budapeşte: 1955.

———. "Türk Vergi Tahrirleri," *Belleten,* 2 (1947), 299-328.

Filipoviç, Nedim. "Bosna-Hersek'te Timar Sisteminin İnkişafında Bazı Hususiyetler," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* 15 (1953-54), 154-88.

Findley, Carter. *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922,* Princeton: Princeton University Press, 1980.

———. "Patrimonial Household Organization and Factional Activity in the Ottoman Ruling Class," Osman Okyar ve Halil İnalcık (ed.), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920),* Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi'nin metinleri, 1980.

Fleischer, Cornell. *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600),* Princeton: Princeton University Press, 1986.

———. "Royal Authority, Dynastic Cyclism, and 'Ibn Khaldunism' in Sixteenth Century Ottoman Letters," *Journal of Asian and African Studies,* 18 no. 3-4 (1983), 198-220.

Fraser, Charles. *Annals of the Turkish Empire from 1591 to 1659 of the Christian Era,* Londra: C. L. Cox & Son, 1832.

Genç, Mehmet. "A Comparative Study of the Lifeterm Tax Farming Data and the Volume of Commercial and Industrial Activities in the Ottoman Empire during the Second Half of the Eighteenth Century," Nikolay Todorov (ed.), *La revolution industrielle dans le sud-est européen* içinde, Sofya: 1954.

———. "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi," Osman Okyar (ed.), *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar,* Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975.

Gerber, Haim. "The Monetary System of the Ottoman Empire," *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* 25 (1982), 308-24.

Gibb, H. A. R. B. ve Harold Bowen. *Islamic Society and the West,* 2 cilt, Oxford: Oxford University Press, 1957.

Goffman, Daniel. "A European Commercial Network in Seventeenth Century Western Anatolia," Amerikan Tarih Derneği'nin Yıllık Toplantısında sunulan tebliğ, Chicago, Ill.: 20 Kasım 1986.

———. *Izmir and the Levantine World, 1550- 1650,* Seattle: University of Washington Press, 1990.

Gökbilgin, Tayyib. "Kanuni Sultan Süleyman'ın Tımar ve Zeamet Tevcihi ile İlgili Fermanları," *Tarih Dergisi,* 22 (1968), 35-48.

———. "Nasuh Paşa", *İslam Ansiklopedisi,* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945.

Gökçen, İbrahim. *XVI. ve XVII. Asırlarda Saruhan Zaviye ve Yatırları,* İstanbul: Marifet Basımevi, 1946.

———. *16. ve 17. Asır Sicillerine Göre Saruhan'da Yürük ve Türkmenler,* İstanbul: Marifet Basımevi, 1946.

———. *Tarihte Saruhan Köyleri,* İstanbul: Berksoy Basımevi, 1950.

Göyünç, Nejat. "Hâne Deyimi Hakkında," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* 32 (1979), 331-48.

Griswold, William J. "Djalâlî", *Encyclopedia of Islam,* Leiden: E. J. Brill, 1981.

———. *The Great Anatolian Rebellion, 1000-1020/1591-1611,* Berlin: Klaus Schwarz, 1983.

Güçer, Lütfi. *XVI.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler,* İstanbul: Sermet Matbaası, 1964.

Hammer-Purgstall, Joseph von. *Histoire de l'empire Ottoman,* M. Dochez (çev.), 3 cilt, Paris: Imprimerie de Bethune et Plon, 1844.

Hattox, Ralph S. *Coffee and Coffeehouses: The Origins of A Social Beverage in the Medieval Near East,* Near Eastern Studies Series, Seattle: University of Washington, 1985.

Heyd, Uriel. *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615: A Study of the Firman According to the Mühimme Defteri,* Oxford: Clarendon Press, 1960.

Howard, Douglas. "The BBA Ruznamçe Tasnifi: A New Resource for the Study of the Ottoman Timar System," *Turkish Studies Association Bulletin,* 10 (1986), 12 19.

———. "The Ottoman Timar System and its Transformation, 1563-1656," doktora tezi, Indiana University, 1987.

Hütteroth, Wolf-Dieter ve Kamal Abdulfattah. *Historical Geography of Palestine, Transjordan, and Southern Syria in the Late 16th Century,* Erlanger Geographische Arbeiten Series, Erlangen: Erlanger, 1977.

İlgürel, Mücteba. "Abaza Hasan Paşa İsyanı," doçentlik tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 1976.

———. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ateşli Silahların Yayılışı," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* 32 (1979), 301-18.

Imber, Colin. "The Status of Orchards and Fruit-Trees in Ottoman Law," *Tarih Enstitüsü Dergisi,* 12 (1981-82), 763-74.

İnalcık, Halil. "Adaletnameler," *Belgeler,* 2 (1965), 49-145.

———. "The Appointment Procedure of a Guild Warden (Ketkhüdâ)," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes,* 76 (1986), 135-42.

———. "'Arab' Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century," *Revue d'Histoire Maghrebine,* 10 (1983), 256-70.

———. "Bursa and the Commerce of the Levant," *The Ottoman Empire: Conquest, Organization, and Economy* içinde, Londra: Variorum Reprints, 1978.

———. "Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar," *Belleten,* 24 (1960), 45-102.

———. "Capital Formation in the Ottoman Empire," *Journal of Economic History,* 29 (1969), 97-140.

———. "A Case Study of the Village Microeconomy: Villages in the Bursa Sancak, 1520-1593," *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society* içinde, Bloomington: Indiana University Press, 1993.

———. "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration," Thomas Naff ve Roger Owen (ed.), *Studies in Eighteenth Century Islamic History* içinde, Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977.

———. "Çiftlik", *Encyclopedia of Islam,* Leiden: E. J. Brill, 1965.

———. "Comments on 'Sultanism': Max Weber's Typification of the Ottoman Polity," *Princeton Papers in Near Eastern Studies,* I (1992), 49-72.

———. "Documents on the Economic and Social History of Turkey in the Fifteenth Century: I. The Terekes, Official Lists of Effects of Deceased Persons (Summary)," *Revue de la faculte des sciences économiques de l'Universite d'Istanbul,* no. 15-16 (1953), 44-48.

———. "The Emergence of Big Farms, *Çiftliks*: State, Landlords and Tenants," Jean-Louis Bacque-Grammont ve Paul Dumont (ed.), *Contributions a l'histoire economique et sociale de l'empire Ottoman,* içinde, Louvain: Editions Peeters, 1984.

———. "The Emergence of the Ottomans," P. M. Holt, Ann K. S. Lambton, ve Bernard Lewis (ed.), *The Cambridge History of Islam,* cilt IA, Cambridge: Cambridge University Press, 1970.

———. "L'empire Ottoman," Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes," 26 Ağustos-1 Eylül 1969, Sofya: 1969.

———. "Haydar-oğlu, Mehmed", *Encyclopedia of Islam,* Leiden: E. J. Brill, 1969.

———. *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1954.

———. "Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings," *Review,* I (1978), 71-99.

———. "İmtiyâzât". *Encyclopedia of Islam,* Leiden: E. J. Brill, 1981.

———. *İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi,* İslam İlimleri Yayınları, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1959.

———. "Jews in the Ottoman Economy and Finances (1450-1500)," metin, Chicago, Ill.

———. "The Köprülü Family," *New Encyclopedia Britannica,* 1975.

———. "Köy, Köylü ve İmparatorluk," *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1975.

———. "Land Problems in Turkish History," *Muslim World,* 45 (1975), 221-28.

———. "Mahkama," *Encyclopedia of Islam,* Leiden: E. J. Brill, 1981.

———. "Mezra'a," yayımlanmamış metin.

———. "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," *Archivum Ottomanicum,* 6 (1980), 283-337.

———. "The Nature of Traditional Society: Turkey," Robert Ward ve Dankwart Rostow (ed.), *Political Modernization in Japan and Turkey* içinde, Princeton: Princeton University Press, 1964.

———. "The Origin and the Description of the Circle of Justice," Chicago Üniversitesi'nde sunulmuş tebliğ, 1985.

———. "Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât," *Osmanlı Araştırmaları* 1 (1980), 1-14.

———. "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları," *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi* içinde, İstanbul: Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, 1993.

———. "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu," *Belleten* 23 (1959), 575-610.

———. "The Ottoman Decline and its Effects upon the Reaya," H. Birnbaum ve S. Vyronis (ed.), *Aspects of the Balkans, Continuity and Change: Contributions to the International Balkan Conference, UCLA, 1969* içinde, Lahey: Mouton, 1972.

———. "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy," M. A. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East,* Oxford: Oxford University Press, 1970.

———. *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600,* New York: Weidenfeld and Nicolson, 1973.

———. "Ottoman Methods of Conquest," *Studia Islamica,* 3 (1954), 103-29.

———. "The Question of the Emergence of the Ottoman State," *International Journal of Turkish Studies,* 4 (1983), 71-79.

———. "Rice Cultivation and the Çeltükci Re'aya System in the Ottoman Empire," *Turcica,* 14 (1982), 69-141.

———. "The Ruznamçe Registers of the Kadıasker of Rumeli as Preserved in the İstanbul Müftülük Archives," *Turcica* 20 (1988), 251-75.

———. "Servile Labor in the Ottoman Empire," Abraham Ascher, Tibor Halasi-Kun, ve Bela K. Kiraly (ed.), *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds,* New York: Brooklyn College Press, 1979.

———. "Social and Economic History of Turkey (1071-1920)," Osman Okyar ve Halil İnalcık (ed.), *Türkiye Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* içinde, Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi'nin metinleri, 11-13 Temmuz 1977, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1980.

———. "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East," V. J. Parry ve M. E. Yapp (ed.), *War, Technology, and Society in the Middle East,* Oxford: Oxford University Press, 1975.

———. "State and Ideology Under Sultan Süleyman I," *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society,* Bloomington: Indiana University Press, 1993.

———. "Süleyman the Lawgiver and Ottoman Law," *Archivum Ottomanicum,* 1 (1969), 105-38.

———. "The Yürüks: Their Origins, Expansion, and Economic Role," *Medieval Carpets and Textiles: Mediterranean Carpets, 1400-1600,* cilt 1 içinde, Londra: Halı, 1986.

İslamoğlu, Huri, ve Suraiya Faroqhi. "Crop Patterns and Agricultural Production: Trends in Sixteenth Century Anatolia," *Review* 2 (1979), 401-36.

İslamoğlu, Huri, ve Çağlar Keyder. "Agenda for Ottoman History," *Review,* 1 (1979), 31-55.

İslamoğlu-İnan, Huri. "State and Peasants in the Ottoman Empire: A Study of Peasant Economy in North-Central Anatolia during the Sixteenth Century," Huri İslamoğlu-İnan (ed.), *The Ottoman Empire and the World Economy* içinde, Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Issawi, Charles. "The Decline of the Middle Eastern Trade, 1100-1859," D. S. Richards (ed.), *Papers on Islamic History,* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1970.

Jennings, Ronald C. "Firearms, Bandits, and Gun Control: Some Evidence on Ottoman Policy towards Firearms in the Possession of Reaya, from Judicial Records of Kayseri, 1600-1627," *Archivum Ottomanicum,* 6 (1980), 339-58.

———. "Loans and Credit in early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri," *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* 16 (1973), 168-216.

———. "The Population, Society, and Economy of the Region of Erciyeş Dağı in the Sixteenth Century," Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Paul Dumont (ed.), *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'empire Ottoman* içinde, Louvain: Editions Peeters, 1983.

———. "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum," *International Journal of Middle Eastern Studies,* 7 (1976), 21-57.

Kafadar, Cemal. "Les troubles monetaires de la fin du XVIe siècle et la prise de conscience ottomane du declin," *Annales: Economies, societés, civilisations,* 2 (1991), 381-400.

———. "When Coins Turned into Drops of Dew and Bankers Became Robbers of Shadows: The Boundaries of Ottoman Economic Imagination at the End of the Sixteenth Century," doktora tezi, Institute of Islamic Studies, McGill University, Montreal.

Kaldy-Nagy, Gyorg. "XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Merkezi Yönetimin Başlıca Sorunları," *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 7 (1969), 49-55.

Kaldy-Nagy, Julius. "The 'Strangers' (Ecnebiler) in the Sixteenth Century Ottoman Military Organization," György Kara (ed.), *Between the Danube and the Caucasus: A Collection of Papers Concerning The Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South Eastern Europe* içinde, Budapeşte: Akademiai Kiado, 1987.

Karpat, Kemal. "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era," Benjamin Braude ve Bernard Lewis (ed.), *Christians and Jews of the Ottoman Empire,* 2 cilt, New York: Holmes & Meier, 1982.

Keyder, Çağlar. "The Cycle of Sharecropping and the Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey," *Journal of Political Science,* 10 (1983), 130-45.

———. "The Dissolution of the Asiatic Mode of Production," *Economy and Society,* 5 (1976), 179-96.

Kissling, H. J. "The Sociological and Educational Role of the Dervish Orders in the Ottoman Empire," G. E. von Grünebaum (ed.), *Studies in Islamic Cultural History* içinde. *American Anthropologist,* 22 (1954)'te yayımlanmıştır.

Köprülü, Mehmed Fuad. *Les origins de l'empire Ottoman,* Philadelphia: Porcupine Press, 1978.

———. *The Origins of the Ottoman Empire,* Gary Leiser (çev. ve ed.), Albany: State University of New York Press, 1992.

Kunt, İbrahim Metin. "Derviş Mehmed Paşa, Vezir and Entrepreneur: A Study in Ottoman Political-Economic Theory and Practice," *Turcica,* 9 (1977), 197-214.

———. "Ethnic-Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth Century Ottoman Establishment," *International Journal Of Middle Eastern Studies,* 5 (1974), 233-39.

———. "Kulların Kulları," *Boğaziçi Üniversitesi Hümaniter Bilimler,* 3 (1975), 27-42.

———. *The Sultan's Servants: The Transformation of the Ottoman Provincial Government, 1550-1650,* New York: Columbia University Press, 1983.

Kütükoğlu, Bekir. *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri, 1578-1590,* İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1962.

Lapidus, Ira M. *A History of Islamic Societies,* Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

Lewis, Bernard. *Encyclopedia of Islam,* Leiden: E. J. Brill, 1965.

———. *The Emergence of Modern Turkey,* Oxford: Oxford University Press, 1975.

———. "Ottoman Observers of Ottoman Decline," *Islamic Studies,* 1 (1962), 71-87.

Lowry, Heath W. "The Ottoman Tahrir Defters as a Source for Urban Demographic History: The Case Study of Trabzon (1486-1583)," doktora tezi, University of California at Los Angeles, 1977.

Lyber, Albert Howe. *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent,* Cambridge: Harvard University Press, 1913.

McGowan, Bruce. *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade, and the Struggle for Land, 1600-1800,* Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

———. "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)," *Archivum Ottomanicum,* 1 (1969), 139-96.

Mardin, Şerif. "Power, Civil Society, and Culture in the Ottoman Empire," *Comparative Studies in Society and History,* 2 (1969), 258-81.

Masters, Bruce. *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750,* New York University Studies in Near Eastern Civilization Series, New York: New York University Press, 1988.

Mehmed, Mustafa A. "La crise ottomane dans la vision de Hasan Kiafî Akhisari (1544-1616)," *Revue des études sud-est europeennes,* 12 (1975), 385-402.

Melikoff, Irène. "L'Islam hétérodoxe en Anatolie," *Turcica,* 14 (1982), 142-54.

———. "Une ordre de derviches colonisatuers: Les Bektachis," Jean-Louis Bacque-Grammont (ed.), *Memorial Ömer Lütfi Barkan* içinde, Bibliothèque de

l'institut français d'études anatoliennes d'Istanbul Series, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient, Adrien Maisonneuve, 1980.

———. "Le Probleme Kızılbaş," *Turcica,* 6 (1975), 49-67.

Murphey, Rhoads. "The Functioning of the Ottoman Army under Murad IV (1623-1639/1032-1049): Key to the Understanding of the Relationship between Center and Periphery in Seventeenth Century Turkey," 2 cilt, doktora tezi, University of Chicago, 1979.

———. "The Historical Setting," Robert Dankoff (çev. ve ed.), *The Intimate Life of an Ottoman Statesman, Melek Ahmed Pasha (1588-1662)* içinde, New York: State University of New York Press, 1991.

———. *Regional Structure in the Ottoman Economy,* Wiesbaden: Otto Harrasowitz, 1987.

———. "The Veliyüddin Telhis: Notes on the Sources and Interrelations between Koçi Bey and Contemporary Writers of Advice to the Kings," *Belleten,* 43 (1979), 547-71.

Mustafa Nuri Paşa. *Netayicü'l- Vukuat,* 2 cilt, Neşe Çağatay (ed.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1979.

Nagata, Yuzo. "16. Yüzyılda Manisa Köyleri: 1531 Tarihli Saruhan Sancağına Ait Tahrir Defterini İnceleme Denemesi," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* 32 (1979), 731-58.

———. "Some Documents on the Big Farms (çiftliks) of the Notables in Western Anatolia," *Studia Culturae Islamicae,* 4 (1976), 37-67.

Ocak, Ahmet Yaşar. "Un Cheik Yesevi et Babai dans la premiere moitie du XIII siècle en Anatolie: Emirci Sultan (Şerefü'd Din İsmail b. Muhammed)," *Turcica,* 12 (1980), 114 124.

———. "Quelques remarques sur le rôle des derviches kalenderis dans les mouvements populaires et les activités anarchiques aux XVe et XVIe siècles dans l'empire Ottoman," *Osmanlı Araştırmaları,* 3 (1982), 69-80.

Okyar, Osman (ed.). *Türkiye İkitisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar,* Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975.

Okyar, Osman ve Halil İnalcık (ed.), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920),* Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi'nin metinleri, Ankara, 11-13 Temmuz 1977, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1980.

Orhonlu, Cengiz. "Murad Paşa," *İslam Ansiklopedisi,* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945.

———. *Osmanlı Tarihine Aid Belgeler: Telhisler (1597-1607),* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.

———. "Osmanlı Teşkilâtına Aid Küçük Bir Risâle 'Risâle-i Tercemc'," *Türk Tarih Belgeleri Dergisi,* 4 (1967), 39-49.

Özkaya, Yücel. "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tımar ve Zeâmetlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* 32 (1979), 219-54.

Parmaksızoğlu, İsmet. "Kuyucu Murad Paşa'nın İran'a Gönderdiği Bir Mektup," *Türkiyat Mecmuası,* 13 (1958), 419-29.

de Planhol, Xavier. *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens, nomadisme et vie paysanne,* Istanbul: Bibliotheque archéologique et historique de l'institut français d'archéologie à Istanbul, 1958.

———. "Geography, Politics, and Nomadism in Anatolia," *International Sociological Journal,* 2 (1959), 525-31.

Reychan, Jan, ve Ananiaz Zajaczkowski. *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomatics,* Paris: Mouton, 1968.

Rodrigue, Aron. *French Jews, Turkish Jews: The Allience Israélite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925,* Bloomington: Indiana University Press, 1990.

Sahillioğlu, Halil. "Annees sivis et crises monétaires dans l'empire Ottoman," *Annales: Economies, sociétés, civilisations,* 5 (1969), 1070-91.

Schütz, Edmond. "An Armeno-Kipchak Document of 1640 from Lvov and Its Background in Armenia and the Diaspora," György Kara (ed.), *Between the Danube and the Caucasus: A Collection of Papers Concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe* içinde, Budapeşte: Akademiai Kiado.

Şerifgil, Enver M. "Rumeli'de Eşkinci Yürükler," *Türk Dünyası Araştırmaları,* 12 (1981), 64-79.

Shaw, Stanford J. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Vol. 1: Empire of the Gazis: The Rise and the Decline of the Ottoman Empire,* Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

Shaw, Stanford J., ve Ezel Kural Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Vol. 2: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975,* Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

Shinder, Joel. "Early Ottoman Administration in the Wilderness: Some Limits on Comparison," *International Journal of Middle Eastern Studies,* 9 (1978), 497-517.

Singer, Amy. "Tapu Tahrir Defterleri ve Kadı Sicilleri: A Happy Marriage of Sources," *Tarih,* 1 (1990), 95-125.

Stoianovich, Traian. "Balkan Peasants and Landlords and the Ottoman State: Familial Economy, Market Economy, and Modernization," Nikolay Todorov (ed.), *La revolution industrielle dans le sud-est européen* içinde, Sofya: 1954.

———. "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800," *Journal of Economic History,* 13 (1953), 398-411.

Sugar, Peter F. *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804,* Seattle: University of Washington Press, 1977.

Sümer, Faruk. "Karaman-oğulları," *Encyclopedia of Islam,* Leiden, E. J. Brill, 1981.

———. *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri-Boy Teşkilâtı Destanları,* Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972.

———. *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü,* Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1976.

Tekindağ, M. C. Şahabeddin. "Canbulat", *İslam Ansiklopedisi,* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945.

Türkay, Cevdet. *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar,* Tercüman Kaynak Eserler Serisi, İstanbul: Tercüman Yayınevi, 1979.

Uluçay, M. Çağatay. *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı,* İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1942.

———. *.XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri,* İstanbul: 1944.

———."Manisa", *İslam Ansiklopedisi,* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945.

———. "Üç Eşkıya Türküsü," *Türkiyat Mecmuası,* 13 (1958), 85-100.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin Ilmiyye Teşkilatı,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984.

———. *Osmanlı Tarihi,* 15 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu, Basımevi, 1983.

Veinstein, Gilles. "Ayan de la région d'İzmir et commerce du Levant (Deuxième moitié du XVIIIe siècle)," *Etudes balkaniques,* 3 (1976), 71-83.

———. "L'hivernage en campagne: Talon d'achille du système militaire Ottoman classique," *Studia Islamica,* 58 (1983), 109-48.

———. "Trésor public et fortunes privées dans l'empire Ottoman (milieu XVIe-début XIXe siècles)," *Actes des journées d'études Bendor,* 3-4 (1979), 121-34.

Yetkin, Çetin. *Türk Halk Hareketleri ve Devrimler,* İstanbul: Say Kitap Pazarlama, 1984.

Wallerstein, Immanuel. "The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy: Some Questions for Research," *Review,* 2 (1979), 389-98.

Wallerstein, Immanuel, ve Reşat Kasaba. "Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire: 1750-1839," *Économie et sociétés dans l'empire Ottoman (fin du XVIIIe-début XXe siècle)* içinde, Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique.

Zahir, İlhan. "Tımar Sistemi Hakkında Bir Risâle," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* 32 (1979), 905-35.

Zilfi, Madeline. *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800),* Studies in Middle Eastern History 8, Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988.

DİZİN

Abbas (Şah) 209, 214, 216, 221, 223, 224
abdallar 128, 129, 131; -ın iskânı 129
Abdülkadir (Topçular Kâtibi) 198, 202
Abhazya 210
Adana 83
Afyonkarahisar 158, 167, 205
Ahmed Bey (Serradcızade) 224
Ahmed I (Sultan) 148, 149, 172, 196, 197, 207, 208, 210, 214, 215, 218, 223, 225, 227, 235, 250; dönemi 221
Ahmed Paşa (Karakaş) 213, 220
Ahmet Refik [Altınay] 151
Ak Keçili aşireti 121
Akdağ, Mustafa 54, 73, 78, 96, 113, 164, 187, 205, 206, 213
Akdeniz 47, 112; Batı 51
Akhisar 149
Akhisari 110
Almanya 48
Altı Bölük Halkı 36, 213
Amasya 158, 161, 205, 212, 219
Anadolu 14, 27, 76, 83, 84, 121-123, 127, 129, 131, 144, 153, 154, 160, 164, 176, 186, 201, 206, 208, 210, 212, 214, 219, 221, 229; Batı 69, 100, 126, 133, 154, 157, 167, 205, 220, 233; Doğu 214; Kuzey 157; Orta 152, 156
Andreasyan, Hrand D. 226
Ankara 158, 205, 217, 219, 224
Antalya 220
aracılar, aracılık 10, 12, 104, 115, 206
Arakel (Tebrizli) 188
Arap toprakları 31
Araplar 222
Arnavutluk 156
Asafname 50
askeri sınıf 32, 34, 65, 82, 168
Asya 25, 26, 51, 53
Avrasya 25, 51, 88
Avrupa, Avrupalılar 3, 5-7, 15, 25, 26, 34, 37, 43, 47, 48, 51, 53-55, 58, 69, 88, 105, 127, 146, 199, 205, 213, 221, 223, 224, 230, 243; Batı 1, 2, 8-11, 18, 20, 23, 40, 54, 94, 104, 141, 156, 193; devletleri 2, 4, 8, 19, 24, 46, 200, 245; merkantilizmi 55; sanayii 53; tarihi 10; ticareti 53; toplumu 2
Avusturya, Avusturyalılar 165, 209, 219
ayak divanı 74, 234
Aydın 66, 69, 83, 97, 100, 113, 154, 157, 161, 174, 175, 252, 255, 258
Ayıntab (Antep) 212
Ayn-i Ali 226
Azerbaycan 208, 216

Baer, Gabriel 44
Bağdat 47, 73, 75, 84, 209, 215

Baki Paşa 224
Balıkesir 167, 172
Balkanlar 27, 31, 123
Barkan, Ömer Lütfi 51, 52, 54, 97, 104, 113
Bayburt 85, 171
Bayezid I (Yıldırım) 121
Bayezid II 36, 44, 129
Bayezid (Şehzade) isyanı 173
Bektaşilik, Bektaşiler 41, 129, 132
Beldiceanu, Nicoarâ 96
Beldiceanu-Steinherr, Irène 39, 99
Belgrad 47, 214; -ın fethi 47
Bergama 149
Bihke 85
Bizans 119, 120
Blok, Anton 184, 189, 193
Bodrum 218
Bolu 161
Boratav, Pertev Naili 187
Bosna 83, 85, 99, 156, 219, 231
bozahaneler 130, 131
Braude, Benjamin 55
Braudel, Fernand 5, 51
Budin 83, 85
Burgundy 8
Bursa 55, 161, 167, 168, 218, 232
Busbecq, Ogier Ghiselin de 34, 70, 71

Canberdi el-Gazali 49
Canboladoğlu Ali 188, 192, 196-198, 201, 213, 216-218, 221, 223-226, 230
Canboladoğlu Hüseyin 222
Canik 100; dağları 212
cebelüler 171
Ceinarova, Xenia 185
celaliler 61, 145, 147, 157, 182, 186, 188, 192, 202-204, 206, 210-212, 215, 219, 221, 226, 227, 229, 232, 248
Cemşid 223
Cennetoğlu 154, 232
Cezar, Mustafa 156, 165, 174
condottieri 205, 212
Cook, M. A. 113, 153, 155
Cvetkova, A. Bistra 70

Çakırcıbaşı Halil 224
Çerkezistan 210
Çeşme 174
çifthane 95, 111
Çıldır 220
Çin, Çinliler 10, 14, 16, 17, 136, 140, 159, 172, 180-182, 244; ordusu 16; toplumu 180
Çizakça, Murat 55
Çorum 158, 205, 212, 219

Dadaloğlu 186
Daire-i Adliye 29, 87
Dânişmendli aşireti 121
Darling, Linda 52, 65, 75
Deli Hasan 158, 192, 205, 210, 213, 214, 219
Deli Pürsün 204
Derviş Mehmed Paşa (vezir-i azam) 34, 84, 210, 216, 217, 221
dervişler 128, 133, 134, 143
devşirme sistemi 32, 34
Diyarbekir 53
Don bölgesi 16
dönüşümlü görevlendirme sistemi 12, 42, 67, 80, 91, 101, 102, 106, 109, 142, 143, 156, 162, 174, 177, 180, 203, 225, 242, 244, 249
Duara, Prasenjit 17
Düsturü'l-Amel li Islahi'l-Halel 50

Edirne 161, 168
Eğri 83, 85, 175

elitler 3, 4, 9, 11, 21, 25, 27, 35, 42, 43, 45, 56, 57, 59-61, 63, 75, 80, 81, 88, 91, 93, 110, 143, 144, 146, 147, 176, 182, 216, 242, 243, 245, 247, 258
Emecen, Feridun 140, 254
Enderun 32
Erciyeş Dağı 152
Erder, Leila 54, 122, 152, 153
Erivan 48
Ermeniler 45, 226
Erzurum 53, 77, 83, 85, 230
Evliya Çelebi 109, 187, 188, 197, 256

Fahreddin (Ma'anoğlu) 223
Faroqhi, Suraiya 54, 107, 117, 132-135, 152, 153, 254
feodalizm 7; karşıtı isyanlar 8
Ferdinand (Arşidük) 221
Ferhat Paşa 216
Filek 85
Filipovic, Nedim 99
Findley, Carter 34
fiyat devrimi 25, 53
Fransa, Fransızlar 2-8, 12, 18, 24, 48, 57, 108, 127, 156, 159, 193, 240, 247, 250; asilleri 97; devleti 238, 245, 249; kralları 8; tarihi 12, 238

gedikler 69
Gediz Irmağı 254
Gemlik 120
Genç, Mehmet 55, 104
Gerber, Haim 52
Germiyan 100
Gibb, H.A.R.B. 33, 41, 44
Girit 66
Giziroğlu Mustafa Bey 188
Goldstone, Jack 20, 21, 52, 246
göçebeler 106, 117, 118, 121, 126, 129, 135, 143, 154, 172, 180, 242
Gökçen, İbrahim 126
Granovetter, Mark 140
Gravel, Pierre Bettez 185
Griswold, William J. 203-205, 211, 213, 215, 216, 224
Gusah Nefer Paşa [Gazanfer?] 213
Gürcü Abdünnebi 233

Habsburglar 48, 71, 72, 215, 216, 224, 248
Hacı Bektaş 132
Haçova (Mezö-keresztes) Savaşı 72, 73, 210
Hafiz Paşa 74, 233
el-Haj, Rifaat Abou 61
Halep 53, 83, 158, 196, 214, 222, 223, 225
Halil Paşa (vezir-i azam) 230
Halveriler 129
Hamid sancağı 175
Hammer-Purgstall, Joseph von 156, 199, 214, 216, 224, 229
Hasan Paşa (Abaza) 158
Hasan Paşa (Tiryaki) 224
Hasan Paşa (Yemişçi) 72, 210, 213
Hattox, Ralph 131
Haydariler 130
Haydaroğlu 188
himaye ilişkileri 12, 67, 94, 95, 99, 102, 103, 107, 143, 147, 222, 236, 240, 242
Hindistan 52
Hıristiyanlar 32, 33, 208, 214, 260
Hobsbawm, Eric J. 22, 183, 184, 189, 191, 199
Howard, Douglas 63, 65, 67, 69, 70, 78, 100, 258
Hüseyin Paşa (vezir) 75
Hüsrev Paşa (vezir-i azam) 231, 233
Hütteroth, Wolf-Dieter 153

iaşecilik (*provisionism*) 55
İbrahim I (Sultan) 197, 208
İçel 100, 218
il erleri 172, 218
iltizam sistemi 54, 75, 78, 86, 104
İlyas Paşa 171, 172, 233
İnalcık, Halil 26, 29, 31, 32, 40, 41, 44, 54, 55, 65, 70-72, 96, 97, 99, 109, 112, 116, 120, 128, 129, 131, 156, 157, 178, 193, 204
İnce Mehmed 185
İnebahtı 48, 208, 222, 223
İngiltere, İngilizler 3, 4, 6, 7, 57, 141, 247
İran, İranlılar 36, 47-49, 52, 53, 71, 165, 167, 208, 219, 221-223, 227, 254; ayrıca bkz. Safeviler
İslamoğlu-İnan, Huri 153, 155
İsmail (Şah) 129, 131
İspanya 7, 256; kralları 8
İstanbul 32, 40, 42-44, 53, 109, 125, 161, 163-168, 173, 178, 214, 218, 222, 225, 226, 232, 233, 247, 258; fethi 30
İsveç 7
Itzkowitz, Norman 32
İzmir 173, 232, 255

Jennings, Ronald 152

Kafadar, Cemal 36, 37, 43, 50, 54
Kafkaslar 208, 210
kahvehaneler 130, 131
Kalenderiler 130
Kalenderoğlu 154, 171, 210, 215-219, 221, 223, 231
Kanije 85
Kantire 83
kapıhalkları 95, 96, 104, 148, 166, 167, 169-173, 176-178, 180, 189, 191, 194, 235
kapıkulu (merkezi ordu) 37, 46, 58, 75, 178, 179, 192, 193, 233
Kara Said 213, 221, 223
Karahaydaroğlu 233
Karaman 100, 168
Karayazıcı Abdülhalim 158, 171, 188, 202, 206, 210-213, 219, 231; orduları 212
Kastamonu 161
Katalonya 5
Kâtip Çelebi 50
Kazaklar 15, 16; elitleri 15
Kemal Tahir 185
Khazanov, A. M. 119
Kıbrıs 131, 163, 221; fethi 48
Kilis 158, 222, 222
kışlaklar 121, 124
Kitâb-ı Müstetab 63, 110, 192
Kızıl Delü zaviyesi 132
Kızıl Keçili aşireti 121
Kızılbaşlar 129
Koca Bey 188
Kocaeli 152, 153
Koçi Bey 50, 60, 63, 77, 110, 159, 168
Konya 153, 224
Köprülü, Mehmet Fuat 128, 130
Köroğlu 186
Köse Mahmud 204
Köse Sefer 188
Kösem Sultan 227, 230
köylü isyanları 1, 2
köylüler 8-12, 16, 25, 50, 54, 57, 73, 88, 91-96, 98, 102-104, 106, 107, 111, 113, 114, 116-118, 124-126, 129, 135, 136, 138, 139, 142, 144, 147-150, 159-162, 166-170, 172, 175, 176, 180-182, 184, 186, 190 192, 194, 230, 243
Kuhn, Philip A. 172, 180, 244

Kunt, Metin 34, 61, 81
Kürdistan 208
Kürtler 210, 222
Kütahya 205

Lapidus, Ira 44
Larende 168
layihalar, layiha yazarları 50, 60, 77, 81, 110, 159, 192
Lehistan 209; seferi 228
levendler 77, 87, 156, 166, 168, 170, 172-178, 181, 187, 202, 206, 235
Lewis, Bernard 50
Louis XIII 4, 250
Louis XIV 250
Lütfi Paşa 50
Lyber, Albert Howe 32, 33

Macaristan, Macarlar 7, 47
mahkemeler 45, 106-108, 110, 143, 151
Mahmud II 37
Malazgirt Savaşı 119
malikâne 7, 104
Manisa 87, 88, 97, 103, 114, 117, 123, 125, 132, 139, 140, 154, 161, 171, 172, 174, 252, 254, 260; pazarı 140
Mann, Michael 6, 7
Maraş 230
Mardin, Şerif 28, 42, 44
Marx, Karl 38
Maryol Hüseyin 224
Medine 223
medreseler 155, 157, 160, 181
Mehmed Dede (Birri) 188
Mehmed I (Çelebi) 121
Mehmed II (Fatih Sultan) 29, 30, 36, 44, 121, 165
Mehmed III (Sultan) 175, 176, 208, 210
Mehmed IV (Sultan) 188
Mehmed Paşa (Anadolu beylerbeyi) 76
Mehmed Paşa (Rumeli beylerbeyi) 36
Mehmed Paşa (Abaza) 74, 158, 193, 198, 230
Mehmed Paşa (Çerkez) 231
Mehmed Paşa (Gürcü) 84
Mehmed Paşa (Lala) 210, 216
Mekke 223
Melametiye 130
Menemen 149
Menteşe 161
Mevleviler 41, 129
Mezö-keresztes bkz. Haçova
mezralar 116-118
Migdal, Joel S. 90
Mısır 47, 53, 55
Mohaç Savaşı 47
muhassıllar 206
Murad I (Sultan) 99, 129
Murad II (Sultan) 129, 256
Murad III (Sultan) 36, 164-166, 175, 176, 208, 230; adaletnamesi 165
Murad IV (Sultan) 62, 64, 65, 73, 74, 76-78, 84, 100, 208, 209, 229, 232-235, 257
Murad Paşa (Kuyucu) 158, 171, 188, 196, 210, 216-218, 221, 224-227, 231, 232, 235
Murphey, Rhoads 77, 83, 197
Muslu Çavuş 210, 215, 218
Mustafa Ağa 227
Mustafa Âli (Gelibolulu) 63, 67, 69, 110
Mustafa I (Sultan) 209, 227-229
Mustafa Paşa (İpşir) 197
mültezimler 102-104, 148, 161
müsadere 35, 80

Nagata, Yuzo 105, 254
Naima 74, 168, 198, 207, 212-214, 216, 218, 231
Nakşibendiler 129
Napoli 5
Nasuh Paşa 171, 188, 210, 225, 227
Nizam-ı Cedid 37

Orhonlu, Cengiz 71, 72
Ortadoğu 20, 112
Osman Gazi 120
Osman II (Genç) 73, 209, 227-230; dönemi 180; katli 229
Osmanlı Imparatorluğu çeş. yer.; ekonomisi 53; hâkimiyet sistemi 56; Klasik Çağı 26, 60, 67, 85, 102, 241; ordusu 68, 71, 98, 168, 205, 212, 217; padişahları 2; tarihi 19, 20, 242; tarihçileri 23, 33, 65, 257; taşra elitleri 63; taşra hiyeraşisi 59, 79; taşra ordusu 37, 39, 76, 78; taşra sistemi 38, 39, 64, 79, 82, 201, 257; taşra toplumu 132; taşra vilayetleri 73; taşra yönetimi 243; toplumu 2, 3, 17, 25, 32, 40, 49, 54, 56, 91, 180; toprak sistemi 68, 99, 114, 144
Ozu 83

Paige, Jeffery 90
paralı askerler 5, 9, 10, 13, 146, 157, 160, 168, 170, 171, 177, 180, 181, 200, 202-204, 207, 210, 220, 243-245, 248
Parry, V. J. 62
patrimonyal denetim yapıları 23, 142
patrimonyal hâkimiyet sistemi 10, 12, 18, 35, 40, 46, 80, 98, 109
pazarlar 136, 137
Peçevi İbrahim 198, 216
Perry, Elizabeth 16, 159, 182, 183
Peşte 214
Pir Sultan Abdal 186
Polonya 7
Popkin, Samuel 89
Prusya 6

Receb Paşa (vezir-i azam) 74
Richelieu 4
Robin Hood 184, 189
Rodos 47
Rodrigue, Aron 45
Roma kolonileri 112
Rumeli 83, 121, 176
Rumlar 45
Rusya 6-8, 10, 14, 15, 17
Rüstem Paşa (vezir-i azam) 71

Sadreddin Konevi zaviyesi 132, 133
Safeviler 48, 71, 73, 129, 146, 158, 215, 216, 231, 243; ayrıca bkz. İran
Sakız 120, 174
Samsun 161
Saruhan 83, 84, 97, 100, 103, 114, 120, 126, 134, 157, 174, 175, 218, 232, 252, 254, 258; yürükleri 121, 123
Sasaniler 43
Schütz, Edmund 192
Scott, James 87, 90, 151
sekbanlar/sarıcalar 146, 159, 166, 179, 180, 181, 192, 199, 200, 202, 203, 206, 210, 217-219, 227, 229, 230, 232, 235
Selanik 55
Selânikî Mustafa Efendi 110, 170, 198, 212
Selçuklu İmparatorluğu 120
Selim I (Yavuz) 129, 156

Selim II (Sultan) 230
Selim III (Sultan) 37
Semendire 85
Sepedlü 205
Sevilmişoğlu 204
Seyyid Gazi 132; külliyesi 134; zaviyesi 133, 135
Sinan Paşa (Cağalazade) 72, 210, 211, 220, 222
Sinan Paşa (Sofu) 215
Singer, Amy 257
sipahiler 38, 68, 70-72, 74, 76, 78, 101, 211, 213, 227
Sivas 153, 192, 205, 214, 231
Skinner, G. William 136, 137, 140
Skocpol, Theda 89, 199
Slatta, Richard 185
Sofya 70
soylular 3, 7, 8, 12
suhteler 145, 152, 160-163, 165-168, 172, 173, 175, 207
Suriye 47, 49, 53, 157; Kuzey 201, 202, 221
Süleyman I (Kanuni) 31, 46-49, 59, 64, 156, 164, 170, 208, 234; dönemi 30, 47, 50, 65, 71, 168, 197

Şah Kulu isyanı 129
Şahverdi 214
Şam 83
Şebinkarahisar 152
Şeyh Celal 158
Şiilik, Şiiler 128, 129

et-Taberî 43
Tahtacılar 121
Tarih-i Selânikî 212
tarikatlar 41, 128-130, 135
Tatarlar 15
Tavil Halil 210, 213-215, 218, 221, 223, 231
Tebriz 47, 48
tekkeler 127
Telhis 76, 77, 79, 81
Temeşvar 83, 219, 226
The Sultan's Servants 61
Tilly, Charles 4-8, 10-12, 19, 89, 160
timar 2, 38, 39, 50, 62, 63, 65, 66, 70, 77-79, 85, 94, 97, 99, 230, 242, 258; defterdarları 82; kethüdaları 82; sahipleri 38, 39, 41, 62-64, 66, 68-70, 72-76, 78-80, 85, 94, 96-103, 105, 107, 109, 114, 124, 134, 164, 210, 211, 232, 258; sistemin yeniden düzenlenmesi 235; tahsisleri 64, 65, 68-70
timarlı sipahiler 46, 59, 63, 71, 72, 171
Tire 139, 252, 255
Tokat 161, 192, 205, 214
Toskana, Toskanalılar 223, 224
Tournefort, Pitton de 255
Trablusşam 176
Tudor hanedanı 4
Turgutlu 254
Türkler 70, 71, 210, 215
Türkmenler 49, 119, 121, 126, 129, 130, 158, 222, 228; beylikleri 119-121; şeyhleri 128
Tveritinova, A. S. 185
ulema 32, 40, 41, 128, 228

Uluçay, M. Ç. 170, 174

Ümit Burnu 53
Üsküdar 215
Üsküp 70
Üveys Paşa 157

Van 83
Vasıti 159, 204

Veinstein, Gilles 53
Veliyüddin 76, 77, 79, 81
Venedik 47, 256
vergi (*fiscalism*) 55
Villistalar 190
Viyana 19

Weber, Max 11, 33, 35, 37, 38, 42, 245
Wittek, Paul 32
Wolf, Eric 89, 90

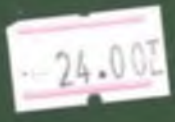
Yahudiler 45
Yakındoğu 29
Yaşar Kemal 185
Yavuz Ali Paşa 210
yaylalar 117, 121, 124, 129, 139
yeniçeriler 35, 36, 61, 71-76, 129, 148, 178-180, 211, 222, 227, 229-231, 249
Yusuf Paşa 154, 157, 171, 210, 218
yürükler 119-122, 124-126, 135, 136, 139, 142
Yüz Yıl Savaşları 5

Zagorin, Perez 3
Zapatistalar 190
zaviyeler 128-130, 133
zeametler, zeamet sahipleri 66, 68, 69, 76, 78, 82, 110, 258
Zigetvar kuşatması 85, 170
Zilfi, Madeline 40
Zitva Torok Antlaşması 209, 216
Zülfikâr Paşa 218

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı en büyük tehlike, köylüler ve elitler değil eşkıyalardı. Osmanlılar, köylüleri ve dönüşümlü olarak görevlendirdikleri elitleri devlete bağımlı kılarak isyan etmelerini engelliyordu. Bu arada işsiz kalan paralı askerler ve levendler eşkıya topluluklarına dönüşüyor, uzun pazarlıklar sonucunda devlet sistemine dâhil ediliyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezileşme süreci Batı Avrupa'daki merkezileşme tarzlarından farklı, ancak onlarla karşılaştırılabilecek yeni bir merkezileşmedir.

Bu farklılık, imparatorluktaki devlet-toplum ilişkileriyle ilgili iki unsurun, toplumsal yapı ile Osmanlı yöneticilerinin özgün merkezileşme tarzlarının bileşiminde yatmaktadır. Karen Barkey 1995'te Sosyal Bilimler Tarih Derneği'nin Allan Sharlin ödülünü alan bu kitabında, eşkıyalık hareketlerinin niçin bir gerileme belirtisi olmadığını, devlet ile eşkıyaların karşı karşıya geldiği dönemlerin ardından merkezi iktidarın gücünün nasıl pekiştiğini anlatıyor.

TARİH VAKFI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

www.tarihvakfi.org.tr
ISBN 978-975-333-109-8